

Twee
broers
uit
Auschwitz

60 JAAR ZWEGEN ZE.
NU VERTELLEN ZE VOOR
HET EERST HUN VERHAAL.

MALKA ADLER

Malka Adler

Twee broers uit Auschwitz

60 jaar zwegen ze.
Nu vertellen ze voor het eerst hun verhaal.

Vertaald door Ernst Bergboer

Uitgeverij Mozaïek – Utrecht

Vertaling: Ernst Bergboer
Ontwerp omslag: Studio Jan de Boer
Omslagbeeld: Neil Holden
Lay-out binnenwerk: Crius Group

ISBN 978 90 239 6009 6
ISBN 978 90 239 6010 2 (e-book)
NUR 302

Oorspronkelijk uitgegeven door HarperCollins Publishers Ltd., Londen,
Verenigd Koninkrijk, onder de titel *The Brothers of Auschwitz*.

Engelstalige uitgave © 2020 Malka Adler
Nederlandse uitgave © 2020 Uitgeverij Mozaïek, Utrecht

www.uitgeverijmozaiek.nl

Alle rechten voorbehouden

Uitgeverij Mozaïek vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Opgedragen aan Israel, Leora en Avi, Ravit, Yonit en Hadar

Het licht breekt door daar waar de lucht het donkerst is.

Proloog

Malka

7:30 uur in de ochtend – stervenskoud

Ik sta weggedoken in een dikke zwarte jas op het perron van station Beit Yehoshua. Ik heb een afspraak met Dov en Yitzhak in Nahariya. Ooit kende men Yitzhak als Icho en Dov als Bernard. Yitzhak is nu vijfenzeventig en nog altijd zo sterk als een beer. Dov is zesenzeventig, groter dan Yitzhak en dol op chocoladekoekjes, de tv en rust en stilte. Ze zijn getrouwd. Yitzhak heeft Hannah, een vrouw met een hart van goud. Dov heeft Shosh, al even lief.

De regen stopt alsof het een schaafwond is. Als pijn. Aanvankelijk striemt het neer, een stortvloed, later druppelt het. Takken vallen onverschillig neer. *Shhh*. De toppen van de eucalyptussen zwiepen in de wind en ik moet alweer plassen. Door de enige luidspreker klinkt de aankondiging van de eerstvolgende trein. De lamp flikkert. Over twee uur ontmoet ik Yitzhak en Dov. Yitzhak hoeft niet meer zo nodig. Dov is nooit een streber geweest, ook vroeger niet. Dov heeft goeie koffie bij zich straks, en koekjes met chocola en rozijnen.

Pieuu. Pieuu. Pieuu.

Een man in een lange regenjas vuurt op de naderende trein. *Pieuu. Pieuu. Pieuu.* Hij draagt een baret, scheef op zijn hoofd, en de paraplu waarmee hij vuurt. Donkere groeven lopen over zijn gelaat: voorhoofd, wangen, kin, zelfs over zijn neus. Zijn gezicht staat strak, gespannen, alsof iemand taille-elastiek onder zijn huid heeft bevestigd, dat de boel als een trommelvel over zijn schedel trekt. Hij zet een paar korte, haastige passen,

maaiend met zijn armen alsof hij een zwerm nijldige vliegen van zich afslaat of venijnige gedachten, en vuurt. De paraplu geheven. Mikkend op de eucalyptussen of op de trein, terwijl hij ‘*pieuw, pieuw, pieuw*’ roept.

Ik kijk de kerel ondertussen recht in zijn ogen. *Pieuw. Pieuw. Pieuw. Pieuw.*

Ik sta pal naast hem nu en hij zegt: ‘*Stop. Stop.*’ Hij richt en vuurt: ‘*Pieuw-pieuw. Pieuw. Pieuw. Pieuw,* allemaal dood,’ zegt hij en hij veegt zijn handen af aan een versleten broek. Ik kuch en hij fronsd zijn voorhoofd, hij heft zijn kin en bijt op zijn lippen, alsof hij zeggen wil: ik heb jullie gewaarschuwd, ik heb het jullie gezegd! Jullie hebben erom gevraagd, klere-lijers. Dan blaast hij driemaal op het uiteinde van de paraplu, *pfff, pfff, pfff*, borstelt denkbeeldig kruut van zijn jas, zet de baret recht en keert terug naar het midden van het perron. Heen en weer. En weer terug naar waar hij vandaan kwam, en nog een keer heen en weer, de handen voortdurend in een gevechtshouding.

De soldaten zijn gewend geraakt aan de beschietingen op vrijdag, de explosie van razernij die vanaf zeven uur ’s ochtends losbarst op het perron. Iedereen weet dat hij op zijn fiets vanaf Even Yehuda komt. Zomer en winter, iedere vrijdag. Een constante aanwezigheid. Treinen vertrekken en hij blijft tot het middaguur. Vuurt zonder ook maar een moment respijt. ’s Zomers gebruikt hij een wandelstok. ‘Eet, drink, rust wat, mat jezelf toch niet zo af,’ zeggen de mensen, maar hij leeft in zijn eigen wereld. Vrijdag, zeven uur in de ochtend; een jaar of zeventig moet hij zijn, iets minder misschien, vurend vanaf het perron, in vuile kleren en met een woeste, spierwitte haardos. En elke vrijdag om half een precies stapt hij weer op zijn fiets. De loketbeambte weet alles van hem. Ambtenaar Babbelaar. Het mollige loketmeisje met haar blonde pony en pikzwarte haar.

De man heeft geen horloge. Aan de stationsmuur hangt een klok, maar hij staat er met zijn rug naartoe. Hij hoeft niet

te kunnen zien hoe laat het is. Hij weet het. Hij bereidt zijn doden de sjabbat.

Ah. Het perron van Beit Yehoshua is het dichtst bij de perrons van Auschwitz. Dat vertelt die loketbeambte ons en wij doen er het zwijgen toe. In Auschwitz heeft hij zijn verwanten voor het laatst aangerakt. Dat zou Yitzhak zeggen, voor hij zijn hoed zou lichten en roepen: ‘Waarom zouden Joden überhaupt op perrons moeten staan? Rijden er geen bussen?’ ‘Soms moet je staan in de bus.’ ‘Een taxi dan.’ ‘Taxi’s zijn duur.’ Wat dan nog? Hij verrekt het om op die perrons te staan.

Dov kucht als Yitzhak zo tekeergaat over het een of ander. Dan is hij weer stil. Ik zou het negeren. Eerst naar Yitzhak kijken, dan naar Dov en vervolgens de taperecorder aanzetten. Yitzhak zou luidkeels blijven verkondigen: ‘Waarom zou je op een perron staan wachten? Waarom neem jij ook geen taxi, ja?’

De eucalyptussen bewegen niet meer. De loketbeambte vertelt iemand iets over Yajec. Ze praat vlug om te voorkomen dat deze nieuweling tegen Yajec tekeergaat. Elke vrijdag opnieuw neemt de loketbeambte het voor hem op. Elke vrijdag zijn er weer mensen die hem nog niet kennen, die zijn wanhoop nooit hebben gehoord. Het loketmeisje wel en zij licht de oudjes in, zodat ze hem met rust laten. Hem zijn gang laten gaan, laten doden met zijn paraplu: *pieuu. Pieuu. Pieuu. Pieuu-pieuu.* Eens heeft ze een stel nieuwelingen gezegd hem met rust te laten, hem zijn gang te laten gaan. Yajec was een kleine jongen toen hij huilend de rokken van zijn moeder vastgreep, ja. Hartverscheurend huilde hij, hij schreeuwde: ‘Laat me niet in de steek,’ maar de arme vrouw – zij duwde hem in de richting van de groep mannen en hij rende weer op haar toe: ‘Mama, neem me mee,’ maar dat deed de arme vrouw niet. Ze keek haar kind aan, haar gezicht lijkleek, schreeuwde in zijn oor: ‘Yajec, jij gaat niet met mij mee, jij gaat daarheen, hoor je?’ En ze sloeg hem, duwde hem ferm van zich af. ‘Je hebt me gehoord. Ja.’ Zij ging met de vrouwen mee en hij

bleef achter bij vreemden die hem niet zagen staan, want hij was zeven of acht, ja.

De trein is het station inmiddels binnengereden en stopt.

Stilte.

Drie minuten stilte. Zelfs de loketbeambte houdt zich koest op het moment dat de trein stopt. Ze wil de mensen niet in de war brengen. Wie moet, stapt in; wie eruit moet, stapt uit. De trein vertrekt en de loketbeambte vertelt dat ook Yajecs vader verdween. En zijn grootvader, zijn grootmoeder, zijn drie zussen en zijn tante Serena en oom Abraham.

Het gezicht van een Ethiopische vrouw roept een wee gevoel op in mijn buik. Een zacht, kwetsbaar gelaat is het, de mond geopend, alsof ze op het punt staat in huilen uit te barsten, de ogen donker van verdriet, een verdriet dat afkomstig is van een andere plek, ver weg, een verdriet dat zich er als laagjes sediment op heeft afgezet, de meest verse laag op het voorhoofd; een krachtig gezicht. Als Yitzhak en Dov erbij waren geweest had dat gezicht hen vermoedelijk doen huilen. Maar Yitzhak legt nooit bezoekjes af, ontvangt ook nooit iemand. Was Dov meegekomen, dan had hij haar waarschijnlijk een koekje en wat sap aangeboden, haar gezegd even op een bankje plaats te nemen en tot rust te komen.

Er rijdt opnieuw een trein binnen. Het perron stroomt leeg, alleen de man in de lange jas en de baret staat er nog. De Ethiopische stapt in. Haringen in een ton, ze weet het, maar ze stapt in. Volgens het loketmeisje is ook zij een regelmatige treinreiziger. Haar wacht een uitbrander van het hoofd van de kostschool. Het gedrag van haar dochter loopt de spuigaten uit. Ze drijft haar leerkrachten tot wanhoop; wil terug naar Ethiopië; wil bij haar eigen volk wonen; loopt weg op vrijdagavonden, naar het stadje, waar ze los gaat in een of andere reggaeclub. Rappen, iets anders wil ze niet. Ze vertrekt in een lange rok en een bloes met lange mouwen. In haar rugzak heeft ze een kort broekje en een felgekleurd bloesje dat haar navel bloot laat. Ze wil die kostschool niet! Gewoon niet. Haar

moeder schreeuwt: 'Je komt niet mee terug, jij blijft, hoor je?'

Yitzhak zou gezegd hebben dat ze er wel aan zal wennen, uiteindelijk went ze er wel aan, en waarom stapt die moeder iedere vrijdag op de trein? Een keer in de twee, drie maanden is vaak genoeg, bovendien kan ze met de taxi; heeft niemand haar dat verteld? Dov zou zeggen: 'Kinderen dwingen heeft geen zin, dat werkt nooit; ze kan haar het beste gewoon mee naar huis nemen, toch?'

Een wit zonnetje breekt door een kiertje. Hij duikt op achter de eucalyptussen, strooit met licht als een enorme, blinkende caleidoscoop. Een aankondiging door de luisprekers: 'Beste reizigers, beste reizigers.' De zon verdwijnt. De trein verlaat het station.

Ik ben op weg naar Nahariya.

Yitzhak wil me niet ontvangen. Maar misschien toch. Aan de telefoon zei Yitzhak: 'We zien wel.' Yitzhak heeft geen geduld.

Dov neemt wel de tijd. Dov doet wat hij zegt. Yitzhak ook. Maar Yitzhak doet geen toezeggingen. Yitzhak zei: 'Bel me donderdag maar, dan zien we wel.'

Ik bel elke donderdag en dan zegt hij: 'We zien wel.' Eindelijk zegt hij: 'Ja, kom maar.'

Dov staat met zijn auto voor het station. Hij brengt me naar Yitzhak.

Niks is zeker. Willen ze met me praten? 'Kom een of twee keer langs, dan zien we wel.' Zo praten ze via de telefoon.

'Niks "we zien wel"'. Ze moeten.'

'Precies.'

'Mag ik jullie verhaal vertellen?'

'Dat mag. Dat mag.'

'We hebben de tijd, alle tijd.'

'Doe het maar liever snel, voor we ons bedenken, ha. Ha. Ha.'

'Apart of samen?'

‘Wat het beste uitkomt. Ik heb alleen wel melkvee waar ik rekening mee moet houden.’

‘Vaker met Dov, dus.’

‘Prima. Ik praat met je wanneer het jou past.’

‘Alleen op regenachtige dagen. Kom als het regent.’

‘Oké, Yitzhak.’

‘Ik kan overdag niet zomaar bij het vee weg.’

‘Hoeft ook niet.’

‘Ik moet de kalveren voeren en soms ben ik weg.’

‘Ik kom als het regent.’

‘Dat is wel het beste, ik ben alleen thuis als het regent.’

‘Als het regent, dus.’

‘Goed.’

‘Maar bel eerst even, dan zien we wel.’

1

*Ik ben Yitzhak: de staat Israël heeft me de naam Yitzhak
gegeven.*

De nazi's gaven me nummer 55484.

De goj noemen me Ichco.

Voor mijn Joodse volksgenoten heet ik Icho.

In de woonkamer van Yitzhak

Verdreven worden uit ons huis, dat was voor ons het moeilijkst.

We werden wakker zoals altijd. Ik stond als eerste op en wilde met mijn vader naar de markt.

Ik was vergeten dat het een vrije dag was. Vader kwam terug van de synagoge. Zwart haar had hij, een gemiddeld postuur. Zelfs met een jas aan oogde hij mager. Vader ging in een stoel zitten. Riep ons. 'Leah, kom eens. Sarah. Avrum. Dov, roep Icho ook even.' We schaarden ons rondom vader.

Vaders gelaat had de kleur van tin in de zon. Ziekelijk. Onze blikken speurden naar moeder.

Vader zei: 'We moeten pakken. We gaan het dorp uit.' Dat schokte ons: wat? Waar gaan we naartoe, waarheen? 'Weet ik niet, de Hongaren sturen ons hier weg.'

'Waarheen, vader, waarheen?'

'Dat hebben ze niet gezegd. We moeten haast maken, wat kleren en dekens inpakken.' Hij hoestte. 'Leah, een glas water alsjeblieft, pak wat serviesgoed in, een paar borden, sokken – sokken niet vergeten.'

'Waar sturen ze ons heen, vader?' vroeg Avrum.

‘De dood in!’ zei Dov.

‘Genoeg, Dov, genoeg. Ze sturen alle Joden uit het dorp ergens anders heen, naar het oosten, om te werken in het oosten.’

‘Waarom alleen de Joden?’ vroeg Sarah.

‘Om ons af te maken. Dan zijn ze eindelijk van ons af, hoeven ze nooit meer iets met ons te maken te hebben, snap je dat?’

Vader bedekte zijn gezicht met zijn dikke, donkere, sterke handen.

Ik hoorde een verstikt huilen. We keken om ons heen, op zoek naar moeder. Moeder was klein, bruin haar, een lief gezicht, als een bloem in de zon. Moeder beet op de vingers van haar beide handen. Ik zei tegen haar: ‘Zeg tegen vader dat hij het uit moet leggen, ik snap het niet, zeg het hem, zeg het hem.’

Moeder ging ook in een stoel zitten, een eindje bij vader vandaan. Ze zweeg.

Vader wreef over zijn gezicht alsof hij het vel eraf wilde stroppen en blafte: ‘Basta!’ Toen stond hij op, rekte zich uit, klemde zich vast aan de stoel, zijn vingers wit, bijna bloedeloos. Hij keek naar moeder, zei hees: ‘Hongaarse soldaten met geweren, bij de synagoge. Ze zeiden dat we uit ons huis gezet gingen worden en ons klaar moesten maken. Binnen het uur, zeiden ze. Een koffer met wat we nodig hebben, zeiden ze, meer niet. Ze zeiden dat we naar de synagoge moesten komen. Daar wachten. Op nadere orders.’

We schreeuwden door elkaar, maar toch hetzelfde: ‘Maar vader, de oorlog is voorbij, je kunt de Russen in de verte horen, zeg hun dat de oorlog voorbij is.’

Vader zei zwakjes: ‘Dat weten zij ook.’

Avrum schreeuwde: ‘Waarom halen ze ons dan weg, vader? Wat willen ze van ons, wat?’

‘Verbranden, dat is wat ze met de Joden willen. Dat heb ik op de radio gehoord. We gaan er allemaal aan,’ zei Sarah, bijna huilend.

‘Precies wat Hitler altijd al van plan was,’ zei Dov, terwijl hij een appel in zijn zak stak.

Vader stampte met zijn voet: ‘Genoeg. Naar je kamer! Schiet op, we hebben een uur om te pakken.’

Moeder zei: ‘Maar we hebben geen koffers of tassen, hoe moeten we dan pakken?’

Vader zei: ‘Leg alles op dekens, tafellakens desnoods, dan maken we er met touw pakketten van. Avrum, haal eens vlug wat touw uit de schuur, help de kleintjes de boel vast te binden. Leah, jij bent in onze kamer, ik in de keuken.’

Moeder zweeg. Ze vertrok geen spier, klemde alleen haar armen strak over elkaar.

Sarah huilde.

‘Ik moet de afwas van Pesach-avond nog doen, ik moet die boel nog in de kast bergen.’

Vader schreeuwde: ‘Laat zitten, dat doet er nu niet toe!’

Moeder stond op van haar stoel, ging naar de gootsteen, draaide de kraan helemaal open, greep een vuil bord en begon dat met vlugge bewegingen te wassen. Vader sloeg met zijn handen tegen de zijkanten van zijn bovenbenen, als om moed te verzamelen, ging naast moeder staan en draaide de kraan weer dicht. Moeder draaide zich om, smet het bord op de grond, droogde haar handen aan haar schort, rechtte haar rug en zei: ‘Inpakken dan, we gaan.’

Sarah bukte en begon nog harder huilend de scherven van de vloer te rapen. ‘Maar die borden gaan stinken en als we terugkomen moeten we ze weggooien.’

Dov zei: ‘Maak je niet druk. Wij stinken straks ook. Allemaal.’

Moeder hielp Sarah overeind, drukte haar dicht tegen zich aan, veegde een lok van haar voorhoofd, streekte haar hoofd en zei: ‘Kom. We gaan.’ Moeder en Sarah gingen hun slaapkamers binnen. Avrum haalde touw. Volgde moeder. Dov stond bij het venster. Vader haalde bestek uit de keuken.

Ik zette een wollen muts op en liep naar de deur. Ik greep de klink. Mijn benen waren slap.

Vader riep: 'Icho, waar ga jij heen?'

'De stal. Ik moet de koeien melken. Ik maak ze klaar voor vertrek.'

Vader schrok. 'Nee, nee, dat gaat niet, de koeien kunnen niet mee, alleen kleren en dekens. Pak je kleren bij elkaar, in een bundel.' Vader stond tegenover me.

Ik vroeg: 'En de koeien dan? Wie zorgt er voor de koeien?'

Vader keek me lang en doordringend aan en zei: 'Einde discussie.'

Ik kon de koeien niet achterlaten. De koeien liepen op ons erf. De stal stond achter het huis. Ik genoot van het melken. Soms praatten we met elkaar, alsof we dezelfde taal spraken. De kalfjes werden in mijn armen geboren.

Ik keek naar Dov. Naar zijn fijne krulletjes. Het was of hij zich net had gedoucht.

Dov gebaarde: laat zitten, laat zitten.

Ik zei tegen vader: 'En wie melkt de koeien dan? De koeien gaan dood als ze geen voer krijgen.'

Vader had geen flauw benul, dacht dat de burens wel voor de beesten zouden zorgen, misschien die soldaten met geweren, hij had geen idee.

Ik dacht aan mijn kat. Ik wilde weten wat ik aan moest met mijn kat, die op de avond van Pesach zo verkouden was geweest. Ik had een dikke kat met een zwart-witte vacht. Ik liep terug naar vader. Hij stond nu met de rug naar me toe, opende keukenkastjes en leek op een grootvader. Ik smeekte: 'De kat, in elk geval de kat.' Mijn kat neem ik mee. Daar hebben we geen last van, toch?

Vader praatte tegen het open kastje, zijn hoofd half in het kastje: 'Laat die kat, Icho. Niet naar buiten gaan.' Toen richtte hij zich op, greep naar zijn rug, liep naar het raam dat uitkeek op de weg en zei: 'Kom eens hier. Kijk naar buiten. Zie je die soldaten? Die komen zo hier en dan smijten ze ons met die bundels kleren de straat op. Dringt het tot je door?'

Een golf van misselijkheid verspreidde zich door mijn hele

lijf en perste alle leven uit me. Ik wilde mijn kat. De kat die spinnend mijn kamer in kwam: *prrr, prrr*. Kriebelen aan zijn buikje vond hij heerlijk, een straaltje melk rechtstreeks uit de uier op zijn vacht. Vond het heerlijk om zichzelf te likken, urenlang.

Avrum, mijn oudere broer, stond in de deuropening. Avrum was lang, mager en vriendelijk, net als mijn moeder. Hij zei: 'Kom, ik help je. Dov wacht ook op je.'

'Even wachten.' Ik wilde mijn zieke kat knuffelen. Sarah stond naast me, pakte mijn hand. We hoorden kabaal buiten. Sarah rende naar het raam.

Ze leunde met haar benige lijf over de vensterbank naar buiten en riep vader: 'Vader, vader, de burenen staan in onze tuin, ze roepen je.'

Vader draaide zich niet om: 'Niet nu, Sarah.'

Sarah riep, drong aan: 'De burenen lopen naar de deur, vader. Ga naar ze toe.'

Dov kwam de kamer in, propte wat matze onder zijn hemd. Hij had donkerbruine ogen en opbollende spierbundels in zijn armen. Hij had een trui over zijn schouders geslagen.

Ik maakte een sprongetje van schrik toen er op de deur werd geklopt.

Vader ging opendoen. Ik hoorde de buurman vragen: 'Waar ga je heen, Strullu?' Het was Stanku. Die droeg altijd een platte pet; op zijn wang zat een purperrode wrat.

Vader zei: 'Zeg jij het maar, misschien hebben ze jullie iets verteld.'

'Mij hebben ze niks gezegd. Ze hebben met jullie gepraat.'

Vader zweeg.

Stanku richtte zich op. 'En de kinderen?'

Vader zei: 'Die gaan met ons mee. De oudjes ook.'

Stanku nam zijn pet af. 'Jullie hebben brood nodig.'

Vader vond van niet. 'We hebben matze.'

'Nee, Strullu, je hebt brood nodig, en water, voor de reis.'

'Niet nodig.'

‘Cakes dan, we hebben flinke cakes gemaakt voor Pasen. Die geef ik je mee. Verstop ze maar tussen je kleren. Wie weet wat jullie te wachten staat.’

Dov zei zachtjes tegen zichzelf: ‘Een drama, dat is wat ons te wachten staat. Een afschuwelijk drama.’

Vader glimlachte naar Stanku. Zachtjes zei hij: ‘Dat jong denkt altijd in drama’s. Geen idee wat er mis is met hem.’

Stanku greep vaders hand. Zijn hand beefde. Zijn blauwe ogen waren nat. Hij zei: ‘Wij zorgen wel voor het huis, Strullu, we zorgen wel voor de koeien, jullie komen wel weer terug, je moet terugkomen.’

Vader en Stanku omhelsden elkaar. Ik hoorde doffe klappen op een rug. Ik hoorde vader met gebroken stem zeggen: ‘Ik denk het niet, Stanku, ik denk niet dat we terugkomen. Vergeef me, maar ik moet naar binnen.’ Vader draaide zich om en liet de buurman staan.

Ik keerde me naar Stanku: ‘Dus u zorgt voor het huis en de koeien en de kat, u voert ze, toch? En als er mensen komen die ze mee willen nemen, wat zegt u dan?’

Stanku schraapte zijn keel. En nog eens, de hand om zijn hals.

Ik fluisterde: ‘Ik heb een beetje geld gespaard, dat geef ik aan u, Stanku.’

Stanku stak zijn handen in de lucht, stampte met zijn voeten op het pad, zei: ‘Nee, nee, nee, maak je geen zorgen, Icho, ik zorg voor alles, tot jullie veilig weer thuis zijn.’

We schudden handen. Ik ging naar binnen.

Dov sprong uit het raam.

Ik was ervan overtuigd dat Dov het bos in zou vluchten. Ik was blij dat hij ervandoor ging. Blij dat niemand het zag. Blij dat in elk geval een gezinslid achter zou blijven om op het huis te passen.

Vader, moeder, Sarah, Avrum en ik liepen met onze bundels op de rug naar de synagoge. Hongaarse soldaten telden ons. Iemand klikte, zei dat een van de jongens uit ons gezin ontbrak.

Soldaten dreigden vader, zwaaiden met hun vinger: ‘Als de avond valt... Als de avond valt, moet die knaap terug zijn. Anders zetten we jullie tegen de muur – *pang, pang, pang*. Begrepen?’

Vader riep Vassily, uit Dovs klas. Vassily was Dovs beste vriend. Vassily liep graag zonder sokken en pet, ongeacht of het zomer of winter was. Vassily sprintte op ons af. Hij droeg een jas met een korte en een lange mouw.

Vader sloeg een arm om Vassily’s schouder en zei: ‘Vassily, ga Dov halen en breng hem hier. Hij zit in het bos. Jij bent de enige die dat voor elkaar krijgt.’

Vassily keek vader aan en zei dat het hem speet, maar Dov, Dov...

Vader boog zich naar hem toe en fluisterde tegen Vassily: ‘Zeg Dov dat hij maar aan Shorkodi moet denken, de jonge man uit Boedapest. Dan begrijpt hij het wel.’

Dov keerde bont en blauw terug, in elkaar geslagen door Hongaarse soldaten. Zijn gezicht bleef twee dagen dik. Hij had een diepe snee van zijn voorhoofd tot aan zijn oor. Onder zijn haar vormde zich een bloedkorst. Hij sprak geen stom woord. Ik had het met hem te doen: ‘Jammer dat je terug moest, Dov. Jammer.’

Twee dagen later brachten ze ons per trein naar Ungvár, nu Uzhorod.

In Ungvár stopten ze ons in een grote, brede put, als een open mijn. Duizenden Joden vanuit de hele omgeving waren daar, zonder toilet of wasgelegenheid. Een waterleiding en een enkel kraantje, meer niet. Het goot. De regen spoelde de mijn schoon. We verzopen in modder en een indringende stank. Eerst de geur van stervende mensen. Toen de geur van menselijke uitwerpselen.

Ik kon niet wennen aan die stank. Ik bleef kotsen, ook nadat ik mijn maag allang had leeggekotst.

Ons gezin kreeg een ruimte zo groot als een bank toebedeeld. We sliepen op planken en op natte dekens. We zagen

mensen rond de put scharrelen. Ze maakten handgebaren. Kruistekens, een gebaar alsof ze je de keel zouden doorsnijden, alsof ze een mes in hun hand hielden. Ze grijnsden tandeloos: *hi, hi, hi*. Ik had hen te lijf willen gaan, met mijn vuisten op hen in willen beuken. Moeder sprak zonder woorden met me. Ik stompte mezelf, op mijn dij, totdat mijn been gevoelloos was.

In de menigte liepen mensen rond met gewichtige blikken en een natte jas. Dat waren leden van de *Judenräte*. Ze beloofden ons dat we met een paar dagen in het oosten zouden zijn. Ze hadden het over talloze werkkampen.

We wachtten op de trein die ons naar al die werkkampen zou brengen. De trein kwam niet. Mensen werden ongeduldig, eerst een beetje, daarna steeds meer. Na drie dagen gingen ze om het minste of geringste tegen elkaar tekeer. Als iemand hen in de rij voor soep of de kraan per ongeluk met een elleboog raakte, schreeuwden ze moord en brand. Ze maakten ruzie over de plaats waar een hoofd of een voet mocht liggen als ze gingen slapen. Of als ze vlak bij het snoetje van een baby een scheet lieten. Arm ding, het stikte bijna. ‘Een beetje uit je doppen kijken, opa!’

Ze bekvechtten over roddels. Schreeuwden, krijsten, gilden, en een dag later vertelden ze diezelfde roddels nog een keer en kwamen ze met nieuwe. Dat waren geen geruchten over de dood. Niet over de dood, wel over bevrijding, dat wel. Heel veel praat over een bevrijding die zo goed als aanstaande was, of die nog even op zich liet wachten. We hadden geen idee, wisten niets over de verhalen die zij verspreidden; we hoorden het aan en wachtten. Bijna een maand lang.

Toen ratelde er een trein voor veevervoer over het spoor. Dat moest een vergissing zijn, dat wisten we zeker.

Soldaten duwden ons de wagons in. Met geweld, complete gezinnen duwden zij naar binnen. Complete gehuchten. Complete dorpen. Complete stadjes. Ik had het wel in de gaten. De Hongaren wilden de wereld zuiveren van Joden. Wilden niet dezelfde lucht hoeven inademen als Joden. Wilden de verre

toekomst zien: Ah, geen Joden. Geen een. Zuivere lucht, ook de zon en de maan.

De treinreis was een nachtmerrie.

We reisden drie dagen zonder water of voedsel. We reisden met een zinken emmertje voor de behoeften van een klein dorp. De zuigeling in de armen van een vrouw met een gebroken bril hilde onafgebroken. Uit het oortje droop een gele sliert. Mijn moeder scheurde een reep van een laken en wikkelde dat om het hoofdje. Alsof het kind de bof had. Het baby'tje hilde steeds harder. Na twee dagen hield het op, maar toen begon de vrouw. Eerst was zij de enige die hilde, daarna begonnen vijf, zes mensen om haar heen ook te huilen, als in een koor. Ze had een bruine spetter op haar brillenglas. Ik dreef mijn nagels in mijn been, duwde en duwde, tot er een sneetje in zat.

Dov zei dat hij gered was, de baby was in de armen van zijn moeder gestorven. Wij zouden alleen sterven.

We stonden op een rij op het perron in Auschwitz.

Wagons stonden op een rij, vulden het spoor, over de hele lengte. Als een monsterlijke slang met een enorme staart.

Baby's vlogen als vogels door de lucht. Zwangere vrouwen werden in een vrachtwagen gesmeten. De buik van een van de vrouwen barstte open, midden in de lucht, alsof er watermeloen in zat, in plaats van een baby. Oude mensen die niet konden lopen werden op de grond gegooid. Hele dorpen stonden op dat perron, zonder ruimte om ook maar een vin te kunnen verroeren. Aan de hemel een rookpluim en de geur van aangebrande kip. Dat is wat ik me herinner.

Eerst scheidden ze de vrouwen van de mannen. Ik heb mijn moeder en Sarah nooit meer gezien.

We liepen langs een officier met een vriendelijk gezicht, alsof hij ons mocht, bezorgd was. Alsof hij om ons gaf. Hij gebaarde met zijn vinger, links, rechts, links. Wij wisten niet dat zijn vinger zo lang was dat hij de hemel raakte. Daarna

vroegen ze naar onze professie. Dov sprong als eerste overeind. We hadden geen tijd om afscheid van elkaar te nemen.

De soldaten riepen: ‘Bouwvakkers, zijn er bouwvakkers?’

Avrum en ik stapten samen naar voren. Vader bleef achter, wachtte om een ander beroep te kunnen kiezen. Ik heb vader nooit weergezien.

Ze namen ons mee naar een gebouw waar we ons moesten uitkleden. Een eindeloze rij, waar geen eind aan kwam. Alsof er snoepgoed werd uitgedeeld. ‘Vlug,’ zeiden ze, ‘uitkleden, vlug!’

Naakte vrouwen renden in de richting van een grote stalen deur. De deur zwaaide voortdurend open. Naakte vrouwen werden opgeslokt door de donkere muil van die deur. Als de muil van de zee. Aan de andere kant renden mannen en jongens. Bebaarde rebbes riepen: ‘*Shema Ysra-el, shema Ysra-el.*’

Avrum en ik stonden rillend tegenover het gebouw dat de meesten had opgeslokt. Dat gebouw had een zwarte deur en nog zo’n zelfde deur. Mijn broer en ik hadden geen idee waar we naartoe moesten rennen. Naakt en verward renden we van de ene naar de andere kant, struikelend over onze eigen benen, duwend met onze handen. Om me heen zag ik mensen zwaaien met hun handen, boven hun hoofd, met vuisten op hun borstkas beuken, haar uit hun hoofd trekken, uit hun schaamstreek. Ik zag mensen huilen naar hun God, hoorde hen roepen naar Hem: ‘God, hoor me, geef me een teken! Waar is de Messias, Heer van het heelal?’ Er klonk een constant gezoem, een lage klank, *hummmmm*, zwaar als een sneeuwstorm. *Hummm. Hummm.*

Ik riep naar mijn broer tot mijn keel rauw was. Ik riep: ‘Avrum, Avrum, naar welke deur moeten we? Avrum, zeg wat!’

Avrum pakte mijn hand. Avrum snikte: ‘Hier, nee, daar, nee, nee.’

‘Avrum, wat moeten we doen, waar, waar?’

‘De eerste deur, nee, nee, de tweede, Ichu, wat doe je, Ichu, luister naar me, wacht, luister!’

We waren binnen.

We stonden in een enorme hal vol banken. Een enorme hal met kappers die haar afschoren. Onvermoeibaar schoren ze, ze schoren, schoren. Daarna brachten ze ons naar de douches. En toen – *pfshhhh*. Water.

Ik riep: ‘Avrum, het is water, water, we leven, Avrum, we zijn nog steeds samen, Avrum, we hebben geluk gehad, Avrum!’ Ik snikte het uit, zolang het water stroomde.

2

*Ik ben Dov: de staat Israël heeft me de naam Arieh-Dov
gegeven. Afgekort tot Dov.*

De nazi's gaven me nummer A-4092.

De goj noemen me Bernard.

Voor mijn Joodse volksgenoten heet ik Leiber.

In de woonkamer van Dov

Ik was ervan overtuigd dat ze ons de dood in gingen jagen.

Vader dacht dat ze ons wegstuurden om in verre fabrieken te gaan werken. Ik dacht aan dood. Mijn dood had een glinsterend rode kleur. Rood als het bloed dat uit het oor droop van de man die naast me stond in de trein naar Auschwitz. Die man wilde niet instappen en het bloeden wilde drie dagen lang niet stoppen, misschien door de druk; iedereen stond tegen elkaar aan geperst. We zaten als haringen in een ton, stinkend naar verderf en naderende dood, een geur die ik nog niet kende en die me lang, heel lang is bijgebleven.

De trein naar Auschwitz stopte.

De deur schoof plotseling open. Toortslicht, als dat van een projector, explodeerde op ons netvlies. Uit een luidspreker klonk: 'Vlug, vlug, *schnell, schnell!* Bezittingen achterlaten in de trein.' We hoorden nijd in die stem, scherp en luid, alsof er daar niets anders was dan stem, geen mens, alleen een stem: '*Schnell, schnell.*'

Op de perrons stonden soldaten met geweren en stemmen als luidsprekers. 'Eruit, snel, snel.' Ze schreeuwden alsof er

een luidspreker in hun strot was geïnstalleerd. Aan een kant stonden rijen gestreepte pyjama's waar een hoofd en armen en benen uitstaken. Iets anders zag ik niet van hen. Ze stonden terzijde met gebogen en geschoren hoofden. Ze waren afschrikwekkender dan de soldaten. Ze leken ziek en gebroken. De soldaten niet. De leden van het orkest leken ook gezond. Ze speelden opwekkende marsmuziek, geschikt voor een overwinningssparade.

Honden aan riemen blaften woest. Honden met scherpe tanden en druipende neuzen, de heupen hoog en scherp, als naalden. Soldaten duwden een oude, bebaarde opa die er niets van begreep en zei: 'Pardon, meneer,' tegen de commandant, 'wat moet...' *Baf!* De oude man viel. Soldaten beukten in op andere breekbare oudjes. Verbrijzelden schouders, buik, rug. Ze lieten hen niet onmiddellijk sterven, lieten hen snikkend liggen. En snikken deden ze, hijgend van pijn. Anderen huilden van angst of om het orkest. Auschwitz had een goed orkest. Ik hoorde meteen dat het geen doorsnee was. Ik huilde bijna om de schoonheid van de muziek, maar die lange rij gestreepte pyjama's die voor mijn ogen danste verhinderde dat.

Aan de overzijde schopten soldaten een kind alsof het een voetbal was; het zal een jaar of drie oud geweest zijn. Het kind had dat 'snel, snel, eruit' niet gehoord. Het joch had zwarte krulletjes, een kort jasje en een volle luier in zijn broek. Een broek vol poep van de reis. Het kind was zijn vader en moeder kwijt en had alleen nog een bruine teddybeer, die het onder zijn arm hield. Die teddybeer viel als eerste. Het kind volgde. Nog een trap. Weer had hij dat 'snel, snel' niet gehoord. Dat was ook lastig te horen, vanwege de muziek. Het hoofd van het kind brak, een scheurtje. Nog een schop en het was gebeurd. Hij bleef liggen op het perron, naast zijn teddy, als een donkere vlek op de straatstenen. Het werd heel stil om ons heen. Even was er niemand die nog iets zei, geen woord, alleen vrolijke muziek.

Ik werd meegesleurd en het rumoer barstte weer los, steeds

luider. Een massaal, levensgroot huilen was het. Het grootste geweest dat ik ooit had gehoord. Het bulderen van een enorme oceaan, een schuimende, woeste, oceaan. Gebulder alsof golven braken op de rotsen aan de kust – *woesj, woesj*.

Soldaten bulderden: ‘Op een rij, snel!’

Soldaten scheidde: vrouwen naar links, mannen naar rechts. Mannen omhelsden kleine kinderen. Kinderen snikten: ‘Mama, mama, oma, waar is mama?’ Een grootmoeder met een sjaal sloeg haar hand voor haar mond. Ze had geen tanden. Grootmoeder maakte vreemde geluiden, als een badmeester op het strand, een badmeester die in een megafoon roept, geen grote, tegen de wind in. *Waah, waah, waah, waah*.

Een grootvader met een stok pakte de hand van een huilend kind. Hield hem stevig vast: ‘*Sh, sh, sh*, jongen, niet huilen,’ en smakte tegen de grond. *Baf*. Het kind viel stil. Soldaat griste een baby, gehuld in een deken, uit de armen van zijn moeder. Soldaat rukte het wollen mutsje van het babyhoofdje en verbrijzelde het kale hoofdje tegen de wagondeur. Ik hoorde een schreeuw als van een slachtkalf in het dorp, voordat het mes erin gaat.

Moeder en Sarah werden steeds stiller.

Moeder stak haar handen in de lucht. Alsof ze boze geesten en duivels wilde verdrijven. Moeder trok de sjaal van haar hoofd, trok aan haar haren, gilde: ‘Kinderen, pas goed op jezelf.’ Moeder schreeuwde nog luider: ‘Mijn kinderen, pas op jezelf! Horen jullie me?’

Moeders schreeuwen verwondde mijn hart. Alsof iemand een nagel op een open zenuw zette en die erin duwde. Tot op de dag van vandaag snijdt het door mijn ziel als ik denk aan de tranen en de laatste woorden van moeder.

Moeder en Sarah waren bij de eerste vier. Ze liepen en liepen, tot ze halverwege het perron uit het zicht verdwenen.

Soldaten schreeuwden dat we vier-aan-vier op een rij moesten gaan staan; het orkest speelde.

De luidsprekers bleven bevelen spuwen. De toortsen deden

wat minder pijn. Mensen renden rond als kakkerlakken in het donker. Ze waren vergeten dat er licht was. Ze zochten familieleden om viertallen mee te vormen. Het kabaal was immens. Een bevel uit de luidsprekers bracht iedereen op de perrons een moment tot staan. Toen begon iedereen door elkaar heen te rennen, te roepen: ‘Tibor, dichterbij, Solomon, Yaakov, kom, kom, hier, met zijn vieren.’ Shimon, die met hen vlees had verkocht, kwam erbij, zonder bril, probeerde zich ertussen te wurmen. ‘Jij hoort niet bij ons.’ Shandor-met-de-lamme-poot riep angstig: ‘Weg hier.’

Scheeloog Yaakov uit ons dorp zei: ‘Hou op, we zijn al met vier, ga achter ons staan.’ Scheeloog Yaakov begon te lopen.

Shandor-met-de-lamme-poot greep zijn hand: ‘Waar ga je heen?’

‘Ga naast me staan, hier, een, twee, drie, vier, vijf? Nee, nee, geen plaats, Yaakov, wacht, wat is er mis met hem, hij gooit zijn hoed op de grond en trekt zijn broek uit, Shimon, kom hier, kom gauw terug, ga hier staan, hier, niet bewegen, geen plaats meer, ga voor ons staan, het maakt niet uit dat je neven bent, maak groepjes van vier.’

De luidsprekers op het perron schakelden over naar een ander station. Dansmuziek. Daar stonden we, drie jongens en een vader, mager en zonder baard. Vader hief zijn hoofd, Avrum pakte vaders arm, Yitzhak zette twee passen in de richting van een SS-man.

Avrum rukte Yitzhak terug, in de rij. Fluisterde: ‘Wat doe je?’

Ik bleef onbeweeglijk, als een steen die in een afgrond is gesmeten. *Tuimel, tuimel, tuimel, plof.* Als een steen die stukslaat op een rots.

Vader was stil, kneep in mijn arm alsof hij een hete tang vasthad.

Een heel beheerste Duitse officier gebaarde met zijn vinger: rechts, links, links, links, links, en weer rechts.

Het orkest speelde een ander dansmuziekje. De officier had ogen als een venster dat op een kier staat. Hij droeg witte

handschoenen. Hij had glimmende knopen en het pafferige gezicht van een drinker.

Wij gingen rechts. Wie naar rechts ging, ging aan het werk. Wie naar links ging, ging.

Ik zag rook kringelen, niet ver van een wolk. Dat herinner ik me, zwarte rook. Vreemd. De rook kwam uit de schoorsteen van een groot gebouw, een enorm gebouw, en vormde een paddenstoel. Ik vroeg: 'Vader, wat is dat?'

'Een staalfabriek, Dov.'

'Vader, geef antwoord.'

'Dat is een fabriek, Dov. Een staalfabriek, voor de oorlog.'

'Dat is waar ze Joden verbranden, vader, dat is de rook van Joods vlees.'

Vader schokte, alsof hij op een adder trapte. Nee. 'Nee, natuurlijk niet, dat is een fabriek, die rook komt van machines, Dov.'

Soldaten riepen: 'Technici, zijn er hier technici?'

Ik riep: 'Ik ben een technicus, ik ben een technicus, hier, hier.' Ik sprong uit de rij. Sprong alleen.

Ik wilde zo ver weg rennen als ik kon. Ik wilde vluchten voor de bergen vlees in de rook die nog ging komen. Vader, Avrum en Yitzhak bleven achter me.

Ik keek niet om, ik wilde door, vooruit, ver weg.

Soldaten met glimmend gepoetste schoenen en scherp-gesneden broeken als een dekzeil namen me mee naar een gebouw van twee verdiepingen. Ze plaatsten me op een verdieping met Duitse politiek gevangenen. Duitse gevangenen met blond haar, een met een snor. De gevangenen hadden voedselpakketten van thuis gekregen. Ze zaten in een groepje te eten. Ze hadden een houten kist achter hun bed staan. Een kist met een deksel en een middelgroot slot.

Ik zat op het achterste bed en staarde naar de monden van de mannen in de zaal. Ik zag hen happen, bijten met hun tanden, gorgelen, kauwen, slikken, kletsen, iemand iets

aanbieden, hoorde hen dankjewel zeggen, slurpen, vegen, boeren, krabben, lachen, zag hen restjes in een servet wikkelen, servetten terugleggen in de kist, de kist weer afsluiten en tussen de lakens kruipen. Die Duitse gevangenen hadden mijn komst niet eens bemerkt, ik was lucht. Een vuiltje aan de wand was ik voor hen.

De geur van voedsel maakte me gek. Mijn mond liep vol speeksel. Ik rook worstjes en koekjes. Brood en gerookte vis. Pinda's en chocolade. Ik hoorde geluiden in mijn buik. Ik ramde mezelf in mijn buik. Het geluid verstomde niet. Ik trok mijn schoenen uit en ging op mijn rug liggen. Een Jood uit Boedapest kwam binnen; hij sliep naast me. Een dikke, oudere Jood, een jaar of zestig. Hij had zweetdruppels op zijn wangen. Hij ademde zwaar, als een vermoeide locomotief. Hij vertelde me over een enorme boerderij in Hongarije die hij had achtergelaten. Ik was verbijsterd. Een Jood met land? Echt? 'Ja, jongen, maar wat heb ik eraan nu ik doodga, doodga van honger? Hoe heet je, jongen?'

'Bernard, dat is mijn doopnaam. Thuis noemen ze me Leiber.'

'Hoe oud ben je?'

'Vijftien. En een paar maanden.'

De man greep me bij mijn schouders, schudde me hevig door elkaar, staarde me aan – een oog gezond, het andere van glas – en zei: 'Bernard, kijk me aan, ik maak geen schijn van kans, jij wel. Steel, dood, leef, hoor je me? Jij bent nog jong, Bernard, een jongen nog, met een goede kans om deze oorlog te overleven, begrepen?'

Ik produceerde een miniem knikje. Begrepen. De man plofte achterover op het bed. We sliepen binnen een tel. De volgende dag was hij verdwenen, op de manier zoals dat in Auschwitz ging, naar ik later pas begreep. Het ene moment sta je met iemand te praten, het volgende moment is hij weg.

3

Yitzhak

In Auschwitz, in het jaar 1944, kreeg ik een nieuwe naam.

Op de zijkant van mijn nieuwe broek werd 55484 genaaid, dat was mijn nieuwe naam. Ik kreeg gestreepte kleding. Een hemd en een broek uit dezelfde stof, als op de foto's die we vandaag de dag kennen. Ik kreeg een gestreepte muts en plastic schoenen met houten zolen. We stonden in het duister, rijen en rijen gevangenen, allemaal hetzelfde. Als een colonne mieren met nummers op borst en zij.

We werden in Blok 12 geplaatst. In de barak stonden stapelbedden van drie hoog. Geen echte bedden, meer slaapbanken. We kregen de opdracht om op een rij voor de bedden te gaan staan. Avrum en ik stonden naast elkaar. Avrum was achttien en vroeg waar Dov was. Ik was veertien en een paar maanden, een jaar jonger dan Dov, en had geen idee waar hij was. Avrum was minstens een kop groter dan ik. Avrum had brede schouders en het begin van een stoppelbaard. Mij zat het hemd te ruim om de schouders en mijn gezicht was glad, geen spoor van een baard. In de barak zaten meer kinderen van mijn leeftijd. Ze stonden tussen de oudere gevangenen, kijkend naar de vloer. Ik gluurde opzij, naar mijn broer, hevig wrijvend aan mijn linkerduim. Ik kon niet ophouden met wrijven.

Een ss-man kwam de barak binnen. Hij stond kaarsrecht, wijdbeens, een pet op zijn hoofd. Hij stond met een hand op zijn heup en de andere spelend op zijn dij. Hij perste zijn lippen op elkaar alsof hij floot en slenterde langzaam van de ene gevangene naar de andere. Kwam dichterbij. Stopte.

Slenterde terug. Stopte bij een joch van een jaar of dertien, jonger misschien.

De dertienjarige blies zijn borstkas en buik op, maakte zich langer en langer en langer.

SS-man wenkte met zijn vinger.

Jongen stapte uit de rij. Jongen huilde zachtjes. Jongen beefde.

SS-man sloeg hem op zijn dij. *Baf.* Jongen viel stil.

SS-man krabde zijn nek met lange nagel van zijn pink. Krabde traag zijn wenkbrauwen. Ik hoorde het geluid van schuurpapier op een plaat hout. Hij krabde, krabde, krabde, stopte.

Ik hield mijn adem in.

SS-man perste zijn lippen op elkaar. Begon ons weer te monsteren.

Een jongen tegenover me kneep zichzelf in zijn armen. Ik zag hem op zijn tenen staan. Op zijn tenen. Terugzakken. Op zijn tenen. Terugzakken. Een jongen naast me trok zijn hemd weg van zijn broeksband, alsof hij dikker was geworden sinds hij in de rij stond. Aan het eind van de rij viel iemand. Ze sleepten hem naar de jongen die aan de zijkant stond.

SS-man nam drie kinderen mee en de man die was gevallen en ze vertrokken.

Ik kende het crematorium niet. Maar ik wist wel dat ik niet met SS-man naar buiten moest. Ik doorzag het, las het in zijn bijna dichtgeknepen ogen. Ik was veertien-en-een-beetje, mager als een lat, en het was een groot, groot geluk dat ik niet met hen mee naar buiten ben gegaan. Dat was mijn eerste mazzelmoment. Er was een tweede mazzelmoment. Twee broers uit mijn dorp redden me. Ze zaten in dezelfde barak, twee bedden verderop. Twee bomen van broers, met gezwollen armspieren en een stierennek. De broers tilden me op het derde bed, bovenin. Dekten me toe met een stromatras, zeiden: ‘Als er appèl is – koppentellen – blijf jij hierboven. Gesnopen, Icho? Niet naar beneden komen.’

Vier dagen bleef ik driehoog. SS-man kwam zo om de dag naar onze barak, nam kleine magere gevangenen mee. Avrum gaf me brood. Avrum gaf me fluisterend door wat de situatie beneden was.

Na een week kondigden ze via de luidsprekers aan: 'Aan het werk, geen appèl.' De twee knapen uit ons dorp geloofden de luidsprekers niet. Ze zeiden de groep dat ze ons naar het crematorium gingen brengen. De twee broers klommen op het bed en hielpen me naar beneden. Ik sleepte me van drie hoog omlaag en voelde mijn benen onder me wegzakken, alsof ze met boter waren gevuld. Ik hield me staande aan de wand en keek mijn broer aan. Avrum greep me bij mijn heupen en stak zijn tong uit. Sleepte me naar de deur. Wij waren als laatste buiten en ik wierp een blik op de omheining. Een hekwerk van prikkeldraad dat onder stroom stond, minstens vier meter hoog. Ik zag een bord met een doodshoofd en een paar woorden.

Iemand achter me fluisterde: 'Voorzichtig, doodsgevaar.'

Ik dacht: lang geleden liepen er doodgewone mensen achter dat hek heen en weer. Wat is er met hen gebeurd? Leven ze nog of zijn ze dood? Ik had geen antwoord.

SS-man schreeuwde: 'Links, rechts, links, rechts,' in de richting van het spoor.

Andermaal dat in een wagon geperst worden. Ik maakte een inschatting: als ik degene voor me doodmaak en degene achter me, en als ik degenen naast me doodmaak, hoeveel ruimte heb ik dan? Rondom de lengte van een liniaal misschien, meer niet. Ik keek of ik mijn broer zag. Ik realiseerde me dat het zinloos was om hem te roepen. Hij stond tussen twee lange mannen in geperst. Bleek. Ik zag zijn oogleden knippen alsof hij een haperende machine was.

We reisden verscheidene dagen. Een kwart brood per dag, geen water. Mensen om me heen stierven geluidloos. Ze stierven paars, de mond gesloten. Het vlees onder hun nagels was paars. Als het jodium dat op een wond wordt gegoten. Als

iemand stierf, zochten we eerst naar voedsel. Daarna legden we hem neer, terwijl hij nog warm was, en gingen om beurten op hem zitten.

Er was in de wagon niet voldoende zuurstof voor iedereen.

Onze kleren raakten doordrenkt van zuur zweet. We stonden met open mond dicht tegen elkaar aan geperst, we riepen: 'Lucht, lucht!' We beukten op de deur. Schreeuwden een uur lang. Ik raakte mijn stem kwijt. Eindelijk ging er een smalle strip open, boven ons hoofd. We klommen over de doden en de zwakken heen om adem te kunnen halen. We klommen over hen heen alsof zij de treden naar het leven waren.

Door de kier bovenin zag ik dat we in Weimar waren. Er stond een groot bord. Vanaf Weimar brachten ze ons naar Kamp Buchenwald. Dat had ik op dat bord gezien.

We kwamen aan bij Blok 55. Het eerste wat een gevangene met een verwonde hand tegen me zei, was: 'Pas op, ze zijn op zoek naar kinderen,' en in een oogwenk had ik mezelf op het derde stapelbed gewerkt. De deuren van de barak zwaaiden open en ik zat bovenin, net als in Auschwitz. Mijn broer Avrum zei me wanneer ik weer beneden kon komen. Na twee dagen riepen de luidsprekers mijn broer Avrum op om zich te melden. Dat hoorden we aan het nummer dat werd omgeroepen.

Avrum kwam om me gedag te zeggen, maar zei uiteindelijk niets. Hij keek me aan en rilde. Zijn gezicht was wit als een laken. Ik liet me tegen hem aan vallen: 'Oy, oy, oy, dit is een vergissing, ze hebben het verkeerde nummer omgeroepen, niet gaan, Avrum, laat me niet alleen.'

Avrums hemd werd nat van tranen. Zijn kin beefde steeds heviger. Zijn mondhoeken trokken, alsof hij me allerlei belangrijke dingen vertelde. Hij ademde heel snel en zijn neus liep alsof het een lekke kraan was. De luidspreker riep nogmaals Avrums nummer om. Ik was bang. Avrum schokte en sloeg zijn armen stijf om me heen. Ik hilde met mijn gezicht tegen zijn oor gedrukt: 'Ik wil bij je blijven, wat gaan we doen, Avrum? Laten we samen gaan.'

Avrum weigerde.

Ik had het gevoel dat onze ribbenkasten braken, zo stevig omhelsden we elkaar. Toen duwde hij me weg, ademde zwaar in en uit, droogde mijn gezicht zodat ik hem duidelijker kon zien, vertrok. Ik stoof achter hem aan, tot bij de deur. De bewaker hield me tegen; ik mocht niet weg. Hij gebaarde dat ik terug moest gaan naar mijn plek, anders zou ik ervan lusten. Hij had een knuppel in zijn hand, een knuppel met een ijzeren knop aan het eind. Ik wilde roepen: 'Avrum, Avrum, wacht op me!' Ik opende mijn mond. Sloot hem weer. Keerde terug naar mijn plek op het derde stapelbed.

Ik had het gevoel dat ik viel, viel, in een bodemloze put. Alsof iemand een zwaar gewicht aan me vastgebonden en me in een duistere plek vol vreemden geworpen had. Ik lag op mijn bed te janken, een uur lang, tot ze een nieuwe gevangene binnenbrachten, die Avrums plek innam. Ik keerde hem onmiddellijk de rug toe. Kon niet verdragen iemand anders naast me te zien. Ik klom omlaag. Ik wist dat ik die gevangene zou kunnen vermoorden, zo veel woede had ik in me. Twee uren verstreken en ik kwam niet tot rust. Een Duitser van een ander blok kwam de barak binnen. Ik had geen tijd om weer omhoog te klauteren.

We kregen het bevel: 'Op een rij, stilstaan.' De Duitser kneep zijn oogleden halfdicht en liet zijn blik langzaam over ons heen glijden. Heen en weer. Heen en weer. Hij had een scheef grijnsje en een pafferige kin. Als een zak vol voedsel. Zijn wenkbrauwen waren aaneen gegroeid, dicht als een haag, en onder zijn riem prijkte een spits buikje. Hij hield een paar witte handschoenen in een hand, tikte die tegen de palm van de andere. Alsof die handschoenen hem hielpen nadenken. Heen en weer, heen en weer. Ik hield mijn adem in. De Duitser trok zijn handschoenen aan en nam mij mee, met vier andere kinderen. Ik volgde hem, totaal verdoofd, me van niets meer bewust.

Buiten scheen een warme namiddagzon, de voorbode van

de zomer. Helder licht vulde de ruimten tussen de barakken. Ik zocht naar Avrum in dat felle licht. Spiedde de appèlplaats af. Ik zag vrachtwagens met dekzeilen. Ik wist niet of daar gevangenen in zaten of dat ze leeg waren. Ik heb Avrum nooit teruggezien, nooit teruggezien.

De Duitser met de witte handschoenen bracht ons naar Blok 8. Daar was het goed. Op gezette tijden eten. Lichten uit. Elke dag een douche. Bedden met dekens, schone lakens. Een ordelijke plek in helderwit. Vijftig of zestig kinderen met Baba, oom Volodya, als leiding. Een dikke man met een dikke neus en een dikke stem en een grote zakdoek in zijn handen. Hij hief die vergenoegd naar zijn kale hoofd – *dep, dep, dep* – maar wreef er ook kindertranen mee droog. Het was vooral 's nachts dat hij overal wreef en friemelde. Ik hield me doodstil, verroerde me nauwelijks als hij wreef en friemelde. Ik haalde amper adem en klemde mijn kaken stijf op elkaar.

Iedere ochtend kwam er een arts de barak binnen.

Arts had oren als antennes. Arts zei: 'Hallo, hoe gaat het, kinderen?' Arts lachte met witte tanden en dan zag ik een lichte siddering door de antennes gaan. Arts koos een kind en vertrok weer.

In de tussentijd friemelde Baba Volodya aan kinderen. Baba Volodya kneep in wangen en zond kusjes naar het plafond. Kinderen beklommen Baba. Kinderen sloegen hun armen om Baba. Kinderen zeiden: 'Dank je, Baba, dank je. Dank je voor het eten. De schone lakens. De douche en warm water.'

En ik zag een patroon: kinderen die met de dokter meegingen, keerden niet terug naar het blok. Hun bedden bleven leeg. Ik begreep dat niet. Gezonde kinderen vertrokken met de dokter. Weldoorvoede kinderen verlieten het blok. Kinderen met kleur op de wangen kwamen niet meer terug, sliepen niet meer in het blok.

Ik hing aan Baba Volodya's schouder, vroeg hem: 'Waar gaan die kinderen heen, Baba, en waarom komen ze niet terug

naar het blok, waarom slapen ze hier niet meer, wat gebeurt er hier, hè?’

Baba gaf geen antwoord. Ik had het gevoel alsof iemand in mijn buik stak. Ik had het gevoel alsof ik geen lucht meer kreeg bij het open raam. Telkens als de arts binnenkwam, ving ik Baba Volodya’s blik. Ik ving hem, hield hem vast. Alsof ik op een afstandje aan zijn schouder hing, alsof ik hem zei: ‘Jij bent mijn vader, jij bent mijn vader, en je laat me niet in de steek zoals mijn eerste vader, hoor je?’ Ik liet Baba Volodya pas weer los als de dokter weg was, haalde dan adem vanuit de diepst denkbare plek.

Ik begon rond te lopen, vragen te stellen.

Ik liep het hele blok over. En weer terug. Ik liep heen en weer, telde. Ik vroeg: ‘Waar gaan de kinderen heen, waarheen?’ maar kreeg geen antwoord. Ik ging in de buurt van de oudere gevangenen staan. Dat waren oudgedienden, dat zag ik aan de nummers op hun kleren en ik hoorde het aan hun zwijgen. Ze stelden geen vragen en gaven geen antwoord, stonden daar alleen maar te staan en te staren naar niets. Ik zei: ‘Vertel me, waar gaat de dokter met de kinderen heen? Naar welk gebouw?’

Een van hen zei: ‘Er is een plek voor experimenten op kleintjes en er is een plek voor experimenten op volwassenen. Dokter en kind gaan naar de plek voor experimenten op kinderen.’

Ik zei: ‘Experimenten, wat zijn experimenten, wat bedoel je? Vertel. Ik snap het niet.’

Hij had een ooginfectie die slijm lekte als een slak. Hij keek naar me zonder me te zien, alsof hij nadacht over me, en zei uiteindelijk: ‘Wegwezen, vent.’

Het bloed klopte in mijn aderen – *bom-bom, bom-bom*. Iemand anders, een man met een opgezwollen buik, had me gehoord en bleef dralen. Het bloed klopte nog harder.

Mijn nieuwe vriend zei: ‘Pas op. Ik zet daar geen stap in de buurt. Elk kind gaat in een pot met gas, ze doen het deksel

erop, als met soep. Er zijn andere gevallen ook. Ze klokken kinderen, voor onderzoek: hoelang leven ze zonder zuurstof? Sommigen houden het lang vol, anderen helemaal niet. Die gaan al dood zodra de klok begint te lopen.'

Ik stampte op de grond en rende terug naar de barak. Ik greep een knaap met sproeten bij zijn nek, riep over mijn toeren: 'Wacht, wacht jongen! Wat gebeurt er als de dokter met een jongen vertrekt en zonder hem terugkomt? Zeg me, klopt het dat zij hem koken in een pot? Dat ze hem snijden?'

De knaap zei: 'Geen idee,' en stooft ervandoor, alsof ik een slagmes in mijn handen had.

Ik gaf niet op. Ik rende weer naar buiten. Ik pakte een kleine gevangene beet, die wat speeksel op zijn kin had. Vroeg: 'Wat zijn experimenten en waarom blijven de bedden van gezonde kinderen leeg, hè?'

Hij vroeg: 'Waar?'

Ik mompelde: 'In Blok 8.'

Hij ging zitten: 'Zit jij in dat blok?'

Ik ramde hem tegen zijn schouder. Schreeuwde: 'Vertel me, nu: wat gebeurt er in mijn blok?'

Hij draaide met zijn tong en zei: 'Ze geven de jongens een injectie, spuiten een of ander goedje in zijn aderen, maar eerst praten ze heel vriendelijk met hem. Dan meten ze hoelang het duurt voordat dat spul zijn hart bereikt. Bij sommigen duurt dat drie minuten. Bij anderen een minuut. Bij anderen nog korter. Maar het doet geen pijn om zo dood te gaan, weet je? Daar gaan ze goed dood, zonder een nare stank.'

Ik vroeg: 'Wie zegt nou zoiets idioots? Degene die zelf doodgaat?'

De man zei: 'Nee. Niet degene die zelf doodgaat, nee.' En hij wilde gaan.

Ik trok hem aan zijn hemd: 'Heeft de dokter dat gezegd?'

'Nee.'

'Wie zegt dan dat het geen pijn doet? Wie?' De gevangene draaide zich om en liep weg.

Ik besloot uit blok 8 te ontsnappen.

Ik hoorde dat ze een kok zochten voor het vrouwenkamp. Ik vertelde Baba Volodya dat ik een erg goede kok was. ‘Haal me hier weg, Baba. Alsjeblieft, zorg dat ik naar het vrouwenkamp kan. Alsof ik nu jouw jongen ben.’

Baba Volodya stak een lucifer tussen zijn tanden, duwde stevig. Ik week geen seconde van zijn zijde.

Volodya schreef mijn naam op. Volodya zei: ‘Wacht.’

Ik wachtte. Ik hield mijn blik op hem gericht, waar ik ook stond. Ik achtervolgde hem en wachtte.

‘*Achtung. Achtung.* 55484 rapporteren.’

Mijn hart sloeg over. Ik wist niet waar ze me naartoe zouden sturen: naar de gaskamer voor de Joden, de experimenteerketel of naar de ketels in het vrouwenkamp. Gas. Keuken. Ketel. Ketel. Keuken. Keuken. Mijn mond was op slag kurkdroog. Ik voelde een scherpe pijn in mijn rug. Ik ging naar buiten.

Soldaten brachten me naar een tankstation. Soldaten brachten me naar een wagon. Ik verhuisde van Buchenwald naar Kamp Zeiss. Een hele dag in een veetrein.

4

Dov: 'Weet je nog dat ze ons wegvoerden van huis, van Ungvár, en dat we in open veewagons zaten en de locomotief hoorden fluiten?'

Yitzhak: 'Dat weet ik nog.'

Dov: 'Weet je nog dat onze rebbe zei dat er een sjofar zal klinken als de Messias komt?'

Yitzhak: 'Noe?'

Dov: 'Toen ik die stoomfluit hoorde, dat ik: misschien heeft onze rebbe gelijk, misschien is de Messias gekomen.'

Yitzhak: 'Maar niemand kwam ons redden. Niemand.'

Dov

In Auschwitz werd een nummer op mijn arm getatoeëerd: A-4092. 'A' duidde op een transport uit Hongarije.

De volgende dag moesten we acht uur lang in de houding staan op de appèlplaats. Het regende onophoudelijk. Ik had het koud. Koud. Koud. Ik had kippenvel over mijn hele lijf, dik als speldenknoppen. Mijn rug was een plank, mijn schouders. Mijn benen trilden als een espenblad, snel, snel, traag. Snel, snel, *bam*. Een spier verkrampde. Mijn lichaam schokte. Ik wist zeker dat iedereen het had gezien.

ss-man bulderde: 'Niet bewegen. Niet zitten.'

Ik greep mijn broeksband en trok die naar voren.

Wie viel, stond niet meer op.

Doorgaans vielen de gevangenen geruisloos. Soms piepten ze als kuikens in een nest. Soms hoorde ik een klap, een

zweepende slag, en klaar was het. Gevangenen met een functie hadden strepen en een band om de arm en zij sleepten de gevallenen dan tussen de rijen vandaan. Ik concentreerde me op de dichtstbijzijnde muur. Ik zag ronde zwarte vlekken dansen over de appèlplaats. Die vlekken beten in mijn slapen en schouders, na twee, drie minuten voelde ik hun tanden prikken in mijn benen. Plotseling, hitte. Heter. En klaar was het. Ik voelde mijn benen niet meer. Als verlamd.

Ze riepen mijn nummer om door de luidspreker. De stem door de luidspreker klonk vrolijk. Alsof hij nog maar een paar deuntjes hoefde te zingen voor hij naar huis kon, *tralalalala*. Een oudere gevangene naast me begon geluidloos te huilen. Ik hoorde hem zeggen: ‘*Shema Yisra-el Adonai Eloheinu Adonai Ehad*’ – Hoor Israël, de Heer onze God is één – en meteen daarna tuimelde hij om. Wit schuim op zijn lippen. Hij maakte het mauwende geluid van een kat die een schop heeft gekregen. In een mum van tijd was hij weggesleept. Verdwenen. Arme man, arme man, God heeft hem niet gehoord.

Ik wilde schreeuwen: ‘Waar bent U?’ God gaf geen antwoord. Hij had mij ook afgesneden. Ik gaf mijzelf een bevel: stilstaan, Dov, niet bewegen, hè? Ik hoorde dat mijn nummer omgeroepen werd. Ik begaf me naar de andere gevangenen. Ze zetten ons aan het werk in Kamp Kanada, een verwijzing naar de bezittingen die door gevangenen uit de treinen op de perrons waren achtergelaten. Wij werden het Kanada-Kommando genoemd. Ze plaatsten mij in een enorme loods waar ik kleren moest sorteren. Er lag daar een gigantische berg kledingstukken. Als een veelkleurige heuvel zand. Er lagen koffers. Ontelbaar veel koffers, met nummers of een naam of een label aan een touwtje. Soms alleen een lintje om het handvat, een rood of een groen lintje, zoals ze worden gebruikt voor staartjes in het haar van meisjes.

Ik sorteerde de kleren op verschillende stapels. Mannenpakken rechts. Jurken, rokken en vrouwenblouses links. Jassen bij elkaar rechts. Kinderkleding achter me. Kinderkleding, dat

was het fijnst. Er zaten vlekken in, slijtplekken aan de randen. Soms een stoplap of een piepklein zakje, een uitgelubberde zak, soms borduurwerk van felgekleurd garen, een bloem. Vlinder. Clown. Ah. De kleren roken vertrouwd, naar thuis. De geur van zeep en mottenballen. Tussen de kleren vond ik een schort. Een blauw schort met een grote zak. Ik stak mijn bevende vingers in die zak. Ik weet niet wat ik zocht, maar ik vond niks. Het schort rook naar pannenkoeken en worst. Het water liep me in de mond. Ik wilde dat schort meenemen, het verstoppen onder mijn hemd. Ik durfde niet vanwege de grote SS-man achter me, die mijn werktempo in de gaten hield.

Vier uur lang rende ik heen en weer tussen de stapels, zonder te rusten. Mijn benen deden pijn, maar ik stopte geen moment. De SS-man bleef in mijn kielzog. Uit mijn ooghoek zag ik een hand en een pistool. Ik wist dat hij een kogel door me heen zou jagen, daar waar ik het voelde kriebelen. In het kuiltje van mijn nek. Sindsdien voel ik telkens als de herfst zich aandient een kriebel in dat holletje. Een keer zag ik zijn gezicht en daar zag ik spijkers in plaats van pupillen.

Auschwitz kende een vaste dagelijkse routine.

We stonden in alle vroegte op, in het donker. We trokken de dekens recht, renden naar de latrines om schoon te maken, tien minuten om te poepen of te piesen, dicht opeen in een verstikkende stank, dan een plens water in je gezicht, in de rij voor slappe smakeloze koffie, appèl – en daarna werden we ingedeeld en aan het werk gezet. Groepen en groepen gevangenen met uitgeteerde gezichten en geschoren koppen, vuil en zwijgend.

We werkten twaalf uur per dag op een verkrampde maag en met pijn in al onze spieren. Opnieuw in de rij voor een kom soep. Opnieuw appèl in de barak en het avondappèl op de appèlplaats. Tellen. Fouten. Opnieuw beginnen. Ze sloegen een gevangene met een knuppel op het hoofd. *Baf. Baf.* Urenlang gekrijs door de luidspreker. Ik wilde slapen.

Ik wilde niets liever dan naar mijn bed in de barak, me laten vallen op de harde planken, slapen. Ik zou binnen een tel in slaap vallen.

Na drie weken stuurden ze ons te voet van Auschwitz naar Birkenau, een afstand van drie kilometer of meer. Ik sleepte me voort in een konvooi van gestreepte uniformen. Ik kon amper lopen. Ik hief mijn hoofd op en zag een geelbruine kleur, als bij de stilte voor een storm. Rook uit een schoorsteen. Dichte, dikke rook zonder gaten. Zonder leegtes. Er hing een zoete geur. De geur van goed vlees dat wordt geroosterd boven een vuur. Ik wilde overgeven. Dik speeksel welde in me op, ik kokhalsde. In de verte zag ik een rij barakken met muren van ruwe planken. Ramen zag ik niet.

Opnieuw sorteerde ik de stapels goederen, afkomstig uit koffers. Schoenen bij schoenen. Jassen bij jassen. Tassen bij tassen. Huizenhoge stapels, bergen in die enorme loodsen. Ik wist het. De handen die deze koffers hadden gevuld waren nu samengebald tot de zwarte smook die hemelwaarts steeg.

In Birkenau woonde ik in een van de barakken die voor de meesten de dood betekenden. Tussen de vijf- en achthonderd mensen. De barakken hadden vierkante stapelbedden van drie hoog. Ik sliep op het bovenste bed. Zes gevangenen per vierkant. Iedere morgen arriveerden er nieuwe gevangenen en er was altijd een slaapplek voor hen: de plekken van de doden die zij naar buiten sleepten. Gevangenen grepen de dunne enkels van de doden en trokken hen van het stapelbed op de grond. Soms hoorde ik *bonk. Bonk. Bonk*. Het hoofd bonsde tegen de planken, alsof ze een paar treden werden afgesleurd. *Bonk. Bonk. Bonk-bonk*. Soms trokken zij hen in het gangpad de kleren uit, soms niet. Dat hing ervan af hoe erg zij stonken, na de nacht. De stinkende doden hielden hun kleren.

Elke ochtend zag ik een nieuw gezicht naast me. Gezichten waarin honger en dood stonden afgetekend. Elke ochtend hoorde ik vragen, alsof ik antwoorden had. Dat vierkante gestapelde bed meurde als vaders koeienstal. Ik had al twee

maanden geen douche gezien. Luizen paradeerden in cohorten over mijn lijf, alsof SS-man het bevel over hen voerde. Ik krabde tot ik bloedde. Veel bloed. Ik wilde mijn tanden in mijn eigen vlees zetten.

Het blokhoofd, een reus met een driehoekig hoofd, droeg een gestreept vest. Op dat vest was een groene driehoek genaaid. Dat blokhoofd brulde, sloeg met de knuppel die hij altijd bij zich droeg, als een lange vinger met een zware knop.

De gevangenen van het blok fluisterden, ze spraken zelden hardop. Ze mijmerden over mensen die ze thuis hadden gekend. Mijmerden over eten. Vroegen elkaar hoe je de vlekken zou kunnen verwijderen die op hun huid verschenen – schurft, kleine zweertjes, schroeiplekken, brandplekken, schilfers, infecties hier en daar. Maakten zich zorgen over huidaandoeningen en de arts die naakte gevangenen onderzocht en naar de *Selektion* stuurde. Tussen die selecties door maakten ze ruzie over de kans dat Duitsland de oorlog zou verliezen of over een open deur die de kou binnenliet. Ik bemoeide me nergens mee. Dat gefluister was niet aan mij besteed. Ik legde mijn hoofd op het hout en viel in slaap.

Op een ochtend blèrde de luidspreker mijn nummer. ‘*Achtung, Achtung, A-4092* buiten melden.’ Ik was ervan overtuigd dat het nu mijn beurt voor de oven was, mijn beurt voor de hof van Eden. Ik zei tegen mezelf: zeg maar dag tegen de wereld, Dov; zeg dag tegen de zon. Dag tegen dat blauwe nummer op je arm. Zeg dag tegen de vodden die je draagt. Dag tegen dat stinkende stapelbed. Dag tegen de luizen, die zich jouw lijf hebben toegeëigend, die klotebeesten. Jij met die luizen het vuur in, maar eerst het gas, want er moet wel orde zijn.

Ik stapte met opgeheven hoofd de barak uit, een jongen die wist wat hij waard was.

Ik zocht naar de zon. Ik kon hem niet vinden en ik rilde, alsof ze ijs in mijn broek hadden gestort. Er waren er nog drie die met mij het blok verlieten. De lange gevangene naast me

hield niet op met huilen. Ik liep kaarsrecht, bemoeide me er niet mee. Wat kon ik hem zeggen? Ik wist dat de Duitsers sterke kerels nodig hadden voor werk, maar dat was niet altijd een garantie. Bepalend was wat zij nodig hadden: of ze werkrachten nodig hadden of niet, of de crematoria oponthoud hadden of niet. Het kwam voor dat hele transporten door de schoorsteen werden gejaagd, dat niemand hun een blik waardig keurde op de perrons. Sterke, jonge kerels zaten daar tussen, met brede schouders, niet zomaar wat extra handjes, maar handen die moeiteloos een kalf hadden kunnen optillen. Andere keren stuurden ze veel minder krachtige jonge mannen, twijfelgevallen, naar het crematorium, om hen dan op het allerlaatste moment terug naar de barakken te sturen. Waarom? Het *Sonderkommando* was klaar met het ruimen van het laatste transport.

Ik was een jongen en ik wist dat ik geen schijn van kans maakte.

Even terzijde stond een open vrachtwagen met gevangenen in gestreepte pyjama's. SS-man, knuppel in de hand, gebaarde ons voort te maken en in de laadbak te klimmen, om naderbij te komen. Achter hem stonden twee bewakers met geweren. We renden naar de vrachtwagen. Een andere SS-man stond ons op te wachten, een voet geheven. Een harde trap onder het achterwerk en we vlogen. Ik had geen idee waar ze ons naartoe zouden brengen en ik vroeg er ook niet naar. Ik dacht: naar een bos misschien, waar een machinegeweer wacht, een massagraf in een open veld, misschien naar een plek om te werken. De bewakers vragen durfde ik niet, praten met de gevangenen wilde ik niet.

De vrachtwagen stopte bij een kamp: Jaworzno.

★★★

Israël, 2001

Malka

14:18, instappen op een forensentrein op het perron van Nahariya

Het is om de zee dat ik met mijn neus tegen het raampje zit, ik wacht tot die een paar golven naar Nahariya brengt. Blauwe zee en ringtones. Er klinkt een vrolijke Turkse mars, maar de soldaat aan wie het mobieltje toebehoort, slaapt erdoorheen. Het muziekje stopt. Een bericht. Links de Sabeldans van Katsjatoerian en aan de andere kant van het rijtuig een ander deuntje en een bericht. *Bla. Bla. Bla.* Een venijnig pijnscheutje trekt door mijn schedel, trekt weer weg. Yitzhak zou zeggen: 'Wat doe je ook met hoofdpijn in een trein? Had een taxi genomen.' Dov zou zeggen: 'Zet een koptelefoon op, dan hoor je zelfs het orkest van Auschwitz niet meer, noe?' Ik zou Dov hebben aangekeken, hebben geslikt en gezwegen. Dan zou ik zeggen: 'Ik draag geen koptelefoons, Dov. Dat verdraag ik niet. Te veel herrie aan mijn hoofd, ik heb ruimte nodig.' Dan zou Yitzhak vragen: 'Wat voor herrie dan, hè?' En ik zou het hem vertellen; waarom niet.

Als ik Yitzhak en Dov de waarheid zou vertellen, als ik hun zou vertellen dat tussen 15 april en 8 juli 1944 501.507 Joden uit Hongarije zijn gedeporteerd, de meesten naar Auschwitz, dan zou Dov zeggen: 'Ik ben slecht in rekenen. Ze hebben ons weggevoerd voordat we dat soort grote getallen kenden.' En Yitzhak zou zeggen: 'Wat bedoel je?' en dan meteen wat wodka in een glas grapefruitsap schenken, en zijn vrouw Hannah zou zeggen: 'Waar is dat goed voor?', en hij zou zeggen: 'Voor leven, Hannah.' Dan zou ik me op Dov richten, die er vijf minuten lang geen woord van zou geloven. Dan zou hij hard in zijn handen klappen: 'Hoe hebben ze dat voor elkaar gekregen?', en mij willen horen zeggen: 'Hoe hebben ze dat geflikt, in twee maanden vijfhonderdeenduizend en nog eens vijfhonderdzeven Joden uit Hongarije weggevoerd, hè?' 'Minder dan

twee maanden,' zou Yitzhak hem corrigeren. 'Minder dan twee maanden, Dov.' 'Weet je dat zeker,' zou Dov me vragen. 'Ja, ja,' zou ik antwoorden, 'dat heb ik op tv gezien,' en Dov zou vragen: 'Welk programma dan? Ik ken ze allemaal,' en ik zou zeggen: 'Kanaal 8 misschien, of misschien kanaal 23,' en Dov zou zeggen, verveeld en met een gebaar alsof hij een lastige vlieg wegjoeg: 'En hebben ze een crematorium op die zenders van je? Je kunt een crematorium niet beschrijven met alleen maar beelden, zonder rook en geur. Je kunt je geen voorstelling van een crematorium maken zonder de geur van vlees.'

De trein stopte op het moment dat de misselijkheid om die geur van vlees inzette. Het eind van de lijn. 'Onmogelijk,' zou Dov zeggen. 'Mogelijk, mogelijk,' zou Yitzhak zeggen, 'de Duitsers waren goed met grote aantallen,' en dan zou Dov zeggen: 'Pauze. Sap voor iedereen.' En ik zou mijn schoenen uittrappen, mijn mouwen oprollen, zo hoog ik kon, en kijken of er ergens een raampje open kon. En Yitzhak zou zeggen: 'Wat heb je?', en ik: 'Opvliegers. De leeftijd. Niet op letten.'

5

Yitzhak: 'Hoe kan het dat ik nooit verder ben gekomen dan de eerste klas van de lagere school?'

Dov: 'Jij wilde niet meer naar school, daarna. Ik ben de enige die heeft doorgeleerd.'

Yitzhak: 'Wil je weten in welke maand ik in 1929 geboren ben? Toen ze compost op de velden brachten en kool pootten. Dat was november. 11-11-1929. Dov is ook in november geboren. Een jaar eerder.'

Dov: 'Ik was een jaar ouder toen ze ons wegvoerden van huis.'

Dov

Wij zijn geboren Tsjechen. Weggevoerd om te sterven als Hongaren.

In 1944 is mijn familie afgevoerd naar een concentratiekamp. Vader Israel was negenenveertig. Moeder Leah was tweeënveertig. De kinderen waren tussen de veertien en de twintig.

We woonden in Tur'i Remety, een dorpje in de Karpaten, dicht bij het stadje Perechyn. Het was klein, er woonden zo'n zeshonderd gezinnen. Dertig Joodse gezinnen misschien.

Ons dorp stond bekend om de paardenraces. Uit de hele streek kwamen mensen naar ons dorp met prachtige racepaarden. Ik heb nooit een kaartje voor de races gekocht. Ik had geen geld. Ik zat op een steile berghelling in de buurt. At een appel, speelde mondharmónica, van: *fwhoe, fw hoe, fhwoe. Fhwoe. Fhwoe. Fhwoeee. Fhwoeaa.* Zo klonk dat, en ondertussen

speculeerde ik over de kansen van de paarden. Die races waren in de tijd van de Tsjechen. De Hongaren hebben een eind aan die races gemaakt. In Europa woedde de oorlog al, maar daar werd bij ons in het dorp niet over gesproken; wij woonden ver weg, in de bergen.

De gojiem, de niet-Joden, in ons dorp waren boeren. De Joden waren handelaren. Slagers, groentemannen, bakkers, een molenaar, dat soort dingen. De Joden hadden altijd een gevulde beurs.

's Avonds kwam het hele dorp altijd bijeen, wij en de gojiem, om graan te dorsen. Laten we zeggen dat het graan op de akker van Korol rijp was. De Korols maaien het graan. De Korols brengen dat graan naar de graanschuur. De jongelui uit het dorp komen in de avond bij elkaar om dat graan te dorsen. De jongelui werken, zingen, eten geroosterd graan.

Soms dorsten twee van hen, een jongen en een meisje, ja, half ontkleed, en dan begonnen wij, per ongeluk, ja, handen-
vol kaf naar hen te smijten, kaf met stro, als een deken, zodat ze het niet koud zouden krijgen, dat mocht niet gebeuren natuurlijk. Die *vecherka's*, zoals we die bijeenkomsten met de gojiem noemden, duurden tot de ochtend. De volgende dag gingen we dan naar een andere boer en begon de *vecherkas* en de pret van voren af aan. Aan alles kwam een einde toen de soldaten van over de bergen kwamen en ons dwongen om gele lappen te dragen.

Vader Israel was slager. De winkel zat aan ons huis vast. Vader was ook veehandelaar en daardoor drie nachten in de week van huis. We hadden een koeienstal op het erf en we hadden ganzen en kippen. Moeder voedde de kinderen op. Moeder molk de koeien, hielp in de winkel, deed het huishouden, moeder was een uitstekende bakker – haar taarten smaakten naar de hof van Eden. Moeder werkte en werkte, zat geen moment stil. Als wij honger hadden, pakten we zelf eten. Alleen op sjabbat aten we met elkaar aan tafel.

Toen ik een jaar oud was, werd Yitzhak geboren en werd

ik weggestuurd. Sarah, mijn zus, was vijf. Mijn broer Avrum drie. Moeder kon niet voor iedereen tegelijk zorgen. Ik werd naar grootmoeder en grootvader gestuurd. Die woonden in een ander dorp, misschien dertig kilometer verderop. Toen ik drie was, hebben ze me weer thuis gebracht. Mijn zus Sarah vertelde later dat ik niet ophield met huilen.

Ons dorp lag vlak bij een enorm bos, diep in de Karpaten.

Ik hield van eindeloze wandelingen in dat bos. Altijd met een stok vanwege de wolven. Ik vond het heerlijk om aan takken te zwaaien en in bomen te klimmen. Ik klom altijd tot bijna in de kruin, helemaal bovenin, en keek dan uit over de velden en huizen. Echt veilig voelde ik me alleen in die bomen. Ik wist dat niemand me daarboven zou vinden. Ik had een eigen schuilplaats in het bos. Ik had er een hangmat opgehangen, gemaakt van een oude deken die ik van huis had meegenomen, en ik at vruchten uit een geheime verzameling die ik aanlegde, al naar gelang het seizoen. Ik wist waar peren te vinden waren in het bos, paddenstoelen, bessen en noten. Ik was de eerste die wist wanneer alles rijp was.

's Winters had ik het zwaar. 's Winters wachtte ik af tot de sneeuw zou smelten en ik mijn schoenen uit kon doen om weer op blote voeten mijn bos in te rennen. Moeder zette me dan te kijk. Ze rende achter me aan, de schoenen in haar hand. Ze riep me na – alle burens konden dat horen – bang dat ik kou zou vatten; ze riep: 'Avrum, Avrum, Avrum,' om haar te komen helpen, maar hij was al met vader weg. Dan hoorde ik: 'Sarah, Sarah, leg dat boek even weg, noe, en ga je broertje zoeken, trek hem zijn schoenen aan en breng hem naar huis.'

Soms kwam ik met Yitzhak naar huis, de schoenen in mijn hand. Soms met Sarah. Ik vond het fijn om de koude aarde te voelen. Een fijn, prikkelend gevoel in mijn rug was het, tot in het holletje in mijn nek. Misschien dat ik daarom nooit pijn aan mijn voeten had in het kamp, ondanks die papierdunne zolen.

Yitzhak en ik gingen samen naar de *cheder*, de traditione-

le lagere school, waar judaïsme en Hebreeuws werden onderwezen. Daar begon je op je vierde levensjaar. We gingen iedere ochtend om half zes van huis. In de winter vroom het vijfentwintig graden. We hielden elkaars hand vast en liepen door het donker. We droegen een jas, een muts, een sjaal en handschoenen, en dikke wollen sokken in onze schoenen. Toch deed mijn gezicht pijn, alsof er een plaat ijzer aan mijn huid was gehecht. Mijn voeten waren gevoelloos door de kou. Onze benen leken op planken met een knik in het midden. Onze *peies* leken van prikkeldraad. We zeiden niks, om te voorkomen dat onze tong eruit zou vallen en vast zou blijven plakken aan de sneeuw.

We hadden twee uur les in de cheder en liepen dan weer naar huis. Toen we zes waren, gingen we na de cheder naar de Tsjechische basisschool. Die duurde tot een uur 's middags, en daarna gingen we opnieuw naar de cheder. Minstens twee of drie uur nog.

Twee keer per jaar, bij een paar vaste gelegenheden, kwam er een rebbe uit de stad om het dorp te zegenen. Die stadse rebbe was een belangrijke en gerespecteerde meneer. Hij droeg een zwarte jas, een hoed en een volle baard die van staalwol leek. De rebbe kamde die baard onophoudelijk met twee vingers, staakte dat alleen even om in een zakdoek te spugen. Die rebbe vertelde niet dat ze Joden in de Dnjepr smeten. Die rebbe vertelde niet dat ze Joden in de Dnjestr gooiden. Die rebbe vertelde niet dat ze Joden doodschoten in de bossen. De mensen in het drop vroegen hem, zoals ze door de jaren heen altijd gedaan hadden: 'Wat moeten we doen, rebbe? Op de radio worden lelijke dingen over Joden gezegd, er gaan geruchten, rebbe. Ze sturen hele gezinnen ver weg; wat is ver weg, rebbe? Wat doen ze daar met ons? Is het een lijdensweg? En er wordt gefluisterd, rebbe, van mond tot mond, gefluisterd over massagraven van honderden, duizenden, er is onheil op komst, rebbe, wat staat ons te wachten? Zeg ons wat ons te wachten staat! Betekent dit het einde?'

De rebbe peinsde en peinsde en ondertussen beende er een vrouw met een enorme buik het gangpad door, die twee Joden met baarden aan de kant duwde, van links de rebbe naderde en hem een dreun gaf, midden op zijn rug – *bam!* – en de rebbe schrok en de twee Joden met de baarden en de hoeden doken boven op de vrouw, die als een gevuld olievat over de grond rolde en riep: ‘Gespuis! Laat me met rust!’ Maar dat deden ze niet, ze rolden haar de synagoge uit en drie oude vrouwen, het hoofd bedekt, riepen eensgezind: ‘Ze is gek, ze is van een goj-gezin en ze is gestoord.’ En de rebbe zette zijn hoed recht, trok zijn jas recht en boog zich met gefronste wenkbrauwen naar ons toe, vroeg de man die het dichtst bij hem stond: ‘Zeg eens, Jood: branden jullie kaarsen thuis?’

‘Ja, wij branden kaarsen.’

‘En jij, zeg eens, heb jij je *mezoeza’s* gecontroleerd?’

‘Ja, die heb ik gecontroleerd.’

‘En jij, Jood, denk jij eraan je *tefillin* om te doen?’

‘Daar denken we aan, rebbe, elke dag.’

Dan zei de rebbe: ‘Noe, goed. Er is een God in de hemel. Sla de *sidoer* op, zeg het Shema Yisra-el en de Messias zal komen.’

De mensen van het dorp zeiden: ‘Goed dan,’ en keken naar de grond.

De rebbe vroeg om een stoel. De rebbe nam zijn hoed af en depte zijn voorhoofd met een zakdoek. De rebbe stak zijn hand in zijn zak en speelde met wat muntjes. *Kling. Kling. Kling.* Mensen wierpen steelse blikken naar elkaar, maar weigerden de medicijnen van de rebbe te kopen.

Na een paar minuten begon het dreinen opnieuw: ‘Wat moeten we, rebbe? Vluchten? Geef antwoord, rebbe.’ Het klonk als een horde hongerige kuikens. Talloze kuikens die huilden en huilden.

De rebbe fronste zijn voorhoofd en zei: ‘Absoluut niet, Joden. Verboden! Verboden om het dorp te verlaten!’

Mensen zeiden: ‘Goed dan,’ maar begonnen op slag te hunkeren naar *Eretz Yisrael*. ‘Rebbe, Palestina dan, daar bestuderen

de Joden de Thora. Als we nou eens naar Palestina vluchten?’

De rebbe riep: ‘Verboden! Boycot wie naar Palestina gaat. Boycot! Boycot! Boycot! We moeten wachten op de Messias!’

De mensen zeiden: ‘Goed dan, maar wat moeten we ondertussen, voordat Hij komt?’

‘Wij hebben een machtige God. Hij zal ons helpen,’ riep de rebbe, terwijl hij met een vlakke hand op de ark sloeg.

De mensen zeiden: ‘Goed dan.’ Mannen in zware jassen en vrouwen met een hoofddoek op en een zakdoek in hun hand dromden samen voor de ark, huilend en eenparig roepend: ‘Help ons, Heer. Red ons van Hitler – verdoemd is hij. Zend de Messias.’ En ze gingen naar huis. Als ze onderweg een priester tegenkwamen of een wit paard of een schoorsteenveger met zwarte jas en zwarte hoed, grepen ze naar een knoop van hun kleding, tegen het boze oog, en lieten die niet los voor ze thuis waren, in het vertrouwen dat dat hen zou helpen zich Hitler van het lijf te houden. Sommigen kusten de thora, ’s ochtends, ’s middags en ’s avonds, sommigen huilden. Kleine kinderen renden met stokken over het erf rondom de synagoge. Ze vervloekten Hitler en ranselden de aarde.

De rebbe wilde terug naar zijn stad. Ze zetten de kinderen in een haag om afscheid te nemen en hem de hand te schudden.

Ik mocht die rebbe niet en ik wilde niet dat hij me een vraag zou stellen over de Thora of over Joden. Ik wilde niet dat hij ook maar iets tegen me zou zeggen, waar dan ook maar over. Ik schaamde me als mensen lachten, want ik begreep geen jota van wat ik leerde op de cheder. Ik schaamde me het meest voor de scheten die ik liet vanwege de spanning, want op de cheder lazen we Hebreeuwse lettertekens die mij voorkwamen als stokjes met een heleboel muggen; de rebbe vertaalde die stokjes-met-muggen in het Jiddisch en Jiddisch kende ik van thuis, maar die Hebreeuwse letters kreeg ik niet in mijn hoofd, niet een. Ik had geen kop voor letters. Mijn broer Yitzhak nog minder. Yitzhak is aan dat leven in de cheder ontsnapt.

Ik heb meer geleden. Elke dag liet ik scheten onderweg naar de cheder. Ik kneep zo hard ik kon, maar ze ontsnapten toch: *pffft. Pffft. Pffft.* Vaak liep ik te fluiten om te voorkomen dat mijn vriendjes het zouden horen, en ik hoopte dat zij niets zouden ruiken voordat ik boven het gat in het schijthuis zat. Ik zat op dat gat in die plank om de tijd te doden, zachtjes melodietjes fluitend. Ik speelde mondharmonica in mijn hoofd of tekende op de muur met een stukje kalkachtig steen dat ik in mijn broekzak had. Ik was goed in vlinders met enorme vleugels. Ik tekende voldoende ruimte op die vleugels voor mij en mijn broer Yitzhak, voor het geval we besloten om ver weg te vliegen.

Op een dag zat ik in het schijthuis en zag ik een van onze jongens dichterbij komen. Volgens mij was het Menachem, de zoon van de schoenmaker. De jongen liet zijn broek zakken en schoof tegen mijn kont. We begonnen elkaar met onze kont heen en weer te duwen, hij en ik. Duwen, duwen, hikkend van het lachen. Ondertussen arriveerde de *melamed*, de rebbe, de leraar, met een sjaal om zijn nek en de geur van sigaretten. De rebbe, de melamed, had een riem in zijn hand. Die riem was vijf centimeter breed, zijn vingertoppen hadden de kleur van een oranje-rood vuur. Toen hief hij zijn hand en haalde uit – *baf* – ranselde ons af. En *baf. Baf. Baf.* De jongen en ik stoven ervandoor, het schijthuis uit, de broek op onze enkels. We struikelden over een broekspijp en *boem*, we tuimelden op de grond. De rebbe hield niet op met schreeuwen en haalde bij iedere kreet die riem over onze blote kont. Over onze rug. Over ons hoofd. Een week lang liepen we rond met pijnlijke striemen op onze huid, iedere rode striem vijf centimeter breed.

Onze rebbe, de melamed, bedacht iets nieuws. Hij begon de week met een spel. Hij kwam voor ons staan, een hand op een heup, met de andere krabde hij op zijn hoofd. Het duurde maar even of ik zag een regen van roos op zijn schouders neerdwarrelen. Hij fronste zijn voorhoofd en vroeg wie van

ons een boom wist die we op sjabbat konden vellen, nou? En ik was een bomendeskundige. Ik was een bomenprofessor. Er was geen jongen in het dorp die het bos zo goed kende als ik. Ik zei tegen mezelf: ik ga een boom voor hem zoeken waar hij van achterovervalt. Ik dacht er niet bij na dat het verboden is om op sjabbat een boom neer te halen. Noe! Hij brak mijn botten en ik rende weg van de cheder en schulde in een greppel langs de weg. Twee weken leefde ik in die greppel. Ik sleepte planken naar de greppel en maakte een kamer zonder dak. Ik sleepte er een grote steen en een deken en water naartoe, en koekjes en een katapult en ik was in mijn nopjes. Ik zag jongens en meisjes samen over de weg wandelen, de armen om elkaars heupen geslagen, in elkaars oor fluisterend, lachend. Alsof de Hitler op de radio niet bestond.

Vaak telde ik de karren vol hooi die terugkeerden van de velden. Wagens met schoven hooi. Bovenop zaten de boeren. Meestal moe en slaperig. Soms schoot ik met de katapult een steen naar hen toe. Dan vlogen ze geschrokken overeind, hieven hun zweep en keken om zich heen. Dan dommelden ze weer in. Ik zag vrouwen op de weg, die met zware manden vol appels sjouwden. Tegen het middaguur keerden ze terug met hun manden en vervloekten ze de dag en het ongeluk dat zwarte katten hen aanzegden.

Op een dag kwam mijn rebbe, de melamed, naar mijn kamer in de greppel. De rebbe hield zijn hoed in zijn hand. Hij stond boven me, riep me. Ik reageerde niet.

‘Wat doe je hier?’

‘Kijken.’

‘Vind je dat niet saai?’

‘Eerder interessant, eerlijk gezegd.’

‘De kinderen in de cheder vragen naar je.’

‘Wat kan hun het schelen?’

‘Ze begrijpen niet waar jij gebleven bent.’

‘Ik vind het fijn om zo vlak naast de weg te wonen.’

‘Ik wil dat je terugkomt naar de cheder.’

‘Ik kom niet terug.’

‘Je ouders willen dat je terugkomt.’

Ik ving wat zand dat van de wand van de greppel viel.

‘Kom terug naar de cheder, dan krijg je dit cadeau. Wil je dat?’

Ik ging terug. Wat kon ik anders?

Ik zette een wollen pet met een kleine klep op mijn hoofd, een nieuwe pet.

‘Kom je?’

‘Ik kom.’

Ik stap het lokaal binnen. Zie drie kinderen zich naar de muur keren, terwijl ze een geluid maken, iets als *cha. Cha.* Alsof ze een slijmprop ophoesten. De rebbe stopt zijn zakdoek in zijn broekzak en haakt zijn duimen achter zijn riem. Hij torent boven me uit, zegt me: ‘Lees een regel uit dit boek,’ en mijn strot knijpt samen.

De kinderen kijken me aan, allemaal. Ten minste twee van hen trekken een gezicht naar me. Ik kijk omlaag. Het boek ligt opengeslagen voor me, een letterbrij op de pagina’s. Stilte in het lokaal. Ik blijf met een schuin oog naar de rebbe kijken. Zijn wangen vlammen, een blauwachtig roze tot in zijn nek, het meest bij de uiteinden van zijn oren. Zijn hand gaat omhoog en ik word koud. *Pets.* Hij slaat me met zijn riem. *Pets. Pets. Pets.* Dan loopt hij het lokaal uit om een sigaret te roken, moe geworden. De kinderen in de klas springen op hun stoelen, roepen: ‘Na, na. Na na na!’ Sommigen maken kotsgeluiden, een blijft stil zitten, steekt een vinger in zijn neus en dan in zijn mond, een ander mept de twee naast hem op hun hoofd, alsof het trommels zijn; zij grijpen hem bij zijn broek en trekken zo hard ze kunnen, hij schreeuwt: ‘Stop, stop!’ buigt zich voorover, de twee zetten hem dat betaald, meppen hem op zijn rug, een razende roffel; hij grijpt hun benen, en *bam.* Een kluwen kinderen rolt over de vloer, de jongen met de vinger in zijn neus onderop.

Ik zit in een hoekje tranen van schaamte te verbijten en bid God dat mijn rebbe, de melamed, blind zal worden. Dat mijn rebbe, de melamed, mank zal lopen en permanent zal stotteren. Nee, nee, dat zijn tong in de sneeuw valt en daar voor eeuwig vastgevroren zit; ik wou, ik wou dat hij het lokaal in komt, zijn mond wijd open doet, ‘Leiber’ wil zeggen, uit het boek wil lezen, en dat er dan alleen maar *mmmmmm* uit komt. *Mmmmm*. Ik wou, ik wou... Ik weet dat de rebbe dacht dat ik recalcitrant was. Dat ik weigerde te lezen, om hem kwaad te maken. Maar dat was niet zo. Ik kreeg die Hebreeuwse letters niet in mijn kop.

De rebbe, de melamed, zat me ook op de huid vanwege sjabbat.

Mijn broer Yitzhak en ik spraken af dat we voor een paar snoepjes op sjabbat in de Tur’i Remety zouden gaan zwemmen. Oudere kinderen zeiden: ‘Als jullie op sjabbat in de rivier gaan zwemmen, krijgen jullie al het snoep dat wij op zak hebben, goed?’ Ze toonden ons het snoepgoed dat ze bij zich hadden. We kleedden ons vlug uit en waadden de rivier in. We kregen geen snoep. Een van hen rende meteen naar de rebbe. De rebbe kwam in zijn sjabbatskleren en met de grote hoed op. Mijn broer en ik besloten te duiken. We pakten elkaars hand, haalden diep adem en – *hup*. Weg zonken we. Een, twee, drie, vier, vijf, tot we geen lucht meer hadden. We staken ons hoofd boven water. Ah, de rebbe stond ons op te wachten op de oever. Hij schudde zijn hoofd en ik zag een riem bungelen.

Thuis beklaagde ik me over de rebbe. Ik zei: ‘De rebbe slaat me met zijn riem. Dat doet pijn, vader.’

Vader zei: ‘Hard leren, Leiber, hard leren, hoor je?’ en weg was hij.

Ik ging naar moeder. ‘Moeder, help me, het doet pijn.’

Moeder zweeg.

Mijn zus Sarah legde haar boek weg en zei: ‘Leiber heeft gelijk, moeder. U moet vader zeggen er iets aan te doen.’

Moeder nam een snoepje uit de la, gaf dat aan me en zei: 'De rebbe weet wat goed voor je is. De rebbe is de baas, Leiber, en je moet naar hem luisteren, hoor je?'

Ik zweeg. Ik trapte mijn schoenen uit, vloog naar buiten en rende blootsvoets de bossen in. Ik hoorde moeder roepen: 'Leiber, Leiber, kom terug.' Ik negeerde het. Ik keerde pas terug toen het donker was en ik honger had.

Een paar dagen later rekenden de Tsjechen de rebbe in. Soldaten op paarden die een kanon voorttrokken. De rebbe zat op een van die paarden. Ik zat in een greppel en hij reed langs me heen. Zijn gelaat had een asgrauwe kleur, zijn lijf leek verschrompeld en ik voelde blijdschap kriebelen onder mijn wollen pet; ik riep: 'God bestaat, Hij bestaat.' Omdat ik niet wilde dat hij ooit nog weer iets tegen me zou zeggen. Ik heb hem nooit teruggezien.

Daarna kwamen de Hongaren en zetten het gewone dorpsbestaan op zijn kop. De Hongaren stuurden de Tsjechische leerkrachten de laan uit. Er kwamen vervangende leerkrachten uit Hongarije. Antisemitische leerkrachten. Die scheidten meteen de Joodse van de christelijke kinderen. Hoofdzakelijk tijdens de gymnastieklessen. Christelijke kinderen kregen houten wapens waarmee werd geoefend, voor het geval ze werden opgeroepen voor het leger. Die kinderen exerceerden op het plein, rechts richten, links richten. Zij werden de Levente genoemd. De Joden werden voetveeg. Wij moesten brandhout hakken.

In het dorp gonsde het inmiddels van de geruchten. De schoenmaker fluisterde in de synagoge dat Joden werden afgevoerd en verbrand. Doodgeschoten in enorme kuilen, een laag kalk erover, dan een volgende laag. De kruidenier zei dat de Duitsers Joden in vrachtwagens stopten, de klep stijf dichtdeden en dan gif naar binnen goten. Daarna werden ze aan de honden gevoerd. Thuis, rond de tafel, met een kop thee, zei moeder dat God te hulp zou schieten en dat Hitler als

een nachtkaars zou uitgaan. Vader zei dat Hitler zou branden als een dorre boom. De kale buurman kwam binnen en zei dat ze hem dan eerst een voor een de tanden uit de mond moesten trekken, met een verroeste tang. De kinderloze buurman kwam binnen en zei: 'De Britten laten niet lang op zich wachten; die hangen hem aan de hoogste boom, de vervloekte ploert.' Hitler werd altijd vermoord, aan die tafel. Er kwamen zelfs rebbes uit de stad, twee die ik niet kende – de een log en plomp, de ander kort en niet zo dik – die zeiden: 'Joden, er is niets om je druk om te maken.' De plompe zei: 'We hebben een machtige God, die voor ons zal zorgen.' De korte veegde de bleke kruimels van zijn mond en zei: 'Zo is het. Vertrouw op God.' Maar ik maakte me wel degelijk zorgen en klampte me vast aan Shorkodi.

Hij was een knappe jongeman van het Bataljon Joodse Dwangarbeiders. De Hongaren hadden hen uit Boedapest weggevoerd om hout te hakken voor de Duitsers. Shorkodi at tijdens sjabbat het middagmaal met ons mee. Shorkodi zei: 'Luister, Leiber, ik heb een grote parfumeriewinkel. Als de oorlog voorbij is, ga jij met mij mee naar Boedapest. Ik leer je het winkelvak.' Ik had geen idee wat parfum was, maar ik kon niet wachten tot die dag zou komen. Dag na dag wachtte ik. Zelfs nadat ze mijn beste vriend Shorkodi vermoordden omdat hij zonder toestemming de trein naar Boedapest had genomen. Hij wilde zijn ouders bezoeken en daarna terugkeren. Ik bleef wachten, zelfs nadat de mannen uit Boedapest verdwenen. Ik bleef wachten, zelfs toen ik wist dat het einde voor de Joden in zicht was.

En we hadden een kans.

In 1943 kwam er een *shaliach*, een boodschapper, vanuit Israël naar ons dorp. Een Betar-man met zijdezacht haar en schouders van een meter breed. Hij had een diepe, volle stem en sprak alsof Hitler achter de deur stond mee te luisteren. Hij zei dat hij was gekomen om de Hongaars-Joodse jeugd te redden. Hij kwam naar de synagoge met een smeekbede om

toch tenminste de kinderen mee naar Israël te mogen nemen. ‘Geef me de kinderen, de kinderen.’

Ik liep op die Betar-shaliach toe, waarom weet ik niet, maar ik wilde zijn hand grijpen en niet meer loslaten. Hij glimlachte naar me en stak me een potige, zongebruinde hand vol krassen en striemen toe. Ik wilde hem de hand schudden.

Vader kwam tussen ons in staan. Vader zei: ‘Leiber, ga naar huis.’

Ik rende naar huis. Ik wist niet wat Israël was, maar ik dacht wel: weg van hier. Ik beukte op de deur en liet me in de armen van mijn moeder vallen.

‘Moeder, moeder, ik wil naar Israël. Ik wil met de shaliach mee.’

Moeder streek haar schort glad en kneep me in mijn wang. Hard.

Moeder zei: ‘Is dat wat je van de rebbe hebt geleerd, huh? We gaan naar Israël als de Messias komt, eerder niet.’

Ik bleef. Ik wist dat we onze kans verspeeld hadden.

Ik wachtte op de Messias. Eerst zat ik met mijn linkerbeen over het rechter geslagen, een uur later wisselde ik dat om, legde mijn rechter over het linker, twee keer zo lang, en wisselde nog een keer. Ik zat op het trappetje aan de achterkant van het huis. Ik knoopte mijn hemd open, toonde hem mijn naakte borstkas, ik wilde mijn hart voor hem openen; ik legde mijn handpalm – de vingers gespreid – op mijn hartstreek, ik hoorde het kloppen: *padam, padam*. Ik greep die slagen, klemde ze in mijn gebalde vuist, wierp mijn hand uit alle macht over mijn hoofd, opende mijn mond en riep hem: ‘Messias, kom, kom bij me.’

Ondertussen luisterde ik naar de radio.

Ik hoorde Hitler op de radio. Zijn stem klonk als het geblaf van de grote hond in de tuin van de burens. Ik hoorde: ‘*Heil, heil!*’ Ik hoorde: ‘*Juden,*’ en ‘*Juden,*’ alsof het een vloek was. Ik hoorde een onvoorstelbaar gezang uit duizenden kelen. Ik had het gevoel dat dat opzweepende gezang op de radio me aan de

wand wilde nagelen en pletten als een mug.

Ik was ervan overtuigd dat deze geschiedenis slecht zou aflopen voor de Joden. Zo slecht als maar denkbaar was. Ook al begreep ik niets van de redenen daarvoor; ik was nog geen veertien jaar oud.

6

Yitzhak: 'Misschien hebben we het wel verdiend. Wij waren sjoemelaars en leugenaars.'

Dov: 'Dat moet je niet zeggen.'

Yitzhak: 'Parasieten. De Jood in de diaspora was niet recht-door-zee.'

Dov: 'Niet waar, dat moet je niet zeggen, zo zijn handelaren nou eenmaal, je kunt onmogelijk inkopen voor een lire en verkopen voor een halve lire.'

Yitzhak: 'De gemiddelde goj was eerlijk. Een Jood zocht naar manieren om geld te verdienen, om zijn kostje bij elkaar te scharrelen.'

Yitzhak

Ik vond het fijn om over de markt te slenteren. De meest lawaaiige plek in de stad.

Leren wilde ik niet. Wilde niet hele dagen op mijn gat zitten gapen naar het gezicht van een leraar. Ik vond het fijn om over de markt te sjouwen, naar plekken te gaan waar ik met mijn vader niet kwam. Ik vond het fijn om de man van de groentekraam te zien, die zei tegen me: 'Yitzhak, wat ben jij groot geworden! Wil je een appel?' Ik vond het fijn om de man van een rommelwinkeltje te zien. Hij verkocht branders, lantaarns, een notenmolen, een fijne zaag met een speciaal handvat, een vogelkooi, gereedschap. Hij had verhalen voor me. Soms ging ik in mijn eentje op de trap zitten om te leren hoe je koopt en verkoopt.

Ik zag het, maar geloofde mijn ogen niet. Goj-soldaten kwamen bij een Jood een paard kopen. Dat paard is kreupel. De Jood mept dat paard tegen het zere been en drijft een nagel door de hoef van het gezonde been, het paard oogt gezond. Die soldaten betalen een goede prijs voor dat paard, de Jood dartelt in zijn nopjes om hen heen, biedt hun koekjes en thee aan en kletst honderduit, alsof het zijn beste vrienden zijn. De goj-soldaten nemen afscheid, het ga u goed, en gaan huns weegs. En dan, *bats*. Het paard valt. De goj-soldaten schelden de Jood de huid vol. De goj-soldaten trappen een steen weg, pakken een stok en slaan die stuk op de rug van dat arme paard. De soldaten zeggen: ‘We maken je af, vuile Jood, we knopen je aan de hoogste boom, stuk vullis. Ah.’ Ik ren ervandoor, de handen op het hoofd. Die avond vertelde ik het aan vader en hij knikte en zei niets.

Goj komt bij een Jood in ons dorp. Goj vraagt: ‘Leen me tien *agorot* – cent – voor wat tabak.’ De Jood leent hem dat. Hoeveel betaalt hij terug? Hij betaalt veel terug. Of, andersom, een Jood zegt tegen een goj: ‘Geef me wat bonen, aardappelen, kool.’ De goj brengt meer en meer, maar de Jood is nog steeds niet tevreden.

Op een dag kwam er een goj naar de markt om een sik te kopen. Hij had geen geld. Hij stapte op een Jood af, vroeg om geld. Maar hoe betaalde hij dat terug? Hij gaf twee sikken in ruil. Zo zette een Jood de goj af. Goj begrijpt niets van handel. Jood runt de markt. Goj let op de spullen. Jood betaalde goj aan het eind van de dag. Maar de goj wachtte tot de avond. Jazeker. Hij wachtte de Jood op, op de weg naar huis. Met vrienden. Vijf. Ze hadden zich met stokken, messen en een ijzeren staaf in hun handen achter een heuvel verschanst. Yaakov naderde op zijn wagen. Hij had rode oren en rossig haar. Er zaten nog twee andere Joden op de wagen. Een oom en een buurman. De een snurkte, de ander liet scheten. Yaakov was tevreden. Zijn geldbuidel was gevuld. Hij had hem verstopt onder het hooi. Op dat hooi had hij een zak met bloem gelegd, een

deken over die zak. In zijn zak rinkelde wat kleingeld.

Plotseling – vuur, midden op het pad. Een vuurtje was het, een kleintje maar. Het paard stopte. Drie gojiem besprongen Yaakov, een andere greep het paard bij de halster. De vijfde stortte zich op de oom en de buurman. Geen schijn van kans, geen tijd om wakker te worden. Het geld was weg.

Dan was daar kreupele Friedman. Hij kocht een molen om het tarwe te malen van de goj-boeren van het dorp. Die molen hoorde je in het hele dorp: *krrr, krrr, krrr*. Het halve dorp werkte in de omgeving van Friedmans molen. Boeren brachten hun tarwe, dorsten het, maar hoe moesten ze Friedman betalen? Het werd verdeeld: een derde deel voor hem, twee derde voor de boer. Friedman was geen sjacheraar. Friedman had die machine gekocht, maakte hem gebruiksklaar voor mei, zette het apparaat vast, dorste het graan, het aandeel dat hij incasseerde, was gerechtvaardigd. Maar er waren ook Joden met een molen. De gojiem brachten een ton graan naar de molen en kwamen thuis met tweehonderd kilo meel. Is dat diefstal? Een beetje wel.

De Jood was sluw. De Jood leefde op kosten van de goj. Joden hadden altijd geld op zak; ze kochten een hoed, schoenen, een goede jas, vers fruit alsof het niets was, met een open hand, kijk, zo. Misschien hadden de gojiem daarom zo'n hekel aan Joden. Altijd riepen ze ons na: 'Vuile Jood, ga naar Palestina! In ons land heb je niks te zoeken.'

Wij waren een doodgewoon gezin. Wij waren niet rijk. Vader was een handelaar en een slager. Tekort hadden we niet, maar het bestaan was zwaar. Vader raakte zijn koopwaar niet altijd kwijt. Soms ging hij met een koe naar de markt en keerde twee dagen later met diezelfde koe weer terug. En als hij wel verkocht, dan keerde hij nooit alleen naar huis terug, vanwege de rovers. Vader liep altijd door het dorp met een broer, een oom of een vriend. Hij reisde in groepsverband. Soms reisde hij in een aftandse taxi met vijf of zes anderen. Die taxi reed niet harder dan dertig kilometer per uur en

werd zo vol mogelijk gepropt en moest steeds vaker worden aangezwengeld; soms ging er een halve dag verloren om het ding telkens weer aan de praat te krijgen. Ondertussen dronken zij koffie en kaartten, maar ze bleven altijd bij elkaar. Vanwege de rovers. Joden waren nergens op hun gemak. Of een Jood bestond of niet was afhankelijk van de grillen van de goj.

Dov

De gojiem zeiden altijd: ‘Het zit in de aard van de Jood om de christen te beduvelen.’

Maar ik zeg je: de Jood had geen keus. Hij had geen land. Hij moest wel handel drijven. De goj had land. De goj had altijd voldoende voedsel. De goj mestte varkens vet op zijn erf, had koeien, ganzen; hij had groenten in de tuin, bomen vol appels, een veld vol tarwe en kool en maïs. De Jood had geen land – hoe moest hij dan aan de kost komen? De goj had suiker nodig, meel, olie, diesel, kleding, dus de Jood opende een winkeltje, een bakkerij, een kledingzaak. Soms verkocht de goj een koe aan de Jood om iets in de winkel te kunnen kopen. Dan werd er onderhandeld, maar niet om zaken te doen. De goj verkocht de koe om spullen mee naar huis te kunnen nemen.

De gojiem hadden de Joden nodig om vooruit te komen in het leven. Zonder het geld van de Joden hadden zij helemaal geen koe of paard kunnen kopen, hadden ze geen ploeg kunnen kopen om het veld te ploegen, of tarwezaad voor brood. Het geld van de Joden dreef de handel op, maar wat dan nog? Wat hadden zij eraan? Ook de Duitsers hadden de Joden en hun bedrijven nodig, voordat ze besloten hen in de ovens te werpen.

★★★

Israël, 2001

Malka

14:18, op station Nahariya

Ik zit in de boemel naar Binyamina. Aan de zijde van de kust. Over een uur en zeven minuten moet ik de aansluiting hebben met de metro. Ik kijk uit het raam en zie de weerspiegeling van een rond gelaat, een dwaze grijns. Misschien om de arak en het grapefruitsap. ‘Arak met grapefruitsap gaat goed samen met gehaktballen,’ zei Yitzhak, voor hij mijn glas voor de tweede keer volschonk. Dove glimlachte en zei: ‘Dat is waar, drink, drink, laten we toosten. Op het bestaan van de staat Israël. *L’chaim. L’chaim.* Op het leven. Op het leven.’

Achter het raam glijden flatgebouwen voorbij, landhuizen, een statige ouderwetse laan – een fel groen, opgedeeld in kleine perkjes – diagonale voren en zee, zee, zee, zee. Het schuim op de golven heeft de kleur van modder. De moskee en de muur hebben een romige tint. Opnieuw huizenblokken, opnieuw de zee. De airco aan boord is aangenaam.

Tegenover me zit een oude man, overdekt met ouderdomsvlekken. Een bedekt zijn halve wang. Hij draagt een Australische baseballpet met een eend erop. Naast hem zit een meisje met krulletjes en een paardenstaart met een blauw lint. Ze likt met een rode tong aan een enorm stuk snoepgoed op een stokje. De oude man wijst naar een tekening in een boek en zegt: ‘Kangoeroe, dat is een Australische kangoeroe’ en zij slikt en gaapt. Ze legt het boek weg. De oude man schuift de cap naar het puntje van zijn neus en valt in slaap.

Ik moet naar het toilet. Wil niet overeind komen. Ik sta op. Mijn blaas zit me in de weg. Ik pak mijn tas en kijk om me heen, op zoek naar het toilet. De natte cel bevindt zich aan het eind van het rijtuig, vlak bij de uitgang. Ik gluur naar binnen, het lijkt op een vliegtuigtoilet, een grote rol papier onder een plastic klep, een piepklein wasbakje, een doos pa-

pieren handdoekjes. Het oogt schoon.

Ik blijf bewegingloos staan.

Nou, vooruit, naar binnen. Wacht. Ik controleer de deur. Neem het slot in gedachten uit elkaar, draai het naar links, draai het naar rechts, een gewoon slot. Ik stap het vierkante hok in en aarzel om de deur dicht te doen, bang dat ik er niet meer uit kom, straks. En zouden ze me horen, als ik dan om hulp roep? Ik denk het niet. Als Yitzhak in de trein had gezeten, zou hij zeggen: 'In het ergste geval kun je eruit springen. Met een beetje geluk beland je in het ziekenhuis, maar daar gaat niemand dood aan en dat is het belangrijkste. Hoe dan ook, ik heb het altijd al gezegd: taxi, taxi.' Dov zou zeggen: 'Je gaat maar een keer dood. Dat kun je het beste nog maar even uitstellen.'

De nachtmerrie gaat niet voorbij: stel dat de deur van het toilet niet opengaat... In een bioscoop, bijvoorbeeld. De film eindigt. Het publiek verlaat de zaal, de lichten gaan uit, ik zit opgesloten. Een deur met verbleekte, afbladderende verf achter een pompstation. Niemand in de buurt. Een kantoorpand, de bovenste verdieping, de middelste verdieping, de kelder, dat is het ergst. Dat is mij nooit overkomen? Jawel hoor, dat is me overkomen. Een afgesloten vertrek, de muren komen op je af. Twee minuten en je hemd is doorweekt.

Als Yitzhak hier was geweest, had hij gezegd: 'Jij had in elk geval nog papier om jezelf droog te vegen, wij hadden geen papier. Niks om iets mee af te vegen.' Dov zou zeggen: 'Hoezo, papier? Wij hadden niets, we sneden reepjes uit de strepen op onze broeken en hemden om mee af te vegen. Stiekem. Soms hadden we zelfs dat niet. We liepen in een rij met een stinkende, kleverige brij die langs de pijpen naar beneden droop, ik wil er niet meer aan denken. Heb je enig idee hoe het is om over een pad te lopen en een walgelijke derrie in je schoenen te voelen lopen? Maar beter van niet, ook. En nu: koffie.'

8

Dov: 'Weet je nog, Merelstein? Lang, met een baard, in 1939 gerekruteerd door de Tsjechen? Een schutter, op een paard, zes paarden om het kanon voort te trekken.'

Yitzhak: 'Een van de jongens uit dat gezin was met jou mee.'

Dov: 'Klopt, maar we zijn elkaar kwijtgeraakt onderweg.'

Yitzhak: 'We zijn onszelf kwijtgeraakt onderweg.'

Dov: 'Kijk dan naar wat er met ons is gebeurd. We zijn alles kwijtgeraakt.'

Dov

Ik ben met een vrachtwagen van Auschwitz naar Jaworzno gebracht.

Dat was midden in de zomer. Bloedheet. We reisden staand. Op elkaar geperst, stinkend als de hel. Ik was aan het eind van mijn Latijn. Twee volwassen kerels vielen tegen me aan, gelijktijdig. Een stierf vlak voor mijn ogen, de ander tegen mijn schouder. Ik heb hen beiden tot aan Jaworzno gedragen. De oude pijn in mijn lies kwam terug. De plek die altijd opzwol en blauw kleurde als ik zware stammen naar de spoorweg bij het dorp zeulde. 's Nachts sjouwde ik met vader en mijn broers.

We stapten uit. Nog heter. Zagen rijen en rijen bruine houten barakken met dikke, witte rook erboven, net zand. SS-man, twee meter lang, met een pet op en een luidspreker in zijn hand, schreeuwde: 'Uitkleden, douchen!' Ik geloofde hem niet. Ik was ervan overtuigd dat ze ons naar de gaskamer zouden

brengen. Ik had een homp brood in mijn zak. Dat verborg ik in mijn schoen. Ik dacht: als ik levend uit die douche kom, heb ik in elk geval een stuk brood. We liepen naar de douches, naakt en graatmager. Lange kerels, kleine kereltjes. Allemaal afzichtelijk, walgelijk, precies zoals de gojiem altijd van ons beweerden. Iedereen had een lijkleke huid vol zweren en iedereen stonk. Ze drukten een vinger in hun huid en er bleef een kuil in het vlees achter, alsof het al stokoud was. Hun kale koppen waren zo bruin als modder, een ragfijn stoppellaagje. Hun nagels waren tot op het leven afgekloven. Ik dacht: misschien is het makkelijker om mensen af te maken als ze er zo uitzien. Ik wist zeker dat ik er net zo uitzag, misschien was ik net zo afzichtelijk – jakkes! – en stonk ik net zo. Ik keek om me heen, zocht een spiegel, vond er geen. Ik rook aan mijn huid, die stonk naar oude kaas.

Dicht op elkaar en stinkend stonden we onder de douchekoppen en ik wist niet of ze ons water zouden geven en dan gas, misschien water en gas tegelijk, misschien was er niet voldoende water in het kamp en moesten we wachten, net als in de laadbak van die vrachtwagen, en misschien zouden we hier blijven staan tot we er dood bij neervielen.

De atmosfeer werd steeds giftiger. Sommigen om me heen poepten staand. Twee anderen, voor me, deden hetzelfde. Uit angst misschien. In stilte vroeg ik me af: als ze hier naakte christenen in plaats van Joden zouden neerzetten... nee, nee, als ze hier naakte Duitsers zouden neerzetten, van die lange, blonde kerels die ik uit de kranten kende, van die kerels die er altijd uitzagen of ze zich net geschoren hadden, zouden die er na twee maanden Auschwitz net zo verschrikkelijk uitzien als wij? Ik had wel een antwoord. Ja. Het zou heel makkelijk zijn om hen af te maken, met al die zweren en die stank.

Sommigen begonnen te roepen: ‘*Shema Yisra-el, Shema Yisra-el*,’ en te huilen. Dat huilen verspreidde zich als vuur in een katoenbaal. Ik hilde ook. We huilden allemaal om iemand, om elkaar. Ze begonnen heen en weer te wiegen, alsof ze een baard

hadden en in de synagoge waren, met schoenen, jas en hoed.

Plotseling – water!

Gloeiend heet water stroomde neer op ons hoofd. Geurloos water. Blaren, er was geen ontkomen aan. Toch schreeuwden we om water, water, en ineens werd de kraan weer dichtgedraaid. We waren gered. Het huilen van de mannen veranderde in bulderend gelach. De tranen bleven. Voor het eerst sinds ik van huis was, zag ik lachende Joodse mannen. Ik wist dat er in mijn schoen een homp brood op me lag te wachten. Ik omhelsde iemand die naast me stond. We huilden samen. Inmiddels werd de deur opengeschoven. We hielden ons op slag doodstil, wilden niet dat de Duitsers zich zouden bedenken. Ze gaven ons schone kleren die niet stonken. De zwarte strepen oogden zwarter. Ze stopten ons in een donkere barak, een blok, met stapelbedden van drie hoog. Ik zag geen vensters. De muren waren bruin. De lichtpeertjes waren zwak. Ik bemachtigde een plekje dat zo ver mogelijk van de vloer verwijderd was. Liggend at ik mijn brood; ik voelde me gelukkig, die dag in Jaworzno, ten noorden van Auschwitz.

De volgende dag waren er opnieuw de ochtend- en avondappèls. Urenlang stonden we op onze voeten, soms alleen maar omdat er verkeerd was geteld. Wie viel tijdens een appèl, viel en basta. Stond niet meer op. Langzaam verspreidde zich een afschuwelijke stank over het kamp, die ons brein bedwelmdde en onze darmen verstopte.

In Jaworzno werkte ik in de bouw. Gevaarlijk werk. Omdat ik klein van stuk was. We hielpen met de bouw van een fabriek voor elektronica. De betaalde krachten waren allemaal Duitsers.

We werkten bij graafwerkzaamheden en in de constructie. Ik werd met een mand neergelaten in een put van zes meter diep. Langzaam zakte ik de duisternis in. Ik groef met een spade de bodem van die put af. De aarde stortte ik in de mand, die werd opgehaald als hij vol was. Het was er donker, benauwd. De grond was koud en mijn lijf vol water. Ik

schepte zes uur aan een stuk. Na een etenspauze opnieuw zes uur, daarbeneden in die put. De wanden van de schacht werden niet gestut. Ik kreeg voortdurend zandkorrels in mijn ogen. Ik wreef met mijn vingers in mijn ogen, dat hielp niet. Ik probeerde ze schoon te vegen met de gestreepte pyjama, dat maakte het alleen maar erger. Ik herinnerde me iemand die was gestorven aan een ooginfectie; niet alleen daaraan, hij had ook andere kwalen. Ik kwelde mezelf met gedachten aan een onvermijdelijke instorting. Ik wist dat die kans heel groot was. Ik wist dat de Duitsers alleen geïnteresseerd waren in de diepte van de put, ik telde niet. Ik wist dat er transporten vol vervangers waren. Ik kon elk moment levend begraven worden, dat was glashelder, bedolven onder een berg zand, zand dat in mijn oren, neus en mond zou lopen, dat ik door mijn neus zou moeten inademen tot ik erin stikte. Ik groef zo traag mogelijk. Maandenlang. Andere kleine gevangenen, net als ik, groeven in putten naast me. Velen kwamen om in het zand dat op hen viel. Vraag me niet hoe ik het overleefd heb.

Toen viel de winter in.

We hadden niets dan nog altijd dezelfde gestreepte kleding. Geen jas. Geen sokken, vest of ondergoed. De vorst was verschrikkelijk. Ik voelde mijn handpalmen niet meer. Datzelfde gold voor mijn voetzolen en het was slechts een kwestie van tijd voor mijn vingers eraf zouden vallen. Ik was ervan overtuigd dat ik de volgende dag, de volgende week, de komende maand drie vingers aan elke hand zou tellen, of drie tenen aan een voet, of dat ik zonder duim in de mand uit de put zou komen.

Ik droomde over vuur. Op een dag, tijdens de middagpauze, vond ik een paar planken. Ik had papier en lucifers in mijn zak. Ik kroop achter een muur en maakte een vuurtje.

De ploegbaas kwam naar me toe. De ploegbaas was een Pool van vijftientig. Maar acht jaar ouder dan ik. Hij had handen als kolenschoppen. Hij had een nek als die van een stier. Hij stelde de gevangenen op, in een rij, sleurde mij naar

voren en blafte: 'Bukken.' Ik bukte. Wachtte op een kogel in mijn hoofd. De ploegbaas pakte met beide handen een lange plank en sloeg me daarmee midden op mijn achterwerk. *Baf.* Ik had het gevoel dat ik doormidden brak. *Baf.* Jood stookt een vuurtje, warmt zijn handen en de Pool, vervloekte Pool, verplettert hem. Zo is het. *Baf.*

Vijf slagen telde ik. Ik had geen vlees op mijn botten. Vel over been was ik. Ik had het gevoel dat zelfs het geraamte onder mijn huid niet bijeen bleef. Mijn beenderen rammelden als noten in een handdoek. *Baf baf baf baf baf.* Ik hield mijn kaken op elkaar om te voorkomen dat mijn botten eruit zouden vallen.

Ik kon een maand niet zitten. Tijdens de pauzes bleef ik staan. Leunde eerst op mijn rechterbeen, daarna op mijn linker. 's Nachts kon ik niet slapen. Ik lag op mijn buik en wist niet of mijn achterste open lag of lekte. Ik voelde gekriebel in mijn achterste en was ervan overtuigd dat er wormen rondkropen in de wond, die me levend aan het opeten waren. Iedere paar minuten tastte ik even naar de plek rondom de wond. Het was er nat. Daarna was het er nat en stonk het. Daarna werd het harder en vormde zich een korst. Tot het eindelijk droog was, maar het schrijnde vreselijk. Twee maanden lang deed het pijn.

Het bombardement van Jaworzno door de Russen werd bijna het einde van ons allemaal.

Middaguur. Het was etenspauze. Ik stond in de rij op een kom hete soep te wachten.

Ik wist dat er geen enkele kans bestond dat ik iets van de bodem van de ketel zou kunnen bemachtigen omdat ik klein was. Ik zorgde er altijd voor uit de buurt te blijven van de grotere kerels, die met een elleboog naar voren op me afkwamen. Die ellebogen kende ik. Als een slang sloegen ze toe. *Baf.* En stilte. De bewakers zagen niets.

Plotseling het rijzende en weer dalende geluid van een sirene. Bommen vielen, dichtbij. De afstand van mijn huis tot aan

de straat. Ik rende zigzaggend naar de bunker. Een betonnen constructie die diep was ingegraven. Voor de opening lagen zandzakken. Gevangenen stampten over elkaar heen omdat die opening zo smal was. Ik tuimelde tegen de gevangene voor me. We vielen beiden op de grond. Zijn broek was nat. Ik slaagde erin me langs hem heen te wurmen en kroop de bunker binnen. Angstaanjagende duisternis. Ik zocht mijn weg door een tunnel met kleine treden. Het geschreeuw van gevangenen achter me werd zachter. Het gehuil van vliegtuigen. Er verstreken een paar minuten voordat er opnieuw een sirene klonk, kort dit keer. Ik wist dat ze ons weer naar buiten riepen.

Ik wilde er snel uit.

Ik zag geen hand voor ogen. Ik tastte langs de wanden; die waren ruw en koud. Ik sleepte met mijn voeten, alsof ik door modder liep. Ik sloeg linksaf, kwam langs een andere muur, een eigenaardige stilte – ik wist niet waar de andere gevangenen waren, welke richting zij hadden genomen. Mijn hart begon wild te kloppen. Ik keerde om, duwde mijn handen tegen de betonnen muur en liep opnieuw een andere kant op. Ik liep verder – rechtdoor, dacht ik – maar kon geen uitgang vinden. Na nog een paar stappen bleef ik staan. Niks veranderd. Duisternis, stilte als op een begraafplaats. Ik besepte dat ik vastzat in die kloterige bunker, alleen. Een hete naald drong in mijn ribben, penetreerde mijn hart, zonk naar mijn buik, bleef steken in mijn achterste. Ik voelde mijn achterste warm worden, opzwellen. Mijn benen begonnen te trillen. Ik greep naar de wanden, riep: ‘Help, help, haal me hier uit, ik kom er alleen niet uit, waar zijn jullie, help!’

Ik begon door de holle gangen te rennen als een blinde met dysenterie.

Ik hield mijn achterwerk stevig vast zodat de wond niet opnieuw open zou gaan. Ik rende van de ene naar de andere kant – vergeefs. Ik knalde tegen muren op, klapte met mijn hoofd ergens tegenaan, stond weer op en rende verder. Mijn

kleren waren doorweekt. In mijn brein krijste een stem: 'Je bent verdwaald, dit wordt je graf. Jij vergaat tot stof hier in het donker en niemand die er weet van zal hebben.' Ik stopte. Ik ademde als een op hol geslagen en verdwaalde kudde. Ik deed mijn mond dicht, duwde op mijn neus. Rekte mijn nek. Ik hoorde sirenes. Geen mensen. Ik begreep niet wat er was veranderd. Hadden die bommen alle gevangenen en bewakers gedood misschien, en was ik als enige nog in leven? Nee. Ik bleef dicht tegen de wand geplakt staan. Liet me naar beneden glijden tot ik zat. Mijn voorhoofd gloeide. Ik sloeg mijn handen voor mijn gezicht en wachtte op de dood.

Een prikkelende sensatie in mijn vingers, warmte.

Ik gluurde door een kiertje tussen mijn vingers. Een fel, groot schijnsel verlamde mijn brein. Recht tegenover me stond mijn moeder. Ze droeg een sjaal en een jurk met een schort. Moeder glimlachte naar me als op een foto. Ik huilde: 'Mama, mama, ik ga dood.' Ik huilde harder, ik riep luider: 'Mama, help me hieruit, mama.' Moeder glimlachte, tot Duitse stemmen ons stoorden. Geïrriteerde stemmen, niet ver bij mij vandaan.

Het schijnsel verdween. Ik sprong overeind. Ik hoorde Duitsers rennen, roepen. En toen zag ik licht. De uitgang bevond zich pal voor me. Ik sloeg een arm voor mijn gezicht en stapte de bunker uit. Gevangenen stonden in twee rijen aan weerszijden van de toegang tot de bunker. Mijn plek in de rij was leeg. Ik liep met knikkende knieën op hen af.

Een smeerlap van een kapo haalde uit. De grote, vette kapo sloeg me vol in het gezicht met gebalde vuist, trapte me onder mijn druipende kont. Ik viel. Ik proefde aarde en bloed. De kapo hield niet op. Hij schopte me in mijn buik, in mijn ribben, tegen mijn hoofd en achterwerk. Ik bleef roerloos liggen. Mijn ademhaling stokte. De kapo stopte. Trapte me nog een keer tegen mijn bekken, draaide zich om en liep weg. De laarzen van die kapo verlamden de rechterkant van mijn lichaam. Ik kwam langzaam overeind, kon niet goed rechtop staan. Ik keek als door een nevel van bloed. Ik sleepte me

kreupel maar zo vlug ik kon naar mijn plaats in de rij. Vraag me niet hoe ik het overleefd heb. Ik was jong, ik was sterk. Sterker dan Hitler.

Yitzhak

De overgang van Buchenwald naar Zeiss was zwaar.

Winter. Regen. Bliksem. Storm. In Buchenwald, in Blok 8, at ik goed. Ik sliep in een bed met lakens, ik douchte, er viel licht door een venster.

In Zeiss leidde ik het leven van een rat. Het was er donker en vochtig. Ik wikkelde staaldraad om pijpen in ploegendiensten van twaalf uur aan een stuk, minstens drie of vier meter onder de grond. Elke dag. Handschoenen had ik niet. Diepe kloven in mijn handen had ik, dat wel. Elke kloof zo diep en breed als een greppel. Na een paar weken was mijn huid zo hard als een schoenzool.

De eerste paar weken rende ik het stuk van het kamp naar de fabriek. Ik had nog kracht in mijn lijf, overgehouden aan Blok 8. Daarna rende ik niet meer. Kon amper lopen. Hard werken boezemde me geen vrees in, het was de honger waar ik bang voor was. 's Ochtends gaven ze ons heet water dat in de verte naar koffie smaakte. Tussen de middag soep met stukjes erin, waarvan ik niet wist wat het was, maar ik at het wel. 's Avonds een homp brood met kaas of margarine. Dat was alles. Ik was vijftien en had tussen de middag een kalf op gekund, maar ik kreeg niet meer dan wat water waarin een handvol taaie stukjes drevén. De honger vrat me op vanbinnen. Mijn honger had ogen rondom, als de engel des doods. Soms, als mijn hele lijf pijn deed, zag ik hem ronddolen door de duistere fabriek.

In Zeiss vonden luchtaanvallen plaats, meestal als ze water

met taaie stukjes aan het uitdelen waren.

Waren we net uit de aarde gekropen, kwamen de vliegtuigen – *boem. Boem. Boem-boem*. Een enorm kabaal maakte dat. Ze stortten de inhoud van hun buik over ons uit en verdwenen weer. De Duitsers dreven ons in een gigantische open kuil. Zo misten we zelfs dat water met die taaie stukjes en doken in een kuil die vol lag met pijpen en staal. De bewakers renden achter ons aan. De bommen sloegen in buizen van vijftien centimeter doorsnee. Stukken staal suisden rond, floten over ons hoofd en sloegen in de grond – *pats*. Als enorme spiesen, afgeschoten met een kanon. Een stalen scherf spleet het hoofd van een gevangene naast me. Hij viel zonder een kink te geven neer. We werden zwart van opspattend bloed en modder en vuil. Net als de SS-mannen. Ik zag een SS-man ineenzakken met een enorm gat in zijn maagstreek. We konden geen kant op. Ik trok mijn benen op, kromp in elkaar, maakte me zo klein ik kon en drukte mijn hoofd in de aarde. Ik hoorde een afgrijselijk gejammer van gewonde gevangenen. Er was niemand die hen te hulp kon komen. De vliegtuigen bleven bommen werpen. Ik zag mijn einde naderen. Ik weigerde te eindigen met een stalen pijp in mijn hoofd. Naast me lag een jonge gevangene, een jaar of twintig misschien, met flaporen en een kromme neus. Ik schreeuwde in zijn oor: ‘Ik maak dat ik hier wegkom. Ga je mee?’

We renden een open veld in. Dat veld was helemaal wit. Mijn gezicht gloeide van kou en wind. Mijn neus droop en droop. Ik drukte een gestreepte mijn mouw tegen mijn neus om te voorkomen dat hij eraf zou vallen. Ik ramde met mijn vuisten op mijn dijen. De aarde was hard als asfalt en ik hoorde niets, alleen het geluid van af- en aanrollende golven. Ik had honger. Ik viel op mijn knieën en schraapte over een laag ijs. Ik bad. Misschien dat daaronder iets is gegroeid, misschien. Ik groef met mijn hand. Ik vond wortels, diep in de aarde. De knaap die met me mee was gekomen liet zich ook op zijn knieën vallen. We begonnen als razenden te graven. We vonden

nog meer wortels. We verzamelden een heel stapeltje. Ze waren stijf bevroren. Ik begon te schreeuwen: 'Jullie willen ons laten verrekken van de honger, maar wij zullen leven, wij zullen leven!' Ik veegde over mijn gezicht. We vonden een blik. We stopten de wortels erin en warmden ze aan een vuurtje uit ons onderlijf. We aten wortels in warme urine. We aten die hele stapel. Het smaakte even goed als wat moeder ons altijd voorschotelde. Ik was verzadigd en fluisterde een dankjewel naar de hemel. Die was gitzwart, boosaardig.

De vliegtuigen verdwenen. Mijn oogleden waren loodzwaar. Ik wilde staande slapen. Alsof ik in ons dorp was en na de maaltijd wilde rusten. Alsof ik iets in de tuin aan het repareren was en zo meteen weer naar binnen kon. Ik zag mijn familie. Vader Israel had het over de markt, over een heel best handeltje. Moeder vroeg: 'Heb je die knopen voor me meegebracht?' Ze pakte een zware ketel van het vuur. Avrum wilde het fijne over dat handeltje weten. Sarah schreef in haar schrift. Dov hielp moeder met de vaat. En ik? Over mijzelf herinnerde ik me niets. Alsof de wereld geen oorlog kende, geen treinen naar het crematorium, alsof de wereld springlevend was, zonder Hitler.

Het duurde niet lang voor we weer onder de grond staal-draad om pijpen wikkelden.

De volgende ochtend begon met slechte voortekenen. Een gevangene van twee bedden verderop rende naar de afrastering en – *bzzzzz* – over. Binnen een tel geroosterd. Leek of er een gestreept shirt van de waslijn valt, het was voorbij voor we op een rij stonden, voor de ochtendschemering. Ik keek eens goed naar de dode man en op dat moment renden twee gevangenen naast me bij ons weg naar dezelfde plek. Ze renden snel, samen, als een paar, de een lang, de ander met een gebogen rug en – *bzzzzz bzzzzz*. Alsof ze van de waslijn vielen. Ik kon mijn ogen niet losrukken van dat stapeltje lijken. Ik was ook aan het eind van mijn Latijn, maar toen hoorde ik het schreeuwen van de SS-man: 'Opstellen, op een rij, snel,

voorwaarts, mars.' We marcheerden. Mannen zo vuil en dun als groezelig papier. Papier dat was bevestigd aan slepende schoenen over het asfalt.

Ik was zo goed als de laatste en kwam niet vooruit op dat asfalt. SS-man ramde me met zijn geweercolf tussen mijn schouderbladen. *Baf*. Ik klemde mijn kaken opeen en hij brulde in mijn oor: 'Voorwaarts, aansluiten, smerige Jood.'

Lopen, vlug. Vlug – *baf*. Nog een, tegen het bekken. Ik sloeg er geen acht op, liet me afranselen, me afmaken, het maakte me niet uit. Ik was me er al die tijd van bewust geweest dat ze ons binnen afzienbare tijd allemaal naar het crematorium zouden brengen. We wisten allemaal hoe het er in Zeiss aan toe ging: geen voedsel, geen water, geen ruimte om op adem te komen, geen douche, geen jas, geen medicijnen; alleen werken, keihard werken, tot de dood zich meldt. Na een maand of drie. Ondertussen brengen ze een verse, gezonde lichting en de oudjes worden in een trein geladen en afgevoerd naar het dichtstbijzijnde crematorium dat plek heeft. Ja. Drie maanden, meer hadden de Duitsers niet nodig om sterke jonge kerels te veranderen in zielige hoopjes stinkende vodden. Vodden horen ook verbrand te worden, dacht ik.

Morgen hang ik in de afrastering. Ja, morgen. Alweer een maanloze nacht; genoeg. Bestond de maan nog?

De gedachte aan dat prikkeldraad gaf me een zekere kracht. Misschien waren het die drie die me de moed gaven om die afrastering in mijn achterhoofd te houden. Ik beende voorwaarts, in de richting van mijn plek in de colonne. En, oeps, ik stapte per ongeluk op de schoen van de gevangene die voor me liep. Hij slaakte een schrille kreet en viel. SS-man kwam op ons af. Ik greep het hemd van de gevangene en hees hem overeind. Hij zette zich af met zijn handen en kwam overeind. Ik zag dat zijn rechterhand anderhalve vinger miste. Hij wankelde, wankelde, stond. Ik beende met grote passen langs hem heen, als in het begin, toen ik de kracht van Blok 8 nog had. Ik passeerde zeker acht gevangenen en nam mijn plaats in de rij weer in.

Het eerste ochtendlicht gloorde over de velden. We naderden een Duits dorpje. Eenvoudige huizen met een schoorsteen, een laag hekwerk en een tuin. Een paar bomen, meer bloemen, en een dun laagje ijs op het water; maar vooral een kou, zo fel dat je rechtop was blijven staan als je ter plekke stierf. Zware wolken hingen laag boven de daken verderop. Vermengden zich met gewone rook, witte rook, een tikje grijs. Ik wist dat de Duitse boeren er warmpjes bij zaten, binnen, bij hun fornuizen en schoorsteenmantels, met hun wollen sokken aan.

Ik jouwde hen uit vanwege de afrastering die ik in mijn hoofd had – *bzzzzz*. En dat was dat.

Zilveren druppels glinsterden in het gras in de berm. Een halfvergane vogel lag met zijn poten omhoog. Morgen ben ik ook dood. Ja, morgen.

Twee gestalten doemden op langs de kant van de weg, juist op het moment dat de ochtendzon een wolk verjoeg. De ene was lang. De andere korter. Ik wist nog wat hoofddoeken waren. De lange droeg een jurk. De korte droeg een broek. Toen we hen naderden, zag ik dat het een vrouw en een meisje waren. Ze staarden naar ons, hielden elkaars handen vast. Wat moeten die twee, wat? Een voorstelling over geslagen mensen, mensen die huilen zonder tranen? Nou, hier zijn we.

Ik had tot die ochtend vrijwel geen andere mensen meer gezien. Dat de wereld nog mensen telde, kwam nauwelijks meer in me op. Ze hielden zich op in hun huizen, verstopten zich, ik wist het zeker. Ik voelde hun blikken achter de gordijnen, achter een laken aan de waslijn. Ze hadden hun kinderen zo ver mogelijk weggestopt, onder een bed misschien, om ervoor te zorgen dat hun lievelingetjes 's nachts vredig konden slapen. Ik wist dat ik me rot zou schrikken als ik een spiegel had en mezelf zou kunnen zien. Ik had geen behoefte aan een spiegel. Ik keek naar de andere gevangenen. Ik begreep die dorpelingen wel. Stom toeval dat de weg naar Zeiss langs hun dorp liep. Twee keer per dag een onafzienbare rij van gesloopte, stinkende, graatmagere mensen langs je deur.

De twee vrouwen langs de kant van de weg hadden alleen oog voor mij.

Een moeder en een dochter, zo leek het. Het meisje rekte haar hals, leek me om de nek te willen vliegen. Ze wees naar me. Fluisterde in haar moeders oor. De moeder knikte, ja, ja. De moeder wendde zich tot een lange, uitzonderlijk knappe SS-man. De SS-man gebaarde: halt! We stopten. Alle ogen naar de grond gericht. De moeder zei iets in het oor van de SS-man. Ze fluisterde iets in het Duits, wees naar me. De SS-man vond het goed en zij gaf hem een pakje.

De SS-man kwam op me af.

De SS-man gaf me een pakje. Beval: 'Openmaken.' De hele rij stond me aan te gapen. Ik beefde over heel mijn lijf, mijn handen trilden, ik had geen idee wat iedereen van me wilde, waarom ik. Ik zocht naar een volwassene die me kon vertellen wat ik nu moest, of het oké was om dat pakje nu open te maken. De volwassenen ademden zwaar, hun gezichten leken op dat van een roofdier dat op het punt staat zich op zijn prooi te storten. Langzaam wikkelde ik het papier van het pakje. Er zat een gepofte aardappel in. Heet. SS-man maakte een gebaar: opeten. In een oogwenk werkte ik de aardappel naar binnen, kauwde, slikte. De moeder en de dochter wandelden richting het dorp.

De SS-man riep: 'Voorwaarts!'

Ik zette een paar flinke passen, viel. Stond op. Van opwinding. Struikelde over mijn eigen benen. Mijn hoofd tolde. Wat was dit, wat?

De gevangenen doodden me bijna met hun blikken, en hij? Hij zei: 'Eet,' en bleef bij me in de buurt. Ik dacht dat ik gek werd, dat is het. Ik trok de strepen van mijn pyjama, de banen van het spoor en van het leven. Ondertussen schraapte ik met mijn nagel over mijn tong en vond nog een paar kruimels. Mijn maag begon vreemde geluiden te maken, ik wist niet wat ik met mezelf aan moest en waarom ze mij met goede daden in verwarring brachten.

Die nacht voelde ik me zo goed en voldaan dat ik de slaap niet kon vatten.

Zo veel goedheid – krankzinnig. Mijn hart begreep dat het kleine meisje misschien iets had gezien waar de Duitsers geen tijd en geen oog meer voor hadden. Misschien had ze gezien dat ik ook nog maar een kind was, dat alle mannen zwarte stoppels op hun kaken hadden en ik niet. Ik had met mijn hand over mijn kin gestreken, glad was het. Misschien had ze gedacht dat zij groot waren en ik klein.

Die twee bleven in mijn gedachten hangen als een stomme film. Ik zag hen op een afstandje wachten, dichterbij, dichterbij, die twee kijken naar me, kijken, kijken, kijken, en – *hop* – ik heb een pakje in mijn handen. Ik eet. Opnieuw. Dichterbij, dichterbij, dichterbij, ze reiken me een pakje en – *hop* – ik eet en eet en eet.

Ik bleef huilen. Ik miste mijn moeder. Ik miste mijn vader. Ik miste mijn broers en zus. In het bijzonder Dov. Ik wilde hem vertellen wat me was overkomen. Ik wilde hem de helft van mijn aardappel geven. Ik sliep nauwelijks die nacht.

De ochtend. Ik was als eerste buiten.

Uit mijn ooghoek zag ik iemand naar de afrastering rennen. Ik kende hem. Hij sliep op mijn stapelbed. Zijn broer had hem al twee dagen in de gaten gehouden. Ik zag zijn broer achter hem aan rennen. Praten. Ik hoorde zelfs: ‘Nathan, stop, stop. Nathan. Wacht. Wat doe je, stop.’ Hij greep hem bij zijn kleding. Wilde hem wegtrekken van de hoogspanning, van dat hek. Nathan viel als eerste tegen het draad. Zijn broer, die nog probeerde zich terug te trekken, werd ook door het draad gegrepen en stierf. Hij wilde helemaal niet dood.

Bruusk keerde ik me van de afrastering af. Ik wilde het niet meer zien, niet die ochtend. Ik wilde naar buiten, werken, snel. Wilde naar die weg die langs dat dorp liep. Misschien, misschien nog een keer, misschien ook niet.

Mijn maag begon pijn te doen. Dat herinner ik me alsof het

nu is. De pijn begon in mijn bekken, in mijn hoofd. Ik wilde rennen. De colonne kroop voorwaarts, traag. Een gure, scherpe wind sneed in het vlees. Een gevangene met een gezwollen voet bleef staan. Zijn lichaam wiegde in de wind heen en weer. Langzaam zakte hij door zijn knieën, drukte zijn tenen in het zand van de weg. Gevangenen achter hem stonden ook stil, wachtten bewegingloos. SS-man raapte een steen van de grond en keilde die naar hem toe. Raakte een been. De gevangene slaakte een gesmoorde kreet en liep verder. Het gat bleef. We namen een bocht, nog een, het dorpje lag voor ons. *Aah*. De twee stonden er. De lange en de kleine. De kleine in een vuurrode jas. Daar stonden ze, net als gisteren. In de zichtlijn van een watertoren waaraan een touwladder hing.

Het kostte me de grootst mogelijke moeite om in de rij te blijven, om geen enkel gebaar te maken. Ik deed mijn best om langzaam te blijven lopen, net als de rest, maar vanbinnen maakte mijn lijf drieste sprongen – *bom, bom*. We kwamen dichterbij en mijn hart ging tekeer als een stoomhamer. Ik hoestte. Wilde mezelf krabben, maar liet dat. Opnieuw een stapje en het meisje wees naar me. *Aah*. We hielden halt. Ik hoorde mezelf huilen als een baby. Mama. Mama. *Aah*. De moeder benaderde dezelfde SS-man als gisteren, glimlachte naar hem. Hij beantwoordde haar glimlach. Ze sprak hem aan in het Duits. Ze zei: ‘Het meisje wil geven, ja.’ Ze praatte lang en vlug. Ik verstond het een beetje. Ik begreep dat zij weduwe was, de vrouw van Michael Schröder, een officier, ja. Ze was alleen, wachtte op de trein naar de stad, ja. De SS-man kneep het meisje in haar wang; het meisje boende haar wang naderhand schoon. De moeder en de SS-man lachten, ja. Ja. Ja. Moeder gaf SS-man een pakje. SS-man stapte op mij af. God, God, God. SS-man gebaarde: openmaken. Ik wierp een schuine blik op de gevangenen. Hun ogen en oren waren monsterlijk en ze hadden een gapende, zwarte mond. Vier gevangenen slopen naderbij. Ik stond als aan de grond genageld. SS-man hief zijn geweer. SS-man gebaarde naar de

gevangenen: achteruit, nu! Gevangenen deinsden een paar passen achteruit. Ik hoorde hen zwaar ademen. Mijn handen leken in brand te staan. Ik maakte het pakje open en wist niet wat ik zag. Ik hield een worstenbroodje in mijn handen. Een heel worstenbroodje voor mij alleen! Twee dikke sneden brood en een vet stuk worst. Twee gevangenen besprongen me. Geel speeksel droop over hun kin. SS-man vuurde een kogel in de lucht. Ze verstijfden. Ik verslond het brood en de worst in een hap, had een gevoel alsof er een bot in mijn keel stak, ik slikte speeksel, meer speeksel, en meer, en het worstje gleed langzaam omlaag, langzaam, pijnlijk schurend langs de wanden van mijn slokdarm. Ik was dronken van vreugde.

SS-man schreeuwde: 'Mars! Lopen, lopen.'

Ik liep, keek over mijn schouder.

Ze had blauwe ogen, die me aankeken. Twee lichte staarten had ze, de ene langer dan de andere. Haar gezicht was bedekt met sproeten, ze glimlachte naar me en bloosde. Ik moest me uit alle macht dwingen om niet te schreeuwen. Prinses, mijn prinses, prachtige prinses. Ik kneep in mijn been, in mijn oor. Mijn oor tintelde, een felle pijn. Onmogelijk, ik droomde. Ik lag te slapen in de barak en in mijn hoofd draaide een film. Ik beet op mijn tong, warm was het, pijnlijk. Ik beet nog een keer en zag de SS-man een buiging maken naar die twee. Ze knikten en zeiden: 'Dank u wel.' Moeder knipoogde naar de SS-man. Ze ging naast het meisje staan, dat een sjaal om haar hoofd had. Haar lange haren bolden als een goudgele ballon. De SS-man lachte, zijn wangen rood. Zijn ogen twinkelden.

De colonne zwoegde voort. De wind trok aan, de kou nog meer. Bomen bogen naar een kant, de gevangenen trokken hun hemd over hun oren, het hielp niet. Ik wierp een blik achterom. De afstand tussen mij en de rode jas werd groter. De gevangene die achter me liep, gaf me een beuk met zijn spitse elleboog. Hij was lang. Ik was klein. Het liet me onverschillig. Ik wilde roepen naar het meisje, zwaaien, mijn pet af smijten, een doelpunt maken tussen twee denkbeeldige palen, maakte

niet uit wat voor palen, de palen rond het kamp desnoods. Ik wilde de zon aanroepen, dat hij de wind en de wolken moest verdrijven, het pad naar het huis van het meisje verwarmen. Ik wilde een veld vol bloemen zoeken, een boeket voor haar plukken, hand in hand met haar door de velden rennen, haar staarten – de een kort, de andere langer – heen en weer slingerend, een wit paard vinden in een weiland, haar daarbovenop hijsen, achter haar zitten, haar heupen vasthouden, richting de bosrand, schreeuwen – galop, paard, galop – onbedaarlijk lachen: ‘Ik leef, ik leef, mama, waar ben ik, mama.’

Ik schrok op van de kreten van de kapo’s. Er waren twee dagen verstreken en het was ochtend. De kapo brulde: ‘Opstaan, opstaan, in de rij.’ Ik weigerde. Bleef bij de beelden uit de droom. Ik kreeg een schop tegen mijn voeten. En k-k-k-koud, zo koud.

Ze stond weer langs de weg, vlak bij het dorp. Het meisje met de staarten, haar moeder naast haar. Ik had het gevoel dat ik stikte. Het meisje wees naar me. Moeder benaderde dezelfde ss-man. Ze glimlachten, speelden een spel in het Duits. ss-man boog zich voorover om de moeder beter te kunnen horen. De moeder pakte zijn arm, keerde zich naar het dorp en wees hem op een huis. Hij zag het niet goed. Ze gaf hem een pakje, hij zei: ‘Ogenblik, alsjeblieft,’ overhandigde mij het pakje en wandelde er met de moeder vandoor om het beter te kunnen zien. Het meisje keek naar de moeder en de ss-man. Acht gevangenen stortten zich op me. Ik hield het pakje krampachtig vast, voelde vingers in mijn oren prikken, in mijn neus, nek, buik. Ik zag niks en toen barstte geweervuur los: *ra-ta-ta-ta-ta*. Was ik dood? Nee, ik leefde, was ongedeerd. Voor me stond een ss-man met een geweer in zijn handen en naast me lagen drie gevangenen, plassen bloed op het asfalt. Ik keek omlaag, naar mezelf, en zag dat ik leefde. Ik was vijftien en ik leefde. Keek naar hen – zij waren dood.

Ik krabbelde overeind, het pakje in mijn hand. ss-man kwam rennend op ons af, de moeder in zijn kielzog. De ss-man die

geschoten had, wees geïrriteerd naar ons. Naar mij, om precies te zijn, en naar de verse doden. De SS-man die geschoten had, beende schreeuwend weg, schoppend naar niets. De bekende SS-man loerde naar me, een van woede verwrongen gezicht. Het meisje kwam op ons toe, hij gebod haar met een abrupt gebaar te blijven staan. Hij schaamde zich tegenover de moeder. Alsof hij tegen haar zei: 'Wat kan ik eraan doen? Beesten zijn het.' Toen zei hij tegen mij: 'Eet, nu. Eet.' Een diepe, van haat doortrokken stem was het. En ik wilde niet dat de moeder met hem zou trouwen. Ik maakte me vooral zorgen om het meisje met de staartjes.

In de vochtige wikkel zat een gekookte wortel. Ik verslond hem, hoorde: 'Mars. Mars.'

Ze stonden me zo'n beetje om de dag op te wachten, totdat de eerste sneeuw viel. Ik kreeg boterhammen, gekookte groenten, fruit en cake, soms een rauwe aardappel. Die verborg ik in mijn zak, wachtend op het moment dat ze me eropuit stuurden om iets te regelen voor de ploegbaas. Ik had daar een blikken trommel. Ik zette een trommel water op het fornuis en kookte die aardappel voor mezelf. Weken aaneen wachtten ze me op, de moeder en het meisje, en steeds was daar ook die SS-man, die met de moeder lachte. Hij raakte me met geen vinger aan, 's avonds in het kamp. Hij deelde me niet in bij een andere groep. De SS-man beschermdde me met zijn geweer tegen de andere gevangenen en zo kwam het dat een Duits meisje mijn leven redde.

Ik heb jarenlang elke dag aan haar gedacht. Ik wilde haar na de oorlog opzoeken. Ik wilde de sterren uit de hemel plukken voor haar. Een prinses van haar maken. Ik wilde, wilde. Maar ik heb haar nooit naar haar naam gevraagd. Ik wist niet dat ik op een dag, alweer een dag, door de sneeuw zou banjeren en niemand meer zou zien staan.

Drie maanden verstreken. We waren bereid om te sterven in de gaskamers, met lichaam en ziel.

***

Israël, 2001

Malka

7:35, op het station van Beit Yehoshua

De loop van een geweer op mij gericht. Jawel, op mijn onderlijf. Het geweer van een sergeant, te oordelen naar de kleuren en de onderscheidingstekens op zijn epauletten. De sergeant heeft een gebruind gezicht en zit te slapen, zijn rug tegen een paal, een meter of vijf bij me vandaan. Hij doet me denken aan koffie op een fornuis. Ik krijg zin in warme chocolademelk. Zijn lippen zijn gezwollen door de zon, een brede kaak, indrukwekkend; lijkt op Kirk Douglas, maar dan zonder kuiltje in zijn kin. Zijn haar is ultrakort geknipt en het geweer is recht op mij gericht, het magazijn in het slot – jakkes. Ik heb het niet op geweren en zeker niet in de vroege ochtend. Het is om de geweren in het ochtendblad dat ik een andere krant overweeg. Ik ben het beu om daar stevast over te lezen bij het eerste kopje koffie.

Geen regen, alleen de geur van regen en een dik wolkendek dat al een uur lang niets dunner wordt. De eucalyptussen rijzen kaarsrecht op, alsof ze een parade lopen.

Ik zet een pasje achterwaarts.

Ik heb koude billen, ben onderweg naar Nahariya. Yitzhak zou zeggen ‘Waar maak jij je druk om? Mensen moeten vandaag de dag een wapen bij zich hebben, zware tijden in Israël,’ en hij zou lachen en zich verontschuldigen – sorry – en opstaan om een zakelijk telefoontje te plegen. Dov zou zeggen: ‘Vertrouw die soldaat nou maar, die weet wat hij doet; hij kent dat geweer, hij is getraind en kan heus wel een uiltje knappen met een automatisch geweer in zijn handen; maak je niet druk, en waarom ben je niet naar binnen gegaan ondertussen, voor een espresso?’

Als hij dat gevraagd had, zou ik zeggen: 'Er is daar geen kiosk en hoe kan ik me niet druk maken? Elke dag een nieuwe tragedie.'

Dov zou opkijken: 'Geen kiosk, echt niet?'

'Nee, Dov.'

Yitzhak zou zeggen: 'Station Beit Yehoshua stelt niks voor, je moet het onze zien, in Nahariya. Wij hebben daar een keurig buffet met wafels en sap en broodjes, elke ochtend vers gemaakt door de mevrouw die er werkt, jawel.'

'Maar, Yitzhak, hoe weet jij nou wat dat stationsbuffet te bieden heeft? Jij reist nooit met de trein.'

Als Yitzhak Dov had gehoord, zou hij zijn nek krabben en zeggen: 'Klopt. Ik kan geen perron meer zien, kan ze niet zien.'

Perrons zijn geen goede plek voor Joden.

Een snelle trein smijt de wind zijwaarts. Een kort geraas en het is voorbij. Op het tegenoverliggende perron zit een jonge man in een goed pak met een laptop op zijn knieën. Zijn aandacht wordt getrokken door een jonge vrouw, succesvol klaarblijkelijk, te oordelen naar haar jasje, het nauwe jurkje, de nylonkousen en de hakken. Een leuke vrouw. Ze signaleert hem, recht haar rug, valt op. Hij staart haar aan, wendt zich dan meteen weer naar zijn beeldscherm. Sufferd. De leuke vrouw met het korte jurkje laat haar handtas vallen, wacht. De laptop klapt dicht. De jonge man staat op, bukt om het tasje op te rapen en wijst naar de bank. Ze gaan beiden zitten. Hij lijkt zwijgzaam. Zij bedachtzaam. Hij klapt zijn laptop weer open, legt haar iets uit. Zij is ongeduldig. Ze vist haar mobiel uit de tas en tikt een nummer in. Hij bloost. Er verschijnt een soldate met een geweer, die naast hen gaat staan. Ze heeft een vraag. Hij is verheugd. De soldate werpt een blik op het scherm en hij geeft uitleg. De leuke vrouw met het mini-jurkje sluit haar telefoon af, werpt een vluchtige blik op de soldaat, legt met een elegant gebaar het ene been over het andere en dan valt de laptop. De jonge man schrikt als eerste,

meteen daarna de soldate. Ze rapen de laptop gelijktijdig op, zien daardoor niet hoe knap de leuke vrouw is als ze glimlacht naar het luchtledige.

Aan de overzijde glijdt de trein het station binnen; de loop van het geweer van de gebruijnde soldaat wijst nog altijd op mensen op het perron. Ik kom vlug overeind, zet mijn zonnebril recht en inspecteer de stationsklok. Acht. Waar is de trein naar Nahariya? Waarom zou ik wachten tot die sergeant mijn kant op komt? Ik hoop vooral dat hij niet per ongeluk een salvo lost, zoals in dat artikel in de ochtendkrant vandaag. Zinloos. Iemand wandelde op straat en schoot per ongeluk iemand anders neer.

De trein kruipt het station binnen. Iedereen wringt zich naar voren. Ik word meegesleurd en ruik de scherpe geur van aftershave en zweet. Zijn wapen prikt in mijn arm, ik voel de loop tegen mijn jas drukken. Ik beweeg mijn arm, probeer het wapen weg te duwen, maar mensen dringen van achteren op. Hij blijft als klittenband aan me plakken. De wagondeur is nog dicht. Ik ben er klaar mee. Ik zet me schrap, duw fors naar achteren waardoor de sergeant tegen een jong meisje gedrukt wordt – ze stond, gehuld in een wollen jas, achter me; de loop verdwijnt in de wol.

De deur schuift met een sissend geluid open en ik wacht tot de mensen voor me zijn ingestapt. Als laatste naar binnen. Alle stoelen zijn bezet. Ik schuifel vlug naar het volgende rijtuig, een derde, vierde, vijfde, stop. Een snurkende man op leeftijd, de stoel naast hem is vrij. Sta op het punt me in de zetel te nestelen, zie dan een revolver aan de riem onder zijn grijze gevechtstenuue.

‘Ga zitten, mevrouw.’

‘Gaat u zitten, alstublieft, mevrouw. Noe, zitten alstublieft. Kaartjes, alstublieft.’

Ik wil niet gaan zitten. Deze staat lijkt wel een wapendepot. ‘Beter zo,’ zou Yitzhak zeggen. ‘Als ik in de oorlog een wapen had gehad, had ik een paar Duitsers afgemaakt en daarna

mezelf misschien ook.' Dov zou zeggen: 'Jij hebt geen idee wat het is om als kind in een kamp vol volwassenen te zitten. Had ik maar een wapen gehad, had ik maar een wapen gehad.'

Yitzhak

In Kamp Zeiss maakten ze ons klaar voor de gaskamer.

Drie maanden loodzware arbeid. Halverwege viel de eerste sneeuw en alles werd in wit gehuld. Het meisje en de moeder zag ik nergens meer. Ik sjokte naar de fabriek met het gevoel weg te zinken in een bodemloze blubberpoel. Mijn huid jeukte en bloedde en mijn benen zaten onder de zweren. De zweren plakten aan mijn schoenen, maar ik voelde niets. Mijn brein was leeg. Ik was een automaat geworden. Lopen, zeiden ze, en ik liep. Stop, zeiden ze. Ik stopte. Tien minuten om je behoefte te doen, zeiden ze. Ik ging op het gat zitten en er kwam niets. Mijn lijf voelde zo dun als een vuil glas. Ik keek naar de andere gevangenen en wist hoe ik eruitzag. Geel en mager als de ziekte, een ingevallen mond, een kaak zonder vlees. Iedereen droeg eendere kleding, mosterdgeel, als babypoep. We stonden op het perron te wachten op transport, dicht opeengepakt in verse sneeuw. We wachtten op de trein naar Auschwitz.

Er gingen geruchten dat er verandering op til was. De honden van de ss-mannen blaften maar halfhartig. De ss-mannen stampden geërgerd met hun laarzen in de sneeuw. Vier uur stonden we daar, zonder een moment rust en zonder dat we engelenkoren hoorden.

Een veetrein met felle lichten en een kop als die van een hyena kroop langzaam, langzaam naderbij. Ik hoorde gepuf en een hees gefluit als van een nameloos lijden. *Tsjoek. Tsjoek. Tsjoek. Tsjoe-tsjoe.* Ik herinner me dat ik dacht: die trein heeft

ook geen puf meer. Gevangenen zagen die trein naderen en deinsden achteruit, langzaam, als een drabbige olievlek die niet verder uitdijt. Een gevangene vlak bij me begon te beven als een espenblad, zei: 'De Duitsers zijn totaal geschift geworden, ze weten niet meer hoe ze het vuur brandend moeten houden.' Een andere gevangene, met een dicht oog, zei: 'Wie weet, misschien krijgen ze het hele perron niet in een keer naar Auschwitz.' Ik wist dat onze plaatsen in de barak allang door een nieuw transport waren ingenomen en zei: 'Maak je maar geen illusies, zij hebben nergens gebrek aan, die vervloekte moffen. Aan treinen zeker niet.'

Gevangenen begonnen te roepen, naar God, naar mama, papa; drie vielen achter elkaar flauw – *hop, hop, hop* – als dominostenen. Na hen lieten twee anderen zich vallen. Ik hoorde gejammer: 'Ik wil niet dood, ik wil niet dood, wil niet in die veewagons, mama, mama.' Geweerkolven legden ons het zwijgen op. Sommigen probeerden te ontsnappen, sprongen van het perron, over de rails, zigzag rennend. Ik hoorde kreten en een serie schoten, daarna stilte en meteen daarna: 'God. *Oy vey*, God. God, red ons, red ons,' en '*Shema Ysra-el*,' en huilen als een storm op zee, *hummm, hummm*. En vloeken, veel vloeken, in het Duits.

De wagondeur schoof met een luide bons open. Het lukte me niet om erin te klimmen, gevangenen stuwden me van achteren op. De klappen van de Duitsers dreven ons voorwaarts, snel, snel. Gevangenen klauwden naar elkaars kleren, grepen de deur, geweerkolven ranselden hun vingers. Ik hoorde een afgrijselijk gehuil: 'Ik wil niet, laat me los, ik wil niet.' Ik tuimelde op de vloer van de wagon. Ik slaagde er ternauwernood in om naar de wand te kruipen en me over-eind te hijsen. De oogleden van een gevangene die vlak naast me stond trilden, zijn hoofd knakte voorover, zijn schouders zakten en hij verdween. Bij de deur werden nog steeds mensen hardhandig naar binnen gewerkt. Ik voelde een trilling onder mijn voeten. De wagondeur sloeg dicht. De trein bleef staan.

Ik kreeg geen adem. Een boom van een gevangene stond ruggelings tegen me aan. Ik zag zijn hand in de zak van een andere gevangene verdwijnen. Hij wachtte een halve tel, trok zijn hand terug, hief hem naar zijn mond. Werkte aardappelschillen naar binnen. Toen trok hij de broek van diezelfde gevangene omlaag, greep zijn achterste en wreef, wreef, nog een keer en nog een keer. De gevangene voor hem verroerde geen vin. Ik wilde sterven.

Lijf aan lijf stonden we in die wagon, twee uur lang, misschien. De trein bleef staan. Ik stikte bijna. Mensen schreeuwden. Kotsten. Poepten in hun broek. Ik hoorde het gehuil van vliegtuigen boven ons. Jagers gooiden bommen en verdwenen. Ik bad dat een van die bommen op het dak van mijn wagon terecht zou komen, dat het voorbij zou zijn. Ik bad om kogels uit een machinegeweer, recht in mijn gezicht, zodat ik in een klap dit verrotte bestaan zou verlaten, maar dat gebeurde niet.

De wagondeur schoof weer open. Uit de luidspreker galmde: 'Eruit. Snel. Eruit. Snel.' We zagen dat de spoorlijn in de richting van Auschwitz bij de luchtaanval was vernield en het drong tot me door dat we niet naar Auschwitz zouden gaan. We stonden een uur of twee op het perron. We stonden dicht opeengepakt, huiverend. We ademden de stank die zich van mond tot mond verspreidde. Niets om ons aan te warmen. Sneeuw dwarrelde neer alsof dat bombardement niet had plaatsgevonden. Ik was ervan overtuigd dat mijn tanden afbrokkelden, ik speurde met mijn tong naar lege plekken, voelde die niet. Ondertussen renden er Duitsers in het rond, schreeuwend en tierend, en ik was bang dat ze ons misschien in vrachtwagens zouden afvoeren naar Auschwitz, dat ze ons misschien te voet naar een of ander bos zouden brengen waar we een kuil zouden moeten graven die diep genoeg was voor dit hele perron.

Uiteindelijk stouwden ze ons in een trein met open wagons, die op een zijspoor stond. Ik besepte dat de Duitsers een al-

ternatief voor het crematorium zochten. Wij waren voor niets anders meer goed dan voor het gas en de vlammen.

Het ijs vrat aan ons in die open wagon, nagelde ons vast aan de vloer. We lagen als natte vodden op elkaar gestapeld. Ik zou hebben gezworen dat onze kleren ter plekke verrotten. De schoenen ook. Ik trok een draad uit mijn zak en bond de zool aan mijn voet, ook al wist ik dat de schoen er heus niet af zou vallen; die zat vastgekoekt door de korsten van mijn zweren. De sneeuw bleef gestaag vallen, mengde zich met snot, kots en bloed, kleurig en glinsterend, als de versierselen in de *soeka* die onze buurvrouw elk jaar maakte voor zichzelf en voor haar man omdat hun kinderen naar Amerika waren vertrokken en zij kapot van verdriet waren achtergebleven. Die burens van de boerderij hadden ook lange tijd op een perron doorgebracht, hadden ook op de vloer van wagons gelegen, ja, ja.

We reisden vanuit Zeiss als over een brandschoon laken dat een onbeschrijfelijke smerigheid en een weerzinwekkende stank bedekte.

Langzaam, langzaam reed de trein Schwandorf binnen.

Opnieuw klonk het gehuil van vliegtuigen en – *boem*, een bombardement. De Duitsers sprongen van de trein en zochten dekking. Sommige gevangenen, onder wie ikzelf, sprongen hen achterna. We stoven in het rond als muizen in een brandend pakhuis. We zochten naar voedsel. We renden van deur naar deur. Van gebouw naar gebouw. We vonden niets. We kwamen bij het raam van een tamelijk donkere kelder met de omvang van een flink vertrek. De keldervloer lag bezaaid met afgesloten koffers. Het raam was smal en had tralies. Ik stond naast dat raam met een groepje dat even uitgemergeld was als ik, maar ik was de dunste van hen allemaal. Gevangenen naast me namen me op. Keken naar de koffers. Naar mij. Naar die koffers. Ik snapte het. Ik was het bangst voor gas, het minst bang om te sterven door kogels of bommen. Ik greep de tralies beet en stak mijn been ertussen. Wurmde mijn lijf erachteraan. Mijn andere been. Hing in de ruimte. Een, twee,

ik sprong. Landde op een volle, bruine koffer. Ik opende hem vliegensvlug. Schudde er kleren uit, smeed zilveren borden opzij, boeken, foto's, poppen, truien, brillen, sloffen, schoenveters, toiletartikelen, vond niets eetbaars. Ik maakte een volgende koffer open. Doorzocht jaszakken, voelde in de zijzakken, vond niets. Gooide een derde koffer ondersteboven. Een vierde, vijfde. De gevangenen boven me stonden op wacht. Hielden zich muisstil. Ik schudde tientallen koffers leeg, niets.

Ik wilde eruit.

De afstand van de keldervloer tot dat raam oogde imponerend. Een gevangene riep van boven: 'Leg koffers op elkaar en klim omhoog.' De stem van die gevangene deed me aan mijn vader denken. De stem van iemand die weet heeft van dingen. Ik mikte kleren in koffers, sloot ze haastig en legde ze op elkaar, de een op de ander, als een toren. Ik klom op die stapel. De koffers gleden weg. Ik viel. De gevangene riep naar me: 'Het bombardement is voorbij, vlug, vlug.' Mijn keel was gortdroog. Mijn benen leken te smelten als boter in de zon. Ik zocht naar stevige voorwerpen onder al die spullen. Ik schoof boeken en zilveren voorwerpen boven op de kleren. Ik maakte een hogere stapel. Klauterde omzichtig omhoog. Mijn lichaam wankelde, mijn knieën trilden, heel langzaam ging ik rechtop staan, hief mijn hoofd. Ik hoorde de stem van mijn vader: 'Yitzhak, spring, spring.' Dunne, bleke handen reikten door de tralies. Magere vingers wenkten me: kom, spring. Langzaam, heel langzaam, strekte ik mijn armen. Ik was nog een heel eind bij hen vandaan. De gevangene riep angstig: 'Spring, spring.' Ik sprong. Tuimelde op de grond.

De schrille fluit van een trein legde mijn spieren lam. Ik wilde overeind krabbelen. Mijn lijf was zwaar als een zak meel. Ik wist dat ik in die kelder als een armzalige rat zou sterven als ik niet overeind zou komen. Ik keek omhoog, riep naar de gevangenen boven mijn hoofd: 'Ik kan hier niet doodgaan, toch. Nee! Help me eruit, ik moet hier uit.' De gevangenen boven

me ramden tegen de tralies. Ik zag in-bleke vingers trekken en duwen. Ik steunde op een koffer, werkte mezelf overeind. De kelderdeur bevond zich voor me, boven aan een trap. Ik rende naar die deur, pakte de kruk. Op slot. Dat was ik vergeten, we hadden al geprobeerd hem van de andere kant open te krijgen. Ik ramde als een waanzinnige tegen mijn hoofd, riep: 'Denk na, Yitzhak, denk na, anders rot je hier weg tussen de koffers van de doden.' De stem van mijn vader riep naar me: 'Terug naar die koffers. SS-man komt eraan. Ik wacht op je.'

Ik voelde me sterker.

Ik nam een hap lucht. Veegde mijn klamme handen af aan mijn hemd. Zocht de grootste koffers tussen de stapel. Stapelde de ene boven op de andere, kaarsrecht. Klom behoedzaam omhoog, richtte me langzaam op, langzaam. Minuscule bewegingen, nauwelijks waarneembaar. 'Yitzhak, spring, spring,' hoorde ik boven me. Ik boog mijn knieën, een klein beetje maar. Voelde de stapel veren, sprong in de richting van de tralies. Twee handen grepen me vast. God, waar haalde ik de kracht vandaan? Ik hoorde vaders stem boven me zwaar hijgen: 'Hou je vast, hou je vast. Ik hijs je op, hou vast.' Meer handen grepen me beet, trokken en sleurden. Ik zette mijn voeten tegen de muur, had het gevoel dat mijn armen van mijn romp werden gerukt, mijn hoofd zakte achterover, ik had geen schijn van kans.

De gevangenen lieten niet los. Ik naderde de tralies, klauterde eruit en hoorde opnieuw een fluit en zwaar sissen in de richting van de locomotief. SS-man met geweer dook op bij het raam, maar vond niets. De gevangenen stoven weg als stro in de wind.

Ik rende naar de dichtstbijzijnde wagon.

Ik slaagde erin omhoog te klimmen. De open trein verliet het station op het moment dat het ophield met sneeuwen. Een koude wind floot in mijn oren, ik had het heet, ik veegde een handvol sneeuw van de vloer en wreef dat in mijn gezicht. Tot aan Buchenwald gaf ik gal over. Tot aan Buchenwald

knikten mijn knieën en hoorde ik de stem van mijn vader:
'Yitzhak, spring.' Dat hoorde ik alle dagen in de kampen: 'Yit-
zhak, spring.' Tot op de dag van vandaag hoor ik dat: 'Spring,
Yitzhak, spring.'

Dov: 'Veel mensen hebben me gevraagd te vertellen wat er is gebeurd, maar dat wilde ik nooit. Ik wilde alleen de goede dingen vertellen. Niemand gelooft het slechte. Ik heb het mee-gemaakt; niemand gaat me geloven, het is te abnormaal.'
Yitzhak: 'Ik wil er niet aan denken.'

Dov

De honger in kamp Jaworzno verteerde me van binnenuit. Ik voelde het einde naderen.

Het voedsel dat ze ons gaven, hielp niets. 's Ochtends kregen we alleen koffie. Rond het middaguur soep met wormen. 's Avonds een homp brood met margarine of kaas. Dat was alles. Ik voelde me als een halfvergane, uitgedroogde zak waaruit alle lucht was gestampt – *pshhh*. Ik heb gevangenen gezien die het vuil van de muren schraapten en opaten. Ik heb mensen stof zien eten. Ze openden en sloten hun kaken alsof ze ergens op kauwden. Ik deed hen na en dikke slierten dropen als snot uit mijn mond. Een gevangene rende naar het einde van het blok, vlijde zich stijf tegen de deur en begon aan het hout te knagen. Een klap tegen zijn hoofd redde die deur.

Er waren gevangenen die niet opstonden voor het ochtendappèl. Voordat de avond viel, waren ze verdwenen. Er waren gevangenen die in de omheining sprongen. Sommigen drapeerden hun lichaam erop alsof het een bed was, hun gezicht naar de sterren geheven. Er waren er die een strop om hun nek legden en zichzelf als schoon goed aan de balken

hingen. Niet een gevangene in het blok deed een poging hen tegen te houden. Ik weet niet waar ze de kracht om zelfmoord te plegen vandaan haalden. Ik bleef maar op appèl staan omdat ik niets anders bedenken kon. Ik was een knaap, een kop kleiner dan de meeste andere gevangenen. Ik had zweren op mijn handen, knieën en nek. De botten van mijn achterwerk deden pijn, de luizen waren meedogenloos, nestelden zich in een rauwe plek vol krabwonden, en ik bleef meelopen in de colonnes.

Op een dag, voordat de avond viel, stonden we in de rij. Ik was de achterste, de laatste die het kamp binnen zou marcheren. Een bleek zonnetje verdween achter wolken met bolle koppen, als scherpe keien onder een katoenen deken. Het was koud en er hing een gore stank. Iedereen sleepte zich voort, van de groeven naar de colonne – achter hen een langgerekt spoor van slepende voeten – de schouders geknakt, gebogen, bijna zonder verbinding met de armen. Iedereen zweeg, het gelaat naar de aarde gericht. We hadden net koers gezet richting het kamp toen er drie op de weg achterbleven. Degenen die het niet bijbeenden, werden als eersten afgemaakt.

Mijn rug deed pijn, vooral in de holte van mijn heupen en aan de achterkant van mijn dijen. Daar voelde ik een dikke bult en een spiertrekking tot aan mijn enkel. Ik stampte met mijn voet op de grond. De pijn werd niets minder. Ik voelde mijn maag uitdrogen, verschrompelen. Ik was ervan overtuigd dat mijn maag er op den duur via mijn endeldarm uit zou komen. Ik weet niet waarom ik moest denken aan mijn vriend Vassily, maar ik voelde de drang om zijn naam hardop uit te spreken: ‘Vassily, Vassily.’ Ik sperde mijn mond wijd open, liet er lucht uit stromen, maar een stem hoorde ik niet. En ik voelde de aandrang om te lachen. Ik krulde mijn lippen, lachte in mijn brein, een zure lucht ontsnapte mijn mond. Ik wist zeker dat het zo ging: dit is hoe mensen krankzinnig worden.

De afstand tussen mij en de gevangene voor me werd gro-

ter. Ik wilde het gat dichtlopen; ik boog me voorover, sleepte mezelf voorwaarts, maar ik was als een stobbe die nog vastzit in de grond. Ik kon amper de ene voet voor de andere plaatsen, een stap zetten, nog een stap, en nog een. Het voelde alsof mijn benen zich van me hadden losgemaakt en uit zichzelf bewogen.

Ik hief mijn hoofd en zag een kromgegroeide oude vrouw. Ze kwam uit het bos en liep in de richting van de colonne. Ze droeg een paarse sjaal, om haar hoofd geknoopt, een zwarte jurk en een mand. Ik begreep niet waar zij vandaan kwam. Ik liep op haar af. Ze keek mijn kant op en rekte haar hals, alsof ze iets verwachtte. Ik zag dat ze een brede en een smalle neusvleugel had. Vanaf de rand van haar neus liep een lelijk litteken omlaag, trok een neusvleugel en een deel van haar bovenlip omhoog. Een scheve grijns leek het, zelfs als ze droevig was.

De afstand tussen mij en de gevangene voor me werd nog groter, minstens tien stappen, tot ik bij haar was. Ze keek me doordringend aan en het was alsof ze zei: 'Blijf bij me, blijf.' Ze nam een pakketje uit haar mand, hief haar arm en gooide. Ik wist zeker dat ze met een steen naar me smeed. Ik bukte me, slaagde erin het pakje te vangen. Ze maakte een gebaar dat ik moest eten en verdween in het bos.

Ik had het gevoel dat mijn hart naar mijn maag zonk.

De dichtstbijzijnde ss-man liep een meter of twintig verderop en ik bad de hemel dat hij zich niet zou omdraaien en tegen me tekeer zou gaan. Ik borg het pakje onder mijn hemd en begon te rennen in mijn hoofd. Op de een of andere manier lukte het me om weer aan te sluiten.

Ik stak een hand onder mijn hemd en voelde het papier. Vettig en grof was het. Voorzichtig vouwde ik het open. De kruidige geur van worst prikkelde mijn neus. Ik tastte met mijn vingers onder het papier: brood. Ik heb twee dikke sneden brood en een plak worst onder mijn hemd! Ik beefde over heel mijn lijf. Mijn knieën knikten, ik schreeuwde in stilte: niet vallen, rustig doorlopen, speur naar vogels in de lucht. Ik

tuitte mijn lippen, probeerde te fluiten, maar het enige wat ik produceerde was *fff. Fff. Fff.* Ondertussen was het gaan donkeren. Ik stopte een hand onder mijn hemd en trok een stukje brood los. Ik slikte het zonder te kauwen door. Nog een stukje, nog een. Alleen op het laatste stukje kauwde ik, langzaam, langzaam. Ik vond het vreselijk toen dat brood op was. Ik likte mijn vingers af, tastte naar kruimels in de papieren wikkel, ik wilde een hap van dat papier nemen, alleen al om de geur. Ik likte dat papier helemaal af en – *hop* – slikte dat ook weg.

Dat voelde zo goed.

Mijn maag werd meteen wakker. Er klonk iets als hikken, maar mijn mond was gesloten. Ik schoot bijna in de lach om die geluiden, maar ik wilde geen moeilijkheden met mijn buurman, dus ik versnelde mijn pas en klopte op mijn buik. Het voelde alsof ik moest poepen. Ik legde een hand op mijn kont en duwde zo hard ik kon.

Vanaf die dag probeerde ik op de terugweg achteraan te lopen. Ik speurde naar die vrouw met de mand. Ik heb haar nooit teruggezien. Ik putte kracht uit die boterham. Een beetje. Ik moet nog vaak aan die oude vrouw denken. Een vrouw gooit me een keer een boterham toe en ik vergeet haar mijn leven lang niet meer.

★★★

Israël, 2001

Malka

14:26, stop in Acre, in de trein van Nahariya naar Binyamina

Ik grabbel in mijn tas en vind een reep in een verfromfaaide wikkel. Drie blokjes chocolade wekken me weer tot leven. Vier blokjes. Ik leun met mijn hoofd tegen het raampje en lees in de krantenkoppen dat elke hoop op een beetje rust verloren dreigt te gaan.

Als we in Dovs woonkamer hadden gezeten, had hij gezegd: ‘Wat zal er van ons worden? Zullen we dan altijd angst kennen?’ Yitzhak zou aan zijn neus trekken en zeggen: ‘Zo is dat nou eenmaal met Joden, zelfs als we een eigen staat hebben en als onze kinderen een vader en een moeder hebben, onze kleinkinderen een grootvader en een grootmoeder. Normaal is onze positie nooit.’ Dov zou dan zeggen: ‘Ik had nooit durven voorspellen dat wij in zo’n situatie zouden belanden. Wat zal er van ons worden?’ Yitzhak zou een hand opsteken en zijn kin naar het plafond heffen en het ook niet weten. Dat is waarom we er dan het zwijgen toe zouden doen, zonder koffie of boterhammen of chocoladekoekjes. Zwijgend zouden we daar zitten, tot Dov de afstandsbediening zou pakken en kanaal 2 opzetten, zou gapen om het gebabbel, schakelen naar kanaal 1, waar werd gekissebist, en pas bij National Geographic zou hij kalmeren en zeggen: ‘Kijk, zo simpel is dat nou bij dieren. Die doden niet zomaar, die doden alleen om te overleven.’

Ik zou in de leunstoel tegenover Dov en Yitzhak blijven zitten, hen recht aankijken, en Dov zou zeggen: ‘Ik zie dat jij geen goed humeur hebt; dat kunnen we niet hebben,’ en dan zou hij een fles slivovitsj uit de kast pakken zodat hij om de minuut een toast kon uitbrengen. Na het derde of vierde glas zou ik een aangenaam warm gevoel in mijn voeten krijgen en zeggen: ‘Ho, wacht even, kalm aan, ik ben draaiërig.’

Maar Yitzhak zou snel een vijfde glas en een zesde rondje vragen en toosten, opdat we nooit dorstig zouden zijn, en Dov zou zeggen: ‘Op de staat Israël.’

Bij wijze van dessert zouden we sterke koffie drinken, en koekjes erbij eten, en ik zou mijn laptop niet openklappen en de dictafoon laten voor wat hij was omdat sommige situaties de problemen van anderen niet verdragen. Misschien zou ik zeggen: ‘Soms moet je alles even laten voor wat het is en elkaar alleen maar even aankijken met een glimlach in je ogen, als een warme knuffel, en meer niet.’

12

Dov

Drie maanden lang sleurden ze ons te voet van hot naar haar.

Volgens mij was het aan het eind van 1944 of, te oordelen naar de hoogte van de sneeuwhopen langs de weg, aan het begin van 1945. Na zes maanden werken onder de grond, waar ze me in een mand lieten zakken om op de bodem met mijn handen aarde in die mand te scheppen, verliet ik Jaworzno. De Duitsers voerden ons af omdat er een nieuw transport was aangekomen en wij niet langer geschikt waren voor dat werk. We liepen, liepen, eindeloos. Als lucifers liepen we, lucifers die elk moment konden breken. Geen idee waarom ze ons te voet verplaatsten. Misschien omdat er geen crematorium beschikbaar was. De crematoria van Auschwitz waren al ontmanteld. Ze ruimden de putten uit, maakten ze schoon en vulden ze met de as van Joden en zaaiden gras, zodat hun ogen zich met groen zouden vullen. Andere crematoria waren nog wel in bedrijf, maar daar was geen plaats voor nog meer gevangenen. Ze zeiden dat daar lange rijen stonden, mensen die stonden te wachten, dagen soms, voor ze naar binnen konden. Wij waren met een paar duizend en ondertussen dreven ze ons door de sneeuw zodat we vanzelf stierven; er heerste complete chaos aan het einde van de oorlog en wij waren overschot, voor ons hadden ze geen plek meer.

Het was vroeg in de ochtend toen we Jaworzno achter ons lieten. Zwarte wolken vielen vanuit de hoogte op de barakken. De wind scheerde langs ons gezicht, scherp als een

scheermes, alsof hij op zoek was naar iets verdachts om te kunnen toeslaan. We vertrokken, een paar duizend zwijgende mannen. Toen de eerste bij de rand van het bos was, liep de laatste net de kamppoort uit. SS-mannen en honden liepen met ons mee. Weet niet meer hoeveel, denk dat het er heel wat waren. We droegen de gestreepte *Häftling*-kleding, een gestreepte pet, een opgevouwen deken op onze schouders. Geen jas. De schoenen waren afgedragen – een afgesleten houten zool met repen plastic als bovenwerk. We liepen een afstand van Tel Aviv naar Eilat en terug, maar we hadden geen idee waar we waren. Soms zetten ze ons op een trein. Een gesloten vetrein of een open trein. Zonder banken. Er waren ook Poolse gevangenen bij. Sommigen probeerden te ontsnappen toen we Polen bereikten. Duitsers joegen hen na met geweren en fluitjes, als was het een jachtpartij. Ik hoorde schoten en vloeken en geweervuur, maar wij sjokten door.

Die eerste dag liepen we zonder pauze.

Mannen vielen als vliegen. En dan: *pang*. Dan kregen ze de kogel. *Pang-pang*. Gestrekt op de aarde, met uitstekende botten. Die kogels waren niet dodelijk. Soms wel, als ze geluk hadden. Dag en nacht hoorde ik het krijsen van gewonden. Iedere minuut. Het geluid van gillen en snikken vulde mijn oren, bleef daar hangen. Tot op de dag van vandaag galmen die geluiden in mijn hoofd. We gingen slapen, werden wakker, maar dat geluid was er altijd. Steeds dezelfde woorden: ‘Oy *mamaleh*, oy papa, opa, oma.’ Soms noemden ze namen: ‘Oy mijn Elizabeth, oy Ilonaleh, oy Judaleh, Judaleh.’

Ik probeerde langs de rand van de weg te lopen, zo dicht mogelijk bij de velden. Ik meed de lange gevangenen die hun ellebogen in mijn ribben zetten. Ik zou breken als glaswerk. In het bijzonder op de momenten dat ze ons brood gaven, eens in de twee of drie dagen. Ik hield me afzijdig. Water kregen we niet.

We hadden geen dorst als het sneeuwde. We zogen sneeuw. Als het regende, liepen we met opengesperde mond naar de

druppels geheven tot onze nek pijn deed. Ik herinner me geen ontlastingen. 's Nachts sliepen we in gevangenenkampen waar we langskwamen; de namen ervan ken ik niet. In de ochtend verlieten de gevangenen daar met ons dat kamp, samen met de ss-mannen daar en hun honden. Soms sliepen we in de sneeuw, in het bos of in de berm, gewikkeld in de deken die we hadden meegenomen. De deken was nat, smerig. Ik was bang dat ik een of andere hersenaandoening zou krijgen die me wormen zou bezorgen. Niet de hele tijd, maar soms be-kroop die angst me, om dan weer te verdwijnen.

Ook de grote kerels gedroegen zich alsof wormen hen be-zochten. Gevangenen scheurden bast van bomen en stopten die in hun mond, krabden met hun nagels aan een bevroren plank en likten, aten een lap van hun broek, rafels van een mouw. Een gevangene begon zichzelf op te eten. Hij beet in zijn arm, scheurde er een stuk huid af en kauwde en kauwde. Het bloed droop van zijn kin. Bij de tweede hap kreeg hij de kogel. De honden die met het konvooi meeliepen, kregen een bevel en – *hop* – stortten zich op hem. De honden duwden, jankten, haptten naar elkaar omdat die gevangene zo dun en mager was, niet genoeg voor hen allemaal. De ss-mannen liepen op dat kluwen honden af, maakten gebaren met hun vingers. Ik begreep wat het betekende: ze wedden op die honden. Als de gojiem in mijn dorp die op paarden wedden, op welke zou winnen. Het geluid dat die honden maakten, is me tot op de dag van vandaag bijgebleven.

Onze ss-mannen aten goed. Afgaand op de tijd die ze er-voor namen, de blikken die ze opentrokken, de wikkels die ze van zich af smeten, namen ze het er goed van. Wij kregen alleen brood, niets anders. Naast me liepen twee jonge ge-vangenen die er behoorlijk goed uitzagen. 's Nachts zag ik hen naar ss-mannen gaan. In de ochtend keerden ze met rode wangen en met sokken terug. Hun zakken puilden uit. De grootste gevangenen bleven uit hun buurt. De grootste ge-vangenen zetten hun ellebogen alleen in de kleintjes, zoals ik.

Boem. Boem. Boem-boem. Rijen dunne strepen zonder ruimte ertussen, uitwerpselen op het wegdek gesmeerd. Een eindeloos konvooi waren we, als de volgepakte wagons van honderd treinen, duizend treinen, een miljoen treinen, en honderd miljoen kreten van stervende gevangenen. Het kabaal in mijn oren kwam terug: *bvoem. Bvoeem.* Rosyleh, Meideleh, *bvoeem.* Wormen en mieren namen bezit van me. Ze kropen van het ene oor naar het andere, tot ze zich in mijn voorhoofd nestelden. Ik besepte dat ik krankzinnig aan het worden was, maar wat me meer angst aanjoeg was een blik van de SS-man.

Zij hadden spleten op de plaats waar normaal ogen zitten. SS-man voor me kneep zijn ogen half dicht en ik voelde me een vlieg, een mug, die geplet moet worden, vuil op de zool van een laars. ‘*Du arschloch*’ – jij klootzak – zeiden ze tegen ons. ‘*Du arschloch, in de rij!*’ ‘*Beiß den Mann, Hund*’ – bijten, hond! – zei SS-man tegen zijn hond, wijzend op deze of gene. De hond begreep hem en beet. Zelfs nu we bevroren waren, we geen vlees aan onze botten hadden. Zelfs nu we luizen op onze huid hadden. Hij beet.

We bereikten Weimar per trein, het station voor Buchenwald. Ik lag in een open wagon te wachten op de engel des doods. Ik telde op mijn vingers tot honderd en weer terug. De herinnering aan thuis vervaagde meer en meer. Ik was vergeten uit welk dorp ik kwam. Wie daar woonde en hoeveel broers en zussen ik had, waar mijn broer was, wat de naam was van mijn beste vriend. Ik zwaaide mijn hoofd met een ruk omhoog, probeerde mijn brein te activeren. Probeerde dat een keer of wat. Prevelde met mijn lippen, mama heette Leah, papa Israel, ik heb een broer, Yitzhak – meer niet. Mijn brein stokte. Ik greep mijn hoofd beet, schudde en Sarah kwam bovendien, maar dat was alles.

Vliegtuigen doken op de trein. Zes stuks, misschien, maar het kunnen er ook zestig geweest zijn. Ik telde: een, twee, drie, maar ik leefde nog. Stopte met tellen.

Die vliegtuigen wierpen bommen. Ik zag iets zwarts boven me en een explosie van helder licht en rook. Ik hoorde een alarmerend gehuil – ah, een sirene. Ik ging rechtop zitten, wierp een blik naar het perron. De Duitsers sprongen van de trein en zochten dekking. Ik besepte: nu, dit is het moment om ergens eten te zoeken! Ik sprong de Duitsers achterna.

Ik rende langs de rails alsof ik een batterij in mijn kont had. Geen spoor van vrees in mijn hart. Ik wilde eten vinden. Als ik dan moest sterven, dan met een volle maag.

Het gieren en huilen rondom deed pijn aan mijn oren. Rails vlogen door de lucht. Stukken ijzer sloegen in de wagons, in een muur tegenover me, in de grond. Over alles hing een dikke, stinkende rookwalm. Tegenover me brandde het dak van een huis als een fakkel, ik zag het amper. Aan de andere kant spoot water omhoog, als een fontein. Ik hoorde ruiten breken, een regen van glas. Ik hoorde het krijsen van gewonden, roepend om een redder of een messias. Ik hoorde een hond janken, maar bleef rennen, mijn handen tegen mijn oren.

Op een zijspoor stonden afgesloten wagons. Ik hoorde een vreselijk gehuil en – *boem!* Een bom trof een van de wagons. Een regen kool vloog de lucht in, boven die wagon. Ik zocht dekking, maar het was te laat. Een kool trof me vol op het hoofd. De klap was hard en ik tuimelde een inktzwarte duisternis in.

Ik kwam bij, geen idee hoeveel tijd er was verstreken.

Ik krabbelde van de rails. Mijn hoofd tolde, ik wilde overgeven. Ik rechte mijn rug en bleef rennen, de verstikkende rookwalm in, ah...

Avrum. Ik had een goede, oudere broer die Avrum heette en ik wilde eten zoals we aten in het dorp. Ik keek om me heen, zocht naar huizen. Op het perron tegenover me stond een gebouw van twee verdiepingen met geblindeerde ramen, donker stof. Ik liep op dat gebouw af, keek achterom, wist dat ik alleen was. Ik greep naar de klink, de deur ging open. Ik wist niet of er iemand binnen was, maar stapte over de drempel.

Ik zag een bank, leunstoelen, een kast. Ik opende de kast.

Kleren. Aan de zijkant bevond zich een trap met een trapleuning. Ik spurtte naar boven. Een sterke geur van voedsel, ik viel bijna van de trap. Ik liep een warme, dampende keuken in waar een grote pan op het fornuis stond. Mijn neus begon te lopen, alsof er een kraan open was gedraaid. Ik veegde hem af aan mijn mouw. Ik tilde het deksel op. Kokende soep. Ik doopte mijn bevroren handen in de soep. Vuur. Ik greep wat ik grijpen kon en propte mijn mond vol. Proefde niets, kon dat ook niet. Voelde alleen een vreselijk branden op mijn tong. Ik stopte mijn handen weer in de soep. Slikte kokend hete groenten door zonder te kauwen. Had het gevoel dat een paar reuzenscharen me van strot tot buik openknipten. De pijn drong tot in mijn merg, maar ik stopte mijn handen nog een keer in de soep. Ik vond een grote wortel op de bodem. Ik stopte die onder mijn oksel en banjerde de keuken rond. Brood was er niet. Plots zag ik een kleine mondharmonica op de keukentafel liggen. Ik herinnerde me dat ik er zo een had gehad. Ik stopte hem in mijn zak en liep weer naar de trap.

SS-man kwam de trap op, naar me toe. Ik zag haat in zijn ogen. Ik zag zijn neusvleugels trillen. Ik zag een paarse vlek op elke wang. Hij had een geweer vast. Ik liep door. Passeerde hem en liep naar beneden. Hij liet me koud, ik liet hem koud. Ik hoorde hem achter me aan komen. De loop van een geweer priemde in mijn rug. Ik hief mijn handen. De wortel viel op de grond. Ik dacht: dit is het einde. Bid! Mijn mond brandde, het vlees hing er in lappen bij, viel af als schubben, meer schubben, maar het speet me vooral van die wortel. Ik dacht: ik sterf in elk geval met een volle maag. Ik glimlachte bijna.

Ik liep door. Het geweer van de SS-man drukte pijnlijk tegen mijn ribben. Mijn knieën begonnen te knikken. Een hevige tinteling priemde als een ijskoude naald vanaf het holletje in mijn nek door mijn ruggengraat. Ik voelde de hete adem van de SS-man in mijn nek. Rook de scherpe geur van sigaretten. Ik begreep niet waarom de SS-man me niet neerschoot.

Ik bereikte het einde van de trap, liep de woonkamer door

en naar buiten, met hem achter me aan. Een tweede SS-man wachtte op het perron, draaide zijn geweer andersom. Hij had een brede mond, als de bek van een wolf die op het punt staat zijn prooi te verslinden. Ik liep door. Kwam bij die tweede SS-man. Hij hief zijn geweer en – *baf*. De klap spatte uiteen op mijn rug. Ik viel op de grond. Zag een stuk van de kolf naast me neervallen en alles werd zwart. Ik krabbelde in het donker overeind, zag sterretjes en zette het op een rennen. Viel. Stond op. Bleef rennen in de richting van het geschreeuw. Ik greep de deurpost en klom in de gebombardeerde wagon. Daar lagen een twintig, dertig dode gevangenen. Ik schikte een aantal van hen tot een bed en kroop daar bovenop. Ik voelde me als in een vakantieparadijs waar een rioollucht hing.

De trein zette zich in beweging en toen begreep ik het: de SS-man had me niet neergeschoten om de troep die dat zou maken. Hij had te doen met het Duitse gezin dat er woonde. Hij wilde hen niet opscheppen met Joods bloed op de trap. Ik wilde mijn broer Yitzhak zeggen dat Joods bloed je soms van een gewisse dood kan redden. Ik viel in slaap. Ik sliep twee, drie uur. Sliep met een volle maag. Ik moest zelfs poepen. Ik duwde twee lijken opzij zodat er een spleet ontstond, tussen hen in. Een poepgat. Ik poepte op mijn eigen privéttoilet. Na afloop veegde ik me af met de kleren van de doden. Tot slot rolde ik een van de andere lijken van de zijkant op het gat, als een deksel, en ik voelde me goed.

***

Israël, 2001

Malka

08:25, stop in Binyamina

Ik ben onderweg naar Nahariya.
'Naar Haifa?'

‘Is dit het perron naar Nahariya?’

‘Hier. Hier.’

De reis noordwaarts met een intercity. Perrons verwarren me. Altijd.

Mensen stromen uit rijtuigen als zonnebloempitten uit een zakje. Ze stromen in de richting van een ondergrondse tunnel. Het perron wordt gerenoveerd en het is druk. Ik kijk om me heen. Hou niet van menigten. Dit afgelopen jaar nog minder. Ik ben doodsbang voor bommen. Ik kijk naar doodgewone mensen om te zien of hun jas ergens uitpuilt, taxeer de gezichten van mensen naast me: zie ik haat of moordenaars? Ik zie haat. Moordenaars zijn het. Speel spelletjes in mijn hoofd: moord of haat. Ten slotte bespeur ik moord en de nachtmerrie begint.

Dov zou zeggen: ‘Geen zorgen! Er is bewaking bij de ingang van stations en er zijn camera’s en soldaten. Maak je niet druk.’ Maar op een perron lukt me dat niet. Het lukt me niet om op Binyamina over te stappen en kalm te blijven. Ik hou van treinen, maar de drukte op Binyamina werkt op mijn zenuwen. Ik ben bang om uiteen gereten te worden op het perron, waar vogels zingen – *poejieee-poejieee-poejieee* – bij de heerlijke geur van eucalyptussen en een luidspreker die ‘Attentie, attentie’ blèrt en dan – *boem!* Terreuraanslag.

Wil niet in een gigantische zwarte zak verdwijnen, wil niet dat een willekeurige hand beschikt over dood of leven, nee. ‘Ze kwam toevallig op dat moment binnen. Stond daar toevallig. Toevallig zat zij net aan dat zijtafeltje in dat koffietentje, toevallig bleef ze even hangen, werd mobiel gebeld. Haar tas bleef toevallig achter die stoel haken, dat was haar redding.’

Als Dov naast me had gestaan, zou hij zeggen: ‘Net als het perron van Auschwitz. Toevallig hadden ze die dag arbeiders nodig voor de bouw van een fabriek. Toevallig was er die dag geen plek meer in de barakken. Toevallig stond die ss-man met de witte handschoenen met iemand te praten en vergat hij met zijn vinger links te wijzen terwijl de rij langs hem heen schoof.’

Maar ik ga Dov of Yitzhak niets over dat perron van Binyamina vertellen, het is beter er het zwijgen toe doen. Ik ga zeggen: 'Weet je, het is eigenlijk best fijn in de trein.' Ik bid dat ik alleen in de coupé zit, ik vind het fijn om alleen te zijn. En dan zou Yitzhak zeggen: 'Wat is het probleem? Ik sta op voordat de sterren verbleken, drink mijn koffie alleen, geef geen kik; zit dan alleen naast mijn zoon die achter het stuur van de vrachtwagen zit. Hij heeft zijn mobiel en zijn opdrachten en ik zit zwijgend naast hem en de weg strekt zich voor ons uit.' Dov zou zeggen: 'Ik zit op de bank bij de apotheek, ook in mijn eentje, en wacht een half uur op een recept voor mijn broer Yitzhak – moge hij gezond blijven.'

Ik zou dan zeggen: 'Maar alleen in een trein bestaat niet. Treinen zitten altijd vol en ik verdraag dat geklets niet.' En Yitzhak zou zeggen: 'Ik ook niet. Lang naar het gebabbel van mensen luisteren, ik kan het niet. Ik ben opvliegerig, alsof ik de loop van een geweer in mijn kont voel.' En Dov zou zeggen: 'Ik heb niet de puf om de problemen van anderen aan te horen, ook niet als het gaat om mensen die dicht bij me staan. Stel dat ik op een bank zit en iemand komt naast me zitten met zijn gejammer en hij begint te praten, dan tuiten mijn oren en krijg ik een gevoel alsof er warm bloed uit mijn oren lekt; mijn oren kunnen niet nog meer gejammer verdragen. Bij de apotheker heb ik pillen gekregen, druppels, en uiteindelijk zeiden ze: je zult ermee moeten leren leven.' En Yitzhak zou zeggen: 'Ik net zo. Ik heb de puf niet om me te laten raken door het geklets van mensen, luister naar dit, luister naar dat, en dat. Wat wij in de kampen hebben gezien en wat wij in de kampen hebben gehoord, was genoeg voor een heel leven.'

'Voor mij ook.'

'En jij?'

'Hetzelfde. Ik ben volwassen en heb genoeg gehoord.'

09:35, station Nahariya

Ik ben veilig gearriveerd. Goddank.

‘Hoe is het met je, Dov?’

‘Ze vermoorden Joden.’

‘Wat?’

‘Ze vermoorden Joden. Kijk jij geen televisie? Ze blazen Joden op, midden op een straat in de staat Israël. Heb je dat dan niet gehoord?’

Dov

We waren drie maanden onderweg van Jaworzno in Polen naar Buchenwald in Duitsland.

Ze dreven ons te voet voort, weet ik hoeveel kilometer, we werden in open wagons geladen, op die manier slaagden zij erin de meesten onderweg te vermoorden. We waren met zo'n tweeduizend man toen we uit Jaworzno vertrokken en we bereikten Buchenwald met niet meer dan honderdtachtig gevangenen. Dat aantal hoorde ik bij de poort. SS-man wees naar me en zei: 'Honderdzeventig.' Ik herinner me dat ik me omdraaide. Achter me stonden tien gevangenen, niet meer. Ik behoorde tot de groep die door mirakelen in leven was gebleven.

Een mirakel vond plaats bij het begin van de mars. We hadden drie dagen gelopen zonder water. Ik dacht dat ik zou sterven van dorst. Plotseling hoorde ik een vertrouwd geluid, een geluid dat ik me herinnerde van mijn dorp, honderd jaar geleden, een opgewekt en krachtig geluid, als van een koor: ik hoorde het kwaken van kikkers. *Kwaa-kwaa. Kwaaaa-kwaaaa. Kwaaaa.* Een scherpe fluittoon ontsnapte aan mijn lippen. Ik vergat dat er Duitsers bij waren. Ik drukte mijn hand tegen mijn mond, sprong in de berm en zag langs de weg een ondiepe poel. Ik wierp me midden in die poel en schepte water in mijn gezicht. Het lukte me om een slok te nemen en toen – *bam!* Een brandende pijn bij mijn oor. Een kogel had mijn oorschelp geschampt. Ik hief mijn hoofd en zag de zwarte loop van een geweer op me gericht. Dat geweer lag in de handen

van een dikke ss-man met vetplooien in zijn nek. Hij stond vijf meter bij me vandaan. Minder misschien. Hij vloekte in het Duits en ik rende naar de colonne.

Aan het eind van de dag waren we met minder dan vijfhonderd gevangenen. Sommigen vielen zonder kogel. Sommigen kregen er een nadat ze vielen. De meesten kregen een kogel al voor het eerste brood. Ik zag Duitsers hele magazijnen legen op ons konvooi, zomaar. Misschien hadden ze niet genoeg brood voor de hele colonne, die drie dagen zonder eten of water gelopen had.

Een ander mirakel vond plaats in een open wagon.

Vliegtuigen doken op ons af met ratelende machinegeweren. De trein stopte. De ss-mannen sprongen eruit om dekking te zoeken, ik sprong hen achterna en dook onder de wagon. Het kabaal van machinegewerveervuur daverde in mijn oren. De kreten van de gevangenen die niet op tijd van de trein hadden kunnen springen deed me meer pijn dan het kabaal, meer nog dan de honger. Ik drukte mijn handen tegen mijn oren en schreeuwde zo hard ik kon: 'Aah! Aah!' Ik wilde voedsel zoeken, maar ik kon nergens heen want alles stond in brand. Ik zat gehurkt tussen de rails en bad om een wonder. Een meter bij me vandaan lag een groene homp van het een of ander. Ik had geen idee wat het kon zijn. Ik raapte de vuile homp op, blies: *pfff, pfff, pfff*. Een wolk fijn, groen stof stoof op. Ik kon geen adem halen. Ik begon te hoesten alsof ik ziek was. Ik deinsde achteruit terwijl het stof wegdreef. Aha! Ik hield een heel brood in mijn handen. Een flink brood met een beschimmelde korst. Ik keek om me heen en zag dat ik de schat helemaal voor mezelf had. Alsof ik voor twee weken brood had gekregen, schrokte ik het hele brood naar binnen en er stroomde nieuw leven in mijn arme buik.

De luchtaanval was voorbij. Ik ging terug naar de wagon en de trein zette zich weer in beweging. Volgens de tellingen waren er na dat bombardement minder dan driehonderd gevangenen over. Ik zat tussen de doden, de bijna-gelaatslozen

die al eerder waren gestorven en de verse lijken met bloed en uiteengereten vlees. De oude en de nieuwe lijken lagen kriskras door elkaar. Vanwege de geur keek ik naar de doden zonder bloed, haalde de mondharmonica die ik in de Duitse keuken gevonden had uit mijn zak en begon een droef wijsje te spelen, iets wat ik nog kende van Jom Kippoer in de synagoge. Nou ja, zo ongeveer; het kwam er niet helemaal uit zoals het hoorde. Een gevangene in mijn buurt begon te rillen. Hij oogde oud. Hij had diepe groeven in zijn gezicht en zijn hoofd zat vol schilfers, als de schubben van een vis. Heel langzaam hief hij zijn hoofd en begon te zingen. Een gapende, tandeloze mond had hij en zijn hoofd deinde mee op de maat, achterwaarts en naar voren, achterwaarts en naar voren, en toen begon hij het tempo op te voeren, sneller, sneller, ik kon het niet bijbenen. Ik stopte met spelen. Hij liet zijn hoofd vallen, in het stro naast hem verspreidde zich een rode vlek. Pas toen zag ik dat zijn benen in een vreemde hoek lagen. Zijwaarts gedraaid, naar buiten, alsof er geen botten in zaten. Ik boog me naar hem toe en begon weer te spelen. Langzaam. Hij sloeg zachte, kinderlijk bruine ogen op en keek naar me. Er lagen roze tranen op zijn wangen. Hij bewoog zijn vuisten op de maat op het stro, sperde zijn mond wijd open, rekte zijn lippen tot het uiterste. Hij spande de spieren in zijn strot, maar bracht geen enkel geluid meer voort. Toen glimlachte hij naar me en stierf.

Voor Buchenwald kwamen we eerst bij concentratiekamp Blechhammer. Tegen die tijd telden we zevenhonderd gevangenen minder. Op die dag verkwistten de Duitsers ongeveer vijfhonderd kogels; ik zag hen gevangenen gebruiken als schietschijf, tot het hen begon te vervelen en ze ermee ophielden. Ik telde er tweehonderd die stierven zonder hun kogels.

Die avond bracht een nieuw mirakel. De duisternis was zo dik als een deken en er stond een ijzige wind. Ik was zwak. Ik zette een stap, zwaaide heen en weer, zette weer een stap,

zwabberend als een verdroogde bonenstaak. Voor me vielen drie gevangenen. *Baf*. Verdwenen waren ze. *Boem. Boem. Boem*. Schijnwerpers verlichtten het vierkant van de toegangspoort. Ik zag donkere posten, prikkeldraad, een wachttoren. Een Duitser met een helm op bewaakte ons van bovenaf, zijn geweer in de aanslag. In de verte hoorde ik grote ketels rammen en water spuiten. Niet ver van de poort zag ik vier gevangenen een kist dragen. Ik rekte mijn nek. Die kist was tot de rand gevuld met broden. Mijn hart sloeg een slag over en begon toen als een razende tekeer te gaan. Ik kon dat brood niet laten gaan. Dik, slijmerig speeksel hoopte zich op in mijn mond. Mijn brein gilte: Dov, zonder brood ben je er geweest, dood! De SS-mannen stonden dertig meter verderop, met de rug naar me toe. Ze stonden met de bewakers te praten, zoals altijd wanneer we een nieuw kamp binnenkwamen. SS-mannen gingen op in de gesprekken, letten minder op ons. Uit de gebaren maakte ik op dat hier een overschot aan mensen was, een fors overschot zelfs. Een van de bewakers, een boom van een kerel – getergd – maakte met zijn vlakke hand een kapbeweging, als met een mes. Onze SS-man lichtte zijn pet en krabde zijn hoofd, nadenkend – ah... Ik fixeerde mijn blik op de wacht in de toren. Wachtte tot hij zich naar het kamp zou keren. Hij draaide zich om. Ik stapte uit de rij, liep naar de broden. SS-mannen leken het probleem van dat overschot bijna te hebben opgelost. Ik zette me schrap, nam een hap lucht en *hop*, sprong op het brood in die kist. De gevangenen schrokken en lieten de kist op de grond vallen. Ik greep een brood en zette het op een lopen. Ik rende zigzag, rende gebukt onder het salvo dat de Duitser in de toren op me afvuurde. Ik rende in de richting van de blokken. Ik wierp een blik over mijn schouder. Een twintigtal gevangenen zat achter me aan. Ik wist dat ik aan stukken gescheurd op de stinkende grond zou achterblijven als ze me te pakken kregen. Ik rende door de blokken, koos om de tel een nieuwe richting. Ik wierp een blik opzij, zag meer en meer gevangenen meedoen aan de grote

achtervolging. Er waren gevangenen die vielen, die onder de voet werden gelopen door degenen die zich aansloten en me achterna bleven zitten. Ik rende bij de blokken vandaan. Ik had een hevige steek in mijn zij. Geen idee waar ik de kracht vandaan haalde. Misschien van het brood in mijn handen.

Opeens was ik alleen. Ik bleef staan op de eerste de beste plek waar ik me veilig voelde.

Dat mirakel vond plaats achter een groot vuilnisvat. Ik stopte, mijn hart danste achter mijn ribben, en ik werkte dat brood in een keer weg. Ik slikte, stikte, kokhalsde, bleef slikken zonder te kauwen. Ik wist dat het levensgevaarlijk was om zelfs maar een kruimel te bewaren. Gevangenen vermoordden elkaar om kruimels, om een aardappelschil. Ik zag een keer een lange gevangene een kleinere aanvallen, een vinger in zijn ogen steken, hem de keel dichtknippen. Pas toen de kleinere het stuk brood uit zijn hand liet vallen, liet de langere gevangene hem met rust. De kleinere gevangene bleef achter, een gestrekt lijk op een koud wegdek.

Ik kokhalsde. Ik drukte uit alle macht tegen mijn mond, ik stierf nog liever dan dat ik overgaf. Na een uur ongeveer wilde ik weg bij dat vuilnisvat, maar op dat moment kreeg ik diarree. Ik hurkte naast die vuilniston en leegde mijn darmen. Ik voelde me goed. Ik deed wat die dikke Jood in Auschwitz me had gezegd te doen: steel, dood, dan maak je een kans.

Pas de volgende dag begreep ik waarom de achtervolging was gestopt. Ik was met dat brood de kwartieren van de Duitsers binnengerend. Dat vuilnisvat was van de Duitsers. Dat begreep ik omdat ze de volgende dag de voltallige schoonmaakkploeg, die mijn diarree in dat Duitse deel van het kamp had opgeruimd, ophingen. Gevangenen fluisterden: 'Ze hebben die arme stakkers opgehangen. Ze hebben hen opgehangen omdat ze verse poep bij de vuilnisbakken hebben gevonden.'

Het is een wonder dat ik niet de een of andere ziekte heb gekregen. Minstens driehonderd gevangenen die met mij Jaworzno verlieten stierven aan dysenterie, difterie, tyfus,

koorts, diarree, overgeven of rottende nagels of knieën. Ziek worden betekende een doodvonnis. Er waren geen artsen bij die mars van Jaworzno naar Buchenwald, geen medicijnen ook. Ik ben nooit besmet geraakt door degenen die naast me liepen of sliepen, en ik begrijp niet hoe dat mirakel heeft kunnen plaatsvinden.

We bereikten Buchenwald met honderdtachtig van de tweeduizend gevangenen die in een gestreept pak, met een deken en met schoenen, als ze geluk hadden, waren vertrokken. Ik had schoenen en dat was een groot geluk. Ik werd in Blok 56 geplaatst. Donker. Stapelbedden, stapelbedden, stapelbedden, stuk voor stuk volgepakt met skeletten in gestreepte pyjama's en bedekt met smeer. Ik verfoeide gestreepte pyjama's meer dan wat ook, meer zelfs dan honden. Sommige skeletten piepten als halfdode vogels, de meeste lagen onbeweeglijk. Ik zag een dun straaltje urine en ontlasting van het bovenste stapelbed druipen. Gevangenen hadden niet de tijd om naar beneden te klauteren en zich elders te ontlasten. Vuil droop als een dunne, riekende drab omlaag.

Een paar minuten later moesten we op een rij naast de stapelbedden staan. Het blokhoofd kwam binnen en begon meteen te schreeuwen en te schreeuwen, zwaaiend met zijn stok alsof het blok vol vliegen zat, sloeg een gat in het voorhoofd van een gevangene naast me omdat die op één been stond. Zijn knie was gezwollen en zag blauwpaars, hij kon niet staan. Ik hoorde hem huilen, zag dat hij uit alle macht een nagel in zijn knie drukte, maar hij kreeg zijn voet niet op de grond. Arme, arme kerel, hij wilde leven, maar stierf aan een gat in zijn voorhoofd.

Op het bovenste stapelbed lag ik naast drie andere jongens. Een kleintje, zonder wimpers of wenkbrauwen. Een dun, geel lijntje verbond zijn ogen en neus. De twee anderen waren broers. De een had een groot hoofd en een klein lijf. Bij de ander was dat precies andersom. Ze leken jonger dan achttien. Misschien dat we daarom bij elkaar in de rij stonden, die eerste

dag in Buchenwald. Zij stonden voor me toen twee grotere gevangenen opdrongen. Een stond op de voet van de broer met het kleine hoofd. De oudere gevangene kraakte de voet van die arme knaap terwijl hij een wijsje floot. Klein-hoofd kermde en vluchtte naar het eind van de rij. Dat is waar ik die drie kleintjes, net als ikzelf, trof. We keken elkaar aan en ritselden slaappleatsen bij elkaar.

Die avond lagen ze naast me op het stapelbed te fluisteren. Zeiden dat Hitler was gevallen. Zeiden dat Russische kanonnen Duitsland in de as legden. Zeiden dat de Amerikanen sterk waren, dat zij de grootste vliegtuigen ter wereld hadden, de meest vreeswekkende tanks, Amerika zou Duitsland een lesje leren, zou die moffen een voor een aflachten, een kwestie van dagen, weken misschien, het einde van de Duitsers en de vrijheid voor ons, je kaarten maar het beste op Amerika zetten nu.

Ik was flauw van de honger en wachtte op de dood, terwijl zij droomden van de vrijheid voor de Joden. Ik verzon een theater van de dood, een onontkoombaar sterven voor mezelf.

Duisternis. Ik ga een trap af. Een deur zwaait open. Een glibberige vloer. Ik bevind me in een hal. Een deur slaat dicht. Ik hoor een bevel: uitkleden. Kleren in een bundel pakken. Schoenen met de veters aan elkaar binden. Doorlopen. Een andere, dikke deur gaat open. De deur van rampspoed. Ik loop door, naakt en barrevoets. Ik heb het koud. De deur gaat dicht. Ik huil, omringd door duisternis. Ik hoor een kraan opengaan en dan: *fshhhhh fshhhh*. De geur van stof en zuur. Ik ren naar de deur. Bons, hard, open, open, ik ga dood. Het *fshhhhh fshhhhh* houdt niet op. Ik lig in een wit, dichtgeknoopt laken. Een rubber laken is het. Ik druk mijn armen opzij, probeer mijn benen, het rubber rekt wat mee en kleeft als kauwgom aan mijn neus. Ik krijg geen zuurstof en ik sterf. Achter me spuit een koude waterstraal de boel schoon. Ik word op een overladen kar gesmeten en val eraf. Ze binden mijn voet aan een klamp. Ik word naar een vochtige kuil ge-

sleept. Opnieuw poeder op het lichaam en de doden onder me de doden boven me en de aarde in mijn mond en neus en het geluid van de trekker. De trekker perst alles samen. Ze zaaien een grasperk in, boven op me, planten een boom zonder mijn naam.

Ik sloeg mijn ogen op met een kracht die alleen doden bezitten. Grauwe vlekken dansten over de muur tegenover me en het tintelen in mijn voorhoofd kwam terug, net als het bonzen in mijn oren. Ik wilde mijn tanden in de planken van het stapelbed zetten. Ik wilde een plank als middagmaal. Mijn hoofd begreep dat ik krankzinnig aan het worden was, dat was het. Ik hief mijn hand. Ik fluisterde: 'Dat is een hand. Er zitten vingers aan een hand.' Ik telde, vond er vijf. Ik wist niet meer hoeveel vingers ik eerder altijd had, vijf of zes; vier misschien? Ik gluurde naar de gevangene die naast me lag. Hij lag op zijn hand. Voorzichtig trok ik zijn hand tevoorschijn. Hij mompelde iets en balde zijn vuist. Ik opende zijn hand en begon te tellen. Ik kwam tot vijf, vijf, ja. Ik wist niet meer hoeveel vingers ik aan mijn eigen hand had geteld. Ik legde mijn hand naast die van hem, hetzelfde. Mooi. Ik hief mijn andere hand. Mijn hand viel weer omlaag door een schreeuw onder me. Daar lag een gevangene zonder nagels tegen de muur te schoppen. Ik begreep het, dat was het, hij was ook krankzinnig geworden. Ik ben niet de enige, binnenkort is er een hele groep zoals wij. De waanzinnige op de grond ging langzaam rechtop zitten, zijn arm recht. Ik zag dat hij de staart van een dikke zwarte rat vasthad. De rat spartelde, sprong onverhoeds op en beet hem in zijn vinger. De man schreeuwde, maar liet niet los, ook niet toen zijn vinger begon te bloeden. De rat ging tekeer alsof ook hij krankzinnig aan het worden was en de gevangene begon te lachen, de mond wijd open, vol rottende tanden. Hij hief de rat naar zijn mond en smoorde hem met zijn tanden. Ik wendde mijn hoofd af en gaf over. Ik maakte alleen maar een hoop lawaai, er kwam niets uit.

Toen deed zich nog een mirakel voor. Een zoet, wit mirakel.

Er kwam een gewoon mens het blok in. Droeg een lange jas, een hoed en leren schoenen, een menselijk wezen zoals ik me dat herinnerde van thuis en vakanties. Ik stond naast mijn stapelbed, wist niet wat er van me werd verwacht: naar buiten gaan of vlug naar mijn plekje klimmen. De man met de hoed liep langs iedereen, een keer, twee keer, en kwam ten slotte op mij af. Intussen lekte er een beetje mijn broek in. Toen hij zich naar me toe boog, keek ik opzij – laat hem maar naar iemand anders gaan – maar hij fluisterde: ‘Wacht achter het blok op me.’ De gewone man had goede ogen. Zijn kleren roken schoon, als wasgoed dat net van de lijn is gehaald. Levenloos sleepte ik me naar buiten. De duisternis viel. Ik wachtte in mijn eentje en met bevende handen achter het blok. Mijn neus droop. Een paar minuten later voegden de drie van mijn stapelbed zich bij me. De vreemdeling kwam op ons toe, zei: ‘Ik ben van het Rode Kruis. Ik heb iets voor jullie meegenomen.’ Hij pakte een flinke doos van onder zijn jas vandaan en tilde het deksel op. Ik geloofde mijn ogen niet. In die doos zaten witte klontjes suiker. Rijen en rijen blokjes suiker, keurig in lagen, zoals de stapelbedden in het blok. Een doos met een of twee kilo, dat weet ik niet meer. Mijn handen beefden nog heftiger. Ik balde mijn vuisten in mijn zakken en sloeg tegen mijn lijf. Ik was bang dat ik flauw zou vallen en de suiker zou missen. De man fluisterde: ‘Snel, snel,’ en verdeelde de suiker in vier porties. Hij gaf ons allemaal twee of drie handen vol, zei: ‘Stop het in je zakken, dan heb je wat voor later,’ en verdween. Ik mikte een handvol suiker in mijn mond. Ik kraakte de klontjes tussen mijn tanden en slikte het beetje bij beetje door. Mijn tandvlees deed pijn van het knagen. Ik sloeg er geen acht op. At alles op. De anderen deden hetzelfde. Ik liep met een zoete geur terug naar het blok. Ik voelde me goed. De suiker gaf me een paar dagen respijt.

Een maand in Buchenwald en ik begon te geloven dat er een God was in dat kamp, werkelijk.

Het belangrijkste mirakel van mijn leven vond plaats vlak bij Blok 56. Ik stond buiten en zoog verwoed aan een droog bot. Dat had ik achter het blok gevonden. Er kwam niks uit, het leverde me alleen krassen op mijn tong op. Maar ik bleef likken. Ik was op sterven na dood. Ik had het gevoel dat de huid over mijn botten zoiets was als de bast om een holle boomstam. Ik wist dat ik na nog een dag of twee zonder brood zou sterven op mijn stapelbed of in de modder.

Twee gevangenen met smerige gezichten stonden bij me in de buurt, zwabberend als takken in de wind. Ik kende hen niet. Een was lang. Een had mijn postuur. De lange miste de helft van zijn neus. Ik dacht: idioot, in plaats van die rat op te eten heeft hij die rat een stuk van zijn neus laten eten. De gevangene die ongeveer even lang was als ik had flaporen en een ferme blik.

De lange gevangene wees naar me. De kleine gevangene zette een stap, stak zijn hand uit en fluisterde iets.

Ik verstond niet wat hij zei; zijn stem kwam me bekend voor, maar wat zei hij tegen me? Ik kon me niet herinneren waar ik dat woord eerder had gehoord; zou hij zich vergissen? Droomde ik? Ik smeed het bot neer.

De gevangene die even lang was als ik herhaalde: ‘Ben jij het?’

Mijn broer Yitzhak stond voor me. Dunner dan hij in de synagoge was geweest, tijdens mijn *bar mitswa*. Hij had stoppels op zijn schedel en een lang gezicht, een lach in zijn ogen. Hij sprong op me af, greep me met beide handen vast, drukte me stijf tegen zich aan. Ik dacht: nu is het gebeurd, nu brokkel ik af, breek in duizend stukjes. ‘*Au, au, au*,’ was het enige wat ik uitbracht. Yitzhak zette een pas naar achteren, hield me bij mijn schouders, monsterde me met een indringende blik, zei: ‘Wat hebben ze met je gedaan?’

We huilden. We lachten. Huilden lange tijd.

We bevochtigden elkaars vuile pyjama's. Ik veegde mijn gezicht af aan mijn mouw, had het gevoel dat er een enorme kraan in mijn voorhoofd was opengezet. De tranen van mijn broer trokken een fijn, schoon spoor over zijn gezicht. Ik streekte zijn wang, fluisterde: 'Ben jij het, ben jij het echt? Ik herkende je niet.'

Hij klopte me met beide handen op mijn borst: 'We zijn weer samen, geen zorgen, van nu af aan zijn we met z'n tweeën.' Toen snoof hij, zei: 'Vader, moeder, Sarah, Avrum – heb jij iets gehoord?'

'Niets. Jij?'

'Alleen van Avrum. Wij zijn de eerste maand bij elkaar geweest, daarna hebben ze hem weggehaald. Ben jij ziek?'

Ik zei: 'Weet ik niet. Ik heb een paar maanden gelopen en ben sindsdien een wrak.'

Hij raakte me aan, zuchtte, er verscheen een donkere schaduw op zijn gezicht en toen pakte hij mijn hand en we liepen naar mijn barak.

Yitzhak

Wij kwamen door dat bombardement in Buchenwald terecht.

Het spoor naar Auschwitz was bij Zeiss volkomen vernield. Vliegtuigen vuurden het ene salvo na het andere af, maar mijn wagon werd niet geraakt. Ik wilde sterven bij die aanval, maar mijn wagon werd niet geraakt. De trein naar Buchenwald reed door Schwandorf. De hele weg vanaf Schwandorf hoorde ik een stem die leek op die van een vader: 'Spring, Yitzhak, spring. Yitzhak, spring!'

In Buchenwald ging ik rechtstreeks naar Blok 8.

Ik herinnerde me de arts met het vriendelijke gezicht, die niet schreeuwde of sloeg, geen geweer en geen hond had. Een arts met een glimlach, die een kind bij de hand pakte, het meenam en niet terugbracht naar het blok. Maar eerst een snoepje en een kneepje in de wang van Baba Volodya, de bewaker van het blok. Baba Volodya wilde de kinderen blij maken, voor de injectie. Baba Volodya had me geholpen het blok te verlaten voor kamp Zeiss.

Ik ging Blok 8 binnen, maar zag Baba Volodya niet. De kinderen kende ik geen van alle, er was geen bewaking. Ik rende naar buiten.

Er kwam een wildvreemde gevangene naar me toe. Hij had een geel gezicht en een verminkte hand. Hij klonk ziek. 'Weet je dat jij hier een broer hebt? Ja, een broer.'

Het was alsof iemand me een vuistslag in mijn hart gaf. Behoedzaam kwam ik wat dichterbij; die man was duidelijk knettergek.

Zwakjes stamelde ik: 'Zeg dat nog eens, dat wat je net zei.'

Hij begon te zwaaien met zijn mismaakte hand, heen en weer, heen en weer, zei: 'Jouw broer zit hier in Buchenwald. Ik heb hem gezien.'

Ik hield mijn hoofd scheef, vlak bij zijn kin, fluisterde: 'Kennen wij elkaar?'

Hij slaakte een zucht: 'Kom mee, jongen. Ik heb jullie samen gezien, onderweg naar Auschwitz.'

Ik geloofde hem niet, maar liep toch mee. We liepen op Blok 56 af. Hij wees op een betrekkelijk kleine gevangene met een opengesperde mond, de tong eruit. Hij leek meer dood dan levend. Woog misschien dertig kilo, zag eruit als een schooljongen. Hij had een bot in zijn vuist, stak een nagel in de holte van dat been, pulkte en pulkte, trok de nagel er weer uit en sabbelde.

De gevangene die me had gebracht maakte zich uit de voeten en ik heb hem nooit teruggezien.

Ik stapte dichterbij. Fluisterde: 'Ben jij het?' Het bot viel. Hij had een bloeditstorting in een oog.

Hij keek me aan, gespannen als een veer. 'Ben jij het?'

We omhelsden elkaar. Huilden. Huilden nog harder. Hij zei: 'Ay, ay, ay.'

Dov was vel over been, lijkkbleek onder de pyjama.

Ik zei tegen hem: 'We zijn weer samen. We konden niet zonder elkaar.'

ss-man naderde. ss-man met laarzen en een revolver in zijn hand. Hij wees met de revolver naar ons, zijn ogen vernauwden zich tot een spleet in een muur. Ik wilde ophouden met huilen. Kon het niet. ss-man brulde: 'Wat staan jullie twee hier te doen?'

Ik zei: 'Dit is mijn broer. Ik heb in Buchenwald mijn broer teruggevonden.'

De ss-man kauwde op zijn onderlip, tikte met zijn revolver tegen de rand van zijn laars, draaide zich om en liep weg. ss-man Hans Schultz liep weg.

Dov

Mijn broer en ik hadden het over *organiseren*. We bespraken de mogelijkheden om voedsel te bemachtigen. We vonden geen oplossing. De Duitsers gaven ons zo om de andere dag een stuk brood. Geen soep.

Ik zei tegen mijn broer: 'Luister, jij moet het terrein rond het blok niet af, niet doen. De Duitsers schieten op iedereen die in de buurt van de opslagruimtes komt, snap je?' Het was me opgevallen dat de Duitsers, sinds ze de oorlog aan het verliezen waren, nog onberekenbaarder waren geworden. Ze beenden nerveus door het kamp, foeterden elkaar uit; er gingen geruchten dat Amerikaanse en Russische soldaten Buchenwald stormenderhand naderden. Er gingen geruchten dat de Duitsers voorbereidingen troffen voor een aftocht. Voertuigen reden het kampterrein op, voertuigen vertrokken weer en het viel me op dat niemand ons een blik waardig keurde. Appèls waren verleden tijd, er werd niet meer gewerkt. Wij waren evengoed heel erg op onze hoede in de buurt van bewakers. Ze waren altijd overal geweest, om iedere hoek, hadden altijd naar ons geloerd alsof het jagers waren. Ze hadden geweren en magazijnen en een vinger aan de trekker en meer dan wat ook vreesde ik mijn broer te verliezen. Ik smeekte: 'Icho, niet proberen eten te stelen, beloof me dat.'

Hij keek over me heen en knikte: 'Goed, maar dan moet jij ook voorzichtig zijn.'

Hongerig keerden we terug naar de blokken, ieder naar zijn eigen blok. We wisten niet wat er van ons zou worden.

In de dagen die volgden, verstopten we ons vooral. Soms op het bovenste stapelbed, soms achter het blok. Bewakers grepen gevangenen en voerden ze weg uit het kamp, waarheen wisten we niet.

Op een ochtend blèrde de luidspreker: 'In rijen. Snel. Snel.' Geen goed teken, dacht ik.

Ik liep het blok uit en zag gevangenen al kromgebogen in rijen staan. Sommigen hadden hun handen op de buik, anderen drukten ze tegen de borst.

Mijn broer rende op me af en kwam naast me staan. Kneep in mijn hand en fluisterde: 'Ze willen van ons af, ze willen ons het kamp uit gooien.'

Ik riep: 'Hoe weet je dat?' Hij maakte een gebaar met zijn hoofd. Ik zei zachtjes: 'Geef antwoord, wie heeft dat gezegd?'

Mijn broer fluisterde: 'Herinner jij je die SS-man die zag dat wij elkaar omhelsden, toen we elkaar achter de barakken weer zagen? Hans Schultz heet hij. Op weg hiernaartoe kwam ik hem toevallig tegen. We keken elkaar aan, een seconde, meer niet, en toen liep hij weg en begon te schreeuwen als een bezetene: "Vort, mars, mars, idioten, idioten," en hij sloeg een gevangene, die vlak bij de barak neerviel.'

Ik begon hard met mijn voeten te stampen, hard, hard.

Mijn broer begreep niet wat er met me aan de hand was. Ik kon niet ophouden met stampen.

De luidspreker schalde: 'Strakke rijen, strakke rijen, maak dat je in de rij komt.'

Ik stampte nog harder, ik voelde een vreselijke gloed in het holletje in mijn nek, piepkleine mieren kropen vliegensvlug over mijn voorhoofd en wormen krioelden over mijn rug.

Mijn broer probeerde me te laten stoppen: 'Wat is er aan de hand? Zeg wat, praat tegen me.'

Ik knerste mijn tanden, zei langzaam en duidelijk: 'Ik ga niet op mars, geen denken aan. Ik heb zo'n mars achter de rug en kan dat niet nog een keer, niet.'

Mijn broer fluisterde: 'Shhh. Shhh. Kalmeer.'

Ik schreeuwde gedempt: 'Ik wil niet kalmeren! Ik verdraag het niet om opnieuw mensen gestrekt op de weg te zien liggen, verdraag niet opnieuw het huilen en de kreten van degenen die halfdood achterblijven, nee, nee.'

'We zijn samen, geen zorgen,' zei hij.

Ik had het gevoel dat hij het niet begreep, want hij had geen honderden kilometers gelopen zonder voedsel of water of een plek om te kunnen liggen. Hij had de salvo's niet gehoord, de slachtpartijen onderweg, en hij had niet gehoord van dat overschot aan mensen en de achthonderd kogels die hen afmaakten; hij kon het niet begrijpen.

Ik riep: 'Nee, nee, nee! Laat me met rust! Ik verzet geen stap, niet in de richting van de poort!'

Hij kneep in mijn nek en zei: 'Jij moet me de kracht geven, ja, ja? Luister naar me, jij bent op mars geweest, jij kent de situatie, jij hebt ervaring, jij moet me helpen, hoor je?'

Opnieuw schreeuwde ik gedempt: 'Nee! Ik doe het niet! Ik wil geen Duits meer horen, het gefluit van kogels, ik weiger, hoor je?'

Mijn broer fronste zijn voorhoofd, beet op zijn lippen. Een kras en een bloedende korst. Toen sloeg hij van achteren zijn armen om me heen. 'Shhh. Shhh. Oké. We verstoppen ons.'

SS-man riep door de luidspreker: 'Attentie, attentie. Elke gevangene die met de mars het kamp verlaat, krijgt een half brood. Een half brood voor iedere gevangene die nu het kamp verlaat. Attentie, attentie! Loop in de richting van de poort, daar ontvang je een half brood.'

Niemand ging. De atmosfeer was geladen. Ik fluisterde tegen mijn broer: 'Ik verzet geen stap.'

Uit de luidspreker schalde het geïrriteerd: 'Een heel brood voor iedereen die het kamp verlaat, begrepen?'

We bleven in de rijen. De Duitsers begonnen te razen en te tieren. Ze duwden gevangenen met geweld in de richting van de poort, sloegen op hen in met geweren, schopten hen. Gevangenen renden naar het kamp en niet naar de poort,

verspreidden zich als muizen met geplette staarten.

Mijn broer greep mijn hand, riep: 'Naar het Duitse kwartier, vlug, dat is de veiligste plek.'

We renden gebukt, passeerden verscheidenen blokken, kwamen in een onbekend deel van het terrein. Plotseling een diepe greppel. We sprongen de greppel in. Achter ons volgden andere gevangenen. We zagen Duitsers naderen. We renden om het blok heen, kwamen bij een deur. Het blok was leeg, donker. We doken naar binnen. Opnieuw stapelbeden. We renden naar het einde van het blok en klommen op het hoogste bed. We hoorden gevangenen achter ons binnenkomen. We hoorden schreeuwen, kreunen, honden en toen schoten – *pieuw. Pieuw. Pieuw. Pieuw-pieuw* en stilte. SS-man blafte: 'Naar buiten, of jullie gaan er allemaal aan.' Ik gluurde naar beneden. Twee SS-mannen stonden bij de deur. Hun geweren waren op ons gericht. Ik wist dat we geen schijn van kans hadden.

We klommen van het stapelbed. Slepten onze voeten naar de deur. Minstens twintig gevangenen gingen ons voor. Eentje viel. SS-man draaide zich om en trapte hem naar buiten. Een andere SS-man bukte zich om zijn collega te helpen. Mijn broer en ik keken elkaar aan en sprongen op het dichtstbijzijnde stapelbed. We doken tegen de muur, nat van het zweet. Mijn broer kroop dicht tegen me aan. Hij was warm, en gespannen als een veer. Ik hield mijn adem in. We hoorde stemmen die zich van ons verwijderden. Stilte.

Toen zonk me alle moed in de schoenen.

SS-man Hans Schultz stond voor ons. Hij keek ons donker aan. De loop van zijn geweer wees precies tussen ons in. Hij maakte een minuscule hoofdbeweging. Zonder met zijn ogen te knipperen of ook maar een spier in zijn gezicht te bewegen. We klommen omlaag. Stonden voor hem. Mijn broer Yitzhak keek hem kalm aan. Ik keek opzij. Had het gevoel dat al het bloed uit me wegvloeide, op de grond. Hij gebaarde met zijn geweer naar de deur,

wachtte. Ik was als eerste buiten. Mijn broer Yitzhak kwam achter me aan. ss-man Hans Schultz volgde, zonder zijn magazijn leeg te schieten. Ik dacht: alweer een wonder, maar ik heb de kracht niet meer voor meer mirakels, nee, nee, ik wil op de afrastering afstormen, me er ruggelings tegenaan laten vallen om nooit meer op te staan.

Op de straatweg buiten het kamp stonden duizenden gevangenen – meer dan dat, duizenden meer – als een uitgestrekte steppen vol dunne, zwarte stammetjes die knakten in de storm die vanuit het kamp was opgestoken. *Hop* – er zakte er een in elkaar. *Hop*. Twee. Vier. Tien. *Pieuu. Pieuu. Pieuu*. De Duitsers wisselden magazijnen. Ze hadden er een heleboel.

Ik keek op. De mist loste op, erboven stond een bleek zonnetje. Ik hoorde ss-mannen lachen. Ik hoorde honden heen en weer stuiven, opgewonden blaffen. Alsof die ss-mannen een stedentrip hadden geboekt, een rondreis door een heel land. Vele, vele duizenden waren het en ik wilde niet mee op die zonovertogen reis met die vrolijk blaffende honden.

Ik keek om me heen, op zoek naar een Duitser die een kogel door mijn hoofd zou willen jagen. Ik keek om. De dichtstbijzijnde ss-man stond een heel eind verderop. Een ss-man op honderd gevangenen, misschien meer. *Pieuu-pieuu-pieuu*. Ze schoten op iedereen die viel. Iedere paar minuten. *Pieuu. Pieuu. Pieuu*. Soms zonder onderbreking. Soms hoorden we dat twee uur achter elkaar, onafgebroken. *Pieuu. Pieuu. Pieuu*. Tallozen tuimelden op het wegdek. Na de oorlog hebben ze er foto's en documentaires over laten zien. Dodenmarsen noemden ze het, jawel. Ik heb al die foto's en documentaires minutieus nagespeurd, gekeken of ik ons ook zag, maar niets. Ik denk dat wij in verschillende boeken en documentaires voorkomen, maar zelfs wij weten niet waar we staan op die foto's; hoe kan het ook?

★★★

Israël, 2001

Malka

15:15, intercity van Hof Hacarmel naar Binyamina

Aan het andere eind van het rijtuig barst een groep mannen in lachen uit. Honend lachen. Een vrouw met bloemen in haar haar zegt: 'Stil.' Een vrouw met een Russisch accent zegt smekend: 'Een beetje zachter, alstublieft.' Uitgelaten zijn ze.

De vrouw verheft haar stem, zwaar van sigaretten: 'Koppen dicht daar, genoeg!'

De mannen stikken haast, je hoort de tranen in hun keel. Wat is daar in hemelsnaam aan de hand?

De vrouw schreeuwt: 'Hou daarmee op, zo is het wel genoeg, ik word gek.'

De mannen bouwen haar na, in hetzelfde ritme: 'Hou daarmee op, zo is het wel genoeg, ik word gek. Zo is het wel genoeg. Zo is het wel genoeg.' Hun gebulder komt van diep en is gretig, alsof ze een gemakkelijke prooi hebben gespot.

De vrouw springt overeind en beent nijdig in mijn richting. Ze houdt haar handen op, alsof niets is wat het zijn moet. Ze heeft bloemen in haar wapperende haren. Ze draagt een paarse jurk – een korte, met een diep decolleté – en glimmende schoenen met plateauzolen. Aan haar schouder bungelt een glimmend zwart tasje. Ze mompelt, half ingeslikte woorden. Wat hebben ze tegen haar gezegd dat ze zo ontdaan is? Ik wijs naar de lege stoel naast me, maar ze beent verder, verdwijnt.

Een halve minuut later snerpt een ijzige gil door de coupé. Mensen rennen naar het einde van het rijtuig, ik ren mee 'Wat is er gebeurd, wat is er gebeurd?'

Een vrouwelijke soldaat, de haren los, wijst naar het raampje: 'Ze is uit de trein gesprongen.'

'Wie, wie, wie?'

'Die vrouw. Ze stond daar, ze sprong. God, ik zag haar springen, een seconde geleden, net; ze sprong van de trein,

ik zag haar, ze had bloemen in haar haar, stop de trein, vlug, er is een vrouw gesprongen, hoor je, trek aan de noodrem, kom op, ze sprong, die in dat paarse jurkje, mamaleh, helemaal doorgedraaid, ze kwam daarvandaan, ik stond hier, hier, en ineens – *hop*, weg, hoe dan?’

Een man met grijs haar spreekt de soldate aan, vraagt: ‘Weet je het zeker? Misschien heb je even de andere kant uit gekeken en is ze doorgelopen naar het volgende rijtuig? Wacht, we vragen het even. Heeft iemand een vrouw in een paarse jurk gezien? Hebt u haar gezien? Vraag of ze bloemen in haar haar had, vraag of iemand een vrouw met bloemen in het haar heeft gezien.’

Hij vraagt en niemand heeft zo’n vrouw gezien.

De soldate kijkt vertwijfeld naar de grond, grijpt haar hoofd, praat tegen zichzelf: ‘Ze sprong. Het was alsof ze nodig naar het toilet moest. Ze sprong, met dat tasje, een klein zwart tasje. Ik geloof mijn ogen niet, waarom deed ze dat?’

Ze vroeg alleen maar of het een beetje zachter kon.

Als Dov in dit rijtuig had gezeten, had hij aan zijn hemd getrokken en gezegd: ‘Ik snap haar wel. Hoeveel kun je verdragen zonder verwanten, zonder iemand die je kent? Wat kon ze uitrichten tegen die klootzakken, noe?’

Dan had Yitzhak op zijn knie getikt en gezegd: ‘Onzin, niks van aantrekken, wat maakt het uit dat ze lachen, laat ze stikken in dat domme gehinnik, maak je niet druk, ik was meteen naar een andere coupé verhuisd, klaar. Los daarvan had ik geweigerd om op die trein te stappen, kan dat *tsjoek-tsjoek* van zo’n trein niet uitstaan, en die fluit... *Oy, oy, oy*, die fluit is het ergst; heb je enig idee wat het voor mij is om een sirene te horen, net als in de oorlog? Ik zie dan meteen de trein naar Auschwitz voor me, een paar stoten op de stoomfluit en een luidspreker en dan sta je met volslagen vreemden moederziel alleen in de wereld, omringd door SS-mannen en honden en een crematorium dat geen seconde stilstaat, ah, beter om stil te

zijn. Toch, denk ik, is het beter om een oorlog met een alarm te beginnen dan zonder, dan kun je je op de ellende voorbereiden. Maar nu, Dov, kan iemand mijn gedachten lezen, wat denk je, iets alcoholisch? Een slivovitsj of cognac?’

‘Ja, ja.’

‘Op de staat Israël. Op het leven.’

Yitzhak

We vertrokken te voet uit Buchenwald.

Het was de Duitsers niet gelukt om iedereen af te maken. We waren met te veel, zelfs voor de methoden die zij hadden bedacht, met het crematorium en de kuilen en de magazijnen. Ze wilden niet dat de Russen het kamp zouden bevrijden en ons onder de doden vinden. Wilden niet dat het bekend werd, dat zij tienduizenden doden zouden vinden, in elke hoek van het kamp. Die vertrouwde methoden waren gruwelijk effectief, de kuilen werden gegraven, de magazijnen verwisseld, maar het lukte hun niet om iedereen af te maken voordat de Russen arriveerden, met geen mogelijkheid, dus voerden ze ons mee op een eindeloze mars zodat we onderweg zouden creperen, langs de weg, aan de rand van een dorp, waar een witte sneeuwdeken ons en de geur van verrotting tot de lente zou bedekken.

Ik denk dat het aan het eind van de winter was. Er waren wolken aan de hemel en er stond een kil zonnetje. Er lag sneeuw in de berm, hier en daar was de bodem vrij. Dov, naast me, was aan het eind van zijn Latijn. Hij waggelde. Zwalkte. Hij liep met gebogen rug, zijn tong hing uit zijn mond. Zijn hoofd viel om de tel naar voren. Hij probeerde voor zich uit te kijken, maar dat lukte hem maar zelden. Dov had al een mars meegemaakt, voor mij was het de eerste. We sjokten langs Duitse wegen, soms reisden we per trein. We liepen van de vroege ochtend tot de late avond, tot het donker werd. We droegen de gebruikelijke kampkieren: een vuile, gestreepte

broek en een hemd. Meestal doorweekt van de regen. Onze voeten glibberde in wat er over was van onze schoenen. Papierdunne zolen met een paar kunststof banden. We moesten ze vastbinden met het een of ander. Als we geluk hadden, vonden we een stuk prikkeldraad. We gingen slapen als het donker was, in een bos, in de berm, in een akker, gewikkeld in de deken die we op onze rug droegen; we vielen als een blok in slaap, ondanks de honger.

Iedere twee, drie dagen gaven ze ons brood. Water moesten we zelf zien te vinden. We aten sneeuw en slikten regen-druppels terwijl we liepen. Ik kan me niet herinneren dat we poepten. Plassen deden we waar en wanneer het uitkwam: langs de kant van de weg, in onze broek, tijdens een pauze, dat hing er maar van af hoe nodig je moest. We liepen van 's ochtends tot 's avonds over Duitslands wegen. We liepen een maand lang, twee misschien. In zuidelijke richting. De Duitsers waren op de vlucht voor de Russen, ze wilden niet in handen van de Russen vallen, dan liever in die van de Amerikanen. Ze wisten dat ze gevangengenomen zouden worden. Maar voordat ze gepakt werden, wilden ze nog zo veel mogelijk Joden langs de weg zien sterven. En dat lukte hun. In lange rijen marcheerden ze, de gevangenen, en vielen. Marcheerden. Vielen. Vielen als vliegen door een regen van kogels van een jachtvliegtuig. De Duitsers losten een schot op iedereen die viel. Om te doden. Dat lukte niet altijd. Gevangenen die een kogel kregen, crepeerden in hun eigen bloed op het wegdek, huilden, smeekten de SS-mannen om nog een keer te schieten, hier. Hier, in het hoofd. Hier, in het hart. Smeekten om een plek voor een gewisse dood. De Duitsers weigerden. Een kogel per gevangene, dat was het. Wie stierf, stierf. Wie alleen gewond raakte, werd overgeleverd aan honden, wolven, vossen, kraaien, vliegen, wormen, mieren.

We kropen voorwaarts, spraken nauwelijks.

Op een dag stopte ik even om aan mijn tenen te voelen. Het was alsof ze verlamd waren. Ik wreef mijn dijen, al deed

dat pijn. Het bloed dat uit de zweren sijpelde, plakte aan mijn broek. Ik kon mijn broek niet omlaag doen. Als ik dat deed, trok ik de korsten van de zweren en begon het bloeden opnieuw. Mijn kleren waren hard als karton door vuil en bloed. Als het regende, was het makkelijker, minder pijnlijk.

Dov sleepte zich naast me voort. Dov fluisterde woorden, als in trance: ‘Niet vallen, ik ga door,’ en dan stopte hij, keek om. Zocht naar een Duitser die hem een kogel door het hoofd wilde jagen.

Ik trok hem aan zijn broek en hij zei: ‘Kansloos, kansloos,’ en kalmeerde en liep verder.

Mijn hoofd klopte als een slaghamer.

Niet vallen. Op de been blijven. Helder blijven. Sterven kon me niet schelen. Ik was bang gestrekt op de weg te blijven liggen. Ik was bang voor pijn. Bang om met andere gevangenen langs de weg te liggen wachten op de honden, om te sterven in het ijs. Bang voor het geluid van het snikken van degenen die lagen te wachten op de dood: ‘Mamaleh, water, geef me wat water, mama.’ Bang voor een langzame dood – uren, dagen – dat idee boezemde me het meest angst in. Ik beet op mijn lippen, fluisterde: ‘Geen vergissing maken. Pas op.’ Ik was pas vijftien, maar ik wist dat ik mijn broer moest redden. Hij had al langs de wegen gesjokt. Mijn lijf deed overal pijn, waar ik ook maar voelde. Mijn huid jeukte van de luizenbeten. Ik zocht naar bladeren, waar ik op kon kauwen om niet van honger te bezwijken. Mijn hoofd was een vacuüm. Een kanaal werkte nog, als een naald die blijft hangen op een langspeelplaat. Niet opgeven. Niet buigen. Lopen. *Hm*. Lopen. *Hm*. *Hm*. *Hm*.

Dan was daar Dov en hij leed. Hij wilde dood, maar ik stond hem dat niet toe, om mezelf een reden te geven om te blijven leven. Ik stemde in met die dodenmars om Dov. Ik wist dat ik zou sterven als Dov stierf.

Dov

Ik zei tegen mijn broer: 'Laten we uiteengaan voordat we in de heuvels zijn.'

Ik maakte me zorgen om mijn broer. In de heuvels zou ik vallen, dat wist ik zeker, een SS-man zou me een kogel geven en mijn broer Yitzhak zou de SS-man aanvliegen en ook sterven. Ik wilde dat ten minste iemand van ons gezin het zou overleven. Ik wist dat mijn broer Yitzhak krankzinnig zou worden als ik stierf. Ik wist ook dat Yitzhak het niet zou volhouden als hij de wormen en mieren zou hebben die ik had. Ik ken hem, hij zou er niet tegen kunnen als hij de mieren in zijn hoofd had die ik in mijn hoofd had, hij zou op slag dood neervallen. Daarom zei ik hem: 'Laten we uiteengaan voordat we in de heuvels zijn. Dan zien we elkaar boven. Laten we uiteengaan, als een SS-man een van ons neerknalt, hoeft de ander dat dan in elk geval niet mee te maken.'

Mijn broer Yitzhak stemde in.

We omhelsden elkaar. Keken elkaar aan. Beloofden elkaar: 'We zien elkaar boven, op de top.'

Mijn broer Yitzhak sprak kalm: 'Ik wacht boven op je. Jij haalt de top. Dan lopen we samen naar beneden, hoor je? Blijf jezelf voorhouden: niet opgeven, lopen, doorgaan! Blijf recht voor je kijken en geef niet op, tot aan de top, belof me dat, zodat ik vertrouwen in mijn hart houd.'

Ik beloofde: 'We zien elkaar boven, en jij, wees ook voorzichtig,' en ik voelde opluchting. Ik was ervan overtuigd dat

ik op de eerste de beste heuvel zou bezwijken en de top niet zou halen, maar mijn broer Yitzhak wel; in elk geval een van ons zou het overleven.

We gingen uiteen.

Yitzhak liep naar de ene kant van de weg, ik naar de andere. Er liepen dertig, veertig gevangenen tussen ons in. Ik begon de heuvel te beklimmen. Langzaam, tergend langzaam. Ik hield mijn blik strak op de weg gericht, durfde niet naar links of rechts te kijken. Mijn benen waren zwaar, alsof ze waren volgestort met beton. Ik stapte voorwaarts, sleepte het ene been achter het andere aan. Sloot het gat. Nog een stap. Sloot het gat. Weer een stap, pauze. Mijn hoofd bonsde: niet vallen. Ik leunde op mijn knieën. Ademde in, mond open. Ik hoorde een fluitend geluid in mijn neus. *ss*-man stapte op me af. Doorgaan. Niet vallen. Nog een stap, dicht het gat. Mijn hoofd viel voorover, trok mijn rug mee. Ik had geen ruimte meer in mijn longen. We liepen door de natuur, langs hoge bomen, en ik had de kracht niet meer om adem te halen. *Sh, sh, sh*. Ademen. *Sh, sh, sh*. Stap, dicht het gat. Stap, dicht. Ik hoorde een schot, vlakbij. Nog een, twee, vijf schoten.

Een dikke naald prikte in mijn nek, gleed omlaag, lager, in mijn rug. Ik bewoog mijn hoofd niet. Gaf mezelf een opdracht: Niet kijken. Niet gluren. Niet! Verder, anders niet. Stap, dicht. Links. Rechts. *Bam*. Nog een schot. *Bam. Bam*. En een kreet. Pal naast me. Ik fluisterde: Gaat me niet aan, niet, niet. Doorgaan. Niemand zien. Ik dwong mezelf niet stil te staan. Stap, adem, dicht. Stap, adem, adem, adem, dicht.

Ik hoorde huilen, vlakbij. Ik hoorde hoesten, kokhalzen, alsof iemand aan het verdrinken was.

Die is er geweest, *ahh*, lopen! Niet kijken. Stap, dicht. Op het zwarte asfalt. Het asfalt maakt een draai, ik maak een draai. Nog een draai, voor me. Ik zie de heuveltop, niet ver. Ik wil zingen. Sinds vanochtend al ben ik op zoek naar een wijsje, maar de mieren bijten in mijn hersenpan, kruipen van het ene oog naar het andere, door mijn voorhoofd; ik probeer ze te

pletten, duizend andere mieren nemen hun plaats in, boren gaatjes in mijn schedel.

Ik kwam aan het einde van de helling.

Ik pufte als een locomotief. Mijn hart bonkte in mijn borstkas, klapte tegen mijn ribben, ik had een gevoel alsof er lijm in mijn aderen was gespoten. Lijm, meer en meer en meer, totdat alles vastzat. Mijn zij stak. Maakte dat ik niet voorover kon buigen. Voelde mijn benen niet. Zware, dode boomstammen leken het. Ik wist dat ik op zoek moest naar mijn broer. Ik keek om me heen, zocht hem. Ik stak de weg over, drong me tussen gevangenen door die nauwelijks meer ademden. Rondom stonden bomen, was water, mijn mond was gortdroog. Ik keek achterom. Een horde vodden en lompen op de straat, die langzaam de heuvel op kroop. Mijn brein gaf me een nieuwe opdracht: niet tegen een andere gevangene op lopen, pas op, niemand raken, als je tegen iemand op botst, val je. Ik hoorde mijn brein op een afstand kloppen, alsof het zich in de schedel van iemand anders bevond.

Yitzhak stond glimlachend voor me. Knikkend. Zei: 'Heel goed. We hebben het gehaald, heel goed.'

Ik glimlachte terug. Naast me rookte iemand een sigaret. Ik zei: 'Sigaret, geef me een sigaret.' Hij hoorde het niet.

Mijn broer rukte me weg. Ik hoorde hem sissen: 'Ben je gek? Dat is een SS-man, je vraagt een SS-man om een sigaret, ben je niet goed wijs?'

Ik reageerde niet, had een gevoel alsof iemand binnen in me probeerde overeind te komen, rechtop te staan, uit mijn lichaam te treden. Ik wilde nog een keer 'sigaret' zeggen, sigaret.

Yitzhak sleurde me daar weg.

Naast elkaar sjokten we verder. Een gelijke tred. Mijn broer ademde zwaar, alsof hij bijna bezweek. Ik hield mijn mond dicht. Ik keek naar hem, Yitzhak zag en hoorde niet wat er in me omging. Goed dat we zwegen.

Een dag en een nacht.

Nog een heuvel.

Onderaan gingen we uit elkaar.

Mijn broer pakte mijn handen. Bracht zijn gezicht vlak bij het mijne en zei: ‘Dov, doe je ogen open, en dicht. Doe je mond wijd open, en dicht.’

Ik zei: ‘Zie je die mieren? Er kruipen mieren in mijn voorhoofd, van hier naar hier, zie je ze?’ Ik wees op mijn voorhoofd: ‘Gisteren zaten ze in mijn neus, nu zitten ze in mijn oor. Wat moet ik doen?’

Yitzhak stampte met zijn voet, kneep in mijn kin en zei: ‘Er zijn geen mieren, er zit daar niks, en hou op met dat geklets over mieren, hoor je? Raaskal niet, belof me dat.’

Ik zei: ‘Goed, goed, maar ik heb ook wormen, die kruipen van de ene plek naar de andere, dan weet je dat.’

Toen omhelsde Yitzhak me en zei dat wij deze oorlog moesten zien te overleven, samen, en dat hij boven op me zou wachten, net als bij die heuvel twee dagen geleden. Hij pakte mijn hoofd in zijn beide handen en keerde mijn gezicht naar de helling.

Druppels bloed lekten uit mijn neus.

Ik veegde mijn neus af aan mijn mouw en zei tegen mijn broer: ‘En jij moet me beloven dat we elkaar boven zien, belof het me. Laat hen je niet neerschieten, geen kogel, en wacht, voordat we uit elkaar gaan, ik moet een melodietje hebben, een melodietje om ritme te houden, wat was dat liedje ook alweer dat we altijd zongen, noe, dat liedje dat Vassily altijd floot als hij paardreed?’

Yitzhak keek omhoog, liet zijn armen zakken en zei: ‘Geen melodietjes nu, er is geen tijd voor melodietjes.’

Ik zei: ‘Maar ik wil mondharmonica spelen, ik heb er een op zak.’

Yitzhak vloekte, sloeg zich tegen zijn voorhoofd en zei: ‘Oy, glad vergeten.’ Hij stak zijn hand in mijn zak en pakte de mondharmonica. Hij zei: ‘Die bewaar ik voor je, en bedek die bloedneus.’

We gingen uiteen.

Ik boog me voorover en sleepte mezelf voort alsof ik voor een kar gespannen was. Mijn neus bleef bloed druppelen. Ik stopte. Ik legde mijn hoofd in mijn nek en slikte het bloed door. Ik liet mijn hoofd weer zakken en het bloeden begon weer, ging maar door en door. Ik dacht: als ik boven ben, heb ik geen bloed meer over. Ik kneep mijn neus dicht en strompelde verder over de weg. Ik zag een dorre tak. Ik brak de tak in tweeën en stopte de stukken in mijn neusgaten. Het bloeden stopte. Ik voelde mijn benen slap worden. Ik spoorde mezelf aan: Lopen. Stap, dicht. Stap, dicht.

Ik wist dat mijn broer Yitzhak sterker was dan ik. Ik wist dat mijn broer en ik waarschijnlijk de enigen van onze familie waren die nog leefden. Het daverde in mijn brein: Ik mag mijn broertje niet in de steek laten. Dit moet me lukken, voor ons beiden. Voor moeder en vader. Voor Sarah en Avrum. Voor vader. Waar is mijn vader, *papaleh, papaleh*. Stap. Ruimte. Dichten. Stap, pauze, ademen, ademen. *Bam. Bam. Bam*. Hoofd recht, hoofd recht, en weer kropen mieren van mijn voorhoofd omlaag naar mijn neus, mijn mond. Ik slikte vlug en zei: ‘Ademhalen, ademhalen.’

Naast me tuimelden gevangenen met hun gezicht op de straat, wachtend op de kogel. Er waren er die probeerden weer op te krabbelen, sommigen slaagden daarin. Een halve meter voor me viel er een. Hij stak een hand op naar me, liggend op de grond. Hij had schuim op zijn lippen. Hij keek en huilde geluidloos, met een open, tandeloze mond. Ik stak hem mijn hand niet toe, ik wist dat ik zou vallen en niet meer zou opstaan, als ik dat deed. Ik zei tegen hem: ‘Hoor, mijn broer wacht boven op me, begrijp je? Ik heb een broer en die heeft me nodig, goed? We zien elkaar zo. Tot straks.’

Ik klom verder. De mieren daalden af naar mijn keel.

Pas bovenaan keek ik opzij. Ik zag mijn broer. Hij glimlachte naar me, trok de takjes uit mijn neus en stopte ze in zijn zak. Toen hield hij een appelschil omhoog.

Ik vroeg: ‘Waar heb je die vandaan?’

Hij zei: ‘ss-man gooide die weg.’ Hij liet me op de schil sabbelen. Ik sabbelde, gaf hem terug. Hij sabbelde, kauwde half, nam hem uit zijn mond en gaf hem aan mij: ‘Eet, eet.’

We kregen het bevel in rijen te gaan staan. Ze deelden brood uit. We namen het in ontvangst en gingen in de berm zitten. Naast ons zat een boomlange gevangene die zijn brood als een razende verslond. Hij keek naar de rij en riep: ‘Vader, kom hier zitten, naast me.’ Iemand met een rode, opgezwollen blaar onder zijn oor kwam op hem af. Hij had brood in zijn hand. Plotseling wierp de zoon zich op de vader, griste het brood uit zijn handen en propte het in een keer in zijn mond. De vader zweeg. Toen sloeg hij zijn handen voor zijn gezicht en huilde.

We vertrokken.

Samen liepen we de heuvel af.

Ik zei tegen mijn broer: ‘Wat was dat liedje dat Vassily zong als hij reed? Vertel nou.’

Mijn broer fronste zijn voorhoofd, fluisterde toen: ‘Je bedoelt dat lied over *Koshot Loyosh*?’

Ik huilde: ‘Ja, ja. Zing het voor me, ik weet de wijs niet meer.’

Yitzhak trok zijn hemd naar beneden en zei: ‘Nee, nee. Ik wil niet zingen, hou op.’

Ik zag dat hij bloosde. De huid onder zijn oog begon te trekken.

Ik wilde ophouden met praten tegen hem, maar kon dat niet. ‘Vertel me dan een verhaal, vertel.’

Yitzhak keek me aan, slikte een keer en zei: ‘Goed, ik geef je de woorden van dat lied en dan moet je niemand meer lastigvallen met liedjes of mieren en wormen en geen mensen meer om een sigaret vragen. Het gaat zo: *Koshot Loyosh de Hongaar vecht aan het front, en als hij nog een keer zegt dat hij geen soldaten meer heeft, dan moet de hele natie opstaan en zich melden*. Dat is wat ik me herinner.’

Ik schreeuwde het uit: ‘Ja, ja, dat is het,’ en begon Koshot Loyosh aan te roepen, de held, om ons te komen redden.

‘Waarom niet! We moeten iemand hebben die ons redt, de Messias komt niet en de Heer heeft ons lang geleden al verlaten, misschien dat Koshot Loyosh ons hoort.’ Yitzhak pakte me bij de elleboog, bracht zijn mond naar mijn oor, deed hem open, maar ik zei: ‘Een moment, een moment,’ en stak mijn vinger in mijn oor en vermorzelde alle mieren die daar zaten, ‘zeg het maar.’

Hij zei: ‘Dov, we moeten stil zijn nu. *Shhh.*’

Nu weet ik het. De beslissing om bij elke heuvel uit elkaar te gaan, gaf me kracht. We moesten elke situatie inschatten. Een plan maken, nadenken over een manier om te overleven. Ik had een doel. Ik had een reden om de moeite te doen die heuvel op te komen, ik wist dat mijn broer boven op me wachtte en dat gaf me moed op die zware tocht. We praatten. We raakten elkaar aan. Keken elkaar aan en ik zag hoe bezorgd hij zich maakte. Duizenden bleven achter, werden onderweg afgemaakt, en er was er een, eentje maar, die op mij lette, en ik op hem. Wij waren er voor elkaar als kleine lichtjes in het diepste duister.

***

Israël, 2001

Malka

*14:58, van Nahariya naar Binyamina, een tussenstop in Bat Galim,
Haifa*

Ik leg mijn hoofd op de stoel en wil iets zoets. Weet niet of ik dit verhaal nog aankan, alleen.

Hun verhaal wordt zwaar, angstaanjagend. Yitzhak zou nog steeds een SS-man met een vuistslag kunnen vermorzelen, maar wacht op een afstandje, loert op een kans. Dov is volkomen afgepeigerd; hij heeft al half Duitsland en een deel van Polen te voet afgelegd.

Zo intriest zijn zij beiden, in Yitzhaks woonkamer.

Als Dov bij me was, zou hij zeggen: 'Wat huil je nou? Ik zou blij zijn als ik jou was. We komen bij het einde van de oorlog, toch?'

Yitzhak zou opstaan en naar de tuin lopen om zijn ganzen tot kalmte te manen, en dan terugkeren zonder een woord te zeggen.

Ze zouden elkaar een uur aanstaren, tot Yitzhak ten slotte zou zeggen: 'Zo is het wel weer genoeg, ik ga naar de stal.'

Dov zou zeggen: 'Wil jij nog verder gaan?'

En ik zou zeggen: 'Nu niet, Dov. Breng me maar naar het station.'

Dov

Ik kon niet langer voor mezelf zorgen op die mars.

En mijn broer Yitzhak werd een dief. Een meesterdief. Hij wist hoe hij zijn hand in iemands zak kon stoppen en er iets uit kon halen zonder dat de eigenaar het in de gaten had. Brood, aardappelschillen – dat soort dingen. Ik bespeurde iets in hem wat ik in de kampen niet had gezien. Hij stal voedsel en wilde dat met me delen.

We liepen een halfleeg kamp binnen. Yitzhak maakte zich uit de voeten en ik viel op de grond. Kan me de naam van dat kamp niet meer herinneren. Kon me niet bewegen. Mijn hoofd deed pijn. Ik legde een hand op mijn voorhoofd en voelde het branden. Ik had een gevoel alsof mijn lichaam een lucifer werd en stortte in. Ik boog mijn vingers, bewoog een knie, stak mijn tong uit – *aah* – ademde diep in en sloot een oog. Het tweede oog brandde en brandde, ik kon er niets door zien. Ik kwam half overeind en beukte op mijn borstkas. Mijn borst deed pijn. Ik had het gevoel dat ik gevaar liep in het donker.

Inmiddels keerde Yitzhak terug. Hij had een stuk brood in zijn hand. Yitzhak brak het brood in tweeën en stopte wat in mijn mond. Ik slaagde erin rechtop te gaan zitten. Ik vroeg: ‘Waar zijn de takjes die ik in mijn neus had gestopt?’

Hij keek me aan: ‘Waarvoor?’

Ik zei: ‘Ik sta in brand, krijg mijn ogen niet open.’

Yitzhak voelde aan mijn voorhoofd, zei: 'Dat komt door de koorts. Eet nog wat brood, dan zoeken we een kraan.'

Ik ging met hem mee. We vonden water. Ik stopte mijn hoofd onder de kraan. Heerlijk was het.

Telkens als mijn broer wat voedsel wist te bemachtigen, gaf hij mij precies de helft. Mijn broer Yitzhak had daar de kracht voor. Anderen hadden die kracht niet, Yitzhak wel. Dat zag ik wel. Broers hielpen elkaar niet. Vader en zoon deelden niet, zoals die vader met die blaar onder zijn oor en de zoon die zijn broek tot de knieën had opgerold. Ik heb hen verschillende keren gezien. Ze liepen niet ver bij ons vandaan tijdens de dodenmars naar Buchenwald. Die vader was een jaar of vijfenvoertig. Zijn lange zoon leek twintig. Zij sliepen niet ver bij ons vandaan en zeiden geen stom woord tegen elkaar.

Voordat we dat werkkamp binnengingen, maakten we eerst een plek voor de nacht klaar in het bos. Het was koud.

Plotseling klonk er geschreeuw. De vader met de blaar en zijn zoon waren met elkaar aan het vechten in de modder. De zoon had iets in zijn hand. Hij vocht om het naar zijn mond te krijgen. De vader had zijn hand vast. De zoon kneep zijn vingers dicht. De vader probeerde zijn vingers een voor een recht te krijgen, schreeuwde: 'Hoe kun je, Ya'akov? Dat is mijn brood, mijn brood.' De zoon trapte zijn vader in zijn buik, gromde tussen zijn opeengeklemden kaken door: 'Jij gaat er toch aan, geef het aan mij, geef aan mij.'

De vader kromp ineen, stak twee vingers in de ogen van zijn zoon, huilde: 'Dat is van mij, Ya'akov, geef terug. Ik ben een vader, jouw vader, en ik zeg je het terug te geven.'

De zoon jankte als een beest, beet in de vingers van zijn vader en sloeg een hand voor zijn gezicht.

Ik draaide me om. Ik hoorde de vader huilen: 'Mamaleh, oy mamaleh, oy *gevalt*.'

SS-man Hans Schultz stond vlak bij ons. Hij leek een reus in het donker, met laarzen en een pet.

Hij richtte zijn revolver en vuurde een kogel af, twee. Een in

het hoofd van de vader. Een in het hoofd van de zoon. Einde.

Mijn broer Yitzhak stond vlak bij de boom. Roerloos. Ik huiverde. Ik duwde mijn gezicht in de koude bladeren. Trok de deken over me heen. Ik wilde vader. Papaleh. Waar is mijn vader? Papa, papa. Ik voelde dat iemand mijn schouder aanraakte. Ik keek op. Mijn broer Yitzhak stond over mee heen gebogen. Hij had een stuk brood in zijn hand. Hij verdeelde dat brood en gaf mij de helft. Ik legde het tegen mijn wang. Het brood werd nat. Mijn broer gebaarde dat ik het in mijn mond moest stoppen. Ik at langzaam.

Yitzhak

ss-man Hans Schultz keek naar de dode vader en zoon en wenkte me.

De gevangenen die zich in mijn buurt bevonden, liepen weg en ik liep naar de doden. Ik stapte in het bloed dat nog steeds uit hen wegsijpelde en zich mengde met de modder. De mond van de vader hing open. Ik boog me over de zoon. Hij had brood in zijn hand. Ik pakte dat eruit.

Ik keek ss-man Hans Schultz aan. Hij knikte in de richting van de voeten. Ik boog me over de voeten van de halfwassen knaap. Zijn schoenen waren pap, de zolen waren als papier. Ik pakte zijn voet op, lichtte die van de grond. Voelde. Sokken. Vlug trok ik zijn schoenen uit en nam zijn sokken.

De volgende dag zag ik ss-man Hans Schultz nergens. Hij was in het niets verdwenen, voor altijd. Na de oorlog heb ik kranten doorgebladerd. Gezocht naar zijn naam. Ik kwam die in de kranten niet tegen. Ik wilde weten of men hem schuldig had bevonden. Ik heb overwogen om een goed woordje voor hem te doen, maar heb uiteindelijk besloten dat te laten. Een goed woordje doen voor nazi's past niet, dat moeten we niet doen, omwille van al diegenen die onderweg stierven.

Mijn broer Yitzhak nam een risico omwille van mij.

We naderden een Duitse vliegtuigfabriek. Een verlaten complex. Het was donker, met sterren en een randje maan als een partje grapefruit. We waren met een paar honderd gevangenen, een kleine duizend misschien, het precieze aantal weet ik niet. Een colonne gevangenen in gestreepte pakken, waarvan de strepen waren vervaagd door vuil en modder. De Duitsers kondigden door de luidsprekers aan: 'We blijven hier overnachten,' en gaven iedere gevangene een kwart brood. Naast de SS-man die het brood uitdeelde, stonden twee wolfshonden te wachten. Grote honden met scherpe tanden. Honden die roken of een gevangene voor de tweede keer in de rij was gaan staan.

De rij was lang.

Mijn broer stond achter me en hield mijn broeksband vast. We namen ons brood in ontvangst en zochten een plekje waar we rustig konden zitten. We lieten ons op de grond vallen en verslonden dat brood in een keer. We keken elkaar aan. Mijn broer fronste zijn wenkbrauwen, loerde om zich heen en fluisterde: 'En nu een plekje voor de nacht zien te vinden. Opstaan, opstaan.'

Ik bleef zitten. Ik kwam niet overeind.

Mijn broer zei: 'Wacht hier.' Hij stond op, liep in een wijde boog naar het einde van de rij en sloot weer aan voor nog een stuk brood.

Ik staarde naar die honden. Mijn hart zonk in mijn schoe-

nen. Ik wilde hem terugroepen. Ik hief mijn hand, maar die viel krachteloos weer omlaag. Ik deed mijn mond open, klapte hem weer dicht. Ik hakte een knoop door. Ik kon niet toekijken. Viel in een bodemloze put. Stond op.

Yitzhak was bijna aan de beurt. Drie voor hem. Twee. Yitzhak stopte. Kreeg brood van SS-man en geblaf van honden. Ze roken hem, besprongen hem als op commando, grepen hem tussen hun kaken – *aah*. De SS-man hief zijn geweer, zette dat in zijn nek. Mijn broer Yitzhak viel op de grond. De honden hadden hem vast. Ik hoorde het gejangk van die beesten, terwijl ze hem verscheurden – *aah*. Ik riep: ‘God, waar bent U? Red hem, red hem.’ God kwam niet. Ik klauwde met mijn handen naar het beton, boog mijn bovenbenen, vouwde mijn knieën tegen mijn buik, rolde opzij. Ik rekte mijn hals en keek. Geen van de gevangenen nam ook maar de geringste notie van mijn broer. Een groep SS-mannen zat bij de deur, de rug naar ons toe. Ze aten voedsel uit blik.

Ik huilde: ‘Papaleh, mijn papaleh, de honden eten hem op.’

Vader kwam niet. Alleen de SS-man toonde belangstelling. Hij torende wijdbeens boven mijn broer uit, stond met de handen op de heupen glimlachend naar zijn honden te kijken. Ik wenste hem dood.

Maar mijn broer Yitzhak verzette zich tegen die honden.

Ik zag zijn benen door de lucht zwaaien. Hij trapte er een hard in het onderlijf – hij had een houten zool onder zijn schoen. De hond jankte en vloog richting het plafond. De tweede hond viel uit naar de nek van mijn broer. Yitzhak greep hem bij de kop en wrong die opzij. De hond lag op de grond. Toen sprong Yitzhak overeind, vloog naar de deur van de fabriekshal en verdween. De SS-mannen aten rustig door. De honden kropen jankend naar de laarzen van de SS-man met het brood. Hij zwaaide met zijn vinger naar ze: ‘Noe, noe, noe,’ en vertrok.

Ik hapte naar zuurstof. Begon te hoesten. Kon niet stoppen. Ik drukte mijn handen tegen mijn mond, het krijste in mijn

hoofd: 'Je mankeert niets, je broer mankeert ook niets, ja?'

Een paar minuten verstreken en mijn broer Yitzhak schoof naast me. Zijn hemd was aan flarden gescheurd en hij had gaten in zijn elleboog en been. Zijn gezicht was rood als een tomaat. Zijn voorhoofd was nat. Hij veegde zijn handen en het bloed af aan zijn hemd, wreef zijn voorhoofd droog aan een mouw, stopte een hand onder zijn oksel en haalde een stuk brood tevoorschijn. Ik geloofde mijn ogen niet: brood...

Hij verdeelde het brood in twee stukken en gaf mij de helft. 'Goed was ik, hè?' Yitzhak grijnsde naar me. Een halve grijns, de andere kant van zijn mond was bont en blauw. Nog een mirakel.

Als ik sterk was, had ik de moed om zelf dingen te organiseren.

Nacht. Een Duits dorp. Twee dagen lopen zonder brood of water. In het dorp riepen de SS-mannen om: 'Breng voedsel voor de gevangenen.' We waren met een paar honderd, misschien meer, misschien minder, en we gingen zitten en rustten uit.

Ik zag een paard-en-wagen naderen. Op die wagen stond een enorme ketel. We begrepen dat er soep werd gebracht.

Een boomlange SS-man sprong op de wagen. Hij pakte een ijzeren lepel en riep: 'Op een rij, jullie.'

Ik zag een enorme rij ontstaan en realiseerde me dat ik geen schijn van kans maakte om bij die soep te komen.

Ik sloop achter de SS-man en sprong op de kar. Ik had een blik bij me. Het lukte me om dat blik in die ketel te dompelen en het te vullen met soep. De Duitser met de ijzeren lepel zag me. Hij ramde die lepel recht op mijn voorhoofd. Ik hoorde een *boem* als bij een bom en voelde bloed. Veel bloed en nevel. Ik suisde van die kar, met dat blik in mijn hand. De soep gutste niet over de rand. De soep veranderde alleen van kleur. Ik at die soep met mijn bloed. Het gaf me weer een paar uur kracht.

Yitzhak

Onze doden onderweg waren de Duitsers niet genoeg.

Soms laadden ze ons op open treinwagons. Als er Amerikaanse vliegtuigen kwamen, lieten ze ons er niet af. Dat vroegen we hun ook niet, we wilden leven. We wisten dat de oorlog ten einde liep. Dat zagen we aan die rondcirkelende vliegtuigen die ons bestookten met hun bommen. Op het moment dat de eerste bommen vielen, sprongen we van de wagons om eten te zoeken. Geen schuilplaats – eten! We waren altijd op zoek naar eten. Gretig verslonden we broodkorsten, schillen, knollen, ook als die gedrenkt waren in bloed. Er waren er die de velden afstruinden omdat ze dachten dat daar misschien echt voedsel te vinden was, anderen wisten dat wonderen niet bestaan en waagden de sprong om iets te vinden wat afgekloven kon worden niet. Zij hadden er de puf niet meer voor, hun droom was allang vervlogen. Zij bleven in de wagon liggen wachten op bommen uit de hoge.

Op een dag reden we in zo'n open goederentrein. We stonden opeengepakt in de wagon, als lucifers zonder kop. Een koude wind joeg tussen de treinstellen door, kroop in onze hemden en sneed in ons vel. Ik wilde zitten om te ontsnappen aan de wind en de kou. De stank die oprees van de vloer deerde me niet. Ik plantte mijn elleboog in de rug van de gevangene die voor me stond, gebaarde naar Dov dat ik ging zitten, en toen hield het op met regenen. Ik hief mijn hoofd en wilde roepen: 'Dov, de zon schijnt, de zon schijnt,' maar ik klapte mijn mond weer dicht. In de verte kwam een konvooi

van zwarte stipjes op de trein af. Stipjes met vleugels. Na een paar tellen een luide explosie, een zwaar gebrom en een oorverdovend salvo van machinegeweervuur, als een kolonie vogels met diarree.

De trein kwam abrupt tot stilstand. Ik kwam overeind en zag dat het beeld volkomen was veranderd sinds ik was gaan zitten. We bevonden ons op een bouwterrein. De Duitse wachters schreeuwden iets en sprongen van de wagons. Dov en ik sprongen hen achterna. We doken achter een stenen muur met een pijp erlangs.

Niet ver bij ons vandaan had een ss-man zonder hond dekking gezocht. Een dikke ss-man. Ik kon mijn ogen niet van hem afhouden. De ss-man hoorde ons, maar kon ons niet zien. We zaten dicht tegen de muur geplakt, en waren dunner dan die pijp naast ons. De ss-man keek en keek, maar zag niets. Hij schikte wat planken tegen de muur als een leunstoel, legde een zakdoek op de langste plank en maakte het zichzelf gemakkelijk. Even later haalde hij een thermosfles tevoorschijn en dronk en dronk, tot hij genoeg gedronken had en zijn mond afveegde. Toen deed hij zijn rugzak af. Opende hem en rommelde door wat daar in zat. Ik zag dat hij een blik voedsel tevoorschijn haalde, het blik bekeek, terug stopte. Hij pakte een ander blik. Mijn adem stokte. Ik dook weer weg, zette mijn nagels in mijn bovenbeen om de jeuk te verdrijven en wachtte.

Een bom viel, raakte de trein en gevangenen. Ik trok Dov mee. We lagen plat op de grond en bedekten ons hoofd. De zijkant van de trein werd uiteengereten, een regen van gevangenen daalde op ons neer, stukken in gestreepte stof verpakt vlees. De hompen hagelden op ons hoofd en op onze rug, bloederige beuken overal. Bloed met stukken hout en lappen vlees en pyjama. Ik wilde overgeven, maar verloor die ss-man geen moment uit het oog. Hij friemelde aan zijn rugzak alsof hij in een siertuin zat in een regen van neerdwarrelende bloesemblaadjes. Hij had dat blik nog altijd in zijn handen en

wreef het deksel schoon. Mijn hart klopte als een hamer op een spijker. Ik ging op handen en knieën zitten, mijn gezicht naar de ss-man gekeerd, en zag dat Dov ook overeind gekomen was. Ik wilde hem aan zijn hemd trekken, maar hij was al een paar passen bij me vandaan; hij hief zijn hand en begon vreemde gebaren te maken. Het was alsof hij de vliegtuigen naar de trein dirigeerde. Hij schreeuwde naar die vliegtuigen: ‘Kom, dichterbij, dichterbij, dichterbij’ en gebaarde naar rechts. Het sonore gebrom van de vliegtuigen vulde alles, toch hoorde ik hem erbovenuit schreeuwen: ‘Rechts, noe, naar rechts, snappen jullie dat dan niet?’

Ik dacht dat ik ging sterven. Ik gebaarde naar hem, tikte met mijn vinger tegen mijn hoofd, riep: ‘Ben jij gek geworden?’ maar hij glimlachte naar me en bleef het luchtverkeer leiden. Intussen trok de ss-man het blik open. Ik keek naar Dov. Ik wilde roepen: ‘Hou daarmee op, hou op,’ maar toen zag ik een meter of tien verderop nog twee gevangenen met hun armen in de lucht. Ook zij begonnen de vliegtuigen te dirigeren, net als Dov. Een deed precies wat Dov deed, met zijn handen, de ander nam zijn pet af en maakte een markering op de grond voor elke bom die viel. Telkens wanneer hij dat gedaan had, lachte hij schor. Nog een markering en weer die schorre lach, toen trok hij zijn broek naar beneden en toonde de vliegtuigen de markering van zijn ingevallen kont. Ik was ervan overtuigd dat die vliegtuigen ons binnen een paar minuten allemaal te grazen zouden hebben genomen. Die beide gevangenen wogen amper dertig kilo. Hun knieën knakten alsof ze daarmee kracht naar de handen stuurden, een boel kracht en een boel pret. Ik zag Dov hen aanmoedigen als een koning, sterk en groot, een imposante persoonlijkheid. Vrolijk gezelschap maakte hem sterk en fit. Hij zei: ‘Uitstekend, uitstekend, jullie zijn goed, goed. De besten.’ Er lag een brede grijns om zijn mond.

De ss-man veegde intussen zijn vork en mes schoon aan de zakdoek.

Drie andere gevangenen kwamen naast Dov staan en begonnen met hem de vliegtuigen de weg te wijzen. Een van hen klom op een grote bolder, maakte brede cirkelbewegingen met zijn armen en lachte met een zwarte mond. Nog een aantal stond te lachen, trok rare gezichten, ook al werd het geweervuur wat minder hevig.

Dov groeide zichtbaar door die nieuwe vrienden. Hij schreeuwde in de richting van de vliegtuigen dat ze snel terug moesten keren: 'Jullie zijn nog niet klaar met die trein, noe, kom op, kom op,' en de vliegtuigen keerden inderdaad terug en toen werd Dov een messias. Ze zeiden tegen hem: 'Messias, messias. Jij bent onze messias.'

Ik liet hem begaan.

Ik keerde me naar de dikke SS-man. Dat forse blik lag geopend op zijn schoot. Hij tilde het ding op en begon te eten. Ik trok mijn riem wat strakker om mijn broek. Kracht puttend uit mijn lege maag stortte ik me op hem. Greep het blik. Goot de inhoud achter mijn hemd. Smeet het blik weg en rende als een waanzinnige naar de achterste wagon van de trein. Ik trok me niets aan van de machinegeweren. Trok me niets aan van SS-mannen met geweren. Was maar met een ding bezig: bescherm dat vette plakkaat dat je op je borst hebt gesmeerd.

Ik stopte bij de laatste wagon. Legde een hand op mijn navel. Voelde vochtige stukjes onder mijn hemd. Ik keek om. De dikke Duitser zat nog bij zijn planken. Met een nieuw blik op zijn knie. Dovs vrienden bleven vliegtuigen dirigeren. Ik trok het hemd van mijn lijf. Een scherpe geur van vlees prikte in mijn neusslijmvlies. Mijn neus begon te lopen. Ik was zo opgewonden dat de haartjes op mijn lichaam rechtoreind stonden. Het was voor het eerst sinds ik van huis was vertrokken dat ik vlees rook. Ik rende terug naar Dov. Riep hem, maar hij hoorde me niet. De lucht had hem in zijn ban, hij schreeuwde naar de vliegtuigen: 'Kom terug, kom terug, we zijn nog niet klaar.' Hij klapte in zijn handen.

Ik zei tegen hem: 'Luister naar me, luister, we moeten terug

naar de trein,' maar Dov verzette geen stap. Hij was gekluisterd aan de vrienden die naast hem stonden, zei vol vertrouwen: 'Wacht maar, nog even, dat laatste vliegtuig komt er zo weer aan.' Ze keken naar hem op, wachtten geduldig.

Ik nam een klein stukje vlees, liep naar hem toe en stak dat onder zijn neus. Hij sperde zijn mond wijd open, vouwde de armen voor zijn borst en boog zijn bovenlijf naar me toe.

Ik fluisterde: 'Ik heb vlees voor ons, maar dan moeten we hier weg.'

Dov stak een hand in mijn zak en begon geluid te maken: 'Mmmmm mmmmm.'

Ik fluisterde: 'Pas op.'

Minstens twintig SS-mannen hadden zich vlak bij de trein verzameld. Ze wezen naar de wagon die het zwaarst getroffen was en gingen tekeer, woedend en gefrustreerd. Ik gebaarde 'bukken' en trok Dov mee naar een verre wagon.

Dov klom er het eerst in, ik volgde. De wagon was leeg. We kropen dicht bij elkaar. Ik stak mijn hand onder mijn shirt en gaf mijn broer een stuk vlees. Hij slikte zonder te kauwen en keek me aan. Zijn wangen waren nat. Ik nam zelf een handvol en zag gevangenen in onze wagon klimmen. Minstens drie van hen hadden vegen bloed op hun gezicht. Ik hoorde gebrul van de SS-mannen en gewerschoten; ik wist dat ik voorzichtig moest zijn. Er waren minstens vijf gevaarlijke gevangenen in onze wagon. Ik gebaarde Dov kalm te blijven.

Ik legde een hand op mijn buik en begon te krabben. Ik stak een duim en een vinger onder mijn hemd. Plukte een stukje vlees van de smurrie. Rolde dat langzaam tot een balletje en balde mijn vuist. Trok mijn hand terug, in de richting van mijn achterwerk. Wachtte. Behoedzaam bewoog ik mijn hand opzij, vond Doves hand. Een warme, bevende hand. Ik gaf hem het vlees en drukte zijn hand dicht. Fluisterde: 'Wachten.'

Een boom van een kerel met stalen ogen torende boven me uit. Dov verroerde geen vin. De lange gevangene boog even zijn hoofd en Dov hief zijn hand naar zijn mond en slikte

het vlees door. Ik pakte zelf een stukje. Hief mijn hand naar mijn mond en – *boem!* Een dreun tegen mijn hoofd. Hoe had ik de geur kunnen vergeten? Dat vlees had een scherpe geur. Ik stopte subiet. Ik voelde dat ik in mijn broek plaste en wist dat de gevangenen me aan stukken zouden scheuren als ze het vlees roken. Ik begon met mijn voet in het stro op de bodem te wroeten. Ik zocht naar de stank van poep. Er was niet genoeg stank. Ik hield mezelf voor: kalm blijven, de wagon is open en er is meer dan genoeg frisse lucht.

Uiterst behoedzaam aten we verder tot we alles ophadden. Het was heerlijk.

Dovs wangen kleurden rood en ik kreeg aandrang om te poepen. Ik weerstond dat gevoel en het lukte om in slaap te vallen.

Dov

Mijn broer Yitzhak voerde me als een vogel.

Dat vlees smaakte als de hof van Eden en ik smachtte naar meer. De blikken van de lange gevangene tegenover me zeiden me dat ik op mijn hoede moest zijn. Na een kwartier was het eten gedaan. Mijn lichaam was opgewarmd. Ik wilde slapen en zag een geel plaatje voor me. Het plaatje van een nest kuikens dat ik op een tak in het bos had gevonden. Ik wist niet meer precies wanneer dat was. Er zaten drie kuikens in dat nest. Drie piepkleine bolletjes bruine wol met een streepje geel bij de snavel. Ik zag mezelf op een van de takken liggen wachten op de moedervogel.

Een middelgroot exemplaar streek neer op de tak. Ze had een vette worm in haar snavel. De drie kuikens rekten hun nekje, sperden hun bekje wijd open, piepten als gekken. Zij trok de worm in stukken, deponeerde die in hun opengesperde snavels. De kuikens probeerden elkaar te verdringen, wilden allemaal het dichtst bij hun moeder zijn. Ik zag dat het dikste kuiken won. Hij vertrapte de kleinere en wist bijna alle stukjes te bemachtigen. Ik kon zijn kopje er wel aftrekken. Maar ik mengde me er niet in. Die avond heb ik mijn moeder verteld wat ik had gezien. Moeder zei dat de sterkste altijd wint. Toen besloot ik altijd sterk te zijn.

Ik ging het bos in, ging aan een tak hangen en deed oefeningen. Minstens twintig keer trok ik me op tot ik met mijn kin de tak raakte. Push-ups deed ik ook. De spieren in mijn bovenarmen zwollen op en dat stemde me diep tevreden. Ik

begon de goj-kinderen die me jenden in elkaar te slaan. Ze krijsten: 'Ga naar Palestina, Jid, duvel op hier, Jid.' Dat gebeurde vaak onderweg naar school. Ik was niet bang voor hen. Ik gaf hen er flink van langs. Soms kreeg ik klappen, raakte zelfs gewond, maar ik zei niets op school. Ik voerde alleen mijn trainingsschema op. Uiteindelijk kon ik aardig goed opschieten met die goj-jongens. In de kampen heeft me dat niet geholpen.

We werden wakker van het helse geratel van machinegeweren. Het kabaal verscheurde mijn trommelvliezen. Weer een luchtaanval.

Mijn broer Yitzhak drukte zijn handen tegen zijn oren, keek me strak aan, pakte toen mijn hand en zei: 'We gaan springen.'

De trein stopte.

De Duitsers schreeuwden: 'Het is jullie verboden uit te stappen, verboden,' en sprongen.

Wij sprongen achter hen aan, een paar anderen met ons. De meeste gevangenen bleven op de trein. Mijn broer en ik scholen onder een van de wagons. Om ons heen brak de hel los. Een hagel van kogels sloeg in de rijtuigen. Verpulverde bommen zoals een grasmaaier een gazon kortwiekt. Zwarte planken tolden door de lucht en vielen als bommen op de wagons. Ik hoorde gevangenen huilen: 'Oy, mamaleh, oy papaleh, oy grootmoeder.' Arme kerels, ze werden geveld op de plek waar ze zaten.

Toen zag ik dat mijn broer Yitzhak zijn buik vasthield, dubbelklapte en schreeuwde als alle anderen: 'Oy, oy, oy, ik verga van de pijn.' Ik zag geen bloed. Maar ik schrok: hij is in zijn buik geraakt!

Ik schreeuwde: 'Wat is er, wat is er?'

Hij riep: 'Mijn buik, ik moet poepen.'

Ik brulde in zijn oor: 'Poep dan! Dan ben je er van af.'

Hij zei: 'Lukt niet, ik knap uit elkaar,' trok zijn broek naar beneden, ging op de rails zitten, perste zo hard hij kon, maar er kwam niks. Hij huilde: 'Ik ga dood, ik ga dood,' vertrok

zijn gezicht, perste ‘Ay, ay’ over zijn lippen. Zijn nek leek te exploderen, zijn ogen puilden uit, zijn gat was kurkdroog.

Ik dacht: arme jongen, zijn darmen zitten vast; wat moeten we doen, wat moeten we doen? Ik was bang dat hij uit elkaar zou spatten en dat zijn ingewanden straks tussen zijn benen zouden bungelen.

Ik schreeuwde: ‘Nee! Nee. Nee. Jij gaat me hier niet dood! Wat moeten we doen? Zeg me wat we moeten doen.’ Hij zei niets. Ik greep naar mijn hoofd, begon mezelf te slaan, brulde: ‘Je moet hem redden.’ Toen kreeg ik een idee. Een stok, ja. Ik ga een stok zoeken en duw dat in zijn kontgat. Misschien lukt het om daarmee de blokkade weg te krijgen. Ik bulderde in mijn broers oor: ‘Wacht, wacht, ik ga een stok zoeken waarmee we de blokkade kunnen opheffen.’

Mijn broer greep me huilend bij mijn broek: ‘Laat me hier niet alleen, blijf bij me.’ Toen stond hij op en sloeg een aantal keren hard tegen zijn buik. Ik greep zijn handen, hield ze vast en we drukten onszelf dicht tegen elkaar aan, ay ay.

Ten slotte kwam er toch iets uit. Ik keek naar beneden. Kleine drolletjes, als schapenkeutels. Yitzhak slaakte een zucht: ‘Dat komt door dat vlees. Mijn lichaam is niet meer gewend aan vlees. Het is al goed, het doet geen pijn meer.’

Ik veegde zijn gezicht af met de mouw van mijn hemd, zei: ‘Pffieuw, je heb me laten schrikken.’

Hij pakte me bij mijn schouder en schoot in de lach.

In die dagen waren onze lichamen zo droog als een pin-daschil. Het brood dat we om de paar dagen kregen, was niet eens voldoende om ook maar een enkele peristaltische darmbeweging te veroorzaken. Alleen onze bewakers aten er goed van en lieten bergen verpakkingen achter in de bosjes. We zagen hen meer eten dan ze nodig hadden. Zij openden bergen verpakkingen en flessen en wij struikelden in het bos over hun troep.

Yitzhak

De trein stopte rond het middaguur. We kregen bevelen: 'Liggen allemaal, snel, snel.'

De Duitsers moesten geweld gebruiken om ons zover te krijgen dat we gehoorzaamden. We gingen liggen in een bos bij een naamloze plaats. We klommen uit de wagons – er waren er niet veel van ons over, we waren met minder dan de helft van het aantal mannen dat Buchenwald door de poort verlaten had. En de levenden leefden maar half. Toch hadden ze nog de kracht om uit de trein het bos in te stappen, bij die naamloze plaats. Zelfs de klappen van geweerkolven en knuppels, de honden en het getier sorteerden geen effect op de gevangenen wier lichaam al voor driekwart was versleten. Een gevangene had nog maar een half gezicht. Een andere gevangene miste een schouder. Hij gilte van pijn, tot een magere SS-man hem bespuugde, zijn laars in zijn gezicht plantte, duwde en draaide, en dat was het einde. Een andere gevangene zat op de vloer van de wagon en huilde: 'Laat me met rust, laat me met rust, ik wil er niet uit.' Hij bleef in de wagon, met een kapotgeslagen kaak en zijn tong uit de mond, zonder neus. Ik verloor twee nagels door de geweslagen, die als hagel op ons neerdaalden.

Uiteindelijk stonden we in rijen.

Aanvankelijk had ik het warm, door de urine in mijn broek – we hadden geen emmer in de wagon om onze behoeften in te doen. Toen begon ik te rillen, alsof ik koorts had. Door de vochtige nevel die uit het bos kwam, misschien. Misschien door de gevangenen, die eruitzagen alsof ze slachtoffers waren

van een pogrom. Ik voelde de aandrang om over te geven. Ik ademde diep in, blies op mijn vingers waaraan de nagels ontbraken.

ss-man brulde: 'Rechttop staan, niet inzakken.'

Ik zag een dichte nevel hangen tussen de huizen van het dorp en een duister bos. De toppen van majestueuze bomen raakten de hemel. Naast me stond een gevangene met een adamsappel als een tennisbal, die voortdurend op en neer stuiterte. Hij scheidde overvloedig lichaamssappen af en ik wilde hem vragen: 'Bid voor ons, bid voor ons, want dit wordt ons graf.'

Het begon te regenen. De regendruppels waren minder donker dan de tranen van de gevangenen. Mijn benen begonnen te trillen. Ik zocht Dovs hand en we hielden elkaar vast.

Toen kregen we het bevel het bos in te gaan.

Ik was ervan overtuigd dat de ss-mannen een schuttersfestijn aan het voorbereiden waren. Ze waren het zat om als idioten rond te blijven sjouwen, spuugzat waren ze het. Hoe lang houdt iemand het vol om rond te dolen in treinen, om doelloos rond te dwalen over 's Heren wegen? We liepen het bos in met honderd gevangenen of meer, dat herinner ik me niet meer precies. Het was behoorlijk donker en vochtig in het bos, waar een scherpe geur hing, als van gekookte groenten.

Na een kleine honderd meter brulde ss-man: 'Halt!' We stopten. De ss-man riep: 'Bij elkaar blijven, niet gaan zitten,' en verdween.

We stonden onder een huif van reuzenbomen waar het licht bijna niet doorheen drong. Toch voelden we de regen. Ik had een deken op mijn rug. Ik maakte hem los en gaf mijn broer een hoek om vast te houden. Ik keek om me heen.

Dov zei: 'Zullen we de broers roepen om ook onder de deken te kruipen?'

'Welke broers?' vroeg ik.

Hij zei: 'Die twee die in Buchenwald bij mij op het stapelbed lagen.'

‘Waar heb je het over?’ zei ik. ‘Buchenwald is heel ver weg.’

Hij zei: ‘Noe, wat dan nog, ze zijn hier, ze zijn hier, echt. Zie je die twee die met hun gezicht naar ons toe staan, vlak bij die afgebroken tak? Noe, kijk dan, die ken ik.’

Ik wist zeker dat Dov stond te ijlen. Hij pakte mijn hoofd en keerde dat in de richting van twee gevangenen, even klein en mager als wij. De twee keken naar ons en fluisterden tegen elkaar. Dov stak een magere hand op en wenkte: ‘Kom, kom, dit is mijn broer, zijn jullie me vergeten?’

De twee kwamen naderbij. Een had een groot hoofd, één oog en een deuk in zijn voorhoofd. De ander liep mank en hield de zoom van zijn hemd krampachtig vast. Hij glimlachte met zijn mond dicht en viel Dov om de hals, omhelsde hem alsof hij zijn papaleh was.

Dov leek geschrokken en zei: ‘Oy, wat is dit, gaat het wel goed met je?’

De broer met de deuk in zijn voorhoofd trok zijn broer terug en zei: ‘Sorry, hij weet niet meer hoe hij praten moet. Vraag mij maar.’

Er viel niets te vragen. Ik gaf beide broers een hoek van de deken en we kropen eronder, zo dicht mogelijk tegen elkaar aan. De regen roffelde op de deken, spatte opzij. Alles was zwaar, behalve mijn tanden – die klapperden in mijn mond. Met mijn vrije hand veegde ik over mijn mond. De huid op mijn hand was net zo verweekt als die van moeder nadat ze de was had gedaan. Ik sloeg tegen mijn dij. Ik voelde een warme tinteling vanaf mijn knie naar beneden. Een lam gevoel kroop omhoog en nestelde zich in mijn kont. Ik had het gevoel dat mijn lijf pas boven mijn heupen begon. Ik keek naar Dov, fluisterde: ‘Nog even en we kunnen slapen, we houden vol, hè?’

Hij knikte.

Ik keek naar de broers. De ene was heel stil, hield zijn gezicht naar de grond gericht, de andere glimlachte. Ik zag dat ook de andere gevangenen met dekens over hun hoofd stonden, net als wij. Sommigen prevelden gebeden. Dat zag

ik aan hun bewegingen. Een paar stonden rechtop te slapen tegen een boomstam. Het water droop van hen af, alsof het uit een kraan stroomde. Zij oogden tevreden. Ik wilde dat niet zien. Ik draaide mijn blik af en toen klonk een scherpe klap. *Pats*. Mijn lijf schokte en ik zag een gevangene vlak bij een boom op het gras liggen. Hij had een groot gat in zijn buik. Hij trok zijn hemd omhoog en keek. Zijn ingewanden puilden naar buiten, gleden in het gras, zwart van bloed. Hij gilte: ‘Help. Help me.’ Ik had het gevoel dat ik flauw ging vallen. Ik beet in mijn hand, keek naar Dov. Gebaarde: dit heeft niets met ons van doen.

SS-man met een geweer in zijn hand stapte op de gewonde gevangene af. Een natte sigaret bungelde aan zijn lippen. Hij boog zich over hem heen, observeerde hem, roerloos. Dov bleef maar aan zijn voorhoofd krabben. Ik wierp een blik over mijn schouder. De hinkende broer was gestopt met jammeren. Hij sperde zijn mond wijd open en rolde zijn ogen achterwaarts, je zag alleen wit. Ik zag dat zijn broer een hand uitstak en zijn gezicht bedekte. De gewonde gevangene stak de SS-man een inwitte hand toe en jammerde: ‘Schieft me dood, meneer. Alstublieft. Ik sterf, ik sterf.’

De SS-man gaf geen krimp.

De gewonde gevangene klauwde met zijn nagels in de natte aarde, trok gras uit, jankte als een beest: ‘Ik verdraag het niet, haal de trekker over, alstublieft meneer, een kogel.’

De sigaret die aan de lippen van de SS-man bungelde viel uit elkaar, en viel. De SS-man stond daar als een marmeren pilaar. Hij vertrok geen spier. Hij hield zijn geweer gericht op de gevangene, staarde naar hem.

Mijn slapen explodeerden. Wilde schreeuwen: ‘Help die man, noe, haal die trekker over,’ maar ik mompelde alleen maar: ‘Wij bemoeien ons er niet mee, begrepen?’

Dov begreep het.

Ik keek naar twee SS-mannen die op vijf passen afstand van de gewonde gevangene stonden. Ze leunden tegen een boom,

rookten een sigaret, praatten met elkaar, keurden het tafereel geen blik waardig.

De gevangene huilde geluidloos. Krabde woest aan zijn borst, schopte wild met zijn benen, lag stil. Toen steunde hij op zijn ellebogen, strekte zijn bovenlijf, ging langzaam rechtop zitten en sleepte zijn lichaam vooruit. Hij legde zijn hoofd op de laarzen van de ss-man. Kuste die laarzen. Smeekte: 'Maak me af, alstublieft, maak me af, ik sta in brand.'

De ss-man verroerde geen vin. Hij plukte een verse sigaret uit een blikken doosje, stak hem op en inhaleerde diep.

De gevangene hief zijn hoofd. Hij had modder op zijn gezicht, op zijn nek, zijn kaken klapperden onbeheerst, ik hoorde zijn tanden rammelen. Hij liet zijn gezicht zakken, sleepte zich met zijn ellebogen weg. De ingewanden hobbelden over het gras, trokken een spoor van bloed. Hij maakte een snurkend geluid, als een dier dat gewurgd wordt: 'Krgrrrr, kgrrrr.' Toen strekte hij zijn nek, schreeuwde naar de ss-man in het Duits: 'Schiet dan, hond, haal die trekker over, vuile mof, je moeder is een hoer, smeerlap, geteisem, klootzak, loop naar de hel, met je hele familie, knal me af.'

Aah. Ik ging bijna van mijn stokje. Geloofde mijn oren niet: een Joodse gevangene die een ss-man die naast hem stond de huid vol schold. Geloofde niet dat een Joodse gevangene wiens ingewanden uit zijn lijf bungelden een stem had als een megafoon.

De sigaret van de ss-man viel.

Misschien was hij staand gestorven? Nee, nee, zijn oogleden knipperden en hij ademde. Ja, hij ademde, zijn borst rees en daalde. Dat zag ik. Pas toen begreep ik het. De ss-man wilde zien hoe de dood langzaam, langzaam, terrein won. Ja. De ss-man wilde dat beeld in zich opnemen, ervan genieten.

Ik beet op mijn vingers om te voorkomen dat een kreet ontsnapte over mijn lippen: 'Schiet, vuile rotmof, schiet.' Ik keek naar Dov. Ik legde mijn vinger tegen mijn lippen, fluis-terde: 'Linke situatie, hou je koest.'

Dov reageerde niet.

Ik was bang dat de SS-man uit zijn trance zou ontwaken en ons zou doorzeven met kogels om zich te kunnen vergapen aan nog meer beelden van een naderbij sluipende dood. Ik keek om. De glimlachende gevangene leek dood rechtop te staan. Zijn broer gebaarde me: 'Geen zorgen, wij gaan ons er niet mee bemoeien.'

De vloekende gevangene liet zijn gezicht in de modder vallen. Hij jammerde naar Sheindele: 'Waar ben je, Sheindele, ah, Sheindele, mijn Sheindele.'

Ik wilde dood.

Het begon in mijn buik. Als een vuurbal die opsteeg vanuit mijn buik, die mijn borst in brand zette, mijn keel verstikte en zich door de wanden van mijn wangen drong. Ik duwde mijn vuist hard tegen mijn mond, maar dat hielp niet: een gepijnigd gejammer rolde over mijn lippen. Mijn lijf en schouders schokten, ik keerde mijn broer bruusk de rug toe, hield me vast aan een boomtak, duwde mijn gezicht ertegenaan. Ik huilde om de gewonde gevangene, huilde om mezelf en Dov, om vader en moeder, om mijn broers en zus. Ik huilde om thuis, ik huilde om mijn grote kater die het zo heerlijk vond om zijn nagels te scherpen aan mijn lakens. Ik huilde om de ketel kokend water die 's winters altijd op het vuur stond. Ik huilde om de droge sokken in mij la thuis, een warme trui.

De gewonde gevangene bleef om zijn Sheindele stamelen en ik wilde met hem een einde aan mijn leven maken, en maak hem af, vuile mof, klootzak, en ons ook, ja, stinkende betweter, hoop stront, arschloch. Maak af. Maak af.

Ik voelde Doves hand op mijn schouder. Hij pakte mijn schouder beet en drukte me tegen zich aan, liet niet los. Ik wilde me omdraaien, hem zeggen: 'Dov, wat moet er van ons worden, wat?' Ik keek hem aan, maar de woorden kwamen niet, alleen tranen, huilen, overvloedig huilen. Dov sloeg zijn armen om me heen en fluisterde: 'Wij zijn samen, wij zijn samen.'

Als ze mij op dat moment hadden doodgeschoten, was ik blij geweest. Ik smachtte naar een kogel in mijn hoofd, in mijn hart. Als ze mij in dat bos hadden vermoord, had ik dank je wel gezegd. Dank je wel, meneer, dank je wel. Tot op de dag van vandaag hoor ik als het waait of als het regent de kreten van die arme man. Tot op de dag van vandaag zie ik zijn ingewanden in het gras en SS-man die kaarsrecht boven hem uittorent. Traag zijn sigaret rokend. *Aach.*

De dood van die gevangene verscheurde mijn ziel.

Urenlang stonden we in de regen, mijn broer en ik, met de broertjes die ik uit Buchenwald kende. Blok 56. We hadden elkaar leren kennen voordat de een zijn oog verloor en de ander zijn spraakvermogen. Nog zo'n honderd gevangenen stonden daar, met ons. We zagen de gevangene rillen, zijn uitpuilende ingewanden; hij leek een vis die op het droge is geworpen. In het begin veel, aan het eind minder, tot de mieren kwamen en zich in zijn voorhoofd groeven. Ik wilde op die ss-man afstappen, hem zeggen: 'Wat mankeert jou? Hou jij die sigaret en geef mij dat geweer, maak er een eind aan, laat dit stoppen.' Maar toen zag ik mijn broer Yitzhak huilen en huilen en dat huilen in de regen kon ook zijn einde zijn, dus ik zei tegen hem: 'Kijk, daar, een konijn, daar, daar, tussen de bomen, en daar is een wolf, zie je die wolf?' Hij zag het niet. Ik keek om me heen, op zoek naar iets anders, zag de pakketten van de Duitsers, een berg voedsel, fluisterde tegen mijn broer Yitzhak: 'Kijk daar, wat zie je daar?' Hij gaf geen antwoord. 'Daar staan dozen met vlees, die kunnen we stelen, jij en ik, doen? En hou op met huilen, anders word ik gek. Ik kan daar niet tegen.'

Toen hoorden we een ss-man uit de richting van het dorp roepen: '*Wer Brot will, wird kommen*. Wie brood wil, moet komen.' Ze lokten ons als honden met brood het bos uit.

We kwamen het bos uit en namen elk een kwart brood in ontvangst. Opnieuw verorberde ik mijn portie in een keer. Ik

bleef hongerig en zwak. Ik kreeg mijn knieën niet gestrekt.

Ondertussen was de regen gestopt. Ik keek omhoog. Ik hoorde vogels zingen, veel vogels. Ze zaten verscholen in een grote boom en ik wilde in die boom klimmen, weet niet meer waarom. Ik dacht: dat lukt je nooit, te laat voor jou.

De ss-mannen schreeuwden: 'Rennen jullie, allemaal, naar het dorp.'

Wij konden niet rennen, het was modderig en glad. De zolen van mijn schoenen zonken weg in de blubber, ik voelde dat ik weggleed en – *oeps* – ik ging onderuit. Mijn broer greep me bij mijn broek, trok uit alle macht, hees me als een lappenpop uit de modder en liet niet los. Er waren er die voorover in de blubber vielen en niet meer overeind kwamen. Vlak bij me zat iemand op handen en knieën. Hij had niet meer de kracht om overeind te komen. Hij greep naar de benen van een gevangene die langs hem heen liep, die viel ook, sleurde een heel aantal anderen met zich mee. Ik hoorde kreten en huilen als het gepiep van een kuiken en opnieuw de klappen van geweerkolven – *baf. Baf. Baf.* Andere gevangenen liepen over hen heen, vertraptten hen op de plek waar ze lagen.

We liepen het dorp binnen. Een Duits dorp als het onze. Kleine huisjes met een schoorsteen, een tuin met een houten schutting, modderige paadjes, zeilen over bergen hooi. Dorpelingen gluurden van achter de gordijnen. De Duitsers zagen hen naar ons kijken. Ze gaven het bevel om halt te houden. We bleven staan bij een enorme schuur.

De ss-mannen riepen door een megafoon: 'Op een rij!' We vormden rijen. Ze gaven het bevel: 'De schuur in. Het is een Duitse schuur. Zorg ervoor dat 'ie schoon en netjes blijft.' Wij liepen de schuur in en de Duitsers bleven buiten.

Ik viel als een zak zand in het hooi.

Ik keek naar mezelf, naar mijn broer. De vochtige kleren vielen bij de naden uit elkaar. Er vielen gaten in, er was modder, de gekmakende jeuk van luizen. Het vreselijkst was de honger. Ik had een gevoel alsof een dikke worm met

vlijmscherpe tanden van binnenuit het vlees van mijn botten knaagde. Gehoest in die schuur, gevangenen spuugden bloed in het hooi. Er waren er die amper meer bewogen, die een afschuwelijk stinkend bruin spoor achter zich lieten. Ik zei tegen Yitzhak: 'Dit was het dan, we zijn er geweest. Ik ga hier niet meer weg.' Mijn broer zweeg. Even verderop zaten de twee broers uit Buchenwald. De broer die niet meer praten kon had zijn handen op zijn borst gelegd en grijnsde, zijn neus liep. De andere pulkte aan de korst van een forse wond aan zijn hand en likte de huid.

Ik verdroeg de aanblik van gevangenen niet meer. Ik hoorde er drie zachtjes kibbelen. Een zei: 'De oorlog is voorbij, ik zeg het je, twee, drie dagen nog, dan is het gedaan.' Een zei: 'Eens,' en trok zijn haren uit. Een krabde zijn buik en zei: 'Wat gaan we eten in deze klote-schuur?' De eerste zei: 'Hooi als het moet, maar de Russen komen, ik zeg het je.'

Ik nam me voor dat die Russen maar moesten komen wanneer het hun goeddunkte, over een jaar of twee dagen, het was mij om het even, ik zette geen stap meer buiten deze schuur.

Het was droog in die schuur.

We lieten onze kleren drogen aan de lucht, zagen toen dat de schuur een zolder had.

Mijn broer Yitzhak zei: 'Kom, we klimmen naar boven.'

Ik riep de jongens uit Buchenwald om mee te gaan. Ik klom het eerst omhoog, mijn broer kwam achter me aan en duwde me voort. De broers volgden. Op die zolder lag een flinke berg stro. We doken het stro in. Vonden tarwekorrels in de diepte. We aten die korrels met kaf en al, maar toen de avond viel en we onszelf toedekten met een laag stro had ik nog altijd honger. De geur van dat stro deed ons aan thuis denken en we vielen als een blok in slaap.

De volgende ochtend klommen we naar beneden om onze behoeften te doen.

Ik keek naar de gevangenen in de schuur en schrok. In de loop van de nacht waren er verscheidene gestorven. Ze

lagen opgestapeld langs de kant en ik begreep niet goed hoe dat gebeurd kon zijn. Ik had geen schoten gehoord, niemand had geschreeuwd of gehuild of gekreund; ze waren gestorven zonder ook maar een kik te geven, van de kou misschien, en Yitzhak zei: 'Ze wilden niet langer leven.'

De Duitsers waren buiten. Dorpelingen keken van een afstandje toe. Ze durfden niet dichterbij te komen. De Duitsers zaten vlak bij de schuur onder een boom vergenoegd naar een Duits marslied te luisteren. Ik luisterde naar de woorden. Het ging als volgt: 'De vogels in het bos zingen zo mooi, in het thuisland, in het thuisland, zien we elkaar weer.' Ze stamp-ten met hun voeten en klaptten in hun handen alsof ze zich voorbereidden op een feestelijke parade door een stadion vol mensen. Ik dacht: laat die Duitsers hun parades maar doen, laat ze marcheren, het laat me koud, ik blijf hier, in de schuur. Ik wilde het liefst zo snel mogelijk die zolder weer op, maar we bleven bij de doden. We beenden van de ene kant naar de andere om onze beenspieren los te maken. Ik hoorde de Duitsers buiten lachen en toen zetten ze een droef liefdesliedje in over een vrouw die ze misten. Het verbaasde me dat ze iets treurigs zongen. Ik wist niet dat Duitse soldaten ook tedere melodietjes konden voortbrengen. Ik zei tegen mijn broer: 'Ik had een mondharmonica in mijn zak, waar is die?'

Yitzhak keek me vragend aan, zei: 'Die heb ik, geen zorgen, ik bewaar hem voor je.'

Later klommen we de zolder weer op en we bleven daar tot de avond viel. We hadden de puf niet om naar beneden te gaan. Ik lag op het stro en kauwde op graankorrels. Water was er niet. Ik gluurde omlaag. Ik keek naar de stapels lijken en realiseerde me dat er nog meer doden waren gevallen.

Plotseling hoorden we roepen, ergens beneden. 'Wie brood wil, buiten komen.'

We keken over de rand. Gevangenen die de kracht nog hadden slenterden naar buiten. De zwakkeren bleven in het hooi liggen. De doden verroerden zich niet.

De Duitsers zetten de gevangenen op een platte wagen met een tractor ervoor. We hoorden de tractor naar het bos rijden. Een paar minuten later: *ra-ta-ta-ta-ta*. En stilte. En opnieuw: *ra-ta-ra-ta-ta*. En stilte. De Duitsers roeiden de sterksten uit met een machinegeweer.

Wij bleven op die zolder, twee broederparen en mieren en wormen die alleen op mij afkwamen. Ik keek naar mijn broer. Ik wist dat hij ze niet kon zien. Hij lag plat op zijn rug, hield zijn buik vast. Ik wilde hem vertellen: 'Ik heb mieren, mieren vreten mijn hersenen op.' Ik zweeg. Had de kracht niet om te praten. Ik keek naar de broers. Ze sliepen dicht tegen elkaar aan. Leken een enkel afzichtelijk lijf met twee hoofden.

Een paar uur verstreken, toen klonk er opnieuw geschreeuw. 'Wie brood wil, naar buiten komen.' Ik begreep dat ze me riepen om brood te komen halen. Eindelijk was het mijn beurt. Ik stond op. Dat lukte maar net. Ik moest me vasthouden aan de muur om overeind te komen. Ik boog me over de ladder, stak een been uit.

Mijn broer Yitzhak sprong op uit het stro, zei: 'Wat ben jij aan het doen?'

Ik zei: 'Ze roepen ons voor brood.'

Mijn broer greep mijn hand, kneep hard. Riep met gedempte stem: 'Wij blijven hier.'

Ik zei: 'Nee. Nee. Nee. Ze roepen ons, we moeten komen. Ik ga erheen, naar beneden.'

Mijn broer trok me naar zich toe: 'Ik laat je niet naar beneden gaan, het is een val, zie je dat niet? Ze delen helemaal geen brood uit, ze maken je af in het bos, dat heb je net zelf gehoord.'

Ik schreeuwde: 'Niks, ik laat me niet tegenhouden, ik ga, naar beneden, basta.'

Ik putte kracht uit de allesoverheersende honger, duwde mijn broer weg en sprong op de ladder. Ondertussen blèrde de megafoon maar: 'Wie brood wil, naar buiten komen.' Ik hief een hand, schreeuwde: 'Wacht, wacht, ik kom eraan.'

Mijn broer sprong boven op me, duwde me in het stro.

Ik kwam overeind. Ging recht voor hem staan, zette me schrap, schreeuwde: 'Laat me gaan!'

Toen hief hij zijn hand, *pats*, mepte me vol in mijn gezicht. *Aah*. Alsof iemand met een flink stuk hout in mijn gezicht sloeg. Ik duikelde in het stro. Hield mijn hand tegen mijn wang, keek hem aan. Mijn wang gloeide alsof ik in een vuur had gelegen. Het was de pijnlijkste klap die ik in heel die oorlog heb gekregen. Ik kon niet geloven dat mijn broer Yitzhak me in mijn gezicht had geslagen. Ik keek naar hem. Mijn hemd was nat. De tranen biggelden over mijn wangen, spoelden de mieren en de wormen van mijn voorhoofd, mijn neus, mijn mond.

De broers zaten bevend naast elkaar in een hoekje, hielden elkaars hand vast. Mijn broer keek me aan, zei geen stom woord. Beet alleen maar op zijn lippen.

Ik kromp in elkaar.

Plotseling daalde er een vreemde stilte neer over de schuur. Toen klonken er kreten, huilen, mijn broer tuurde omlaag, riep: 'Ze slepen gevangenen de schuur uit. Ze maken iedereen af.'

We hoorden Duitsers praten onder aan de ladder.

Mijn broer siste: 'Verstoppen, vlug.'

We doken als razenden onder het stro. Maakten een kuil. Wierpen armen vol, de hele berg, over ons heen en bleven roerloos liggen. Mijn broer pakte mijn arm onder het stro en kneep, liet niet los. Het deed pijn en ik hield me koest.

De Duitsers klommen de zolder op.

Ik hoorde hen praten boven ons hoofd. Ik hield mijn adem in en hoorde een doffe klap, een ritselend geluid. Weer een klap op het stro, ritselen, alsof ze stro op een wagen aan het laden waren. Ik begreep dat ze een hooivork door de laag stro dreven. Ze wilden ons opjagen als ratten. Ik hoorde hen van de ene naar de andere kant gaan. Ik dook in elkaar, maakte me zo klein als een vlek. Ik rilde over mijn hele lijf. Elke spriet

stro was als een naald die in mijn huid prikte. Ik voelde duizend naalden prikken. Mijn hart ging als een razende tekeer en ik kon amper ademhalen. Angstvallig zorgde ik ervoor dat boven me geen sprietje bewoog. Telde de klappen. *Bats*. Terughalen. *Bats*. Terughalen. *Bats*. Ik bad God dat ze geen hooivork in mijn achterwerk joegen, mijn rug, mijn hoofd, en toen stopten ze dat prikken in het stro. Misschien omdat er beneden geschreeuwd werd. We hoorden de Duitsers boven onze hoofden discussiëren, toen snelle stappen de ladder af en stilte. Ik begreep niet wat er aan de hand was. Alsof we in een lijkenkuil lagen.

We durfden niet naar buiten.

Urenlang lagen we daar, onbeweeglijk, met een razende honger en een razende dorst. We hoorden geen Duitsers meer roepen om brood te komen halen. We hoorden geen schoten meer, geen geschreeuw van gevangenen.

Heel voorzichtig maakte ik een gaatje boven me. Ik zag duisternis, de nacht. Ik plaste in mijn broek, tastte om me heen – waren die broertjes dood? Ik wist dat er met mijn broer Yitzhak niets aan de hand was. Zijn hand lag op de mijne. Ik kon de slaap niet vatten. Mijn wang brandde nog altijd na van de klap, en toen herinnerde ik me het verhaal over mijn broer Yitzhak.

Op een avond riep mijn vader mijn broer naar de schuur in de tuin. Hij had hulp nodig om een kalf te slachten. De Hongaren hadden ons verboden kalveren te slachten. We slachtten clandestien. Mijn broer Yitzhak hield de lantaarn hoog, de rebbe slachtte, vader wilde. Ik weigerde de schuur in te gaan. Kon dat lijden van zo'n dier niet aan. Die avond, een paar minuten voordat er geslacht zou worden, viel de Hongaarse politie de schuur binnen. Iemand had ons verlinkt.

Ze schreeuwden tegen vader: 'Dus jij slacht, huh? Ah?'

Vader zweeg.

Ze namen de rebbe en mijn broer mee voor verhoor. Yitzhak was twaalf jaar oud. De militairen zeiden tegen mijn

broer: 'En, wat deed jij daar met dat kalf in die schuur?'

Mijn broer gaf geen antwoord.

De militairen schreeuwden tegen de rebbe: 'Wat moest je daar, hè, met dat kalf in die schuur?'

De rebbe weigerde te praten.

De militairen zetten mijn broer en de rebbe tegenover elkaar en bevalen mijn broer: 'Sla de rebbe in zijn gezicht.'

Mijn broer weigerde.

Een Hongaarse militair sloeg Yitzhak in zijn gezicht. 'Sla de rebbe in zijn gezicht.'

Hij weigerde. Een militair sloeg mijn broer op het hoofd.

Een andere militair ging voor de rebbe staan. Hij beval hem: 'Sla die jongen in het gezicht.'

Hij weigerde.

Pets. De militair mepte de rebbe. 'Sla die jongen in zijn gezicht.'

Hij weigerde.

Pets. De andere wang.

Toen zei de rebbe: 'Icho, we doen wat zij zeggen, hoor je me?'

De rebbe sloeg Yitzhak in het gezicht. Yitzhak sloeg hem terug. De rebbe sloeg, Yitzhak sloeg. Alsof ze elkaar een bal toespeelden.

De militairen keken de twee aan en barstten in lachen uit. Na een paar minuten zeiden ze: 'Zo is het wel genoeg.' Ze zeiden: 'Hebben jullie in die schuur een kalf geslacht?'

De rebbe en Yitzhak gaven geen antwoord. De militairen hadden er genoeg van. Ze stuurden de rebbe weg, Yitzhak bleef achter.

Het was winter. In het vertrek loeide een gietijzeren fornuis.

De oven was roodgloeiend. Tegen het fornuis was een lemen bak gebouwd, zo hoog als een bank. De Hongaarse officier, lang als een elektriciteitspaal, gaf het bevel mijn broer op het hete leem te zetten. Yitzhak zat. Zijn billen verbrandden. Hij danste als een acrobaat op het leem. De soldaten lachten zich

schor. Hij danste en danste, hield zijn kaken op elkaar. Ten slotte lieten ze hem gaan.

Hij kwam thuis met verbrandde billen en vuurrode konen. Dat lachen van die soldaten had hem het meest pijn gedaan.

Ik zei hem: 'Zo gaat dat met die Hongaarse politie. Om het minste of geringste laten ze Joden elkaar aftuigen.'

Ik realiseerde me dat zij Yitzhak hadden geleerd te slaan en daardoor mij te redden. Ik viel onder het stro in slaap.

Vroeg in de ochtend hoorden we een zwaar en donker geluid. Als het geluid van een tractor.

We doken op uit het stro. Gluurden naar beneden. Een enorme tank stopte pal voor de schuur. Op de tank waren sterren geschilderd. We wisten niet of die tank van de Duitsers, de Russen of de Amerikanen was.

Van beneden kwamen vreugdekreten. Gevangenen gilden: 'Amerikaanse soldaten, Amerikaanse soldaten, ze hebben ons bevrijd, de Duitsers zijn gevluht.'

Mijn broer en ik en de twee broers begonnen te huppelen als veulens in de wei. We schreeuwden: 'De oorlog is voorbij, de oorlog is voorbij, de oorlog is voorbij.' We vielen elkaar om de hals, huilden.

Een van de twee broers greep naar zijn borst. De broer die niet meer wist hoe hij moest praten viel en bleef bewegingloos liggen. We probeerde hem weer bij te brengen, dat lukte niet. Hij had een hartaanval en stierf ter plekke. Stierf van vreugde. Hij had een grijns van oor tot oor.

Yitzhak en ik en de arme verweesde broer klommen omhoog. Gevangenen dansten van vreugde naast een kar die achter een tractor was gehangen.

Mijn broer Yitzhak wees naar hen en zei: 'Kijk, wij hebben hen gered. De Duitsers wilden die kar volladen, maar werden door ons opgehouden. Ze kwamen die hooizolder op om ons te zoeken en hadden niet meer de tijd om de mensen die ze op die kar hadden geladen dood te schieten.'

Ik reageerde niet. Ik had een brok in mijn keel.

De oorlog was voorbij. We liepen. Yitzhak liep een eindje voor mij uit omdat ik om me heen liep te kijken. Daar was de zon. Een witte wolk. Het was voorjaar. Ik zag een bloembed.

Yitzhak

We bleven alleen achter in de tuin bij de schuur. Een grote tuin, die behoorde aan een Duitse boer. Dov en ik, zonder de broer die nu alleen was. Zonder de gevangenen die van de kar gesprongen en verdwenen waren.

Het was tamelijk warm en het was er drassig. Er hing een zware geur van koeienmest, een geur die zich mengde met de zure geur van stro. Net als op de dag waarop we ons huis verlieten in het dorp Tur'i Remety in de Karpaten. Ik hoorde de tank door het dorp ratelen. Ik hoorde een trein langsrazen over het spoor. Ik dacht: oy, zo meteen komen er soldaten die ons naar een synagoge slepen en daarvandaan naar een of ander perron. Daar zorgen ze wel voor, een perron voor Joden die zich schuilhielden. Ik gaf mezelf een klap op mijn hoofd. Nee, nee, de oorlog is voorbij.

Ik zag een koeienschuur voor me, groter dan de schuur die wij thuis hadden. Naast de schuur stond een gedrongen bruin paard, aangespannen voor een wagentje, en daarnaast lag een blikken trommel. Ik pakte de trommel en liep naar de schuur. Ik wilde een koe melken, voor mijn broer en mij. Plotseling hoorde ik een bons op de zware houten deur. Een boer met een snor en laarzen kwam naar buiten. Hij keek mij aan, toen Dov, en zei in het Duits: 'Wat moeten jullie?'

Ik zei: '*Essen und Trinken*,' en maakte een gebaar om duidelijk te maken dat we honger hadden.

Hij monsterde me van top tot teen, keek naar mijn gestreepte kleren. Hij kauwde ergens op, spuwde op de grond

en gebaarde me te wachten. Ik wachtte. De boer ging het huis binnen. Ik keek achter me, zag Dov naar de schuur rennen. Ik riep hem terug, maar hij was al bij de schuur, wierp mij een schuine blik toe. Ik gebaarde hem te komen, maar hij bleef bij de ingang staan. De Duitse boer kwam terug met een tinnen beker en gaf die aan mij. De beker was warm. Ik nam een slok. Koffie. Met hete, zoete melk, voor het eerst sinds ik van huis weg was.

Ik dronk het in een teug leeg en kokhalsde. Ik hoestte, hapte naar lucht die er niet was. Daar zul je het hebben, de oorlog is voorbij en ik sterf aan een verrekt kopje koffie. Ik was de nazi's de baas gebleven, had hun honden getrotseerd, de honger in de kampen, en nu ga ik alsnog dood, op het erf van een Duitse boer die me wil helpen om in leven te blijven. Als ik een pistool had gehad, had ik mezelf neergeknald, zo boos was ik.

De Duitser zag dat ik amper adem kreeg en beukte me een paar keer op mijn rug, keek naar me, toen naar Dov, die net de schuur uit kwam, greep me in zijn armen, tilde me op en legde me in de wagen, sprong op de bok en gaf het paard een ferme tik met de zweep. Het paard zette het op een draf, precies op het moment dat Dov in de richting van de wagen rende. Ik klauwde met mijn hand naar mijn keel, hield die vast. Hield niet op met hoesten. Snot droop uit mijn mond, als bij het kalf dat we hadden geslacht in de schuur. Ik rochelde: 'Ik ga dood, ik ga dood.'

Een paar minuten later waren we bij een Duits hospitaal, dat zag ik aan het rode kruis. Bij de ingang hoorde ik een taal die ik niet verstond en realiseerde ik me dat Dov alleen op dat erf was achtergebleven. De Duitse boer tilde me uit de bak en droeg me op zijn rug. Hij riep: 'Koffie, koffie, ik heb hem koffie gegeven.'

Drie artsen legden me onmiddellijk op een brits, wrongen mijn kaken uit elkaar en duwden een slang in mijn slokdarm. De koffie spoot eruit. Ik kreeg weer lucht. Ik was doornat,

alsof ik onder een koude douche had gestaan. Ik hijgde als een pomp die op vol vermogen draait en keek naar de jongste van de drie artsen. Hij legde een hand op zijn borst en zei: ‘America, America.’ Hij had een aangename glimlach, en een grote ring om zijn vinger. Hij wees naar een arts naast hem, een man met ongeschoren kaken en een kaal hoofd. Hij zei: ‘Polen, Polen.’ De arts uit Polen glimlachte niet. Toen wees hij op de derde arts. Ik zag sluijk blond haar en schrok. Hij zei: ‘Duitsland.’ De Duitse arts maakte een bruske hoofdbeweging in de richting van zijn borst.

Mijn maag keerde om: een Duitse arts die zich om mij bekommert? Ik wilde schreeuwen, tegen die Amerikaanse en Poolse arts zeggen: ‘Hoor eens, jullie! Duitse artsen vermoorden Joodse kinderen. Ik ben een Joodse knaap en ik pak nu mijn biezen. Vaarwel.’ Ik zat op die brits en zag die drie met elkaar smoezen alsof het beste kameraden waren. Schokkend vond ik dat. Ik begreep maar niet waarom een arts uit Amerika en een arts uit Polen vriendelijk aan het keuvelen waren met een arts uit Duitsland.

De Duitse arts keek naar me en zei: ‘U bevindt zich in een Duits ziekenhuis. De oorlog is voorbij. Wij werken samen.’

Toen zei de arts uit Polen in het Duits: ‘Uw maag is verkleefd en verkrampd.’ Hij vouwde zijn handen open, bracht ze naar zijn kin, legde een vinger op zijn kin en zei: ‘Er was geen plek in uw maag voor een kop koffie en u verslikte zich. Maar alles is in orde, nu.’ Hij wees op mijn benen en zei: ‘Maakt u zich geen zorgen, die zweren behandelen we wel.’

Ik wilde niet dat een Duitse arts met zijn poten aan me zat en klauterde van de brits. Ik was duizelig en kotsmisselijk.

De arts uit Polen zei: ‘Nee, nee, jongeman, ga liggen, u moet echt hier blijven.’

Ik dacht aan de Duitse boer die me naar het ziekenhuis had gebracht, ik zei tegen mezelf: geen zorgen, een Duitse arts heeft je het leven gered, en kroop weer op het bed. Ik wist dat hij zich om me bekommerd had omdat de oorlog voorbij was en

hij zich het vege lijf wilde redden. Ik wilde de Amerikaanse arts roepen die me had geholpen, zonder zijn vrienden, maar ik sprak geen Amerikaans.

De Poolse arts riep verpleegsters. Twee vrouwen met grote borsten stapten op me af en mijn hart sloeg over, bonkte toen hard tegen mijn ribben. De verpleegsters roken naar goede zeep, parfum misschien. Ze hadden zachte handen en een kalmerende stem. Ze wilden me helemaal uitkleden, pakten mijn schoenen vast en trokken, trokken, en ik gilde van pijn. De zweren onder mijn voeten waren vastgekoekt aan het voetbed. De korsten bedekten ook een deel van de plastic strips aan de bovenzijde.

De Poolse arts zei: 'Probeer eerst die broek maar uit te krijgen.'

Die twee brave verpleegsters trokken voorzichtig aan de band van mijn broek – niets. Ook de broek was vastgekoekt aan mijn huid. De arts haalde een schaar, knipte een deel van de broekspijp weg en wees. Er zaten oude zweren op mijn kuiten. Het wilde vlees van die zweren was verkleefd met de stof van de broek. Ik zag dat de arts met een pijnlijk vertrokken gezicht zijn wenkbrauwen optrok. Hij viste een zakdoek uit zijn broek en wreef over zijn voorhoofd en nek. Een verpleegster verontschuldigde zich en verdween. Even later kwam ze met een nat gezicht terug.

De arts keek haar aan, zei: 'Gaat het?'

Ze zei: 'Ja, ja,' en bloosde. De arts knipte mijn hemd open. Ook het hemd zat vast aan mijn huid, ter hoogte van mijn oksels. Ik begreep onmiddellijk dat ik de rest van mijn leven vastzat aan die smerige Duitse strepen.

Ik pakte de hand van de arts en fluisterde: 'Dokter, vil me maar, maakt me niet uit, vil me, haal die Duitse arts erbij, die weet hoe je iemand villen moet, haal hem erbij, ik smeed u.'

De verpleegsters vulden een bad met warm water, goten er een halve fles olie in leeg en zetten mij er met kleren en schoenen en al in. Langzaam werd mijn huid week. De kleren en de

schoenen ook. Na ongeveer een uur pelden de verpleegsters de kleren van mijn lijf, alsof ze de schubben verwijderden van een zieltogende, nog maar net levende vis. Het water kleurde roestbruin. Het rook walgelijk. Ik voelde vurige steken op mijn huid, maar het was vooral mijn achterwerk dat schrijnde. Ik gaf echter geen kik.

De verpleegsters waren klaar met uitkleden, lieten het vuile water weggelopen en vulden het bad met schoon water. Ik bekeek mijn graatmagere lichaam en bedekte als eerste mijn penis, die begon op te warmen maar even snel weer afkoelde toen de verpleegsters zeep en een ruwe spons paktten en mijn huid begonnen te schrobben. Vooral de plekken waar luizen zaten. Ik dacht: laat maar komen wat komt, toe maar. Ik liet hen begaan, liet hen vrij over mijn lijf wandelen en verzette me niet tegen die spons. Ik hoorde zwaar ademen: *pfoeeh, pfoeeh, pfoeeh*. Als uitademen zonder te fluiten. Het voelde alsof ze nog eens twee of drie kilo afschraapten van de schamele dertig die ik woog.

Langzaam kleurde ik roze op de plekken waar ik niet tot op het bot was uitgeteerd. Het was aangenaam en ik voelde een sterk verlangen opkomen om te gaan huilen. Ik weerstond het. Ik zag hen blikken kruisen, beschroomd om mijn voorkomen.

Ik wilde slapen, heel lang slapen.

De verpleegsters brachten me naar een bed. Ze smeerden zalf, brachten verbandmiddelen aan. Ten slotte brachten ze me echte soep met aardappelen en vers brood. Ik at gehaast en viel prompt in slaap.

Drie dagen lang sliep ik, een verwarde slaap, met een bonzende schedel en een gloeiend voorhoofd. Ik had nachtmerries, voornamelijk over handen. Een van die handen klauwde naar me, op alle mogelijke momenten. Een gezonde hand was het, verbonden met een schouder waarop de onderscheidingstekens te zien waren van een Duitse officier, die bij mijn bed bleef staan om me mee te nemen naar het crematorium. Ik probeerde me achter een pijp te verstoppen, maar die Duitse

hand hield me in een ijzeren greep. Ik zag een stalen mouw met een messcherpe vouw. Ik riep om mijn moeder en de hand verdween en maakte plaats voor een glimmende zwarte laars. De laars drukte op mijn ribben. Ik was ervan overtuigd dat die Duitser me wilde smoren. Ik sperde mijn mond open, gilde: 'Duitsers, Duitsers,' met een vreemde, verstikte stem die ik niet kende. De laars drukte nog steviger en ik kreeg geen lucht. Ik probeerde hem van me af te duwen, maar dat lukte niet.

Plotseling zag ik een geweerkolf en een touw dat boven mijn hoofd bungelde. Ik sprong uit bed, maar twee sterke handen hielden me tegen. Duwden me terug in de kussens. De handen waren verbonden aan een hoofd zonder gezicht. Ik wist niet of die handen ook toebehoorden aan een Duitser. Ik hoorde een vaderlijke stem. Die stem dwarrelde langs mijn oor, sprak: 'Sh... sh... Ik ben het, dokter Spielman uit Polen. U kent me.' Ik wilde niet luisteren. De handen reikten me een glas water aan, maar ik weigerde te drinken om niet te worden vergiftigd. Ik probeerde zelfs dat water op de grond te morsen. De stem drong aan, kalm en beheerst: 'Kom, drink, dit is suikerwater. U moet wat drinken.' Ik klemde mijn lippen op elkaar. Hij gaf niet op, zei: 'Wij hebben elkaar twee dagen geleden ontmoet, door die koffie.' Hij ging wat meer rechtop zitten, legde een hand op mijn borstkas en zei: 'Hier, een hand. Hier, een glas water. Schoon water. Drink.' Ik dronk en het smaakte goed. Ik ging weer achterover in het kussen liggen en keek hem aan. Hij glimlachte en zei: 'U hebt tyfus. Over een paar dagen bent u weer de oude.'

Ik fluisterde: 'Nee, nee, ik heb gedachten, ik heb beelden, ik word krankzinnig.'

Hij zei: 'Die gedachten en beelden horen bij de koorts. U wordt echt niet krankzinnig. Als de koorts zakt, bent u zo weer op de been.'

Ik mompelde: 'Hoe weet u dat? Hoe?'

Dokter Spielman zei: 'Voor de oorlog was ik psychiater, in

Boedapest. Ik ken dit soort situaties.'

Ik had geen idee wat een psychiater was, maar ik voelde me beter, tot de avond kwam en ik een witte jas zag. Twee. Met een compleet lichaam erin. Hoofd, borstkas, armen, benen, tegen elkaar aan geperst, het lichaam van een vrouw. Ze spraken Amerikaans. De verpleegsters legden natte handdoeken op mijn voorhoofd, op mijn borstkas. Ik vroeg om meer suikerwater. Ze brachten dat. Ik vroeg om meer. Ze gaven het. Ik viel in slaap. Een paar uur later werd ik nat van het zweet wakker. Het was donker, een duisternis gevuld met lichaamsdelen, die over me heen kropen. Ik zag ook zakken en schoenen in een vitrinekast. Ik wilde die schoenen pakken. De glazen deur zat dicht, maar toen zag ik een hoge stapel koffers. Als een toren. Ik klom naar de top. Ik zag een hand die me wenkte, aanspoorde om te springen. Verroerde geen vin. Bijna was daar een witte handschoen die me linksaf dirigeerde. Ik wist niet wat beter was, links of rechts. Ik werd wakker.

Ik hoorde mezelf roepen: 'Links. Rechts. Links. Rechts.'

Een verpleegster met een zaklamp kwam naar me toe. Ik schreeuwde: 'Red me, red me.'

Ze verwisselde mijn hemd en broek, verwisselde het laken, gaf me medicijnen, fluisterde: 'Slaap, slaap.'

Ik vroeg: 'Wanneer gaan we eten, huh?'

Ze zei: 'Het is nu nacht,' en verdween.

Ik kon de slaap niet vatten.

Ik kon niet geloven dat ze me in de ochtend brood zouden komen brengen en begon me zorgen te maken dat de Duitsers onderweg waren hiernaartoe. Over een uur of twee zouden ze ons in open wagons proppen en dan zouden we een dag of wat reizen en stoppen om aan een dodenmars te beginnen.

Langzaam kwam ik het bed uit. Schuifelde tussen de bedden door, langs patiënten die vast lagen te slapen. Ik zocht naar brood onder hun kussen, onder de lakens, de matrassen. Ik vond een paar stukken, voor het geval we in een beestenwagen gezet zouden worden, en ik liep naar het toilet. Ik

zag een goede plek om brood te verstoppen, onder een steen in de vensterbank. Ik wierp een blik op de doucheruimte. Mijn hart bonsde. Ik had het niet op douches. Ik keek naar de sproeikop en zag een Duitse hand verschijnen. Ik herkende die hand aan de strepen op de mouw. Ik huiverde. Ik wist zeker dat de Duitsers mijn hand zouden afhakken. Ik vluchtte meteen weer naar bed. Onderweg kwam ik meer boeven tegen. Ze liepen op hun tenen om niemand te storen. Ik stopte het brood dat ik had gevonden achter het elastiek van mijn broeksband. Eindelijk viel ik in slaap. Daarna huilen en schreeuwen.

Ik sprong mijn bed uit. Twee bedden verderop bonkte een patiënt met zijn hoofd tegen de muur: 'Rovers, rovers, waar is mijn brood?' Een heel aantal patiënten naast hem begon te jammeren. Het brood dat zij voor de volgende dag hadden bewaard, was verdwenen. Verpleegsters kwamen aanrennen. Ze deden de lampen aan.

Een patiënt met verband om zijn hoofd stond boven op zijn bed en jammerde met een schorre stem: 'Nee, nee. Nee. Ik stap die wagon niet uit, nee.'

De verpleegsters slaagden er in om iedereen te kalmeren met vers brood uit de keuken. Ik wilde slapen. Ik hoorde een Amerikaanse verpleegster in het Duits zeggen: 'Je hoeft geen brood meer te stelen, er is genoeg voor iedereen. Welterusten.'

Zinloos. Ik bleef eten stelen. Anderen deden hetzelfde. Ik moest brood bewaren, in de buurt van het toilet, in mijn kussen, onder mijn kleren, achter mijn oor desnoods.

Een paar dagen verstreken en de koorts zakte.

Ik rustte nog een paar dagen uit, lag hoofdzakelijk in bed, maar op een ochtend kwam het als een mokerslag binnen: ik had een broer. Waar was hij? Waar was mijn broer? Ik kon niet begrijpen dat ik hem vergeten was, dat ik er geen moment meer aan had gedacht dat hij me bij de schuur had nagestaard.

Ik sprong uit bed en rende naar de zusters die me verzorgd hadden. Ik begon te schreeuwen: 'Ik heb een broer! Wat is er

met hem gebeurd? Waar is hij? We zaten samen in die schuur, bij de Duitse boerderij.’

De verpleegsters staarden naar me alsof ik niet goed snik was. Dokter Spielman kwam erbij. Hij sloeg zijn armen stijf om me heen en manoeuvreerde me zo weer naar bed, zei: ‘Sh... sh... Het is goed, sh... We gaan weer naar bed, wil je wat suikerwater?’

Ik riep: ‘Ik ben niet gek, dokter, geloof me. Ik heb een broer, we waren samen, luister, luister naar me.’

Dokter Spielman wilde niet luisteren, hij wilde me suikerwater voeren: ‘Rust. Dat is het beste voor je, toch?’

Hij stopte me in bed, dekte me toe en legde een hand op mijn voorhoofd. Ik keek hem aan. Hij had een diepe plooi tussen zijn wenkbrauwen. Ik besepte dat hij vermoedde dat mijn koorts weer was gestegen.

Ik wachtte tot hij zijn hand weer wegnam, zei: ‘Ga niet weg, alstublieft. Help me.’

Dokter Spielman streek me over mijn hoofd, zei: ‘Ik ga een injectie halen.’

‘Nee, nee, geen injectie, geen medicijnen, ik wil dat u even naar me luistert, twee minuutjes, meer niet. Wilt u even naar me luisteren, alstublieft?’

Dokter Spielman sleepte een stoel naderbij en kwam naast me zitten. Ik keek hem recht in zijn ogen. Ik balde mijn vuisten, stak ze onder de deken en begon langzaam te praten. ‘Luister, dokter Spielman, mijn broer en ik kwamen elkaar toevallig in Buchenwald tegen. Wacht. Voordat ik dat vertel, zal ik eerst vertellen wat er met ons is gebeurd. Ik heb een familie. Vader, moeder, twee broers en een zus. We woonden in een gehucht in de Karpaten. In Hongarije.’ Ik zweeg. Ik had een brok in mijn keel.

Dokter Spielman legde zijn hand op de mijne en zei: ‘Wat is er met je familie gebeurd, Icho?’

Ik veegde mijn neus af aan het laken. ‘Wij zaten in Auschwitz. Vader, moeder en Sarah, en mijn grote broer ergens

anders in het kamp. Alleen Avrum en ik bleven bij elkaar. Later verdween Avrum ook. Ik heb in meerdere kampen gezeten. In de winter kwam ik terug in Buchenwald. Daar vond ik mijn broer, die een jaar ouder is dan ik, terug. In Blok 56. Ik herkende hem eerst niet. Hij leek doodziek, een doodziek jochie. Te voet hebben we Buchenwald verlaten om te creperen op de Duitse wegen; soms reisden we een stuk in een trein met open veewagons. We hebben honderden kilometers gelopen samen.'

Ik sloeg het laken voor mijn gezicht en zweeg.

Dokter Spielman kneep in mijn hand en vroeg: 'En toen? Wat is er toen gebeurd?'

'Hij en ik hebben het overleefd. Wij leefden nog toen die Amerikaanse tank kwam. Wij zaten op een zolder, in een schuur, toen de Duitsers vluchtten. We klommen naar beneden. Samen met een wees, een jongen die net zijn broer was kwijtgeraakt. Ik weet zeker dat hij naast me stond. En toen dronk ik koffie en van wat er daarna gebeurde, weet ik niks meer. Waar is mijn broer, dokter Spielman?'

Dokter Spielman leunde achterover. Hij streek met een hand over zijn hoofd, zei: 'Ik geloof je, ik geloof je.'

Ik trok het laken weer op en kon niet stoppen met huilen.

Dokter Spielman verdween om wat suikerwater voor me te halen. Ik dronk en toen zei hij: 'Ik weet niet waar je broer is. We hebben lijsten, daar moet je maar eens naar kijken. Maar we hebben hier een heleboel patiënten en we hebben niet van iedereen een naam. Je kunt het beste zelf op zoek gaan.'

Ik sprong uit bed.

Dokter Spielman stond op. Pakte me bij mijn schouder en zei zacht: 'Veel mensen zijn op het allerlaatst, aan het einde van de oorlog, nog gestorven, begrijp je?'

Ik drukte mijn handen tegen mijn oren, riep: 'Dat wil ik niet horen. Mijn broer heeft die mars langs de Duitse wegen overleefd en hij leeft nog en ik ga hem vinden, hoort u? Ik ga hem vinden.'

Dokter Spielman glimlachte. ‘Goed, goed dan. Succes.’

Ik zette het op een lopen.

Ik kwam bij de artsenkamer. Een verpleegster met zwarte krulletjes nam de lijsten met me door. Mijn broer stond er niet op. Ze stelde voor om alle bedden langs te gaan. ‘Maar wel eerst artsen en zusters vragen, hoor.’

Ik begon van artsen naar verpleegsters te rennen. Zonder er rekening mee te houden of zij misschien met een patiënt bezig waren. Ik ging naast hen staan en legde langzaam uit: ‘Ik ben op zoek naar mijn broer. Even lang als ik. Bruine ogen. Licht haar, nee, dat is donker geworden in de kampen, en hij is mager, dertig kilo, misschien vijfendertig. Hebt u zo iemand gezien, hier in het ziekenhuis?’

De artsen en verpleegsters kenden niemand die voldeed aan die beschrijving.

Ik had het gevoel dat ik gek aan het worden was.

Ik zocht naar patiënten die misschien iets wisten, ik riep: ‘Kent iemand de schuur in het dorp vlak bij het bos, de schuur met de tank?’

Een patiënt in een bed vlak bij de deur lichtte zijn hoofd uit het kussen. Hij had een smerig verband om zijn nek. Hij zei: ‘Bos? Bos? Daar moet ik ook heen, daar hebben ze de kinderen heen gebracht, Moishe en Yossel.’

Een verpleegster kwam naar me toe en fluisterde: ‘Dit heeft geen zin.’

Een patiënt met een gipsverband wenkte me. Ik liep naar hem toe. Hij had een zwart litteken over zijn kale hoofd. Hij trommelde met lange, dunne vingers op het gips om zijn benen; hij wilde met me praten, maar zijn stem haperde.

Ik zag iets vreemds aan zijn gezicht. Het duurde een minuut voordat ik het begreep. Hij had geen wenkbrauwen of wimpers. Ik boog me naar hem toe.

Hij fluisterde: ‘Ik ken die schuur in dat dorp. Ik zat daar toen de gevangenen uit Buchenwald aankwamen.’

Mijn stem trilde. ‘De schuur met die tank?’

Hij fluisterde: 'Ja, die.'

Ik vroeg: 'Waar zijn de gevangenen uit die schuur heen gegaan, waar?'

De man fronste zijn voorhoofd.

Ik riep: 'Wacht, waar ben jij vanuit die schuur naartoe gegaan?'

Hij fluisterde: 'Het ziekenhuis.'

Ik vroeg: 'Alleen?'

Hij grijnsde. 'Hoe had ik dat moeten doen? Heb je dat gips gezien? Ik ben gebracht, in een wagen.'

Ik begon te transpireren. Ik zei: 'Ik ben ook in een wagen weggebracht. Wie heeft je gebracht?'

Hij greep naar zijn keel en vroeg om water.

Ik zei: 'Wacht even. Ik haal zo water, maar eerst je verhaal. Probeer het je te herinneren. Zaten er nog andere gevangenen in die wagen?'

Hij zei: 'Dat weet ik niet meer, een boer heeft me gebracht, een dikke boer met een pijp. Mag ik water?'

Ik bracht hem een glas water. Hij dronk en ik vatte moed. Dacht: misschien is mijn broer ook flauwgevallen van honger en weet hij zijn naam niet meer.

Ik rende naar de ingang van het hospitaal en ging van bed naar bed naar bed.

Ik monsterde de gezichten van slapende patiënten. Tilde dekens op, kussens.

Een Amerikaanse verpleegster zei: 'Jouw broer ligt hier niet. Ik ken iedereen hier.'

Ik was ondertussen aan het eind van de zaal. Begon aan de tweede rij bedden. Sommige patiënten hadden met bloed doordrenkt verband, de meesten hadden geen verband. Ze lagen stil en bleek en dun en uitgeput, hielden hun ogen dicht wanneer ik de lakens optilde. Bij sommigen zag ik gele vlekken op het matras. Om de paar seconden kreeg ik kokhalsneigingen door de geur die er hing. Sommigen droomden, mompelden tegen het plafond. Sommigen huilden geluidloos.

Een dacht dat ik de Messias was, stak zijn hand uit en fluisterde: 'Red me, red me.' Dov was nergens.

Die nacht kon ik de slaap niet vatten.

Een zwak schijnsel vormde een cirkel op de muur en ik zag mijn broer in een kuil liggen, zijn gezicht in de modder. Zijn lichaam leek een natte zak. Ik haalde diep adem, schudde het beeld van me af. Ik hoorde de klagende stemmen van patiënten die riepen om hun familie, en telkens in tranen verkondigden: 'Het is niet mijn schuld, niet mijn schuld.' Ik hoorde de stappen van dieven tussen de bedden, hun snelle ademhaling. Ik schonk geen aandacht aan die rovers. En Dov, steeds Dov. Liggend op zijn rug op een nat wegdek, niet ver van een uitgebrande tank, aangevreten door mieren en wormen. Ik ging rechtop zitten en duwde een vinger tegen mijn hoofd: dwaas, dwaas, jij hebt je broer in de steek gelaten, op een cruciaal moment! Waar heb je zo om gevochten? Om hem op het laatst in de steek te laten?

Een verpleegster met een horloge dat aan de zak van haar uniform hing kwam op me toe: 'Hebt u iets nodig?'

Ik zei: 'Mijn broer, anders niks.'

Ze verdween.

Ik wist niet was ik moest doen. Ik stond op. Ik liep naar het dichtstbijzijnde raam en legde mijn hoofd tegen het glas. Een hoop zwarte stipjes zag ik, als een muggenbegrafplaats. Plotse-ling werd mijn duffe brein overspoeld door een stortvloed van gedachten. Misschien had mijn broer iets gegeten en was hij gestikt. Misschien was hij achter die tank aan gerend en onder de rupsbanden terechtgekomen, hadden de honden van de ss-mannen hem verscheurd. Wacht, hij zag mij koffiedrinken en bijna stikken, hij keek naar me vanuit die schuur, rende op ons af, zag dat die boer me wegbracht in dat rijtuig; misschien was hij bang en is hij gestorven omdat hij alleen achterbleef?

Ik krabde met mijn nagel kalk van de muur en schreeuwde vanbinnen: 'Niet waar, nee, nee. Dov leeft en is met de rest van wie er niet al te ernstig aan toe was ergens heen gebracht.'

Maar waarheen – dat wist ik niet.

Ik kroop weer in bed en had een droom. Ik zag Dov op een deken zitten. De deken die we boven ons hoofd hielden toen het zo hard regende in dat bos. De deken begon te drijven, zeilde weg als een bootje. Plotseling maakte de deken zich los van het wateroppervlak, steeg op. Ik schreeuwde naar Dov: ‘Spring, spring, zo meteen stort je neer.’ Dov keek me aan alsof ik een wildvreemde was. De deken zweefde al boven mijn hoofd. Ik rende achter hem aan, probeerde tevergeefs die deken vast te grijpen, tegen te houden. Ik riep harder: ‘Spring, spring.’ Ik sprong en viel op de grond.

De volgende ochtend werd ik op de grond wakker. Mijn pyjama was doorweekt en ik had een gevoel alsof mijn keel van schuurpapier was. Daar zul je het hebben: ik heb een levensgevaarlijke kwaal onder de leden, het gevolg van mijn zieke brein.

Ik betastte mijn gezicht. Eerst de ene helft, toen de andere. Mijn neus zat nog waar hij hoorde. Ogen. Mijn rechteroor. Ik opende mijn mond. Voelde aan mijn tanden, een voor een. Ik telde mijn vingers. Vijf aan elke hand, samen tien. *Hm*, alles in orde, ik moet overeind kunnen komen.

Ik kleedde me aan, waste mijn gezicht en liep nog een keer de bedden langs om te zien of er gedurende de nacht nog nieuwe patiënten bij gekomen waren. Een eindje verderop, aan de andere kant van de zaal, zag ik een trap die naar beneden voerde. Ik vroeg een verpleegster: ‘Waar gaat die trap heen?’

‘Naar de kelder,’ zei ze.

Ik vroeg: ‘Wat is er in de kelder?’

Ze dacht een moment na en zei: ‘De heel zware gevallen.’

‘Hoe zwaar?’

Ze reageerde niet.

Ik hield me vast aan de spijlen van het bed naast me, fluisterde: ‘Ademhalen, blijven ademhalen,’ en zette aarzelend de eerste stappen in de richting van die trap. Boven aan de trap bleef ik staan. Ik leunde tegen de muur en telde de treden,

van boven naar beneden en weer terug. Ik stak een hand in mijn zak, zocht naar brood. Niets. Ik rende naar de bergplaats bij het toilet en vond een stuk brood van twee dagen oud. Ik stak het in mijn mond en liep de trap af. Aha. Een enorm souterrain, donker en muf, honderd meter lang of meer dan dat, vol bedden met patiënten. Geen vensters, alleen ruwe betonnen muren en lichtpeertjes aan een snoer. Ik sloeg mijn armen om mijn bovenlijf en stapte de zaal in.

Ik passeerde bed na bed, net als op de zaal boven, en begreep al snel waarom de verpleegster van boven dit de zware gevallen had genoemd. Er lagen mensen met een opgezwollen buik en een hoofd als een stuurwiel, soms zonder gezicht, alleen een kale schedel. Ik liep op hen toe. Probeerde te zien of het lijf zonder gezicht dat van Dov was. Aan de vingers zag ik dat dat niet het geval was. Een patiënt zat rechtop in bed en krabde aan het verband om zijn neus. Het verband liet los, er zat alleen een gat. Hij gooide het verband op de grond en stak een vinger in dat gat. Ik moest overgeven, maar wist me te beheersen. Een andere patiënt zat rechtop in bed en vertelde zichzelf een witz, in het Jiddisch. Hij lachte: *'Hahaha. Hahaha.'* Hij sloeg zichzelf. Begon te huilen. Vertelde zichzelf toen een nieuwe grap: *'Hahaha. Hahaha. Hahaha.'* Opnieuw een klap en tranen, veel tranen.

Ik bleef bij hem staan, vroeg: 'Waarom sla jij jezelf? Hou op.' Hij hield niet op.

Ik liep verder. Er hing een penetrante geur van medicijnen en fecaliën en urine. Diep in mijn hart hoopte ik dat ik mijn broer hier niet zou vinden. Ik bad dat hij blij en gelukkig was en dat we elkaar op een andere plek zouden weerzien.

Een van de patiënten keek naar me. Zijn mond was ingevallen, zijn neus raakte zijn kin bijna. Ik zag dat hij was vastgebonden aan het bed en bleef staan. Hij glimlachte tandeloos en stak me een magere hand toe.

Ik zei: 'Jij wilt losgemaakt worden, huh?' Ik drukte hem de hand. Hij jankte, hard en zwaar, greep mijn hand vast en beet

erin, hard. De snerpende pijn trok tot in mijn kruis. Ik probeerde mijn hand terug te trekken, maar dat ging niet. Zijn kaken klemde als de bek van een stalen tang. Met mijn andere hand kneep ik zijn neus dicht, kneep zo hard ik kon. Hij opende zijn mond, liet op vier vingers een diepe afdruk van zijn kaken na. Ik was ervan overtuigd dat ik een gebroken vingerkootje had.

Ik schreeuwde: 'Ben je krankzinnig? Wat is er mis met jou?'

Hij glimlachte, wees op het plafond. Ik keek omhoog: een dikke bromvlieg hing ondersteboven aan het stucwerk, had zich een ogenblik later afgezet om te landen op het gezicht van een patiënt met een opengevallen mond. De vlieg verdween in de mondholte.

Ik liep een volgende rij langs. Er waren patiënten die met hun gezicht op de grond onder het bed lagen. Ik moest onder de bedden kruipen om hen op de rug te tikken. Sommigen reageerden in het geheel niet. Ik pakte hun hoofd, keerde het gezicht naar me toe en keek. Een paar keer had ik een koud lichaam te pakken. Dat weerhield me niet. Ik keerde ook hun hoofd even om, voor ik ze weer met rust liet.

Ik was bijna aan het eind van de zaal toen ik Dov zag.

Drie bedden voor het einde: daar was hij. Hij lag op zijn rug, staaarde naar het plafond. Ik stormde op hem af, sprong boven op hem, sloeg mijn armen om hem heen. Ik huilde: 'Daar ben je! Ik heb je gevonden! Oy, wat heb ik me zorgen gemaakt. Wanneer ben jij hier beland?'

Dov verroerde zich niet. Hij keek me een moment aan en wendde zijn blik weer naar het plafond.

Ik riep: 'Hé, wat is er? Ik ben het, je broer, ben je me vergeten? Wij waren samen, wat is er, noe, zeg iets.'

Hij zei geen boe of bah. Ik tilde de deken op. Zijn lichaam leek intact, gezond. Hij had een paar uitgedroogde zweren op zijn benen en op zijn hand, maar dat was alles. Ik bevoelde hem, al zijn botten zaten waar ze hoorden. Het was of hij sliep met zijn ogen open. Ik tilde zijn arm op en liet los. De arm viel. Ik tilde een been op en ook dat viel. Ik drukte een oog

dicht, het bleef gesloten. Ik pakte zijn kin en trok zijn kaak omlaag. Zijn mond bleef openstaan. Ik voelde alle kracht die ik in het ziekenhuis had opgebouwd uit me wegvloeien.

Ik rende naar de bovenverdieping. Zocht naar een arts. De Duitse arts liep mijn kant op, ik riep: 'Dokter, hoor, ik heb mijn broer gevonden, beneden, waar is dokter Spielman, vlug.'

De Duitse arts wees naar het kantoortje. Ik stoof erheen. Dokter Spielman stond met een verpleegster te praten. Ik greep hem bij zijn hemd en sleurde hem het kantoortje uit.

Dokter Spielman zei: 'Wat is er loos?'

Ik schreeuwde: 'Ik heb mijn broer gevonden, in het souterrain, daarbeneden, de trap af.' Ik wees in de richting van de trap en begon die kant op te rennen. Dokter Spielman haastte zich achter me aan.

Dov lag nog precies als zo-even. Ik legde een hand op zijn schouder, zei langzaam: 'Dit is mijn broer en hij weet niet meer wie ik ben. Wat is er met hem aan de hand?'

Dokter Spielman vouwde zijn armen over elkaar, zei: 'Nu zie ik de gelijkenis, ja.'

Ik zei: 'Dokter Spielman, vertel me wat hij heeft en waarom hij hier ligt.'

Dokter Spielman ging op het voeteneind van het bed zitten en zei: 'Ik ken je broer, maar op die vraag moet ik je het antwoord schuldig blijven. Eerlijk gezegd hebben we geen idee wat er met je broer aan de hand is.'

Ik stond op het punt van instorten. Ik leunde tegen de muur en zei: 'Wat bedoelt u, dat u geen idee hebt wat er met hem aan de hand is? U bent een arts, toch? Haal de Duitse arts erbij, die kent de kampen. Nee, nee, roep de Amerikaanse arts, in Amerika weten ze vast veel meer van zware gevallen.'

Dokter Spielman slaakte een zucht. 'Dat heeft geen zin. Wij kennen dit geval allemaal.'

Ik begon op en neer te springen. Riep: 'Julie weten het niet, nou, dan neem ik mijn broer mee en ben hier weg. Misschien dat ze ons ergens anders wel kunnen helpen, dat ze ergens

anders wel weten wat voor ziekte dit is.'

Dokter Spielman verhief zijn stem: 'Geen sprake van, hij heeft zorg nodig, het spijt me.'

Ik stortte me op mijn broer, riep: 'De oorlog is voorbij, hoor je me, begrijp je me, of niet? Wakker worden, noe, wakker worden!'

Mijn broer staaarde me aan en keerde zich weer naar het plafond.

Dokter Spielman streelde mijn hand en trok me mee naar het gangpad. Hij zei kalm: 'We geven je broer tijd. Schreeuwen helpt niet. Hij begrijpt je niet en je zult geduld moeten hebben, veel geduld. Heb je dat?'

Ik liet me op het bed van mijn broer vallen, sloeg mijn armen om zijn benen. Ik kon mijn tranen niet bedwingen. Ik huilde, urenlang, om mezelf en om Dov.

Verpleegsters en artsen kwamen en gingen. Dokter Spielman kwam en ging, liep heen en weer tussen de verdiepingen. Ik zag hem om me heen draaien. Zag hem gebaren maken naar verpleegsters om ons met rust te laten.

Na een paar uur ging mijn broer rechtop zitten en pakte mijn hand. Hij bestuurde mijn handpalm en draaide hem om, en weer omhoog, naar beneden, omhoog. Ik zag hem geconcentreerd mijn aderen bekijken.

Voorzichtig ging ik naast hem zitten. Fluisterde: 'Wat wil je? Probeer je me iets te zeggen?'

Geen antwoord. Hij draaide alleen mijn hand om en om.

Ik probeerde hem te stoppen, tevergeefs.

Ik had het gevoel dat ik moest overgeven. Ik drukte mijn vuist tegen mijn mond en stond op van het bed. Duizelig viel ik op de grond. Een verpleegster met een schort om schoot toe. Ze hielp me overeind en loodste me naar boven.

Dokter Spielman stond boven aan de trap te wachten. Hij zei: 'Je moet gaan rusten, in bed, hoor je me? Laat je broer, rust uit, oké?'

Ik zei: 'Dat kwam door de geur daar. Als ze iets aan de stank

zouden doen, kon ik bij hem blijven. Hij oogt gezond; wat is er met hem aan de hand?’

Dokter Spielman legde het hoofd in de nek. ‘Ik heb er geen verklaring voor. Had ik die maar.’

De patiënt in het bed naast me werd wakker. Een patiënt die ik nog niet eerder had gezien. Een kleine man, geen grammetje vlees op zijn botten. Hij had een lange sjaal om zijn arm, die om zijn nek gewikkeld was. Hij boog zich over me heen: ‘Isaac, aangenaam. Wat is er aan de hand, waarom huil je?’

Ik vertelde hem over mijn broer.

Isaac zei: ‘Ik ken het. In de kampen heb ik gevangenen ontmoet die niet meer wisten welke naam hun moeder en vader hun gegeven hadden. Gevalt am Yisraël!’ Toen stak hij een hand onder zijn kussen en haalde een stuk chocola tevoorschijn: ‘Hier, neem, neem. Alleen zware gevallen krijgen chocola, pak aan.’

Ik nam het.

Een verpleegster met lippenstift op kwam met eten langs. Ik bekeek haar. Ik zag haar de trap af lopen, naar het souterrain. Ik sprong uit bed en liep haar achterna. Ze zette het blad met eten op een tafel in de hoek, pakte er een bord af en liep naar Dov. Hij zat zoals voorheen. De verpleegster zette het bord op zijn bed, hield het met een hand vast, stopte met de andere een punt van een servet achter zijn pyjamajas en zei: ‘*Guten Appetit.*’

Dov tilde een magere hand op, pakte het bord en kieperde het ondersteboven op het laken. Warme soep stroomde als urine van het laken op de grond. Ik wist niet wat ik zag: mijn broer die voedsel verspilde.

De verpleegster was kwaad. ‘Dat is al de derde keer. We moeten een andere manier zien te vinden om je broer eten te geven.’

Ik boog me over hem heen. Ik zag een stuk droog brood onder zijn kussen. Ik geloofde mijn ogen niet. Dov had droog brood onder zijn kussen verstopt en goot warm eten over de lakens.

Ik begon tegen hem te praten, misschien dat hij het horen zou.

Ik zei: 'Jij gaat beter worden en dan gaan wij tweeën hier weg, naar ons dorp, zou je dat willen? Nee, nee, ik ga niet terug naar dat dorp. Wat moeten we in een dorp vol gojiem? We gaan wel ergens anders heen. Naar Palestina, ja, Palestina. Jij wilde naar Palestina, toch? Een plek voor Joden. Dat is het beste, Joden onder elkaar, nietwaar? We beginnen opnieuw in Palestina, wat denk je daarvan? We zoeken een stukje land, bouwen een koestal, worden boer, net als vader. Weet niet waar vader is, weet niet of hij het heeft overleefd, maar wij gaan samen naar Palestina.'

Mijn broer pakte mijn hand en begon de handpalm weer omhoog en omlaag te keren, omhoog en omlaag.

'Mijn hand weer, huh? Wat wil je, noe? Praat tegen me.'

Maar hij zei geen stom woord.

Ik werd kwaad en viel tegen hem uit: 'Ik heb hier de moed niet meer voor, en jij, waag het niet om nu dood te gaan, hoor je me?'

Ik schopte tegen het bed, brak bijna mijn voet. Ik legde mijn handen op het gezicht van mijn broer, duwde, schreeuwde: 'Ik zou je door elkaar willen rammelen, word wakker!'

Ik verdroeg de stank in het souterrain niet langer. Ik vertrok. Ik liep naar de verdieping met patiënten die een kans maakten. Daarbeneden hing de ijle stilte van de dood. Ik voelde me moederziel alleen op de wereld en greep met beide handen naar mijn hoofd. In mijn brein daverde een machinegeweer. *Ra-ta-ta-ta-ta-ta-tat-tat*. En een dreigende stilte.

Isaac, mijn nieuwe buurman, riep me: 'Kom, jongen, kom. Ik heb chocola voor je.'

Ik rende naar hem toe.

★★★

Israël, 2001

Malka

14:00, perron station Nahariya

Het perron is verlaten, geel van stof en neerdwarrelend blad van de eucalyptussen. Gekoppelde, lege wagons staan onder een strakgespannen bovenleiding. Een kraai stort vanuit de lucht dreigementen uit: *kraa, kraa, kraa*. Een grote, brutale kraai.

Ik sla het spoorboekje open en vind '14:18 van Nahariya naar Yehoshua' in rode letters. Kan niet missen. Evengoed bevind ik me in mijn eentje op dat perron, met enkel dat *kraa-kraa* van de kraai boven me.

Als Yitzhak naast me had gestaan, had hij gezegd: 'Zenuwslopend, deze stilte. Je hebt het misschien niet gezien, maar zojuist kwam er een trein met goederenwagons voorbij die iedereen meevoerde, ver, ver weg. Nonsens, nonsens.'

Als Dov naast me had gestaan, had hij gezegd: 'Dat past me eigenlijk wel, alleen op het perron. Ik hou er niet van om lastiggevallen te worden. Wees blij dat jij als eerste op het perron bent, misschien dat je een lege coupé vindt en wat zou daar mis mee zijn? Ik zou zeggen: was dat maar zo, was dat maar zo.'

Boven me pakken donkere wolken zich samen, de kraai is weggevlogen. Mijn ogen zijn droog en jeuken. Ik knipper om ze vochtig te maken. Bid om regen.

Een man met een lange baard die tot over zijn borst valt, een zwarte jas en een met nylon beschermde hoed stapt met een huilende baby op zijn arm het station binnen. Achter hem sjokt een vrouw met een fluwelen hoed met een grote, kunststof bloem. Ze heeft een uitpuilende buik – in haar negende maand misschien, de navel priemt door de paarse stof van een jurk die tot op haar knieën valt. Ze duwt een kinderwagen met een eendje aan een elastiek; twee kleintjes, een van een jaar of drie en een van een jaar ouder misschien, hangen aan haar paarse jurk. De kleintjes dragen witte jurkjes met knopen

van de nek tot de taille en een driekwartbroek. Een likt aan een opgedroogde streep slijm, de ander zuigt op een duim.

De baby trappelt met zijn beentjes naar zijn moeder, maar de vader weigert. Moeder zegt: ‘Menachem, noe, geef me dat kind,’ maar de vader staat erop het bij zich te houden. Bij de balie – de baby schopt en wriemelt wild – zegt zij met nasale stem: ‘Nog even, Shloimeleh, nog even.’ Ze waggelt op hem toe, strekt haar armen naar de baby. Vader rekent af. Ze knuffelt de baby, drukt het kind aan haar borst: ‘Oy, oy, oy, Shloimeleh, *shhh, shhh.*’

De kleintjes hangen nog altijd aan haar jurk, ook zij willen een stukje mama, die met de ene hand de baby wiegt en met de andere hun hoofdjes koestert.

Ook ik zou een borst willen om mijn hoofd tegenaan te vlijen, om tranen te kunnen storten om het verhaal van Dov en Yitzhak, dat me aankleeft als natte modder. Om de pijn af te pellen, de modder af te spoelen, voor er een zwarte korst overheen groeit.

Als Dov naast me had gestaan, had hij gezegd: ‘Hoe goed is dat, een moeder die haar kroost omhelzen wil. Dat had mij kunnen helpen in dat ziekenhuis.’

Yitzhak had een pruttelend geluid met zijn lippen gemaakt en gezegd: ‘Jij wilde niet bij ons terugkomen, Dov. Weet je nog?’

Dov

Ik lag op dat bed alsof ik me onder een glazen stolp bevond, wist me niets meer te herinneren behalve aderen.

Mensen benaderden me en ik wilde hun handpalmen bestuderen. In mijn hoofd betekende een handpalm met de aderen erbovenop dat het een Jood was, een palm met aderen die meer verscholen lagen in het bindweefsel een christen.

Toen was daar die man die de meeste tijd met me doorbracht. Ik zag dat hij haar op zijn hoofd had. Ik bevoelde mijn eigen schedel, ook haar, stoppels. Ondertussen was mijn bed in beweging gekomen, het rolde door de zaal. Ik wilde zeggen: 'Geef me je hand, hou me vast, ik val in het water,' maar de woorden bleven steken in mijn brein. Ik was moe, ik wilde slapen. Maar ik wist niet of ik slapen kon of dat ik uit bed moest. Toen zag ik dat die man me weer alleen liet en ik realiseerde me dat ik kon blijven liggen zolang ik wilde en dat was een teken dat de oorlog voorbij was.

Als ik alleen was, zag ik aderen van het plafond hangen; soms hadden die aderen wormen, soms niet. Als ik wormen zag, reikte ik met mijn hand naar het plafond om er een handvol te pakken en te voorkomen dat ze mij zouden bereiken, om te voorkomen dat ze zich opnieuw in mijn hoofd zouden nestelen nadat ik er met moeite in geslaagd was van ze af te komen. Het lukte me om een handvol wormen te vangen en naar het plafond te smijten, voordat er nieuwe wormen verschenen. Ik wilde schreeuwen: 'Klootzakken, in mijn hoofd is geen plaats voor jullie.'

Op andere momenten zag ik delen van benen, of een voet zonder tenen. Soms zag ik alleen tenen, zonder voet. Ik wist niet of het mijn tenen waren. Ik wilde ze bewegen, uit alle macht, en die tenen bleven op hun plek, waaruit ik de conclusie trok dat het toch niet de mijne waren.

Op een dag zag ik een knie op het laken, met een centimeter of wat onder de knie. Ik wilde mijn hand uitsteken, de plek betasten. Ik gaf mijn hand de opdracht omlaag te gaan, de hand gehoorzaamde en ik pakte die knie vast en toen groeide het been er vanzelf weer aan. Het werd langer, dikker, tot het heel het bed in beslag nam, tot aan het stalen voeteneinde reikte. Op dat moment verschenen er mieren op die knie, mieren die het vlees in en uit kropen; ik sloeg met het been tegen het matras en de mieren verdwenen, met het been.

Op een avond zag ik dat mijn hand aan mijn buik krabde; ik voelde pijn. Ik stroopte mijn hemd op, zocht naar verband. Ik vond geen verband, alleen krassen en een ontstoken navel. Ik snapte niet hoe die pijnlijke navel in die buik terecht was gekomen.

Later hoorde ik een flauw ‘*tss, tss, tss*’ in mijn hoofd en viel ik in slaap.

Yitzhak: 'Ik werd gek van die aderen van je. Je bleef mijn hand maar keren en keren, urenlang.'

Dov: 'Ik kende je niet meer, Yitzhak. Ik wist niet of jij een gevaar betekende. Ik wist alleen zeker dat er een verschil was tussen Joden en christenen.'

Yitzhak: 'Natuurlijk is er verschil. Voor wie hebben ze in Auschwitz een perron aangelegd? Voor wie hebben ze een crematorium gebouwd? Voor de Joden, nietwaar?'

Yitzhak

Ik zat naast mijn broer, banger dan ik gedurende heel de oorlog was geweest.

Het hospitaal stond in het stadje Neuberg von Wald in Duitsland. Ik zat een paar minuten naast Dov en rende naar buiten. Wanneer ik maar heel eventjes naast hem had gezeten, merkte ik dat ik hem achterna ging, de waanzin in. Dat kwam door de stank die de medicijnen en de patiënten verspreidden. Er lagen daar patiënten die huilden alsof ze een hoestbui hadden, zonder ook maar een moment op te houden. Er lagen daar patiënten die huilden alsof ze om de paar minuten moesten overgeven. Er lagen daar patiënten die huilden alsof ze een keer daags moesten poepen, maar een halve dag jammerden omdat ze diarree hadden. Vier of vijf van hen huilden als normale mensen, de rest niet.

Er waren momenten waarop mijn zenuwen het begaven; ik liep naar een patiënt die naast ons lag te huilen, tilde hem met

bed en al op en – *baf* – liet los; dat was de enige manier om tenminste eventjes wat rust te krijgen. Als ik dan even rust had van dat gejammer praatte ik tegen Dov, over de meest banale dingen. Ik praatte over thuis. Over de rebbe die ons tot in het schijthuis nazat met zijn riem en die niet van ophouden wist, ook niet toen onze broek op onze knieën hing. Ik praatte over de dochter van de burens. Dov speelde graag tikkertje met dat goj-meisje. Urenlang renden ze door de tuin en rond het huis, stikkend van het lachen. Waar of niet?

Dov friemelde met mijn handen alsof ik niets had gezegd.

Een keer vroeg ik dokter Spielman of dat praten van me hem hielp. Dokter Spielman zei: ‘Dat weet ik niet, maar het kan geen kwaad, dus praat maar.’

Soms wilde ik Doves hoofd tegen de muur rammen, soms mijn eigen hoofd. Hem heb ik nooit geslagen, mijzelf wel. Dan zat ik naast hem op de grond en legde mijn hoofd op mijn knieën. In een mum van tijd vormde zich daar dan een plasje. Ik had het gevoel dat ik opnieuw mijn familie kwijtraakte.

De verpleegsters weken geen moment van mijn zij. Ze brachten me een kom soep, zeiden: ‘Je broer is jong, Yitzhak, hij komt er wel bovenop. Eet wat soep, kom dan naar de verpleegsterspost, dan zetten we een kop koffie voor je.’

Ik wilde geen koffie in dat hok. Ook daar hing die geur. Ik had behoefte aan frisse lucht, ik wilde de vogels tellen die op de elektriciteitskabels neergestreken waren. Ik wilde kinderen zien die tegen een bal traptten, die ruziemaakten om een snoepje.

Alleen mijn buurman boven was normaal; hij droeg niet die geur bij zich, misschien door de chocolaatjes. Hij stak altijd zijn hand naar me op en zei: ‘Eet, eet, dat helpt tegen de stank.’

Ik sabbelde op chocola en hing rond bij de artsen. Ik liep hen de hele dag achterna. Ze beenden gehaast tussen de bedden als om zo veel mogelijk patiënten te redden. Er waren patiënten die niet wilden dat wie dan ook hen aanraakte, maar de artsen en verpleegsters gaven niet op; ze stroopten de

mouwen op, raakten lichamen aan, depten lekkende wonden, verbonden zweren, streelden kale hoofden en gingen verder. Verpleegsters verzorgden hen terwijl ze sliepen. Het hielp niet. Op het moment dat zij weer wakker werden, vlogen het verband en de pleisters door de zaal.

Een patiënt met ademhalingsproblemen, naast Dov, stroopte zijn broek naar beneden en urineerde in bed, telkens als er een Amerikaanse verpleegster langskwam. Dan jankte hij als een zielig baby'tje met een natte luier. Hij weigerde de aanraking van de verpleegsters. 's Nachts verschoonden ze zijn lakens. De geur van urine maakte me gek. Hij lag er maar een paar dagen en verdween toen, maar de geur bleef.

Het waren de doden die me het meest angst aanjoegen.

Ongeveer om het uur kwam er een nieuwe dode bij. Er waren patiënten die in tranen stierven; ze huilden, huilden, huilden, en – *hop* – ze waren dood, lieten een moment daarna een scheet. Een paar minuten lang soms twee of drie scheten en de stank van bedorven voedsel of diarree. Tot op de dag van vandaag controleer ik of er doden zijn als ik een scheet hoor of dat het om een gewone, gezonde scheet gaat, na een goed maal. Sjabbat-cholent, bijvoorbeeld, of vers geplukte sinaasappelen. De doden volgden elkaar op als reizigers op een station. De verpleegsters wikkelden de doden in een laken en droegen hen de zaal uit, naar een koelruimte. Daarvandaan werden de doden met een vrachtwagen weggebracht. Waarheen weet ik niet. Ik bleef uit de buurt van het dodenvertrek, ik had te vaak doden gezien die moeilijkheden veroorzaakten.

Ondertussen draaiden andere verpleegsters het matras om, trokken er een schoon, soms gescheurd of bevekt laken overheen, en brachten een nieuwe stervende, amper ademende patiënt binnen. Die patiënt hield het dan een dag of twee uit, stopte met ademen en stierf. Ik kan me er niet een herinneren die in leven bleef. Patiënten stierven aan tyfus, dysenterie, longontsteking. Stierven aan de beelden die in hun brein spookten. Stierven omdat ze hun polsen doorsneden met een mes, soms

met een vork. Sommigen stierven omdat ze de kracht niet meer hadden om adem te blijven halen. Ik zag er zo eentje. Hij hield op met ademen en verroerde zich niet meer. Na een minuut opende hij een oog, half, sloot het weer, opende het opnieuw een klein eindje, bleef een momentje met halfopen oog liggen wachten en dat was het. Hij werd snel verwisseld voor een volgende patiënt.

Ik hield mijn hart vast om Dov. Was bang dat hij de rest van zijn leven zou blijven spelen met handpalmen op en handpalmen neer.

Dov kwam zijn bed niet uit. De verpleegsters keerden hem van zijn rug naar zijn buik en omgekeerd. Ze wasten hem in bed terwijl hij hun handen bestudeerde. Ze voerden hem water met een theelepeltje. Soms dronk hij zelf. Eten wilde hij niet. Het brood dat zij hem op een dienblad brachten, verstopte hij onder zijn kussen. Ik denk dat hij dat brood at als hij alleen was, 's nachts. Hij ontlastte zich op bed. Veel was het niet. Hij had een driedubbel gevouwen lap stof tussen zijn benen en dat was voldoende. Doves lichaam leek op een serie netjes gerangschikte botten waar vel overheen gespannen was, geen vlees. Ik kon de contouren ervan overal onder de huid duidelijk zien. Blauw en roze contouren, gekrompen botten, leek het. Ik was bang dat mijn broer dood zou gaan van honger in een ziekenhuis vol eten.

Ik sliep aldoor in het ziekenhuis. De verpleegsters hielden een bed voor me vrij, ook nadat ik weer volledig was hersteld. Ik at in het ziekenhuis, droeg gewone kleren, gebracht door nonnetjes, maar douchen wilde ik me niet – ik wist nooit zeker wat er uit die douchekoppen kwam. Ik spatte, staand voor een wasbak, water over me heen, hield mijn ondergoed aan. Dat volstond.

Met andere patiënten sprak ik nauwelijks.

Ik wisselde zo nu en dan een paar woorden met mijn buurman die me chocolade gaf. Die gesprekjes gingen hoofdzakelijk over Dov. Op een dag was hij verdwenen. Ik was ervan

overtuigd dat ze ook hem in een laken gewikkeld naar de koelruimte hadden gebracht. De verpleegsters zeiden: ‘Nee, nee, hij is naar een ander ziekenhuis gebracht.’ Ik geloofde hen niet en miste de chocola.

Meestentijds zat ik bij mijn broer, of ik drentelde achter dokter Spielman aan. Ik liet hem geen moment met rust. Ik bestookte hem met vragen. ‘Wat gaat er van mijn broer worden, dokter Spielman? Zeg eens, maakt hij een kans?’ Antwoorden kreeg ik niet.

’s Nachts zag ik de patiënten die nog op hun benen konden staan uit bed kruipen om voedsel te stelen. Ze jatten van andere patiënten. Jatten uit de keuken, uit het kantoortje, van de doden, die al windden. Bedden werden voedselpakhuizen, maar het was hun nooit genoeg. Alles wat het hospitaal binnenkwam, verstopten ze in hun bed. Koffie, suiker, medicijnen, handdoeken, zeep, pyjama’s, verband, flessen, gips, katoen, vorken, zout, poeders. Bergen hulpmiddelen. Er waren er die stalen en – *hop* – dood neervielen. Soms stierven ze in het holst van de nacht, terwijl ze op strooptocht waren, met een zak koffie in hun hand.

De verpleegsters ontdekten de verstopplekken en vroegen hun ermee op te houden. Dat hielp niet. Er waren patiënten die het bed van een halfdode buurman erbij namen als voorraadschuur, die geen oog dicht deden uit angst voor hun voorraden.

Het waren telkens andere rovers die ’s nachts rondstruinden. Soms lukte het hun om iets te stelen, soms vielen er klappen. Het was net als in de kampen, waar werd gevochten om een aardappelschil. Ik realiseerde me dat er een einde was gekomen aan de oorlog in de wereld, maar niet in de harten van de mensen. Ik wist dat de oorlog ons nooit, nooit zou loslaten. Net als een nummer dat met een gloeiend ijzer in het lichaam van een kalf wordt gebrand. Het kalf groeit op, dat nummer blijft hetzelfde. Ik had het gevoel weg te zinken in een zwarte, bodemloze put. Ik wilde ontsnappen aan al die duisternis en vluchtte naar buiten.

Ik slenterde door het dorpje, door Neuberg von Wald. De lente was voorbij. Het was zomer, met een aangenaam zonnetje, een blauwe lucht en een paar witte, vormloze wolken. Desalniettemin was het alsof er een glazen muur voor me was opgetrokken. In sommige tuinen bloeiden bloemen. Rood. Paars. Geel. Vlekken feloranje. Mensen wandelden vlak langs de gevels of dicht tegen de schuttingen. Ze spraken nauwelijks met elkaar. Het wekte de indruk dat ze gehaast een of andere taak volbrachten en dan naar huis zouden gaan, de deur en de ramen zouden afsluiten, om tot de volgende ochtend binnen te blijven. Misschien wilden ook zij geen Hitler-junior. De winkels hadden maar weinig klandizie. Winkeliers hingen verveeld in de deuropening, spelend met muntjes in hun broekzak.

Ik slenterde door de straat, had geen enkele haast, hoefde nergens heen. Ik liep altijd zo dicht mogelijk langs de rand. De stoep liet ik aan de Duitsers. De Duitsers lieten mij de straat. Zonder mijn broer voelde het alsof ik de laatste Jood op aarde was en dat was zwaar. Ik hapte schone lucht, klopte mijn broek en shirt af. De ziekenhuisgeur bleef.

Op een dag liep ik langs een etalage. Ik zag broeken, een hemd, sokken, een das en een fors formaat zaklamp. Ik liep op de etalage af en – *boem*. In het glas weerspiegelde een bekend maar vreemd silhouet. Ik keek om. Ik was alleen. Ik huiverde. Wilde wegrennen. Verroerde me niet. In dat glas zag ik een magere jonge man die een kilo of veertig woog. Hij was langer dan ik me herinnerde. Met een grijze broek, dubbelgeslagen rond de heupen, onder een groezelige, kleurloze riem. De gesp zat in het laatste gaatje. De schouders staken scherp af onder het vale hemd, de nek was hetzelfde gebleven. Langzaam, langzaam keek ik op, mijn adem stokte. Een lang, dun, ziekelijk gezicht had ik. Kort haar. Voorzichtig raakte ik het aan, het prikte. Op mijn voorhoofd prijkten groeven en kleine zweertjes. Mijn neus was lang en breed, als die van een volwassene. Boven die neus groeiden zware, woeste wenkbrauwen. Ik fluisterde: ‘Oy, wat hebben ze met me gedaan?’

Zelfs vader en moeder zullen me niet meer herkennen.' Ik gaf mezelf een klap op mijn hoofd – glad vergeten dat ik helemaal geen vader of moeder meer had. Ik dacht: misschien dat mijn broer me niet herkent omdat ik zo veranderd ben; wat moet ik doen, wat moet ik doen? Ik legde een hand op mijn borst, mijn hart kalmeerde enigszins, en ik begon mijn voorhoofd glad te strijken. Mijn voorhoofd werd rood, de groeven bleven, net als de zweren, en ik zag dat ik een glad gezicht had, geen spoor van stoppels. Ik begreep niet waarom ik geen baard had. Avrum had wel een baard op mijn leeftijd. Misschien was het de ijzige kou in die open treinen, zou ik daardoor altijd het gezicht van een melkmuil houden? Ik maakte het bovenste knoepje open. Daar vond ik wel sporen van haar. Ik zei tegen mezelf: 'Die baard komt wel, uiteindelijk, hij komt wel.'

Mijn tanden zaten nog op hun plek, allemaal, ze waren alleen verkleurd. Ik trok mijn onderste ooglid naar beneden. Bleek en vlekkerig, het andere oog net zo.

En toen zag ik de man van de winkel pal voor me staan. Hij had de tronie van een reus. Hij hield een arm als een boomstam gestrekt en schreeuwde: '*Raus. Raus!*'

Ik begreep hem wel. Ik was ook van mezelf geschrokken.

Er waren drie maanden verstreken sinds ik Dov had gevonden en ik had geen flauwe notie van wat er komen ging.

Op een dag kwam dokter Spielman op me af en loodste me naar een hoekje van het souterrain.

Ik stond met mijn rug tegen de muur. Hij plantte zijn ene hand tegen de muur, wreef met de andere over zijn kale schedel. Van voor naar achter, van achter naar voor. Toen ving hij mijn blik, ik las vraagtekens in zijn ogen; hij peinsde en peinsde en peinsde en zei uiteindelijk: 'Yitzhak, luister, ik weet wat jij hebt doorstaan in de kampen. Ik heb er zelf gezeten.' Zijn stem was diep en rauw, een stem die ik niet herkende.

Ik verstarde, haalde mijn handen uit mijn zakken: 'Waar zat u dan, dokter?'

Hij bleef een paar minuten stil, zei toen: 'Jouw broer is een

ernstig geval. Heel ernstig. Ik heb besloten om iets te proberen.' Dikke druppels zweet parelden op zijn schedel. Hij haalde een zakdoek tevoorschijn, veegde zijn voorhoofd af en zei: 'Als jij sterke drank kunt organiseren, kun je je broer misschien redden.'

Ik stampte met mijn voet op de vloer, zei: 'Wat voor sterke drank, dokter?'

'Maakt niet uit. Cognac, whisky – als er maar flink alcohol in zit.'

Ik vroeg: 'Alcohol? Om dronken van te worden?'

'Ja, ja. Ga naar het dorp en zoek iets. In de winkels ga je niks vinden, je moet in woonhuizen zijn. Als je een fles vindt, breng dat naar het ziekenhuis. We hebben iets voor je broer bedacht, misschien werkt het, maar eerst maar eens zorgen dat er een fles komt.'

Ik begreep er niets van. Ik verliet het hospitaal en zette het op een lopen.

Het was smoorheet buiten. Ik rende de straat door. Passeerde auto's, liep bijna een oud vrouwtje met een hond omver, hield geen moment mijn pas in. Ik hoorde haar vloeken, toen spugen, de hond zette aan: *woef-woef*; ik was al een heel eind verder, vlak bij een rij huizen met gortdroge tuinen. Ik stopte bij het eerste huis en probeerde mijn ademhaling onder controle te krijgen. Klopte op de deur, maar wachtte niet op een reactie. Ik probeerde de klink. De deur zwaaide open. Ik stapte naar binnen.

In de woonkamer zat een man in hemdsmouwen met een boek in zijn hand. Hij zag me, sprong op. Ik zag dat hij zijn halve voorhoofd en een oog kwijt was. Hij opende zijn mond. Ik keek hem dreigend aan. Hij klapte hem weer dicht. Hij stopte zijn vuisten in zijn zakken en liep me na. Ik beende naar de servieskast in de woonkamer. Vol glaswerk. Ik trok deurtjes open, lades. Er stonden stapels borden in, eetgerei, er lagen tafellakens, maar geen fles te zien. Ik liep naar de keuken. De man volgde, op twee passen afstand. In de keuken hing een

vette oliewalm. Een tafeltje, vier stoelen, lage kastjes. Ik trok kastjes open, verplaatste blikken, pakken, kookgerei, aardappelen. Nergens een fles. Tegen de muur stond een grote kist. Ik maakte hem open. Niks. Ik stapte de keuken uit. Een klein meisje van een jaar of zes, zeven, drentelde naar de man toe. Hij gebaarde haar zich uit de voeten te maken en het meisje verdween. Ik liep achter haar aan. Gluurde de kamer in. Het meisje stond naast een bed en hield een teddybeer in haar armen. Ik zag een kast, opende de deuren: alleen kleren. Ik liep naar een volgend vertrek. Daar stonden een tweepersoonsbed en een kast. Ik tilde kleren op, handdoeken, ging op het bed staan, zocht overal, vond niks.

Het meisje stond in de deuropening en zei in het Duits: ‘U mag niet met schoenen aan op bed staan, meneer. Wat zoekt u?’ Ik hoorde een vinnig tikje.

De man kwam naast het meisje staan. Pakte haar bij haar arm, drukte zijn vingers in haar vlees. Ik stapte van het bed af. Keek naar die hand. Hij liet het meisje los en zij rende terug naar haar kamer. Ik liep de tuin in. Daar bevond zich een opslag. In de deuropening stond een jongen van een jaar of tien. Die begon te schelden. De man maakte sussende geluiden, maar de jongen hield niet op. Ik zag dat hij Chinese ogen had, zijn tong hing ver uit zijn mond. Ik beende op de toegang af. De jongen week niet, aldoor scheldend. Ik wurmde me langs hem heen en stapte de opslag binnen. Ik keerde dozen ondersteboven, keek in een vat, zag dat er lege flessen in lagen. Ik beende terug naar de woonkamer, zag een trap die naar beneden liep. De twee kinderen kwamen naast de man staan, hij hield hun handen vast. Zijn gezicht was net zo wit als de muur. Ik ging naar beneden, de kelder in. Het was er donker. Een klein bovenlicht, vlak tegen het plafond, bracht een beetje licht. Ik wachtte een paar tellen, tot mijn ogen gewend waren aan het duister. Ik hoorde de man boven rad praten. Hij had een stem als een machinepistool. Ik schonk er geen aandacht aan. Ik opende dozen. Tilde een deken van een plank. Speurde

de vloer af. Vond geen alcoholhoudende drank. Ik vertrok, de deur viel met een klap achter me dicht. Ik hoorde dat er een sleutel werd omgedraaid. Zag gordijnen bewegen.

Ik ging naar het tweede huis, het derde, het vierde.

Ik banjerde rechtstreeks de woonkamer in, zonder permissie te vragen, zonder vragen te stellen. Ik ging naar binnen en speurde het huis af, in mijn eentje, alsof er niemand thuis was. De bewoners lieten me. Misschien waren ze bang van me, ik weet het niet. Als ik bij een huis was waarvan de deur op slot zat, beukte ik een raampje in. Soms klom ik op het dak en – *hop* – ik sprong door een dakraam naar binnen. Soms forceerde ik een deur. Niets hield me tegen. Ik speurde het hele huis af en vertrok weer.

In een van de huizen werd ik achtervolgd door een jammerend omaatje met een schort voor en slippers aan haar voeten. Alsof ik de meester was en zij de hond. Ik zei geen stom woord. Ook haar huis doorzocht ik. Maar de tuin liet ik voor wat die was. Ze hield niet op met jammeren, totdat ik het huis verliet.

In een van de huizen deed een vrouw met een kind op haar arm de deur open. Ze droeg een versleten jurk. Ze had fijne gelaatstrekken en krulspelden in haar haar. Ik wilde zeggen: ‘Geen zorgen mevrouw, ik doe u niets,’ maar de woorden kwamen niet. De vrouw ging in een schommelstoel zitten en volgde me met haar blik. Ik liep naar haar toe. Ik zei: ‘Trinken, trinken,’ en maakte een gebaar met mijn duim in de richting van mijn mond. Ze zei: ‘*Nein, nein.*’ Schudde traag haar hoofd. Ik liet haar zitten en liep in de richting van de deur.

De vrouw sprong op en greep mijn hemd. Ze zei in het Duits: ‘Neem me mee, meneer, alstublieft, neem me mee.’ Ik rende het tuinpad af.

Ik ging naar een ander gedeelte van het plaatsje.

Ik wist dat het moeilijk was om iets alcoholisch te vinden, zo aan het eind van de oorlog. Mensen hadden voedseltekort. Maar ik nam me heilig voor: ik, Yitzhak, keer niet zonder een

fles alcohol naar het ziekenhuis terug, al moet ik het hele dorp afstruinen. Ik bleef inbreken in huizen. Ik schuimde straat na straat af. In een van de huizen waar ik inbrak, kwam een hele troep katten achter me aan. Ze volgden me van kamer naar kamer, alsof we bij elkaar hoorden.

Een oude, gebochelde vrouw met een bril kwam van het toilet. Haar bril viel af. Ze greep een lap, sloeg het stof van haar jurk en schreeuwde: 'Miauw, Kishta, miauw, Kishta.' Ik raapte haar bril van de grond en legde die in haar hand. Ik begon kastjes open te trekken, de katten in mijn kielzog. De oude vrouw pakte een glas water van de tafel en smet dat over ons heen. Ik sprong opzij, glimlachte tegen haar. Ze krijste: 'Eruit, jij, en neem die katten mee.' 'Ogenblikje, oma. Ik ben zo weg.' Ik trok een kastje in de hoek open. Het zat vol stinkende lappen stof. Ik deed het weer dicht. Ging de tuin in, de katten achter me aan. Een middelgrote hond aan een ketting begon te blaffen. Ik sprong over het hekje de tuin van de buren in.

Tijdens heel die zoektocht heb ik niets meegenomen. Als dokter Spielman me had gezegd goud, juwelen, een zilveren bord mee te nemen, dan had ik dat gedaan. Niemand die me een strobreed in de weg legde. Maar ik was niet geïnteresseerd in goud. Ik was niet geïnteresseerd in juwelen. Ik wilde mijn broer redden.

Uiteindelijk vond ik wat ik zocht. Dat gebeurde voordat de avond viel, in een verlaten huis. Ik brak het slot open en ging naar binnen. Met een paar stappen stond ik in een grote donkere woonkamer. Er hingen zware gordijnen voor de vensters, er lag een rood tapijt en er stond een lamp met een glazen kap. Boven een zwaar houten dressoir met een fries hing een majestueuze vitrinekast. Een lelieblanke danseres met een geplooid jurkje zwaaide een been in de lucht. Aanvankelijk zag ik niets, door dat jurkje. Ik draaide een sleuteltje om en opende de kast. De zoete geur van alcohol kietelde mijn neusholtes. Mijn hart sprong op. En daar stonden ze. Drie schitterende,

bolle flessen op een glazen planchet. Ik stopte de flessen onder mijn hemd en klemde ze stevig vast. Ik kon mijn geluk niet op, schreeuwde het uit van plezier. Ik schreeuwde: 'Dokter Spielman, ik heb het, de alcohol voor mijn broer! Nu wordt hij beter! *Aah!*' Plotseling klonken er schelle kreten. 'O. O. O.' Bijna was ik plat op de grond gevallen. Ik draaide me om. Op een stoel in de hoek stond een joekel van een vogelkooi. Met een grote bonte papegaai. Ik liep erheen en het beest begon nog harder te krijsen: '*Oho. Oho.*' Ik kon die vogel wel zoenen. Het krijsen hield pas op toen ik het huis verliet.

Ik hield de flessen stevig vast en spoedde me naar het ziekenhuis.

De avond viel. De straat was zo goed als verlaten. Straatlantaarns wierpen cirkels met gaten op het wegdek. Ik kon de neiging om dokter Spielman al vanaf de straat te roepen amper bedwingen. Ik stooft het ziekenhuis binnen. Riep naar de verpleegsters: 'Waar is mijn dokter, waar is hij?' Dokter Spielman kwam op me af. Ik pakte de flessen van onder mijn hemd vandaan en plaatste ze op een rijtje op tafel.

Dokter Spielman lachte en lachte en zei: 'Cognac, whisky, wodka.' Kneep in mijn wang en zei: 'Ay, ay, ay, Icho. Wat een portret ben jij, wat een portret.'

Ik groeide tien centimeter, zo voelde het. Ik verbeeldde me dat ik spontaan baardstoppels kreeg.

Dokter Spielman borg twee van die flessen in een kast, sloot die af, pakte de cognac en twee glazen en zei: 'Kom, we gaan naar beneden, naar je broer.'

We liepen de trap af. De Duitse arts kwam met ons mee.

We stapten op Dov af.

Hij lag daar als altijd. Dokter Spielman ging naast hem staan. Hij overhandigde mij de fles en de glazen, zette Dov rechtop in bed, knipte in zijn vingers en zei: 'Maak maar open en schenk in. Een half glas is genoeg.'

Ik draaide de dop van de fles en schonk cognac. Mijn handen beefden en ik morste wat cognac op de grond.

Dokter Spielman zei: 'Een glas voor jou, Icho, en een voor je broer. Kom, kom, dichterbij.' Ik kwam dichterbij. Hij legde een hand op mijn schouder en draaide me naar Dov. Toen zei hij: 'Wacht, nog iets dichterbij.' Ik kwam nog wat dichterbij. Dov keek naar mijn handen. Toen zei dokter Spielman: 'Drink jij eerst, geef dan je broer een glas en zeg hem ook te drinken, hoor je?'

Ik zei: 'Ja. Maar hij kan zelf niet drinken.'

Dokter Spielman zei: 'We proberen het. Kom dichterbij.'

Mijn voet raakte het bed. Dov probeerde mijn hand te pakken. Ik ontweek hem. Ik zag dat dokter Spielman een zakdoek pakte en er zijn hoofd mee depte. De Duitse arts schonk me een glimlach en knikte me bemoedigend toe.

De patiënten naast Dov schonken ons niet de minste aandacht.

Ik telde in stilte – een, twee, drie – hief het glas en dronk het in een teug leeg. *Waaah*, dat brandde. Ik voelde een enorme hoestbui opkomen, maar wist die te onderdrukken en slikte. Ik gaf Dov zijn glas. Hij nam het aan en wachtte. Aha.

Ik zei tegen hem: 'Drink, drink.'

Hij hief het glas, sloeg de cognac achterover en begon te hoesten.

Dokter Spielman klapte opgetogen in zijn handen. De Duitse arts riep: 'Bravo, bravo,' en ik kreeg een lachstuip. Ik kon niet ophouden met lachen.

Ik viel mijn broer om zijn nek, drukte hem stijf tegen me aan en riep: 'Jij wordt weer beter en dan gaan we hier weg.'

Ik had een gevoel alsof er een verfrissende regen neerdaalde op mijn brein, op mijn gezicht, op mijn ruggengraat. Ik wilde het tegenhouden, maar de regen die van me afdroop, maakte mijn broer nat. Het derde hem niet, hij bestudeerde mijn hand. Ik zei: 'Keer mijn handen maar om zo vaak je wilt, ik vind het best.'

Ondertussen begon de cognac te dansen in mijn buik, te bruisen in mijn keel; ik klemde mijn kaken op elkaar en wilde

naar het toilet rennen. Ik haalde het gangpad en – waaah. Een donkere vloedgolf spoelde naar buiten. Bevuilde het pad tussen de bedden. Ik duizelde, zag zwart voor de ogen, greep me vast aan het dichtstbijzijnde bed en klapte voorover.

De Duitse arts pakte mijn kin, hief mijn hoofd op, voelde, zei: ‘Jij bent het niet meer gewend. Kom, naar de douche.’

Ik bleef staan. Ik weet niet waarom, maar de Duitse arts van Blok 8 in Buchenwald kwam me voor de geest. De arts die gezonde kinderen meenam en niet terugbracht. Ik hield mijn hoofd gebogen en hoorde in mijn oren alarmbellen rinkelen: gevaar! Ik keek naar dokter Spielman. Zijn hand lag in Dovs handen. Hij zag me gebogen staan en zei: ‘Ga je douchen, Icho. Maak je schoon.’

Ik zei: ‘Hoelang gaat dit duren? Zeg me niet dat het maar een paar minuten is. Ik ben niet achterlijk. Er waren kinderen van mijn blok, die met een Duitse arts meedingen voor een of ander experiment, dus zeg me, dokter Spielman, hoelang gaat dat douchen duren?’

Dokter Spielman werd heel ernstig. Er verscheen een diepe rimpel op zijn voorhoofd. Hij zei: ‘Maak je geen zorgen, Icho. Dit is een goede arts, je herinnert je hem van de eerste dag hier. Ga met hem mee. Ik wil even bij je broer blijven.’

Ik maakte aanstalten, begon te lopen. Ik had een bittere smaak op mijn tong, rook een zure geur.

De arts liet geen spoor van afkeer van me blijken. Hij hield mijn arm vast alsof we vader en zoon waren. Ik wierp hem een schuine blik toe. Hij had een klein zenuwtrekje onder zijn oog en glimlachte verlegen. We beenden met grote passen door het hospitaal, alsof het een stadion was. Ik dacht: in Blok 8 is het me gelukt te ontsnappen, ik had geluk, maar dit keer misschien niet en wat als er onder de douche iets met me gebeurt? Wie zal dat merken? Zelfs dokter Spielman houdt nu geen oogje in het zeil.

Bij een van de bedden was een Amerikaanse verpleegster een patiënt aan het voeren. We liepen langs haar heen. Ik riep

haar: ‘Zuster, zuster, hallo. Ik ga met deze Duitse dokter naar de badkamer. U hebt me gezien, toch?’

Ze trok een wenkbrauw op, zei: ‘Wat?’ en glimlachte naar de arts.

Ik zorgde ervoor dat nog twee andere verpleegsters ook op de hoogte waren.

We kwamen bij de badkamer, die ik tot dan toe alleen van de buitenkant kende. Mijn hoofd tolde als een wiel op het asfalt. Ik leunde tegen de muur. De Duitse arts bracht me een handdoek en een schone pyjama. Ik zei tegen hem: ‘Ik kan dit wel alleen.’

De arts zei: ‘Uitstekend, maar laat de deur open.’

Ik stapte de badkamer in. Kleetde me langzaam uit. Een zure lucht rees op. Ik stapte onder de douche. Ik durfde de kraan niet open te draaien.

Ik hoorde de Duitse arts achter me vragen: ‘Heb je hulp nodig?’

Ik zei: ‘Nee, nee, ik draai de kraan open. Dit is de douche voor artsen, niet?’

Hij zei: ‘Ja. Geen zorgen.’

Maar ik maakte me wel zorgen, totdat ik de kraan open-draaide. Ik liet massa’s water over me heen stromen, waste mijn hele lijf minstens vijf keer met zeep. Daarna trok ik de pyjama aan.

De Duitse arts riep me het kantoortje binnen. Hij schonk een glas thee voor me in en ik wilde zien wat hij in de thee deed. De arts liet drie klontjes suiker in het hete water zakken, roerde omstandig, zei: ‘Hier, drink, dat zal je goeddoen.’

Ik dronk de thee en mijn buik viel in slaap. We zeiden niets meer.

Dov

De cognac ontlokte me de drang om onbeheerst te lachen. Maar ik lachte niet. Mijn keel stond in brand, mijn vingers tintelden en de aderen op de wanden zwollen op. De bedden in het souterrain kwamen in beweging. Sommige maakten een pirouette. Mensen liepen niet meer rechtop. Ze kwamen alleen nog vooruit als ze steun zochten aan de wanden. In mijn oren begon een kolonie bijen te zoemen. Soms nam het volume even af, maar meestal zwol het aan.

Ik keek naar mezelf, wilde zien of mijn bed ook aan de wandel was. Dat was het, en snel ook, als het karretje van een kermisattractie. Ik zag alles alsof ik door een gaatje in de muur keek. Ik kwam door de ene bocht, zwierde een volgende in.

De cognac riep een herinnering op, alleen de melodie ontbrak.

Ik wilde die melodie oproepen. Kon me de titel niet meer herinneren, maar ergens in mijn brein moest een melodie zijn en die moest ik zien te vangen. Ik ving een eerste toon, de melodie verdampte. Ik probeerde opnieuw, deed harder mijn best, een andere toon, maar het ontglipte me opnieuw. Ik wilde de bezoeker aan mijn bed zeggen me een mondharmonica te brengen. Ik wilde zeggen: 'Kijk eens in mijn broekzakken. Daar moet een mondharmonica in zitten.' Ik wist niet waar mijn broek was. Ik wilde hem zeggen te proosten op het leven en dat ik harmonica voor hem zou spelen. Ik kneep in zijn hand, wilde klare taal tegen hem spreken, maar wat ik in mijn hart formuleerde, zwalkte rond, zwalkte rond en keerde terug naar

mijn hart. Alsof de woorden in een baan om ons heen zeilden en terugkeerden naar de plaats waar ze vandaan kwamen. Ik zei tegen mezelf: 'Harmonica, breng me een harmonica,' maar dat kwam niet verder dan mijn hart. Ten slotte werd ik heel moe en viel binnen een tel in slaap.

Yitzhak

Drie keer daags dienden we whisky toe.

Ik dronk, Dov dronk. Ik sprak, Dov zweeg. Ik zag de bodem van de derde fles in zicht komen en vroeg me af: Wat dan? Meer drank stelen, proosten op het leven, meer wodka en likeur en nog twee jaar vastzitten in dit ziekenhuis? Nee! Ik was het niet eens met dat plannetje van dokter Spielman, ik had een hekel aan dat ziekenhuis. Ik had het gevoel dat ik besmet raakte met de ziekte van mijn broer. 's Ochtends, 's middags en 's avonds trok er een hete gloed door mijn handpalmen, in het bijzonder nadat we gedronken hadden. Ik begon mijn handpalmen om en om te draaien om te zien of ik een oorzaak kon vinden voor de tintelingen onder mijn huid. Ik dacht dat het de een of andere luizensoort was, ik wist het niet. Ziekenhuisluizen. Ik keek onder mijn hemd. Geen luizen. Rode striemen en krassen, anders niet. Misschien dat mijn lichaam een nieuwe soort luizen aan het voortbrengen was? Misschien had ik luizeneieren uit de kampen meegenomen, die goed gedijden bij al dat voedsel en de whisky die ik een of anderhand twee weken lang drie keer per dag innam, en zat ik er weer helemaal onder.

Ik begon na iedere maaltijd mijn handen te controleren, mijn buik, mijn borst. Overdag deed ik dat buiten, in de zon. 's Avonds pakte ik er een vergrootglas uit de artsenkamer bij.

Op een avond raakte een verpleegster met een paardenstaart en een haarlint me aan: 'Wat ben jij aan het doen?'

'Op zoek naar luizen. Zie jij iets?' Ze pakte het vergrootglas

en onderzocht me grondig. Ik zei: ‘Mijn rug ook,’ en trok mijn hemd uit.

‘Nee, ik zie niks. Je bent brandschoon.’

‘Waarom jeukt het dan zo?’

‘Vraag het dokter Spielman,’ zei ze.

De volgende ochtend zocht ik dokter Spielman op, die met een aantal andere artsen stond te praten. Hij glimlachte naar me. ‘Hoe staat het ermee, Icho? Is er nog whisky?’

Ik zei: ‘De whisky is bijna op en ik word gek van de jeuk. Hoe komt dat, dokter, wat is er met me aan de hand?’ Ik trok mijn hemd omhoog en toonde hem de krassen.

Hij fronste zijn wenkbrauwen en peinsde, peinsde, peinsde, en ik begon me zorgen te maken; misschien dat ik een of andere ernstige ziekte onder de leden had, en dacht: als hij me nog een keer zegt: ‘Geduld, Icho, geduld,’ dan sla ik mezelf, twee klappen, meer niet. Misschien een klap voor dokter Spielman met zijn kale kop, opgevouwen witte zakdoek en gesteven boord, en een voor de Duitse arts, zelfs een voor de Amerikaanse arts, die geen woord met me wisselt, en voor mijn broer ook, ah. Mijn broer krijgt er tien, twintig, tien aan elke kant, want ik ben die onzin van hem spuugzat. Drie keer per dag drinkt hij whisky, hij eet gehaktballen, goede soep, maar weigert zijn mond open te doen. Goed dan. Wat denkt hij wel, dat ik zin heb in die ziekte die hij heeft uitgevonden? Dat heb ik niet en ik ben weg uit dit ziekenhuis en daarmee basta. Als hij dan zo graag nog drie, vier jaar in dat bed wil blijven liggen – prima. Hij doet maar. Ik wil er niks meer mee te maken hebben.

Ik boog me naar dokter Spielman toe en toeterde in zijn oor: ‘Ik word gek van die jeuk, ik kan er niet meer tegen, en tegen die geur van jullie doden, hoort u?’

De artsen staakten hun gesprek. Een patiënt met een pak verband om het hoofd kwam overeind en begon te huilen. Dokter Spielman zei: ‘*Sh... sh...*’ en nam me mee.

In de artsenkamer wees hij op een stoel: ‘Ga zitten.’

Ik wilde niet zitten. Ik wilde met de neus van mijn schoen over het zeil krassen, me op mijn heup, onder de riem, en op mijn buik krabben.

Dokter Spielman tikte met zijn vingers op het tafelblad, *tap-tap-tap. Tap-tap-tap.* Hij zei: ‘Het is zwaar voor je. Voor ons allemaal,’ staarde toen peinzend uit het raam, hield zijn vingers stil. Plotseling, met een scherpe, abrupte beweging, wendde hij zijn hoofd naar mij en zei: ‘Ik heb een hengel nodig.’

‘Wat?’

‘Zoek een vishengel voor me.’

Ik stak mijn handen in de lucht. ‘Maar dokter Spielman, meneer, wat moet u in een ziekenhuis met een hengel?’

Hij boog zich naar me toe alsof hij een groot en bijzonder geheim met me wilde delen en zei: ‘Ik ga vissen met je broer.’

‘Vissen?’ Haalde hij een geintje met me uit? Maar zijn gezicht stond doodernstig. Ik dacht: deze arts heeft een geestesziekte opgelopen, bij een van die patiënten daarbeneden.

Ik keek recht in zijn ogen en informeerde voorzichtig: ‘Hebt u mieren? Ik ken dat namelijk van mijn broer. Hebt u ook mieren?’

Hij haalde zwaar adem en zei met de stem van een arts die volkomen bij zinnen was: ‘Geen vragen stellen. Breng me eerst een hengel.’

Ik weet niet waarom, maar ik voelde een overweldigende blijdschap. Als een stoot van warmte in mijn hart. Alsof vader me terzijde had genomen en in mijn oor gefluisterd: ‘Het komt goed, Yitzhak, geen zorgen, het komt goed.’ Alsof vader Israel speciaal voor mij naar het ziekenhuis was gekomen en me zonder aan te raken in zijn sterke armen had genomen, net als toen ik klein was. Ik was ook nog maar een kleine jongen, nietwaar?

Ik liep het ziekenhuis uit en begon te rennen. Zonder jeuk te voelen.

Bij de eerste huizen in de eerste straat bleef ik staan; ze

oogden vertrouwd en vrolijk. Ik wist dat daar geen hengels waren en vroeg me af waar ik die wel zou kunnen vinden. Ik geloofde niet dat er iemand in Neuberg von Wald was die zin had om te gaan vissen.

Toen trilde er een snaar in mijn hart: misschien is er hier ergens een rivierarm, een meertje, waar je een hengel kunt uitgooien. Het leek me het beste om op zoek te gaan naar water en dan iemand zijn hengel afhandig te maken. Ik deed navraag. Ik slaagde er niet in een antwoord los te krijgen. Of ik slaagde er niet in duidelijk te maken wat ik bedoelde, dat kan ook. Ik besloot huizen binnen te gaan, zoals ik dat voor die cognac ook gedaan had. Ik zocht naar huizen die ik nog niet kende.

Ik trok van huis naar huis, klopte aan deuren. Als er werd opengedaan, glipte ik snel naar binnen en snuffelde rond. De kasten liet ik dit keer met rust; ik liep van kamer naar kamer, keek op de zolder, in de tuin. Er was niemand die een poging deed om me tegen te houden. De bewoners volgden me alsof ik een soldaat was met onderscheidingstekens en een geweer op zijn schouder. Ik herinner me dat mijn hoofd bonkte: idioot, idioot, waarom heb je je tijdens de oorlog nooit verzet? Ik wilde iemand vermoorden.

Na twee dagen vond ik een hengel.

Ik rende met die hengel terug naar het hospitaal. Gaf hem aan dokter Spielman. Ik zag dat hij straalde; hij hield die hengel met bevende handen vast en zei: 'Heel goed, heel goed, en nu zien of het lukt. Kom, naar je broer.'

We liepen de trap af, het souterrain in. Dov lag naar het plafond te staren.

Dokter Spielman zei: 'Ga opzij staan en hou je erbuiten.' Hij stond in het gangpad, zijn gezicht naar Dov gekeerd.

Dov bestudeerde zijn handen. Dokter Spielman ademde zwaar, wachtte een paar tellen en zwaaide toen de hengel uit, eerst naar achteren, toen naar voren. Dokter Spielman zei luid: 'Bernard, ga je mee vissen?'

Dov ging razendsnel rechtop zitten en zei: ‘Maar er is hier geen water. Hoe kunnen we dan vissen?’

Precies zo is het gegaan, drieënhalve maand na de oorlog.

De kale man stond naast mijn bed met een vishengel in zijn hand.

Ik begreep er niets van.

Er was daar geen water, dat wist ik wel. Dat had ik gecontroleerd, want mijn bed dobberde lange tijd als een bootje door de zaal. Op een avond had ik mijn voet op de grond gezet en gemerkt dat alles droog was. Ik had ook aan mijn pyjama gevoeld. Die was ook droog. Ik snapte niet hoe het kon dat ik dreef maar dat alles droog was.

De kale man stapte op me af. Ik wilde zijn handen pakken, al herinnerde ik me niet meer waarom precies. Hij gaf me geen hand, wierp alleen zijn hengel uit en nodigde me uit om mee te gaan vissen.

Ik zei: 'Maar er is hier geen water. Hoe kunnen we dan vissen?'

Hoe? Hoe kun je vissen als er geen water is? In mijn dorp had je een rivier. Ik kende vissers. Zij wierpen hengels uit en vingen met wormen emmers vol. Hij moest gek zijn, lachte ook als een idioot. Ik zag hem bulderen van de lach, met zijn handen tegen zijn buik slaan en roepen naar de mensen in de buurt: 'Kom, kom, we hebben een wonder hier.' Ik had geen idee op wat voor wonder hij doelde, maar ten minste vijf vrouwen met witte jassen kwamen op ons af en ten minste drie mannen in witte jassen, en allemaal omhelsden ze me en schudden ze de hand van de kale man, die de hengel maar naar het plafond bleef zwaaien: 'Wat een wonder, wat een

wonder, ach, hoe fijn dat het gelukt is!’ Tranen van het lachen biggelden over zijn wangen en een man ging rechtop in bed zitten en begon in zijn handen te klappen, een ander begon te zingen, als een cantor in de synagoge. Wat is dit? Organiseren ze een bar mitswa voor me? In pyjama? Wacht, waar zijn de strepen? En waarom staan er bedden om me heen, bedden overal? Waar ben ik?

Toen zag ik mijn broer Yitzhak.

Hij stond terzijde, een hand voor zijn gezicht geslagen. Hij droeg schoon goed, zijn lichaam rilde net als wanneer we door de sneeuw ploeterden. Yitzhak zag er gezond en schoon uit, hij had haar op zijn hoofd. Ik werd al warmer, maar Yitzhak bleef maar beven. Wat was er met hem? Was hij ziek?

Ik wilde hem roepen, hem zeggen: ‘We zijn samen. Kom, kom, dichterbij.’ Ik besefte dat hij me niet kon horen omdat iedereen luid door elkaar heen praatte, opgetogen, blij, en die cantor bleef maar zingen, met schrille uithalen. Ik probeerde mijn been op te tillen, maar het been bewoog niet. Ik probeerde mijn andere been, hetzelfde. Toen zag ik dat de zaal vol bedden stond met zieke mensen erin. Was ik ziek? Ik tilde mijn pyjamajas op, zag geen tekenen van een of andere ziekte en mijn bed stond stevig op zijn plek. Ik monsterde het plafond, zag nergens aderen, ook in de bedden niet. Waar was ik?

De kale man stapte op mijn broer af en omhelsde hem als een vader. Iedereen werd stil. De kale man zei: ‘Je broer is weer beter, noe, wat zeg je me daar van? Het is gelukt, met cognac en met een hengel, nietwaar? En nu, nu alles achter de rug is, durf ik toe te geven dat er dagen zijn geweest waarop ik niet meer geloofde dat het ons zou lukken om hem weer bij zijn positieven te brengen. Ja, ik ben ongelofelijk blij.’

Yitzhak slikte, sprak geen woord.

De kale man stapte op me af, stak zijn hand uit en zei: ‘Dokter Spielman, aangenaam.’

Ik schudde hem de hand.

‘Wat is jouw naam?’

‘Bernard.’

‘En de naam van je broer?’

‘Icho.’

Hij glimlachte naar me en zei: ‘Heel goed, Bernard, heel goed. Je ligt in een ziekenhuis in Duitsland. De oorlog is voorbij. Je hebt hier nu drie maanden gelegen, je niet bewust van waar je was, maar nu ben je weer in orde. Je broer heeft elke dag naast je gezeten en dit zijn de artsen en verpleegsters die je hebben verzorgd.’

De mensen in de witte jassen knikten een groet.

Toen zei hij: ‘In de komende dagen gaan we je helpen uit bed te komen en weer mobiel te worden. Je zult weer moeten leren lopen, als een baby. Dat gaat wat tijd kosten, maar geen zorgen: over een week of twee kunnen jullie dit ziekenhuis verlaten. Gefeliciteerd, jij hebt het gehaald en je broer is ook gezond.’

We hoorden rochelende geluiden. Dokter Spielman draaide zich om. Ik zag mijn broer, die zijn keel vasthield, zijn wangen kleurden paars. De kuch werd een huilen, als dat van de wolf of de vos die ik in het bos bij ons dorp had gehoord, dat weet ik niet meer zeker. Mijn broer wankelde achterwaarts en leunde tegen de muur, drukte zijn vuist tegen zijn keel, schopte wild met zijn hielen tegen de muur.

De ogen van dokter Spielman schoten tussen ons heen en weer. Ik begreep niet waarom mijn broer niet naar me toe kwam. Ik begreep niet waarom iedereen blij was, maar zijn gezicht droevig stond. Ik wilde naar hem toe. Ik wilde zijn hand vastpakken, zoals we altijd deden.

Ik stak een hand uit naar dokter Spielman, zei: ‘Help me van dit bed af.’

Hij hield me vast en ik probeerde rechtop te gaan zitten. Ondertussen was het een wirwar van witte jassen om me heen. Ik viel achterover in het kussen. Ik was doodmoe. En inmiddels was mijn broer verdwenen, zag ik.

Vanaf die dag heeft Yitzhak geen voet meer in een zieken-

huis gezet, niet voor hemzelf en niet voor een ander. Zelfs vandaag, bijna zestig jaar na de oorlog, weigert hij een ziekenhuis te betreden. Hij kan amper zien; hij moet een staaroperatie hebben, een eenvoudige ingreep, ook voor oude mensen. Ik heb een afspraak voor hem gemaakt; niet een keer, niet twee keer, maar hij verrekt het om naar een ziekenhuis te gaan.

Er was een moment, nadat ik, zijn vrouw Hannah en zijn kinderen een tijdlang op hem hadden ingepraat, waarop hij instemde met een oogoperatie. Noe, hij meldde zich bij de balie van de anesthesist en ging kalm zitten, alsof hij van plan was die operatie te ondergaan. De arts wachtte al op hem, maar heeft ons dat geholpen? Dat heeft het niet, want Yitzhak ging ervandoor. Ze hebben hem gezocht op de gangen, in de toiletten, en waar hebben ze hem gevonden? Thuis, in zijn leunstoel.

Ik weet niet wat dat moet worden met zijn gezichtsvermogen. Hij heeft al in geen eeuwen een krant gelezen. Hij ziet alleen nog de plaatjes op de televisie, niet de ondertiteling. Hij kan niet autorijden. En hij rijdt zo graag, hij moet rijden, met koeien, kalveren, hooi – hij heeft per slot van rekening niet voor niets een vrachtwagen in de schuur. Gelukkig werkt hij met zijn zoon in de stal. Ze rijden samen, anders wat? Ik zeg hem: ‘Ga naar dat ziekenhuis! Ik ga met je mee; met een paar uurtjes hebben ze dat probleem opgelost.’ Maar schiet ik er iets mee op? Nada.

Hij wil ook niets met apothekers te maken hebben. Daar zorg ik voor. Ik breng hem zijn medicijnen, vitaminen. Stop dat in zakjes, voor elke dag een. Als hij speciale kruidenthee nodig heeft, dan koop ik dat voor hem. Moge hij gezond blijven, mijn broer.

Yitzhak: 'Er begon een nieuwe wereld op het moment dat dokter Spielman zei: 'Je broer is genezen, hij praat weer samenhangend.'

Mijn broer herstelde en ik begon te leven.

Het was alsof ik vanuit de duisternis het licht binnenwandelde.

Yitzhak

In september verlieten we het ziekenhuis en gingen we naar een herstellingsoord.

De Amerikanen stuurden ons naar een klooster in Indersdorf, een dorp op dertig kilometer afstand van München. Het was een aangename dag, de atmosfeer had iets feestelijks. Ik herinner het me alsof het gisteren was: blauwe luchten met wolken als enorme stralend witte schapen. Ik speurde de hemel af, op zoek naar het gezicht van mijn vader. Tijdens vakanties vond hij het heerlijk om de muren van het huis te voorzien van een verse, scherp ruikende kalklaag.

We droegen nieuwe kleren. Een ruitjesoverhemd, een donkere broek en een grijs gevechtsjasje met zakken en een rits. We moesten met een spijker een extra gaatje in de riem maken om onze broek op te kunnen houden. De kleren roken naar textiel dat al een hele tijd in de kast heeft gelegen. Een heerlijke geur, vond ik. De Amerikanen hadden ons ook nieuwe schoenen gegeven, met een zool en dik leer met stiksels langs de zijkanten. Zulke goede schoenen had ik nooit gehad, net zomin als sokken van dikke, zachte wol. Ik strikte de veters

met bevende handen, zette een voet op het matras en poetste mijn schoenen met de deken: *tsj-tjs-tsj* – het was of ik mijn ziel poetste: *tsj-tsj-tsj* – en concentreerde me toen op die zakken. Acht, negen zakken telde ik, alles bij elkaar. Ik stopte mijn handen in de zakken en wachtte een moment. De zakken waren leeg, maar het voelde alsof ik een eigen plek had, een plek voor mij alleen. Na die zakken richtte ik me op de rits van het gevechtsjasje, *zzrrr*, en opnieuw, *zzrrr*. *Aah*, ik kon er niet mee stoppen.

Dov zei tegen me: ‘Je maakt dat ding nog stuk. Wat is er mis met je?’

En ik zei: ‘Heb je gezien hoeveel stellen ondergoed ze ons hebben gegeven, heb je dat gezien?’ Ik maakte stapels op mijn bed: minstens zeven onderbroeken en zeven hemden en zeven paar sokken, alleen voor mij – *ah!*

Ik herinnerde me het wollen ondergoed dat de Duitsers me in kamp Zeiss hadden gegeven, het enige paar dat ik in de kampen heb gehad. Luizen waren dol op wollen ondergoed. Ze zogen mijn bloed, mestten zich vet, vermenigvuldigden zich en zogen nog meer. Ik werd gek van de jeuk, maar gooide dat ondergoed niet weg omdat het zo bitterkoud was. Alleen een stoot kokend hete stoom, die ik zo nu en dan helemaal boven in het ketelhuis wist op te vangen, doodde die luizen. Heet water pijnigde ze alleen maar en daar werden ze nog agressiever van. De stoom verlostte me een dag of twee, waarna er nieuwe, sterkere luizen kwamen.

Dov en ik vertrokken uit het ziekenhuis met elk een plunjebaal. We leken twee vreemdelingen, een plaatje uit een krant. We lachten, beukten speels onze hoofden tegen elkaar. We liepen de weg af, stampend op het asfalt, alsof we soldaten waren. We wilden het geluid van schoenen met zolen uit een fabriek horen. Een krachtig, zelfbewust geluid was het.

Vanuit dat ziekenhuis werden we naar een klooster gebracht, een grijs gebouw met een heleboel vensters. Ik kreeg een schoon bed in een zaaltje met Dov en nog een paar vluchtelin-

gen uit de kampen. Sommigen waren Jood, anderen christen. De Amerikanen stuurden ons naar dat klooster zodat we weer wat spek op onze botten zouden krijgen. We zagen er allemaal uit alsof we waren opgestaan uit de doden. Schichtige ogen hadden we, schichtige bewegingen. We zaten op de rand van ons bed, kloven aan onze nagels, rookten een sigaret, sprongen dan plotseling op om naar buiten te gaan. Buiten wandelden we de hele tuin door, in de lengte en in de breedte, starend naar de paadjes en zoekend naar vliegen. Bij het geringste onverwachte geluid – een raam dat klapperde in de wind of een emmer die werd omgekeerd – doken we met de handen op ons hoofd op de grond, of we verstopten ons.

's Nachts kon ik de slaap niet vatten. Ik ging met mijn kleren en schoenen aan naar bed. In een hand had ik een brood, met de andere hield ik de plunjebaal vast die ik in het ziekenhuis gekregen had. In die plunjebaal zaten nog meer kleren: ondergoed, sokken, maar ook twee handdoeken en een klein plastic tasje voor toiletbenodigdheden. Na een paar slapeloze nachten legde ik die baal onder mijn kussen en lukte het om een paar uur te slapen, maar in de ochtend werd ik wakker met een stijve nek.

Tijdens de eerste dagen hielden mijn broer en ik beurtelings de wacht bij de plunjebalen. Sommigen sleepten hem overal mee naartoe. Ik zag hen ermee naar het toilet gaan, zag hen op de grond zitten met die baal op hun knieën of naast zich. Er waren er die tijdens de maaltijden op hun plunjebaal zaten. In de tuin leken het reizigers op een perron zonder trein. Een van hen droeg alle kleren die hij had meegekregen aan zijn lijf; hij zag er gezwollen uit, maar was in feite graatmager.

Het klooster werd verder bevolkt door nonnen en vrouwelijke soldaten van het Amerikaanse en Britse leger, die werkten voor UNRWA, de *United Nations Relief and Works Agency*. De meeste van die vrouwelijke soldaten waren Joods.

Plotseling waren we in een omgeving met een heleboel jonge vrouwen met borsten en prachtig lang haar, met een

riem om hun smalle taille en met in nylonkousen gestoken benen – *hmmm*, een heerlijkheid. Plotseling waren er rode lippen die naar me lachten, was er een zwarte streep boven de ogen, waren er handen met goedverzorgde nagels en een zachte huid, geurend naar zeep, alsof het parfum was, die me aanraakten. Als die soldaten langskwamen, duizelde het me. Een stakker liep met een handdoek in zijn hand rond in het klooster. Elke keer als er een bloedmooie soldate langsliep, rende hij met die handdoek gespreid voor zich naar het toilet. Het duurde bijna een maand voordat hij eraan gewend raakte.

De nonnen droegen een zwart habijt dat tot de grond reikte en een witte kap. Haar zag ik niet, alleen een warme, liefdevolle blik, alsof wij een oliewonder waren.

De nonnen en de soldaten spraken heel kalm en geduldig met ons; zij hadden geen megafoon nodig, ook al werkten ze hard. Ze wilden ons bijvoorbeeld leren ons niet als beesten op de etenstafel te storten. Om rustig op onze beurt te wachten voor eten. Om voor anderen iets over te laten bij een maaltijd: brood, fruit, groenten. Dat werd een flop. De schalen waren binnen een seconde schoon leeg. Daarom werden die lessen in zelfbeheersing elke ochtend herhaald.

Op een dag waren de soldaten druk aan het praten toen ik een kerel met een natte neus met zijn bord onder de tafel zag duiken. Ik keek naar zijn buurman en begreep waarom. Die buurman had de tronie van iemand die van borden jat. Ik gluurde onder de tafel. Daar zaten ten minste vier of vijf kerels met hun bord in de hand. Ze zaten op de grond en stopten met hun handen grote happen tegelijk in hun mond. Toen, hoe hilarisch, zag ik een grote hand onder de tafel opduiken, die omzichtig boven de koppen bleef rondzweven en ineens – *hop* – omlaag dook en een kippenpoot met aardappelpuree greep. O, wat een herrie ontstond er onder die tafel! Alle vijf lieten hun bord vallen, grepen die hand en trokken de dief naar beneden. Het was de kerel met de tronie van iemand die van borden jat. Hij viel met zijn oor in de puree en begon te

razen: ‘Klootzakken, etterbakken, blijf van me af, idioten.’ Maar ze lieten niet los, trokken nog wat harder. De puree werd zijn neusgaten in geperst, maar die kippenpoot liet hij niet los.

Een grote soldate holde op het tumult af. Haar zwarte staart danste als die van een paard dat vliegen van zijn flanken jaagt. Ze bleef naast de kerel staan die met zijn hoofd in het bord lag en zei: ‘Yosef, ik wacht.’ Yosef hoorde het niet. De soldaat boog zich over Yosef heen en fluisterde iets in zijn oor. Yosef rechtte zijn rug. Hij veegde zijn hand af aan zijn broek en wreef in zijn nek. Toen boog de soldate zich onder de tafel en zei beleefd en vriendelijk: ‘Nou, iedereen graag onder de tafel vandaan en een plekje aan tafel zoeken, akkoord?’ Acht mannen kropen tevoorschijn en gingen zitten, de blikken op hun bord gericht. De kerel naast me deinsde ondertussen achteruit, alsof iemand hem in de rug stak. Hij had een oud gezicht met de kleur van verwassen kleding. De donkere vent die naast hem zat, floot een vrolijk wijsje en – *hop* – griste vlug zijn brood weg. *O, o.*

De arme kerel begon te schreeuwen: ‘Help, dieven, help!’

De donkere vent staakte met fluiten en zei: ‘Kop dicht, mietje, jammer niet zo.’

Maar de kerel met het oude gezicht wilde niet stoppen met jammeren. Hij wilde de dief aanvliegen, een stuk uit zijn wang bijten.

In een oogwenk liep het uit de hand. Drie soldaten kwamen aanrennen. Riepen: ‘Gaan zitten, vrienden, gewoon gaan zitten iedereen.’ Het hielp niet. De soldate met de paardenstaart greep de vent die de wang van de ander tussen zijn kaken had, lichtte hem van de grond en tilde hem, stijf tegen haar borsten gedrukt, over de hoofden weg uit het tumult. Ze had enorme borsten.

‘Genoeg, Miko,’ zei ze, ‘genoeg, Miko.’ En op dat moment speet het me dat ik niet die gekke Miko was.

Miko was minder dol op haar borsten. Hij schopte, wierp zich op de grond en huilde onophoudelijk. De donkere vent

schreeuwde: ‘Gek, gek.’ Hij had prachtige tandafdrukken op zijn wang.

Hij keerde terug naar zijn stoel en zei: ‘Ik wist wel dat er baby’s zijn, hier: *mèh, mèh, mèh.*’

Een non met een forse blonde snor kwam met een schaal vol vlees naar ons toe. Ze bood Miko de schaal en zei: ‘Neem er maar twee, noe, alleen voor jou.’ Miko beliefdde het niet.

Ik zei tegen de non: ‘Zijn brood is gepikt. Is er nog meer brood?’

Ze bracht hem brood en hij kwam warempel tot bedaren. De soldate met de paardenstaart zei: ‘Eet smakelijk allemaal en nu ook even goed luisteren: je hoeft geen eten van elkaar te pikken, je hoeft geen eten in je zak te stoppen en mee naar je kamer te nemen, en waarom verstoppden jullie brood in je bed? We zetten jullie elke dag drie maaltijden voor, waar of niet?’ Iedereen was muissstil. Ze herhaalde, nog duidelijker: ‘Nou, geef eens antwoord: waar of niet?’

Iemand liet een scheet: *vrroep, vrroep*. Iedereen schoot in de lach. De soldate met de paardenstaart kleurde paars. Ze keek naar een kleine soldate naast haar. Die had een vlecht tot op haar billen.

De soldate met de vlecht glimlachte en schudde haar hoofd, alsof ze wilde zegen: maak je niet druk, geen aandacht aan schenken. Ze riep: ‘Stil, stil!’

En het werd stil, warempel.

De soldate met de paardenstaart vervolgde haar toespraak. ‘Je hoeft niet uit de keuken te stelen. Het voedsel in de kasten en in de berging is allemaal voor jullie. De dozen die met de vrachtwagen worden afgeleverd zijn ook voor jullie.’

Aan het andere eind van de tafel riep een kerel: ‘En wat als de Duitsers die vrachtwagen aanhouden, hè, wat dan? Ik ken die lui: die nemen die vrachtwagen te grazen en wat wil je dan doen, hè?’

Een heel aantal mannen begon met hun vork op tafel te rammen en te roepen: ‘Ja, ja, ja, de Duitsers, die vervloekte

moffen, die schoften komen ons ook halen dan, die schoften brengen ons naar het crematorium.'

De soldate zei: 'Nee, nee. De Duitsers komen niet, de oorlog is voorbij. Voorbij, begrijp je?'

Wij begrepen niets. Ook de woorden van de Amerikaanse arts die ze van het ziekenhuis naar daar hadden overgeplaatst begrepen we niet. Of de Amerikaanse officieren met de strepen op hun schouders. We begrepen niets, niets. Alsof er een blokkade op ons brein zat.

Ik herinner me vier lange, knappe officieren die ze naar dat klooster brachten om met ons te praten. Zij wisten niet dat iedereen een breinblokkade had en ze legden ons uit dat de oorlog voorbij was; Duitsland was verslagen en er was voldoende voedsel voor iedereen. We geloofden hen niet. We zaten aan tafel en loerden om ons heen, zochten eten dat geschikt was om weg te bergen in onze zakken, voedsel dat ten minste twee dagen goed zou blijven. Die officieren spraken van vrede op aarde, wij waren in oorlog.

Die soldaten en nonnen wilden ons terugbrengen naar een normaal bestaan.

Ze leerden ons baden met zeep en sponzen. Wasten ons haar: drie keer, ja, oren schrobben! Tand en poetsen. Pasta op de borstel, niet opeten, en uitspugen in de wasbak, juist. Ze leerden ons een douche te nemen, om beurten, kamer voor kamer. Wij wilden ons niet wassen. Ze gaven niet op. Ze zetten ons in de rij voor de douche en lieten op dat we er niet vandoor gingen. Soms kwam er geen einde aan die rij omdat ze van 's ochtends tot 's avonds bezig waren iedereen onder de douche te krijgen. Ze zetten er eentje onder, drie renden ervandoor. Er waren er die weigerden onder de douche te stappen, tot ze door het raampje hadden gekeken en zagen dat er echt water uit de kraan kwam. Ik begreep hen wel. Ook ik stapte behoedzaam de badkamer in en controleerde de douche zorgvuldig. Telkens als ik opkeek, dacht ik: wat zal er uit die

douchekop komen: warm water of gas, poeder misschien? Ik kleedde me uit en wachtte. Soms stapte ik de badkamer in en vluchtte er meteen weer uit. Heel vaak was ik er vast van overtuigd dat er gas uit zou stromen.

De soldaten wilden ons op tijd in bed hebben, zonder kleren en zonder schoenen. Ze smeekten: 'Doe 's nachts je schoenen uit, alsjeblieft, jullie maken de lakens vuil. Doe ze uit, doe ze uit en doe een pyjama aan, hier, kies maar, er zijn genoeg pyjama's in twee kleuren.'

De soldaten leerden ons pianospelen en stil te zijn bij een concert. Ze wilden ons cultuur bijbrengen en dat viel me zwaar, heel zwaar, want ze vielen ons lastig met onzinnige dingen. Er was een dagprogramma. De ene dag een uitje. De andere dag een Joods spel. Dan een circus of een concert. *Aah*.

Zeven uur 's avonds. Ze zetten iemand achter de piano in de grote zaal van het klooster. Ik zit heel stil, zoals ze ons gezegd hebben, alsof ik een heel normaal mens was, de handen voor mijn borst gevouwen of op mijn benen, of met de benen over elkaar, het hoofd omhoog, ja, dat was het belangrijkste: het hoofd omhoog, twee oren op de piano gericht, niet in slaap vallen; we konden tegen elkaar aan leunen. Ik zit precies zoals de soldaten het ons hadden gezegd. De piano klinkt en ik hoor de *klik, klik*. Van een geweer. *Klik. Klik-klik. Klik-klik-klik-klik-klik-klik. Klik*. Heel wat magazijnen. Mijn schouders zakken en ik huil, ik huil van de zenuwen, en ik kijk opzij, naar mijn broer en naar andere vrienden, en ik zeg tegen mezelf: ben ik nou de enige die doordraait? Plotseling zie ik een vriend ook huilen, iemand anders die zijn gezicht veegt, aan de zijkant kijkt iemand omlaag, naar zijn shirt, en pulkt aan zijn been; *aah*, zij worden ook gek van die piano. Ik kijk naar de soldaten en zie dat zij gelukkig zijn; ze glimlachen naar elkaar, knikken: ja, ja, huil maar, lieverds, dat is goed voor jullie. Dwazen, dwazen; zij denken dat wij huilen om de piano waar ze ons naartoe hebben gesleept.

De volgende dag kwamen er nog twee piano's bij. Ik had

het gevoel dat de muren op me afkwamen. Toen brachten ze ons een Joods theaterstuk. Een acteur met een hoed op en een sjaal om zijn nek vertelde ons over Feigele, een jong meisje dat water wilde drinken uit een plas.

Ah. Hij heeft het over Feigele en ik hoor Shloimeleh en Sarahleh en na afloop een vreselijk geraas in mijn oren. Als van een kapotte radio. De acteur beweegt zijn mond, zijn handen, en als ik afga op zijn gezicht dan zouden we nu moeten lachen.

Maar we lachten niet, we huilden alleen maar heel veel. Toen vertrok hij. Het podium was leeg, geluidloos. Dat vond ik het gevaarlijkst. Want achter iedere stilte schuilden Duitsers met een machinegeweer. Die onmetelijke stilte en dat indringende gevoel na een machinegeweer. De stilte van de dood. Die stilte verdroeg ik niet. Ik had een omgeving nodig waar levendigheid was, zodat er geen mensen zouden verdwijnen in crematoria en ik alleen op de wereld achterbleef.

Op een dag namen ze ons mee naar een circus. Een clown met lipstick stampte met een reusachtige schoen op de grond. Hij had bellen aan zijn mouw. Dat ging van *rinkeldekinkel*, maar ik hoorde *klik. Klik-klik*. En ik zag bloed, een hele hoop bloed dat op die bellen aan zijn mouw spatte. Daarna kwam er een acrobaat op een touw. Iedereen keek naar die vrolijke acrobaat, ik loerde naar het zwarte gat achter het podium waaruit Duitsers tevoorschijn gingen komen: tien Duitsers op een rij, recht als een liniaal, en nog twintig, Duitsers met geweren, dertig meer Duitsers met stalen helmen, tot er uiteindelijk duizend Duitsers staan te schreeuwen: ‘*Schnell, schnell,*’ en wij al meer dan een uur dood zijn.

Ik kon die soldaten niet vertellen over de hel die zich opende in mijn hoofd. Kon niets vertellen over de film die in mijn hoofd was begonnen te draaien, als een enorm wiel, draaien en draaien en terug naar het begin. Draaien, terug naar het begin. Draaien, terug naar het begin. Zoals de film van die muzelman op de trein. Gevangenen die hem vertrappen, de enorme ogen die mij aankijken. Hij schreeuwt niet, huilt

niet, wacht lijdzaam tot zijn leven voorbij is. En de film van de gevangene die bij de deur van de barak stond en een gat in het hout knaagde. Knaag, knaag, *krak*. Kreeg de kogel uit een geweer. Zijn hersenen spatten op de grond. Daar draaide de film van de gevangene die danste in de bek van een grote hond. Die danste als een lappenpop. Omdat drie andere honden ook stukken van hem wilden. Films met een naar einde.

Slechts zo nu en dan draaide de film van het Duitse meisje in mijn hoofd, het meisje dat me brood gaf bij kamp Zeiss, het meisje met de vlechten, de ene lang, de andere korter. Van alle films ontlokte die van dat meisje me de meeste tranen.

Ik had het gevoel dat het leven in dat klooster niet goed voor me was. Ik kreeg meer en meer blokkades in mijn hoofd door alle films die ik zag terwijl ik keurig aan tafel zat, of achter de piano. Ik zei de soldate met de paardenstaart dat ik wilde werken, omdat ik in groot gevaar verkeerde. Ze wilde weten: ‘Wat voor werk, Icho? Vertel me.’

Ik zei: ‘Leer me een vak, leer me slager worden, zoals mijn vader.’

Ze stuurden me naar een Duitse slager. Hij had een rug zo breed als een tafel en een grijnslachje dat op zijn gezicht gepleisterd leek. Ik ging met die slager op pad om dieren te halen die geslacht moesten worden. Hij kocht koeien van plaatselijke boeren en slachtte die in de tuin. Ik vond die trips naar de dorpen in de omgeving heerlijk. Genoot van de aanblik van grote stallen met melkvee en kalveren. De eerste paar dagen vond ik het zwaar. Als we aankwamen bij een dorp kreeg ik het Spaans benauwd. Ik zag dat de slager het in de gaten had. Hij zei iets tegen me, maar ik kreeg geen antwoord over mijn lippen. Ik wist zeker dat er een oncontroleerbare vloedgolf zou opwellen als ik mijn mond zou opendoen. Ik kneep in mijn been, droeg mezelf op me te beheersen. Na een paar dagen ging het beter. Ik begon me te interesseren voor de prijs van koeien, kalveren, het hooi van de boer dat

ik zag. De slager leerde me vlees snijden in de juiste richting, hoe ik het vlees moest behandelen, wat ik met de organen moest doen. Al doende leerde ik Duits. Hij sprak met een aangename, zachte stem. Daarmee was het een nieuwe taal voor me. Ik kende Duits niet anders dan dat het gepaard ging met geschreeuw en bevelen, klanken als gloeiende spijkers in je hersenpan. Zinnen als ‘hoe gaat het met je?’, ‘pas op’ en ‘langzaam snijden’ kende ik niet in het Duits, ik kende geen Duitse blijdschap in de ochtend alleen om mij. Hij noemde me ‘kerel’: ‘Kom eens hier, kerel. Begrijp je het, kerel? Nu jij, kerel.’ Soms legde hij een hand op mijn schouder, een hand die nat was van het water. Toch voelde ik een aangename warmte op mijn schouder.

Op een dag sneed ik me met een slagmes: een diepe snee in mijn vinger. Het bloedde als een rund. De Duitse slager bracht me naar een arts die zei: ‘Gebroken vinger.’ Hij plaatste een spalk onder de vinger en wikkelde er een dik verband omheen. De wond heelde niet goed. Ik ben niet naar die Duitse slager teruggekeerd. Mijn vinger is tot op de dag van vandaag krom.

Shaleachs – gezanten – uit Israël bezochten het klooster. Shaleachs van de Joodse Brigade. Ze droegen normale kleren. Ze waren gebruind en zagen er gezond uit, hadden sterke handen. Ik zocht hen op, wilde in hun nabijheid zijn, de verhalen over *Eretz Yisrael* horen.

De shaleachs vroegen ons: ‘Waar willen jullie na dit klooster naartoe, naar Amerika of naar Israël?’

Ik besprak het met Dov. ‘Israël,’ zeiden we, ‘maar eerst naar ons huis in Tur’i Remety in de Karpaten.’

Dov

Dat klooster was goed voor me.

's Avonds kregen we chocolade, dan sliepen we beter. We wilden niet slapen. We dwaalden door de kamer, door de tuin; we zaten op ons bed, hielden onze kleren aan. Stonden weer op. Begonnen een gesprek, hielden er halverwege mee op, kwamen er weer op terug. Er was daar een knaap die na tien rondjes door de tuin bij een muur ging staan en – *boem-krak* – met zijn hoofd tegen de stenen begon te slaan. Die kreeg een hele reep chocola. Aanvankelijk weigerde hij die op te eten. Hij zei tegen de soldaat: 'Jij eerst.' Hij was ervan overtuigd dat die chocolade vergiftigd was.

Er was er een die elke ochtend bij ons in de tuin kwam zitten en met zijn nagels zijn wenkbrauwen uitplukte. Van de wenkbrauwen ging hij naar zijn wimpers. Toen hij klaar was met de wimpers, ging hij verder met het haar op zijn borst. Hij greep een handvol borsthaar en – *hop* – trok het uit, met vel en al. Walgelijk. Daarna hief hij de hand met dat stuk huid boven zijn hoofd, alsof hij vliegtuigje speelde: *hmmm, hmmm, hmmm*. Hij riep dat we moesten kijken. De soldaten depten de wond met blauwe jodium, wikkelden brede banen verband om zijn lijf en maakten zijn nagels schoon. Daarna namen ze een schaar en knipten zijn nagels. De soldate met de vlecht tot op haar billen zong ondertussen een lied voor hem. Ik luisterde toe. Hij deed: '*Hmmm, hmmm, hmmm*' en sabbelde op een snoepje. Geen idee waar die soldaten zo veel snoepgoed vandaan haalden. Ze hadden hele voorraden op zak. Bij ie-

dere gelegenheid kregen we snoep toegestoken. Als ze in de ochtend een nat bed aantroffen bijvoorbeeld. Soms troffen ze er drie of vier op een ochtend, meestal als er 's nachts honden hadden geblaft. Sommige jongens verstijfden helemaal als een van de soldaten hen per ongeluk aanraakte, aan een elleboog bijvoorbeeld. Een jongen sloot zichzelf op in de badkamer en stond een dag lang onder de douche omdat een van de soldaten per ongeluk zijn schouder had aangeraakt. Ze riepen door het raam: 'Moishe, doe open, doe open.' Pas tegen de avond kwam hij er weer uit.

We spraken nauwelijks met elkaar in dat klooster.

Er werd wat over thuis gepraat. Een beetje over het dorp, het stadje. We stelden geen vragen. Het merendeel van de dag liepen we wat achter de nonnen aan om te zien wat er gebeurde en wat de plannen waren en ik voelde me wat ongemakkelijk om de wijde jurken die ze droegen. Ik wilde niet dat iemand zou zien wat er in me omging en aan de gebaren van de anderen zag ik dat ook zij niet wilden dat iemand wist wat er in hen omging.

Een van de jongens liep het liefst achter de dikste non aan. Ze droeg een wijd habijt met plooiën. Hij verstopte zich achter een boom en rende gebogen achter haar aan. Hij was ervan overtuigd dat ze granaten of een kleine kalasjnikov onder haar habijt verborgen hield. Hij zei: 'Waarom zo'n grote jurk, hè? Als het niet voor bommen is? Waarom heeft ze zo'n hoofddoek, zo'n laken van haar hoofd tot over haar nek? Daar zit dan toch een kogelriem onder?'

Op een dag had de dikke genoeg van die knaap. Ze nam hem mee naar haar cel. Ik weet niet wat zij daar gedaan hebben, maar hij begon de cel van die non vaker te bezoeken en hield op met geraaskal over bommen.

Er waren dagen waarop we met de soldaten klierden. We namen met onze vingers de maat van hun taille en borsten, we maten de lengte van een been vanaf het midden van een jurk naar beneden, altijd discussiërend over de precieze plek waar

je het kruis moest zoeken. We wogen ieder van hen, in onze handen. Dan lachten we wat, voordat we weer in stilzwijgen vervielen. We telden vingers, heen en terug, heen en terug. Telden tot duizend en begonnen van voor af aan.

Niemand in het klooster wist waar wij vandaan kwamen.

Verhalen over de kampen wisselden we alleen onder elkaar uit. In gezichten en handen, de geur van de huid. In de rij voor de douche. Aan de eettafel, of als we op het muurtje zaten en in de verte staarden, of als iemands neus droop zonder dat hij verkouden was.

Het moeilijkst waren de geruchten. Iedere dag waren er nieuwe geruchten. Ik dacht dat ik gek zou worden. Als iemand iets zei over artsen in witte jassen of een tankwagen die over het pad naar het klooster had gereden, dan wilde er niemand douchen. Iedereen stouf dan de tuin in en die arme soldaten hadden geen idee waarom we drie dagen lang niet in de buurt van de douches wilden komen. Tot de soldaten zeiden: 'Als dit zo blijft, krijgen jullie luizen. Wil je dat, luizen?'

Afgaand op die geruchten wist ik uit welke kampen de vluchtelingen afkomstig waren. Toen iemand 'vrachtwagen' zei bijvoorbeeld, begon een van de knapen te schreeuwen: 'Opstand, opstand!' zoals hij dat in zijn kamp had meegemaakt. Hij riep tegen de soldaten: 'Pak je geweren, zoek dekking allemaal, vlug, vlug.' Er was een hele reep chocolade en een handvol snoep voor nodig om de opstand in zijn hoofd tot bedaren te brengen.

Een van de jongens maakte een enorme stapel van alle plunjabalen die hij in de slaapzaal kon vinden. Hij verzamelde ook plunjabalen van de zaal naast de zijne. In het begin kreeg hij een pak rammel. Na een poosje lieten ze hem met rust, ze stonden hem zelfs toe plunjabalen open te maken en de kleren eruit te halen en soort bij soort te leggen. 's Avonds legde hij alles altijd weer netjes terug. Ik wist dat hij in Birkenau had gezeten en bij het Kanada-Kommando had gewerkt; het zou kunnen dat wij daar samen gezeten hebben, maar ik herkende

hem niet. Een andere knaap sjouwde de hele dag langs de toiletten met een borstel, een lap en een fles Lysol. Hij maakte van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat de potten schoon, de arme knaap; hij kreeg zweren van de Lysol. Op een dag zei ik tegen hem: 'Simec, je arme handen! Wat ben jij aan het doen?'

Hij zei: 'Ik ben aan het werk.'

Ik vroeg: 'Wat deed jij in Auschwitz?'

Hij zei: 'Poep en pies,' pakte de lap en liep weg.

De eerste keer dat er een trein langs het klooster reed, rende iedereen het bos in. Drie treinen reden voorbij en we bleven in het bos. Pas bij de vierde wilden we weer tevoorschijn komen.

Op een dag arriveerde er een groep artsen per trein. Ze droegen gewone kleren, geen witte jassen. Een domme non blaatte: 'Deze artsen zijn gekomen om te kijken hoe het met jullie gaat.' Noe, een tel later was er niemand meer in het klooster. Iedereen stook het bos in. We waren ervan overtuigd dat de oorlog weer begonnen was. We waren ervan overtuigd dat die artsen witte handschoenen in hun jaszak hadden verstopt en ons zo meteen op een of ander perron op een rij zouden zetten en ons zouden verdelen – links, rechts – met die witte handschoenen. In de eerste weken renden we naar de rand van het bos. Hoe meer we aten, des te dieper drongen we dat bos in. Sommigen renden het bos in, anderen renden een eind weg, maar wachtten dan om te zien wat er zou gaan gebeuren. Sommigen klommen op het dak van het klooster om van bovenaf de wacht te houden. Soms wachtten we op een teken van een van degenen die op het dak waren geklommen. Op hun teken keerden we terug naar het klooster of niet.

Dan was daar die dag waarop ze ons bijeenriepen om naar een Joods toneelstuk te gaan, de vroege voorstelling. Bedremmeld stonden we te wachten op het voertuig dat ons zou brengen, de handen in de zakken. Plotseling ging er een gerucht: Duitsers. Wauw. We renden naar het bos, allemaal.

We hadden inmiddels weer wat spek op onze botten, dus we renden een heel eind. Ik was sterk en klom subiet in een hoge boom. Ik dacht: vandaag krijgt niemand me meer uit deze boom; zelfs mijn vriend Vassily niet. Vassily, mijn beste vriend uit het dorp. Vassily met die jas, de ene mouw kort, de andere lang, en met de hoge schoenen zonder sokken. Vassily met het sluike, blonde haar als de stengels van zomertarwe en bruine ogen als de mijne. Vassily, die mij kwam zoeken in het bos toen de Hongaren kwamen om mijn familie naar de synagoge te voeren. Vassily stond te huilen onder de boom: 'Bernard, als jij niet terug bent voordat de avond valt, vermoorden ze jouw gezin. Je vader zei: "Denk aan de jonge man uit Boedapest, denk aan Shorkodi's vriend, degene die je werk beloofde in Boedapest. Ze hebben hem tegen de muur gezet. Tien geweren, een bevel. Tien geweren tegelijk." Luister naar me, Bernard, ze zetten jouw familie ook tegen de muur, hoor je me? Of niet?'

Dat gerucht over Duitsers hield ons uren in het bos; we hoorden de soldaten ons roepen: 'We hebben warm vlees voor jullie, we hebben brood voor jullie, bedden met lakens.' Vijf, zes jongens spurten het bos uit. Een paar minuten later hoorden we de dikke non in een megafoon: 'Luister, luister, de oorlog is voorbij. De oorlog is voorbij. Er zijn geen Duitsers in het klooster. Niet een. Kom alsjeblieft terug.'

Om de beurt verlieten we het bos. Een voor een, het hoofd omlaag. Beschaamd.

Na een maand, een beetje langer misschien, begon de sleur van dat klooster me tegen te staan. Ik ging erop uit, slenterde door Indersdorf. Ik liep honderd passen snel, honderd langzaam. Ik rende een halve straat door, de andere helft slenterde ik. Ik vond een hotelletje. Er stonden auto's, hoofdzakelijk auto's van het Amerikaanse leger. De mannen parkeerden hun jeeps naast de bar van het logement om binnen een biertje te drinken. Ik vond die jeeps prachtig. Soms rende ik erheen. Stopte. Kwam langzaam dichterbij, slenterde eromheen, koos

de jeep die er het best uitzag en liep er dichter naartoe, nog dichter, raakte het stuurwiel aan en stoof er weer vandoor. Ik herinnerde me het beuken van geweerkolven op mijn rug. Een paar minuten later stopte ik weer en keerde terug naar die jeep. Dat stuurwiel tussen mijn vingers was spannend. De klokjes en de geur van benzine in de tank. Urenlang zat ik tegen de gevel van dat hotelletje en droomde ervan het stuur van een rijdende jeep in handen te hebben.

Ik kreeg ook pianoles. Een soldate met krulletjes deed zes maanden lang haar best om ons een aantal eenvoudige deuntjes op de piano te leren spelen. Het lukte me niet om Hatikva onder de knie te krijgen, het Israëlische volkslied. En ik had toch tijd genoeg om te oefenen. Ik zei tegen haar: 'Ik kan wel mondharmonica spelen, hebt u een harmonica?' Die had ze niet. Ik droomde van de jeep.

Op een dag zei mijn broer Yitzhak: 'Het is tijd, we moesten maar eens naar het dorp.'

Ik zei: 'Ja, het is tijd om naar huis te gaan.'

Yitzhak zei: 'Naar het dorp, naar het dorp.'

Ik herhaalde: 'Ja, naar het dorp.'

We vertrokken naar Praag. Aan de vallende blaadjes en de bladeren op de stoep zagen we dat het herfst was. Ik plaste bijna in mijn broek van opwinding. Mevrouw Fisher van de UNRWA, een klein vrouwtje met bepoederde wangen en witte kralen om haar nek, gaf ons papieren in het Engels, voorzien van een rood stempel. Ze zei: 'Als ze jullie aanhouden in de trein, laat dan deze documenten zien. Ga onder geen beding met soldaten mee.'

Ik begon op mijn nagels te bijten. 'Wat voor soldaten? Duitsers?'

Mevrouw Fisher zei: 'Nee, nee, er zijn geen Duitse soldaten meer op de trein. Russische soldaten.'

Ik vroeg: 'Russische soldaten die tegen de Duitsers vochten?'

Ze zei: 'Ja.'

We hadden geen geld voor de reis. Yitzhak zei: 'Ik hou niet

van treinen. Misschien kunnen we beter liften en die treinen vergeten.’

Ik zei tegen hem: ‘Dan halen we Praag niet voordat het gaat sneeuwen.’

Hij zei: ‘Toch hou ik niet van treinen,’ en hij beet op de rits van zijn gevechtsjas.

We liepen naar het station. Ik vroeg me af wat voor trein ze voor ons zouden laten komen, een personentrein of een vee-trein. Toen klonk de stoomfluit. *Aah*. Ik wilde vluchten. Ik keek naar Yitzhak. Zijn gezicht was lijkleek, alsof hij op het perron van Auschwitz stond. Ik kwam dicht tegen hem aan staan en we paktten elkaars hand. Onze handpalmen waren warm en klam.

Ik schreeuwde het uit: ‘Een gewone trein met ramen, kijk.’

De trein stopte. We renden naar de locomotief en liepen rond de trein. We keken, hier, daar, op verschillende plekken, en – *hop* – klonnen door een raampje naar binnen. We kropen op een bankje. We spraken niet. Ik legde mijn benen tegen elkaar en legde mijn hoofd tegen het raampje, zodat het leek dat ik gewend was aan treinen met ramen en bankjes. Alsof ik gewend was om gewoon adem te halen en meer dan voldoende zuurstof had. *Hmpfff, hmpfff*. Er was geen geur, geen enkele. Hoe kon dat? Omdat er geen mensen waren die in hun broek poepten of plasten, omdat er niemand was die stierf tegen de schouder van zijn buurman.

Hmpfff. Mensen namen kalmpjes plaats. De een las een krant, een ander sliep, weer iemand anders at een boterham en toen hoorde ik een baby huilen. Ik sprong op en mijn broer greep mijn mouw, zei: ‘Ga zitten, ga zitten, niet omdraaien.’ Ik ging zitten. Ik was verward en dat werd erger op het moment dat de conducteur onze kant op kwam. Ik gaf mijn broer een schop en we stonden tegelijkertijd op. Langzaam liepen we naar de andere kant van het rijtuig. We liepen het rijtuig uit en verstoppen ons in de ruimte tussen de twee wagons. De conducteur liep voorbij. We gingen terug naar onze plaats.

Achter me begonnen twee mensen te praten alsof er zich

elk moment een ramp kon voltrekken. Ik wist niet dat Duitsers bang konden zijn. Een zei: 'Russische soldaten halen mensen van de trein als ze geen papieren hebben.' De ander zei: 'Halen hen van de trein? Waarvoor?' De eerste zei: 'Ze sturen ze naar een werkkamp in Rusland; Siberië, heb ik gehoord.' De andere zei: 'Siberië?' De andere zei: 'Heel ver weg, in de sneeuw. Ze hebben arbeiders nodig. Heb jij papieren?'

Mijn mond werd kurkdroog. 'Heb je dat gehoord, heb je dat gehoord?'

Mijn broer zei dat ik me niet druk moest maken. 'Onze papieren zijn in orde, dat heeft mevrouw Fisher zelf gezegd.'

Ik stak mijn hand in mijn zak en hield de papieren stevig vast. Ik maakte me wel druk.

Op het eerste station van Praag stapte een Russische soldaat in, met een geweer. Een 'Oy vei' ontsnapte aan mijn mond, mijn broer maakte een *sh*-geluid. 'Niks aan de hand!' Ik moest nodig naar het toilet, maar durfde niet op te staan.

De Russische soldaat wees naar me en zei in het Duits: 'Papieren, papieren.' Ik haalde mijn papieren tevoorschijn. Mijn handen beefden. De soldaat spitte de paperassen van boven tot onder door. Ik zag dat hij geen Engels las. Ik kon dat evenmin. Ik zag dat het rode stempel onderaan hem tevreden stelde. Hij gaf me de papieren terug en verdween.

Ik liet me weer op het bankje vallen. Zei tegen mijn broer: 'En wat gebeurt er als de volgende soldaat niet tevreden is met dat stempel? Wat doen we dan?'

Mijn broer zei: 'Daar zal hij wel tevreden mee zijn.'

Ik ontwikkelde een maagzweer en had er spijt van dat we uit dat klooster waren weggegaan.

Voor de middag waren we in Praag.

Het was kil en mijn broer zei: 'Ik ga uitzoeken hoe het zit met de trein naar Hongarije.'

We besloten elkaar over twee uur weer op het station te treffen.

Ik slenterde door de straten. De mensen op straat droegen wollen jassen en hoeden. Velen rookten en stonden in groepjes bij elkaar om het nieuws uit de kranten te bespreken. Ik stak een hand in mijn jaszak, haalde hem weer tevoorschijn, stak hem weer terug. Dat herhaalde ik verschillende keren.

Ik kwam bij het stadhuis. Zag mensen in een lange rij staan. Ik vroeg: ‘Waarom staat die rij daar?’

Er werd me verteld dat er gratis koffie werd uitgedeeld, met een broodje. Ik had trek en voegde me in de rij. Die schoof maar langzaam op. Achter een provisorische balie stonden Russische soldaten. Twee van hen deelden uit, twee anderen stonden met geweren iets terzijde. Mijn maag trok samen; ik pakte mijn reispapieren erbij, voor de zekerheid, en fluisterde: ‘*Sh, sh, sh*. Kalmeer.’ Ik kreeg een broodje en een kop koffie. Dat broodje verslond ik in een hap, de trek bleef.

Ik sloot nog een keer aan in de rij. Ik naderde de uitgiftebalie. De militair met het geweer keek me indringend aan. Hij had een snor die nerveus trilde. Hij hief zijn kalasjnikov en mikte op mijn voorhoofd. Ik maakte dat ik wegkwam. Ik wilde rennen, maar dat durfde ik niet, ik was ervan overtuigd dat hij dan een kogel in mijn billen zou jagen. Zo snel ik durfde, beende ik bij dat stadhuis vandaan. Aha, Russische militairen zouden me dus dood kunnen schieten om een stuk brood, en mevrouw Fisher zei dat de oorlog voorbij was en dat er weer vrede heerste in de wereld. Een fijn soort vrede dan.

Ik besloot terug te gaan naar het klooster.

Twee uur later zei ik tegen mijn broer: ‘Ik ga niet met je mee naar het dorp. Ik wil geen angst meer om brood, begrijp je?’

Yitzhak zei geen woord, maar liet zich zakken en ging op de stoeprand zitten.

Na een paar minuten kwam hij weer overeind en zei: ‘Dan ga ik alleen. Ga jij maar terug naar het klooster en wacht daar op me. Als ik terugkom, gaan we naar Palestina. En luister goed: als het te erg wordt, zoek dan een rustig plekje en doe alsof je tegen iemand staat te schreeuwen, heel hard, hoor je me?’

Maar op een rustig plekje, zodat niemand je ziet.’

Samen stonden we op het perron voor de trein naar Hongarije. Ik met mijn lichte haren, een kilo of vijftig, en Yitzhak met zijn zwarte haar, iets zwaarder, een kilo of tweeënvijftig misschien. We hadden beiden zachte stoppels op onze wangen en een gevechtsjas met een wollen voering, maar geen plunjebaal. Mijn broer sprong op de trein op het moment dat die het station binnenreed en posteerde zich bij een raam recht tegenover me. Ik stopte een hand in mijn jaszak en putte moed uit de papieren. Mijn broer had op mijn vraag geantwoord: ‘Het komt goed. Wees voorzichtig.’ Hij zei: ‘Maak je geen zorgen. Ik vertrek nu, maar ik kom terug.’

De trein vertrok. Ik liet Yitzhak pas gaan op het moment dat de trein uit het zicht verdween.

Yitzhak

De trein vertrok van het station in Praag. Ik was op weg naar Hongarije.

Dov stond op het perron. Ik kon mijn ogen niet van hem afhouden. Ook toen hij niet groter dan een stipje was, bleef ik kijken, hoezeer mijn ogen ook brandden en jeukten.

Ik zocht een plekje in de trein, stond weer op, liep een beetje rond, ging weer zitten en stond weer op om door andere rijtuigen te slenteren; de meeste passagiers sliepen en ik vond het moeilijk om alleen te zijn. Ik hoopte in die andere rijtuigen wat Joden uit Hongarije tegen te komen, misschien zelfs een of twee uit mijn dorp of van de markt in Perechyn.

Nergens zag ik bekende gezichten in die trein. Ik liep terug naar mijn eigen coupé en deed een poging om met een oog open toch wat weg te dommelen. Een vrouw in een galajurk en met een geribbelde hoed glimlachte naar me en begon te knipogen. Aha. Ik sloot ook het oog dat ik open had gehouden. Een paar minuten later – *hop* – viel mijn hoofd voorover. Ik sprong overeind. Gaf mezelf een paar petsen in het gezicht en schoof naar het randje van de bank waar ik op zat, mijn voeten op het bankje ertegenover. De vrouw met de hoed legde een hand op haar borst en knipoogde. Ik sloot mijn ogen, maar hield ze op een kier. Ze likte met een smalle tong langs haar lippen en speelde met een oorring. Ik voelde een tinteling langs mijn ruggengraat. Ik wilde haar zeggen me met rust te laten: ik heb geen zin in jouw spelletjes, helemaal niet. Ik zocht een andere coupé. Ik zocht mijn weg tussen

pakketten en koffers, toen ik plotseling ‘Icho, Icho’ hoorde. Mijn maag keerde om bij die aanroep. Langzaam draaide ik me om.

Een klein mannetje met een flinke pens en een donker gelaat stortte zich op me. We tuimelden bijna op de grond. Enthousiast greep hij mijn hand: ‘Hoe is het me je, Icho? Herken je me niet meer?’

Ik wist niet meer wie hij was.

Hij zei: ‘Ik ben Chaim, van Humenné, noe, Humenné, Humenné in Tsjecho-Slowakije. Wat? Ben je me nu al vergeten?’ Zijn gezicht kreeg een tint die me aan modder deed denken en ik begreep het niet. Chaim was een Joodse naam en de man zag er weldoervoed en normaal uit, met gezond haar en een ferme handdruk.

Ik vroeg: ‘Echt? Ben jij Chaim uit Humenné?’

Hij zei: ‘Ja, ja! Ik herinner me dat jij zo groot was,’ en bracht zijn hand naar zijn heup. ‘Ik herinner me dat jij bij je grootvader en grootmoeder op bezoek kwam.’

Mijn keel trok even samen. Humenné, dat was het dorpje waar mijn grootvader en grootmoeder van moederszijde woonden, met de drie zussen van mijn moeder. Ik logeerde in de schoolvakanties bij mijn grootvader en grootmoeder. Ik vond het heerlijk daar. Ze hadden minstens tien katten en een kreupel paard.

In mijn hoofd begon iets te zoemen: geen grootvader, geen grootmoeder, geen tantes, je bent helemaal alleen, en alleen onderweg naar Tur’i Remety. Ik friemelde aan het bovenste knoopje van mijn hemd. Draaide, draaide, trok, het knoopje lag los in mijn handpalm.

Chaim wees naar het bankje, we gingen zitten. Hij zei: ‘Wist je dat jouw tantes teruggekomen zijn uit de kampen? Ze zijn inmiddels weer in het dorp, Icho, wonen bij elkaar in hetzelfde huis. Hoe is het met jouw vader en moeder?’

Ik krabde met mijn nagel over het knoopje, zei zachtjes: ‘Ik weet het niet. We zijn in Auschwitz van elkaar gescheiden

geraakt. De zussen van moeder zijn teruggekeerd? Teruggekeerd uit Auschwitz?’

Chaim zei dat zij inderdaad teruggekeerd waren. Hij legde een zware hand op mijn knie en zei: ‘Jij bent groot geworden, Icho. Je bent nu een jongeman. Waarom ga je niet mee en breng je jouw tantes een bezoek? Reis daarna door naar jouw dorp.’

Ik stapte uit in Humenné.

Het was avond en koud. Chaim wees op een venster waarachter een flauw licht scheen. ‘Dat is het huis,’ en verdween.

Ik liep op het huis af. Op de vensterbank zag ik de schaduw van een olielamp. Ik gluurde naar binnen. Er hing een gordijn dat op een laken leek en het was onmogelijk om iets te zien. Ik liep naar de voordeur. Ik legde mijn oor tegen het sleutelgat, hoorde stemmen. Ik klopte aan. Er werd niet opengedaan. Ik klopte harder, niks. Ik legde mijn oor tegen het sleutelgat, hoorde niets meer. Ik klopte nog nadrukkelijker, riep: ‘Tantes, ik ben het, Icho, en ik ben van de trein naar Tur’i Remety gestapt. Chaim zat in die trein, Chaim heeft me van jullie verteld.’

Enkele seconden verstreken, toen riepen de tantes: ‘Icho is dood, Icho is dood. Wat moet je, waarom kom je ons schrik aanjagen? Ga weg!’

Ik riep: ‘Icho is niet dood, Icho leeft, ik ben Icho en ik heb het koud. Noe, doe die deur open.’

Toen hoorde ik iets wat op huilen leek. ‘Nee, nee, nee, er is geen kind in die kampen in leven gebleven. Je liegt, ga weg, naarling!’

Ik boog me naar het slot, sprak kalm: ‘Ik kan niet weg. De trein is vertrokken en ik kan nergens anders heen.’

Ik liep om het huis heen in de hoop een open raam te vinden, of een keukendeur die niet op slot zat. Maar alle ramen en de achterdeur zaten dicht. Ik had een raampje kunnen breken, zoals de keer dat ik op zoek was naar alcohol. Maar ik wilde mijn tantes niet bang maken. Ik liep terug naar het pad. Ging

zitten en wachtte af. Ik dacht: misschien kijkt een van hen naar buiten en herkent me. Maar hoe moeten ze me herkennen, stomkop. Het is stikdonker. Ik heb zelfs geen lucifer op zak.

Ik begon opnieuw te roepen: 'Jammer dat ik ben uitgestapt, jammer dat ik naar Chaim geluisterd heb. In die trein was het in elk geval warm.' Ik wilde slapen.

Aan de andere kant van de straat begon een hond vermoeid te blaffen. Ik telde drie blaffen, een pauze, nog twee, voor het dier weer in slaap viel. Toen hoorde ik achter de voordeur voeten schuifelen. Behoedzaam kwam ik dichterbij. Een van de tantes zei: 'Hoe heet jouw moeder?'

'Leah.'

'En je vader?'

'Israel.'

Ik hoorde gefluister, rappe ademhaling, rapper, alsof ze aan het rennen waren zonder van hun plaats te komen.

De deur ging op een kier. Drie hoofden verschenen. Drie hoofden in bontgekleurde sjaals, de haren in een ferme knot. Een tante hield een olielamp op gezichtshoogte. Zes grote ogen monsterden me van top tot teen en de kier werd wijder. Ze droegen donkere jurken met een brede kraag en een schort. Een van hen was klein en dun. De tweede lang en dun met een langgerekt gezicht en donkere kringen onder haar ogen. De derde was klein en plomp en had een zware kin, geen nek.

Ik stak mijn armen uit: 'Tantes, ik ben het, Icho, noe, kijk, kijk dan, jullie kennen me.'

De tantes hielden elkaars hand vast en zetten simultaan twee pasjes voorwaarts. De olielamp bungelde tussen ons in. Ik hoorde hen fluisterend discussiëren. Ik stapte op het schijnsel af.

De plompe pakte mijn arm en zei: 'Ben jij het echt, Icho?'

De plompe en de lange vlogen me tegelijkertijd om de hals.

De olielamp viel op de grond. Ik viel erachteraan, de tantes boven op me. Het was aardedonker en ik rook paraffine en zuurkool. Ik hoorde: 'Oy vei, oy vei,' en zwaar ademen en het

schrapen van kelen: *kgggh, kgggh, kgggh*. Ik voelde vier handen die zich vastklampten aan mijn hemd en – *hop* – ze hesen me overeind. Daarna volgden knepen in mijn nek, in mijn schouders, kneepjes in mijn buik en in mijn billen; de tantes voelden hoeveel vlees ik op mijn botten had.

Plotseling greep de plumpe me beet, tilde me van de grond en riep: ‘Te weinig, te weinig.’

Ik schoot in de lach: ‘Genoeg, tante, genoeg. Zet me neer.’ Ze luisterde niet en drukte mijn buik tegen haar zachte boezem en liet me op en neer dansen, op en neer. *Pof. Pof. Pof.*

De plumpe tante zei: ‘Dit kind weegt niks,’ en sleepte me het huis binnen.

We huilden samen, de plumpe, de lange, en ik.

De tantes wreven hun gezicht droog aan hun schort, sloegen zich op de borst, breidden hun armen uit, riepen: ‘Onze Icho is teruggekomen, oy, Icho, Icho.’

De kleine tante stond er bedremmeld bij. Ze friemelde met een verkreukte sjaal.

Na een uur ongeveer veranderde het huilen van de tantes in een bulderend lachen, waarbij ze op hun dijnen kletsten en op de sjaals op hun hoofd, gevolgd door nieuw gehuil, tot de plumpe tante zei: ‘Wat heb jij gedaan? Hoe ben jij in leven gebleven, Icholeh?’

Ik ging in een stoel zitten. Ik zei: ‘Ik heb niks gedaan, niks bijzonders. Ik heb gedaan wat ze me opdroegen. Wat is er met haar?’ Ik wees op de kleine tante.

De lange tante zei: ‘Zij heeft een cadeautje van Mengele gekregen, let maar niet op haar. En jouw vader, je moeder, je broers en zus – wat weet je van hen?’

Ik zei: ‘Vooralsnog alleen Leiber,’ en keek naar de kleine tante. Ze had een mooi gezicht, als fijngeslepen melkglas, en slanke bleke vingers.

Toen de plumpe tante zei: ‘En nu, eten,’ staakte ze het friemelen met die sjaal.

De tafel voor me werd met eten overladen. Er was vlees,

een schaal aardappelen en zuurkool, er waren sneeën brood met worst, er was jam, appel en taart. 'Eet, kind, eet!'

De kleine tante schoof niet aan tafel.

Ik at een snee brood met jam en duwde het bord van me af. Mijn slokdarm blokkeerde. Ik zei: 'Ik ben moe, tantes. Wil dolgraag slapen.'

De twee tantes die aan tafel zaten, zeiden tegelijk: 'Dat is goed, Icho,' kwamen naast me staan en begonnen aan de mouwen van de gevechtsjas te sjarren.

Ik zei: 'Dat kan ik zelf wel.'

Ze zeiden: 'Dat is goed, Icho,' en overlegden een moment fluisterend, voor de plompe tante naar de kast liep en een pyjama tevoorschijn haalde. Ze gaf me een pyjama met brede grijze strepen. Mijn ribben gingen op slot, ik stopte meteen met uitkleden.

De tante met het lange gezicht zei: 'Och, kind, het spijt me, we hebben geen andere.'

Aan de andere kant van de kamer klonk gehuil, als dat van een hongerig kind. De kleine tante smoorde tranen in een zakdoek. Ik liep naar haar toe. Legde een hand op haar schouder. Ze deinsde terug, als door een wesp gestoken.

De tante met het lange gezicht fluisterde in mijn oor: 'Laat haar maar, Icho. Ze kalmeert wel, het arme kind.'

Ze kalmeerde niet. Ze keek op, wees naar de pyjama, produceerde rare keelgeluiden, als een kat die in een val gelopen is. *Schggg, schggg*. Ze priemde met haar vinger gaten in de lucht; er brandde een vuur in haar ogen. *Schggg, schggg*.

De twee tantes sprongen op haar af, pakt haar arm. Ze slaagden er niet in die omlaag te trekken. Ze riepen: 'Genug! *Sh, sh, sh*. *Sei still*. Je maakt dat kind bang,' maar ze bleef sissen. Er parelden kleine druppeltjes op haar voorhoofd, op haar neus.

Ik pakt de pyjama, opende het venster en smeed hem naar buiten. De kleine tante viel in een stoel.

Ik ging gekleed naar bed. Mijn oogleden waren zwaar, evenals mijn lijf. Ik wilde goedenacht zeggen. Mijn wangen

vulden zich met dat goedenacht, maar mijn lippen waren als verkleefd. Ik zag Dov vervagen op het perron en bad dat hij veilig zou aankomen in het klooster. Ik hoorde vaag ademen, als een verre trein – mijn broer in die trein? Het ademen werd indringender. Ik hoorde kreunen, kort, en *tsjjj*, *tsjjj*, *tsjjj*, een langgerekt *schrrrr*. Ik sloeg mijn ogen op en zag de twee tantes gebogen over me heen staan. Ze hielden hun armen gekruist voor hun borst. De kleine tante stond een pas achter hen.

De plompe tante zei: ‘Slaap zacht, Icho. Wij staan hier alleen maar, we zullen je niet storen.’

Ik deed mijn ogen dicht. Boven me klonk een zwaar ademen. Moeizaam hief ik mijn hoofd van het kussen, leunde op een elleboog en zei vermoeid: ‘Ik kan niet slapen als jullie zo over me heen gebogen staan.’

Ik liet me in het kussen vallen. Hoofdpijn klom van mijn voorhoofd naar mijn haren. De lange tante breidde haar armen uit en dreef de andere twee achter de tafel. Ze zei: ‘Goed, goed, goed, wij gaan naar bed, goedenacht. Morgen praten we verder.’

Twee minuten verstreken en opnieuw klonk daar dat zware ademen. Ik zag drie jurken naar de hoek van de kamer zeilen.

Ik klauterde het bed uit en keerde terug naar mijn stoel. Ik kreeg een glas melk en een theelepel jam met koek.

De tantes zeiden: ‘Eet, eet, vertel ons alles, vanaf het begin.’

Ik begon te vertellen. Ik vertelde over Auschwitz, over Buchenwald, over kamp Zeiss. Over de hereniging met Dov. Over dokter Spielman en het ziekenhuis. Over het klooster.

De twee tantes zaten tegenover me, knabbelden aan koekjes en veegden over hun gezicht, dat keer op keer nat werd. Twee uur later pakten ze een handdoek uit de kast, in plaats van zakdoeken. De kleine tante zat in de hoek. Ze hield een kippenei in haar hand. Ze nam dat ei van de ene hand in de andere, haar ogen gefixeerd op mij.

Ik smeekte haar: 'Kom, kom dichterbij, kom bij ons zitten.'
Ze wilde niet.

Ik vroeg: 'En jullie, tantes, waar zijn jullie tijdens de oorlog geweest?'

De plumpe tante mompelde: 'Bergen-Belsen. Bergen-Belsen, daar zaten we samen. Maar eerst in Auschwitz.'

Ik vroeg: 'En grootvader en grootmoeder, wat is er met hen gebeurd?'

De lange tante zei: 'Geen vragen meer, Ichu, geen vragen meer.'

Ik vroeg niet verder.

's Ochtends begonnen de mensen te komen. De tantes sleepten stoelen naar de tuin. Er waren er niet genoeg. Mensen zaten op grote zwerfkeien en planken. Ze speelden met hun hoed, krasten met een steen in de aarde. Sommigen stonden met een mand in hun handen. Ze toverden koekjes en broodjes tevoorschijn. Sommigen hadden foto's bij zich. 'Ken je hen, misschien?' Sommige gezichten waren jong, andere oud; ik zag gezichten van jongens en van meisjes, van een baby. 'Heb jij hen gezien? Dit is Zelig, Zelig Abraham. Dit is Elisha Kramer, dit is Irena, heb jij iets van hen vernomen? Misschien van Goldaleh, huh?'

Ik veegde met mijn mouw over mijn gezicht. De plumpe tante reikte me een glas water. Ik zei: 'Doe wat suiker in dat water, een boel suiker.' Ik vroeg om meer water. Ik dronk drie glazen suikerwater, maar mijn keel was nog altijd droog.

Mensen in de tuin wezen op foto's en begonnen te praten over verdwenen familieleden. Er was er een met grote handen en een dikke nek. Zijn stem klonk gesmoord. Zei: 'Ze hebben Yelena uit mijn armen gerukt, op het perron in Auschwitz. Blote voetjes had ze, blonde krullen en een breed haarlint. Ik wilde haar niet afstaan. De ss-man sloeg me met de kolf van zijn geweer. Yelena viel, begon op blote voetjes over het perron te rennen, huilde: "Papaleh, papaleh." Ik rende achter haar aan, riep: "Yelena, Yelena, kom, kom." Er doken honden op.

Vanuit de verte zag ik dat een kromgebogen omaatje Yelena's hand pakte en die stevig vasthield. Ze had niet de kracht om haar op te tillen, en dus liepen ze samen naar de rij voor het crematorium. En ik hoorde maar steeds mijn Yelena: "Papaleh, papaleh," en dat was het dan, dat was het.'

De man verborg zijn hoofd in zijn handen. Zijn huilen zette ook anderen aan tot tranen. Toen hief hij zijn hoofd en zei: 'Mijn Yelena was dol op soep. Mijn Yelena vroeg altijd om een verhaaltje voor het slapengaan. Elke avond wilde ze hetzelfde liedje, het liedje dat ik voor haar zong in de duistere wagon op weg naar Auschwitz. Het was smoorheet, verschrikkelijk. Mijn kleine huilde: "Papa, water, water," maar ik had alleen dat liedje, begrijpen jullie, Joden, een lied in plaats van water.' Toen zette hij een oud slaapliedje in. Mensen in de tuin zongen het met hem mee: '*Hi-li-lu, hi-li-lu, schlaff shoyrn, mein teyer feigeleh,*' slaap zacht, mijn vogeltje.

En ik huilde en huilde en de tantes huilden ook; de kleine tante huilde niet. Ze bracht haar schort naar haar mond en zette haar tanden in de zoom.

Iemand riep: 'Nu jij, Icho, waar heb jij gezeten?'

Ik vertelde mijn verhaal vanaf het begin. Mensen vulden details aan die zij kenden. Zeiden: 'Buchenwald, oy, oy, oy, dan heb je Marek gezien, misschien, volgens mij zat hij daar ook. Zeiss, waar ligt Zeiss? In Duitsland? Oy, oy, oy, heb jij dan van Herschel gehoord, Herschel Miller?'

De dag erna arriveerden er nog meer mensen. De groep in de tuin groeide, werd groter en groter. Tegen zonsopkomst was het pad volgestroomd met mensen. Ze verontschuldigden zich, keken me aan met indringende, smekende blikken, strooiden met namen. Ik had niets te melden. Mijn tantes serveerden thee en koekjes en goten water over mensen die onwel werden. Ik vroeg om suikerwater. Mensen bleven smeken: 'Icho, vertel ons, wat is er met je gebeurd?' Ik had het heet, heet. Mijn hemd plakte op mijn rug. Ik vertelde, sloeg delen over. Mensen gaven niet op. Er waren er die mijn verhaal van de

eerste dag kenden. Zij riepen: ‘Wacht, wacht, je bent Blok 8 in Buchenwald vergeten. Hoe kan dat nou, Icho?’ En ze vulden prompt aan wat ik oversloeg, voegden dingen toe zoals het hun goeddunkte. Mijn verhaal breidde steeds meer uit.

Op dinsdag, na zonsondergang, was er geen plaats meer. Mensen zaten langs de straatkant. Ik moest schreeuwen om me verstaanbaar te maken. Zij hoorden het niet meer. Toen begon een aantal mensen langs het pad het verhaal door te vertellen aan het publiek aan de andere kant van het hek.

Ik was uitgeput. Na een week zei ik tegen de tantes dat het genoeg was: ‘Ik ga naar Tur’i Remety.’

We omhelsden elkaar en ik beloofde terug te keren.

Dov

Mijn broer Yitzhak ging naar Hongarije en ik maakte een mirakel mee.

In Praag ontmoette ik Vassily. Vassily Korol. Mijn beste vriend uit het dorp. Ik ontmoette Vassily op de plaats waar de hongerlijders van Praag elkaar ontmoetten, vlak bij het stadhuis, voor het middaguur. Daarvoor had ik door de straten gewandeld, met mijn hand langs de gevels van huizen gestreken die een voordeur en een deurenklink hadden. Soms stond er een nummer op de deur, soms een naam. Ik wist dat de winter weldra zou invallen, met sneeuw, en dat de hemel zich zou legen op de straten en dat ik geen thuis had om naar terug te keren. Ik voelde me eenzaam en verscheurd.

Een vrouw met handschoenen aan kwam naar buiten om haar hond uit te laten, een klein hondje met een lint om zijn nek geknoopt. Ik dacht: die hond heeft een thuis en een etensbak, ik heb niet eens een adres waar ik een brief heen kan sturen. Had ik wel zo'n adres gehad, dan had ik geschreven: 'Hallo, dit is Leiber, ik leef en heb honger, wanneer komen jullie me halen? P.S. Jullie herkennen me vast niet meer. Ik ben niets gegroeid in de kampen. Ik denk dat ik net zo klein ben gebleven als ik in cheder was, misschien gekrompen zelfs. Zie jullie snel, jullie liefhebbende zoon, Leiber.'

Mijn keel kneep samen, net als mijn hart. Ik slikte en ging naar binnen. Ik sperde mijn mond wijd open en schreeuwde hard: 'Aah. Aah.' Zoals mijn broer Yitzhak me had gezegd: 'Schreeuw, als je pijn hebt, schreeuw, maar niet met vreemden praten.'

Mijn buik hinderde me. Ik liep in de richting van het stadshuis.

Eerst verzekerde ik me ervan dat de Rus met de kalasjnikov er niet meer stond. Daarna voegde ik me in de lange rij en zag een bekend gezicht. De derde die voor me stond, was iemand met een kort jasje dat tot op zijn heupen viel. Ik zag alleen het hoofd, een oor, een halve wang, en hij leek op Vassily. Ik bukte me en zag dat deze persoon een goede broek droeg. Zijn schouders waren breed. Niet als hij. Maar dat haar, dat haar was dat van Vassily, haar als stoppels in een tarweveld. Ik tuitte mijn lippen, sloot mijn vuist er als een halve trompet omheen en riep zacht: 'Vassily?' Niks. Ik riep luider: 'Vassily?' De man draaide zich om en natuurlijk was het Vassily, maar met een snor. Minstens een halve kop groter dan ik en gladgeschoren.

Hij bleef stokstijf staan, riep: 'Bernard?'

We omhelsden elkaar. Lachten. Lachten als dwazen en veegden de tranen uit onze ogen.

'Je leeft,' zei hij. 'Vader zei dat er geen Jood meer in leven is, maar jij leeft.'

Ik legde mijn kin op mijn borst, fluisterde: 'Amper, Vassily, en niet twee keer in de rij gaan staan voor brood, hoor je me? Die Russen jagen een kogel door je hoofd. Heb jij papieren met een stempel op zak?'

We kregen een broodje en gingen in een parkje op een bank zitten.

Vassily zei: 'Wat ben je mager en waar is je haar?'

Ik mompelde: 'Ja, waar, waar? Laat ik erover zwijgen,' en wrikte met mijn hak onder de bank een kuiltje in de grond.

Vassily zei: 'Weet je nog, verstoppertje spelen in het bos? Jij zat altijd in de hoogste boom, weet je dat nog?'

Ik zei: 'Weet ik nog, weet ik nog. En hoe kom jij aan die sokken, huh? En die sjabbatsbroek en een snor; hé, jij bent een man geworden, Vassily. Heb jij iemand?'

Vassily kreeg een rood hoofd. Hij beet op het puntje van zijn snor en zei: 'Je vader en je moeder, je broers en je zus –

hoe is het daarmee? We hebben vreselijke dingen gehoord, krantenfoto's gezien, bergen doden, allemaal naakt. Heb jij die ook gezien?

Ik stond op en begon weg te lopen. Stopte. Keerde terug. Ging weer naast Vassily zitten en zei: 'Ik heb Icho gevonden en wij gaan samen naar Israël, begrijp je? Hij is nu onderweg naar Tur'i Remety. Als hij terugkomt, gaan we hier heel ver vandaan, dat is het. Maar eerst naar het klooster.'

Vassily pakte mijn hand: 'Heel goed, heel goed, terug naar het dorp is niks gedaan, er is geen werk, geen markt, geen waar, mensen hebben geen eten. Dat is waarom ik naar Praag ben gekomen, Bernard. Mag ik met je mee naar het klooster?'

Ik legde mijn arm rond Vassily's schouders. 'Natuurlijk mag je mee. We zijn weer samen, Vassily.'

'En als jullie naar Israël gaan, nemen jullie mij dan mee?'

Ik gaf geen antwoord.

Vassily zei: 'Wij zijn broers. Ik wilde in jullie huis blijven, maar de Hongaren zeiden dat ze iedereen zouden afmaken. Wij zijn broers, toch?'

Ik stond op van het bankje. Vassily stond ook op. Hij haalde zijn vingers door zijn blonde haren. Ik wilde ook mijn haren kammen, maar had niets dan stoppels. Vassily raakte met zijn duim mijn wang aan en zei: 'Nog niet aan het scheren, huh? En waar zijn je krullen?'

Ik zei: 'Die hebben de trein naar Duitsland genomen.'

Hij pakte mijn hand en drukte die stevig. Ik voelde een aangename gloed in mijn borstkas.

Samen slenterden we door de straten.

Op een straathoek stonden twee Russische militairen achter een tafel. Ik zag dat ze iets uitdeelden aan mensen op straat. Geen broodjes, zo te zien. We kwamen dichterbij en zij wenkten ons: kom, kom. Ik fluisterde tegen Vassily: 'Pas op, Russische soldaten zijn levensgevaarlijk.' We liepen verder, op onze hoede. De militairen glimlachten naar ons alsof we goede burens waren. Een soldaat met een woeste baard hield

een gebalde vuist voor zich, wiegde die op en neer en trok een gezicht als een goochelaar die een truc doet. Ik hoorde munten rammelen. Ah, ook zij hebben maffketels in dienst. Voorzichtig opende hij zijn vuist en lachte met een mond vol tanden, de middelste was van goud.

Een vuistvol blikken speldjes was het. Hij pakte er een en zei: 'Stalin. Stalin.' Hij draaide het speldje om: 'Lenin. Lenin.' Bukte zich vervolgens, dook onder de tafel, stak zijn hand ergens in en ik hoorde een hoop metalig gerammel. Hij kwam overeind, knipoogde en hield ons twee handenvol speldjes voor. We bleven roerloos staan. De soldaat knikte: 'Pak, pak.' Ik pakte een Stalin. De militair hield mijn hand vast en gaf me meer speldjes. Ook Vassily. De militair wees op Vassily's koffertje. Vassily opende het, veel zat er niet in. Hij stortte nog vier handen vol speldjes in het koffertje en sloot het af. De militair stapte wankelend op me af, hij rook naar wodka. Hij pakte zo'n Stalinspeldje en prikte dat op de borstzak van mijn hemd, deed hetzelfde bij Vassily. Toen boerde hij, zette een onvaste pas achterwaarts, hief zijn arm alsof wij ook soldaten waren. Ik wist niet wat ik moest doen. Plotseling blies hij op een fluit en liet een scheet als een kanonschot. Vassily en ik schrokken ons een hoedje. De dronken soldaat begon te lachen en de andere werd kwaad, trok hem aan zijn hemd naar de grond. Ze begonnen te worstelen. Twee tellen later kwamen er drie soldaten met geweren aangerend.

Ik fluisterde tegen Vassily: 'Kom, vlug, wegwezen hier, maar niet rennen.'

We liepen weg van daar. Ik keek om, de soldaten sleurden de dronken militair over de stoep. Ik hoorde hen schreeuwen: 'Stalinka, Leninka, baboesjka, hé, hé.'

'Wie is Stalin?'

Ik zei: 'Een belangrijke man misschien, als ze zo veel speldjes van hem hebben. We delen ze wel uit in het klooster.'

Een eind verderop zag ik nog zo'n distributiepunt.

Vassily zei: 'Kom, we halen er nog meer.'

Mijn hart klopte in mijn keel, maar we liepen er toch op af, want ik wilde cadeautjes uit Praag meenemen voor mijn vrienden. Ik wilde er ook een paar aan de vrouwelijke soldaten en de nonnen geven. We haalden de speldjes van ons hemd en liepen naar de militairen. Ze begroetten ons en speldden ons insignes op. Op onze borstzak, op onze kraag, op de broeksriem, nog een handvol in het koffertje. Ik begreep dat zij er zo veel mogelijk wilden uitdelen, dat ze van hun voorraad af wilden. Ik zag dozen vol onder de tafel staan. We passeerden drie of vier van dat soort uitgiftepunten. De koffer raakte aardig vol, wij waren tevreden.

Tegen de avond verlieten we Praag.

We wilden de Tsjechische grens oversteken en kwamen aan bij een station. Geld voor eten hadden we niet. Een eenzame, sjofele man zat op de stoep, met een rugzak. Uit die rugzak stak een pakje, het leek me een in papier gewikkeld brood. Ik zei tegen Vassily: 'Ik hou die man aan de praat, jij steelt dat brood.' Hij knikte. Ik liep naar de man toe. Ik informeerde in het Duits naar de trein naar Duitsland. Hij begon aan een antwoord, had een luide stem, als die van een bevelvoerder. De haartjes op mijn lichaam gingen recht overeind staan en ik luisterde naar zijn uitleg, terwijl Vassily de zak uit de rugzak viste. We spurten ervandoor. We stopten niet voordat we op veilige afstand waren. De Duitser had zich niet verroerd. Hij pulkte tussen zijn tanden en keek ons aan. Het leverde ons niets op; er zaten droge kippenbotten in die zak. We knaagden aan de botten, maar hielden honger.

We besloten het station te verlaten.

We trokken te voet de velden in. Ik zei tegen Vassily: 'Misschien dat we hier wat groenten vinden.' De zon ging onder en ik voeg me af wie mijn broer te eten zou geven, terwijl wij een dorpje binnenliepen. Ik maakte me zorgen om hem. Ik vroeg Vassily: 'Woont onze buurman Stanku nog steeds in het dorp?'

Hij zei: 'Ja, Stanku woont daar nog. Wat zoeken we nu?'

Ik zei: 'Weet niet, we vinden wel iets.'

Een uur lang liepen we door braakliggende akkers. Plotse-
ling zag ik, midden in dat landschap, een groot vliegtuig met
een hoop raampjes. Mensen zag ik niet. Ik knikte naar Vassily,
we bukten, renden zo zacht we konden op het toestel af. We
hoorden nergens stemmen. We gluurden naar binnen. Zagen
lege stoelen. We klommen het toestel in. Zochten tussen de
rijen stoelen naar iets eetbaars, maar vonden niets. We klom-
men het vliegtuig weer uit, stapten op de grond.

Ik vroeg Vassily: 'Is hier geen kool verbouwd?'

Vassily bukte zich en begon te graven. We groeven samen. We
vonden koolwortels. We verzamelden een hele stapel, klom-
men het vliegtuig in en lieten ons in een paar stoelen vallen.
We aten en voelden ons de koning te rijk. We sloegen onze
armen om elkaar heen om warm te blijven en vielen in slaap.

De volgende avond arriveerden we in het klooster.

De kameraden in het klooster kwamen om ons heen staan.
Ze betastten de speldjes op onze kleren en ik zei: 'We hebben
genoeg voor jullie allemaal.' We pakten het koffertje en gaven
ieder drie insignes.

De mannen vroegen wat wij hadden gedaan, prikten spel-
den op hun hemd en riem en hoed. Stalin en Lenin namen
het klooster over. Er waren er die er geen wilden. Zij wilden
op die speldjes spugen, maar spogen op de grond. Er waren
er die in de houding sprongen en salueerden.

De volgende dag was het een vrolijke boel op de binnen-
plaats. Iedereen die met speldjes gedecoreerd verscheen, kreeg
lachend een klodder spuuig of een saluut.

De vrouwelijke soldaat met de paardenstaart zei tegen me:
'Jij hebt een aardige chaos veroorzaakt met die speldjes van je.'

Ik zei: 'Dit is beter dan dat Jiddische theater van jullie, niet
zo dodelijk saai, in elk geval.'

Op een avond kwam mijn begeleidster mijn kamer in. Haar
wimpers waren blauw. Ze zei tegen me: 'Kom, loop met me
mee.'

Ik stond op van het bed, deed een aantal insignes op mijn hemd recht en liep achter haar aan naar het kantoor.

Er zaten vier Amerikaanse militairen in dat kantoor. Er hing een stilte die me op de zenuwen werkte. Een van hen wees op een lege stoel bij de tafel en zei: 'Neem plaats, alsjeblieft.' Ik ging zitten. De militair met de strepen op zijn schouder begon me in het Duits te ondervragen.

'Hoe kom je aan die Stalin-speldjes?'

'Die heb ik uit Praag meegenomen.'

'Van wie heb je ze gekregen?'

'Van Russische soldaten.'

'Waar heb je die Russische soldaten ontmoet?'

'Op straat. In de buurt van het stadhuis. Op andere plaatsen. Ze stonden op de hoek van drukke straten en deelden die dingen uit. Gratis.'

'Aan wie deelden ze die insignes uit?'

'Aan iedereen die langskwam. Ook aan kinderen.'

'Waarom deelden ze die voor niets uit?'

Ik kreeg een droge mond. Ik snapte niet waarom een Amerikaanse officier zo geïnteresseerd was in Russische speldjes. Ik boog me voorover en zei: 'Jullie mogen al mijn speldjes hebben, hoor. Heel, heel veel Stalin, met Lenin op de achterkant.'

De militair met de strepen ging wat meer rechtop zitten. Zijn voorhoofd stond bedenkelijk, mijn alarmbellen rinkelden: straks levert hij me aan de Duitsers uit. Hij gaat die Duitsers iets over me vertellen en dan zetten ze me op een vrachtwagen. Ze hebben vast een geheim klein crematorium, ergens verstopt in de bergen. Misschien wel in een bos vlakbij.

Ik wilde wegrennen. Ik greep de tafelrand en sprong over-eind.

De officier zei: 'Zit.'

Ik ging weer zitten. Ik voelde nekharen prikkelen. Ik stond op. Mijn begeleidster gebaarde me rustig te blijven zitten. Dat lukte me niet, niet zonder onrustig heen en weer te schuiven. Ik wilde schreeuwen: 'Laat me met rust! Waar is mijn broer?'

De officier vroeg: ‘Hebben de Russen je gevraagd om die speldjes uit te delen. Bernard?’

Ik vloog richting de deur. ‘Nee! Waarom zouden ze dat doen? Ik spreek geen Russisch en ik ben bang van Russische soldaten. Ik heb gezien dat zij zonder reden mensen van de trein haalden, zomaar, alleen maar omdat ze geen papieren op zak hadden. Een man hilde, greep zich vast aan een raampje, maar dat hielp niks; ze sloegen hem met een geweerkolf en voerden hem af. Niks anders dan de SS-mannen in het kamp, en een Russische militair richtte zijn kalasjnikov op me om een broodje.’

De officier wees naar de stoel. Ik schuifelde heen en weer tussen de deur en het venster. De officier fluisterde iets tegen de soldaten naast hem in een taal die ik niet verstond.

Mijn begeleidster nam me indringend op. Ze had rimpels tussen haar ogen. Ze probeerde naar me te glimlachen, maar haar gezicht was een en al kreukels. Ik boog me naar haar toe en fluisterde: ‘En als die Russen me hadden gevraagd of ik die speldjes wilde uitdelen, had ik dan naar ze geluisterd, denkt u?’

Plotseling – *paf!* Mijn hart zonk in mijn schoenen. Ineens drong het tot me door dat de Amerikanen me verdachten van spionage voor de Russen. Ik begreep dat de Amerikanen een gloeiende hekel aan de Russen hadden en dat mevrouw Fisher ons daarom op het hart had gedrukt om onze papieren niet kwijt te raken. Zij wist hoe gevaarlijk die Russen waren.

Ik had het gevoel flauw te vallen.

Ten slotte zei de officier: ‘Wel, haal dan nu die koffer maar eens van je kamer.’

Met knikkende knieën snelde ik naar mijn kamer. Ik hield mijn billen vast om te voorkomen dat die naar het bos zouden vluchten. Vassily lag te slapen in Yitzhaks bed. Ik trok de koffer onder het bed vandaan. Rukte de speldjes van de kleren die ik in de kamer zag en keerde terug naar de Amerikanen. Ze maakten het koffertje open en schudden de inhoud op het tafelblad.

De officier zei tegen zijn soldaten: 'De Russen willen Praag innemen.' Toen zei hij tegen mij: 'Neem plaats,' en begon me dezelfde vragen te stellen als eerder die dag.

Ik dacht aan mijn broer Yitzhak. Hij zou waarschijnlijk boos op me zijn geweest. 'Denk eens even na: wie heeft er voor ons gezorgd in het ziekenhuis? De Russen? Wie heeft ons naar een hersteloord gebracht? De Russen? Het zijn de Amerikanen die voor ons zorgen! De Russen sturen mensen naar Siberië.'

Ik schaamde me ervoor dat ik dat zelf niet had bedacht. Ik was jong. Voor mij was de oorlog voorbij. Ik dacht dat ook mijn problemen voorbij waren.

Na twee dagen van ondervragingen lieten de soldaten me gaan. Maar niet voordat ik alle insignes in het klooster had verzameld. Ik heb er niet een als souvenir bewaard.

Yitzhak

Na een week vertrok ik uit Humenné en ik voelde me opgelucht.

Er bleven mensen uit de omgeving bij het huis van de tantes komen om informatie over verwanten in te winnen. Ik verdroeg het niet om nog langer aan te horen dat mensen huilden om Roza, Sida, Shura en Hannah, Lenna en Feige, Hershi, Martin en Gerti; zij was drie, Gerti, en ze had een klein tasje bij zich, zo'n tasje op je rug, zo een die je meeneemt de bergen in; heb jij haar gezien, jullie, heeft een van jullie haar gezien? Ik was er zeker van dat hun as door de Wisla was verstrooid – wat moest ik zeggen?

Op een dag verscheen er een mannetje met spierwit haar. Hij kan een jaar of dertig geweest zijn. Hij begon met Miraleh en Moishelah en ik riep: 'Ik ken geen Miraleh en Moishelah. Ik ken 14550, ik ken 15093, snap je? Vraag me naar nummers, meneer.'

De plompe tante bracht me een glas water met vijf theelepels suiker.

Die avond zei ik de tantes dat ik zou vertrekken. 'Morgen, morgen.'

Ik ging te voet van Humenné naar Brezna. Ik wilde niet met de trein, want die stak de grens over en werd gecontroleerd door de Russen. Mensen in Humenné vertelden dat de Russen mensen die alleen reisden van de trein plukten, of ze nou papieren op zak hadden of niet.

Vanaf Brezna nam ik de trein naar Perechyn.

In Perechyn was de markt waar mijn vader koeien verhandelde. Ik kende die markt als mijn broekzak. Ik kende de kramers. Ik ging er niet heen. Ik wist dat ik Yenkel, Simon, Jacob of de zusjes Klein van de kledingkraam daar niet zou aantreffen. Ik wist een onverhard weggetje dat door de bergen van Perechyn naar Tur'i Remety voerde. Dov en ik dreven via dat weggetje koeien naar de markt. Vader zegde ons een ijsje toe voor iedere koe die wij te voet naar Perechyn brachten.

Ik vond het weggetje en begon aan de tocht, met de goede geur van natte aarde en hooi in mijn neus. Het pad was precies zoals ik het me herinnerde. Tamelijk smal, precies breed genoeg voor twee mensen en een middelgrote koe. Langs het pad groeiden doorns en bosjes die vol slakken zaten. Onder de bosjes lag een tapijt van zwarte kiezels. Ik raapte een handvol stenen en smeed die richting de verte. Twee vogels vlogen verschrikt op. Ik herinner me dat ik dacht: het pad, de bergen en de hemel zien er nog steeds hetzelfde uit; als ik mijn ogen stijf dichtknijp en ze weer opendoe, dan zie ik Dov naast me lopen, een koe tussen ons in die we met een stok tegen zijn achterhand tikken – noe, noe, koe, dit is niet de tijd om te grazen, we gaan nu rechtstreeks naar de markt, want daar wacht vader en hij zal blij zijn en zeggen: 'Heel goed, kinderen, heel goed. Rennen nu, koop een ijsje.' En dan geeft hij ons een muntje en wij rennen om het hardst naar de ijskraam en Dov gaat dat winnen, en we hebben elk een ijsje in onze hand waar we met smaak aan likken, terwijl we over de markt struinen en toekijken naar wat Yenkel, Simon en Jakob aan het uitspoken zijn.

Ik sloot mijn ogen. Stond stil. Wachtte.

Toen weldde er een schreeuw op, uit het diepst van mijn buik: 'Aah, aah!', en de onbedwingbare neiging te gaan schoppen. Ik begon tegen stenen te schoppen, schopte de bosjes, smeed takken met gekraakte slakken weg; ik bukte, greep een handvol aarde en keilde dat over het pad, schreeuwde

nog een keer: ‘Aah!’ Warme tranen rolden over mijn wangen, drupten op de gevechtsjas; ik wreef mijn gezicht droog aan een mouw en mijn neus droop als een kraan. ‘Aah!’ Ik liep verder.

Tegen de avond kwam ik aan.

Ik bleef op een afstandje staan. De huizen van het dorp waren zoals ik ze me herinnerde. Rijen smalle, donkere huisjes, opgetrokken uit een mengsel van modder en stro, een schoorsteen op het dak, en een grote tuin. In de tuin bevond zich een koeienstal, daarachter een hooiberg, naast de stal een moestuin en bloemen, achterin appelbomen. Ik zag tuinen met een stal en een paard, tuinen met een paard maar geen stal. Drie karren, hoog opgetast met hooi, schommelden over het weggetje, een klagend loeien kondigde de avond aan.

Ik ging op de grond zitten en legde een hand op mijn borstkas. Had het gevoel dat mijn hart zich wilde bevrijden en ik begon te tellen. Een. Twee. Drie. Ik telde tot vijftig en mijn hart was nog altijd niet gekalmeerd. Ik sprak mezelf toe: ‘Opstaan nou, lopen: een, twee, een, twee.’

Ik liep tot ik twee huizen verwijderd was van het onze. Dat stond op de hoek van de straat. Achter de ramen brandde licht, ik hoorde een vrouwenstem, de stem van een kind en uit de richting van de stal klonk het geluid van een hooivork die hooi keerde. Ik wilde de haren uit mijn hoofd trekken. Ik zocht steun tegen een boomstam en hield mijn buik vast. Mijn brein bonkte: die klootzakken, die vuile gojiem hadden het einde van de oorlog niet afgewacht. Die klote-gojiem hadden niet afgewacht of wij nog terug zouden komen. Wij waren in de trein naar Ungvár gestapt en zij hadden zich, als wolven op een karkas, op het huis gestort – vervloekt zijn ze. Zij zitten als een keurig gezin aan onze tafel, nuttigen het avondmaal met ons spullen. Ze wassen zich in onze badkamer, zo meteen gaan die vervloekte kindertjes van hen naar bed, mama komt welterusten zeggen, een kusje op het voorhoofd, en ik wil een kalasjnikov, ik wil de deur

openbreken en een regen van kogels over hen uitstorten:
ra-ta-ta-ta-ta-ta!

Ik wist me geen raad met de woede die ik in me voelde.

Dov

Na Praag belandde ik in het ziekenhuis.

Op een dag zat ik te wachten bij het logement. Ik wist niet meer waar Vassily was. Een kille wind joeg de blaadjes van de bomen langs de straat. Liet ze tollen als een carroussel. Een Amerikaanse militair kwam aangerezen in een open jeep die was voorzien van een verse verflaag. De militair ging naar binnen en ik liep naar die jeep. Ik gleed met mijn vingertoppen over de klokjes en het stuur, voelde aan de zitting, sprong erin en ging zitten, trapte op het koppelingspedaal en stooft er toen vandoor, over het hek. Ik was alleen. Ik liep terug naar de jeep en probeerde aan het stuur te draaien. *Brrrrmm. Brrrrmm.* De versnellingspook ging stroef. Ik streek met mijn handen over de armleuningen, de jeep rook goed en ik wilde dolgraag een rit maken in een jeep. *Brrrrmm. Brrrrmm.*

Na bijna een half uur kwam de militair weer naar buiten. Ik sprong uit de jeep. Hij zag het en glimlachte. Ik glimlachte terug. De militair zei: 'Zin in een ritje?'

Ik stikte bijna, fluisterde: 'Ja, ja, ik heb nog nooit in een open jeep gereden.'

De militair zei: 'Maar het wordt wel koud, knaap. Wat denk je?'

Ik zei: 'Kou deert me niet.' Ik herinnerde me maar al te goed de open wagons en de wind als een scheermes, zonder jas of handschoenen, alleen die stinkende kampkleding en de verse doden om je aan te warmen.

Met knikkende knieën stapte ik in. De militair gaf me een

blikje bier. Ik dronk het in een teug leeg. Wauw, dat was ijs- en ijskoud.

Toen zei hij: 'Hou je vast!' Hij drukte het gaspedaal flink in en we schoten de weg op.

Mijn hart huilde van blijdschap. Ik zag vuurwerk en bad dat mijn vrienden uit het klooster me zouden zien in die jeep. Ik bad dat Vassily langs de weg zou staan en dat ik naar hem zou kunnen zwaaien. Ik kwam niemand tegen die ik kende.

We reden de landerijen in en de militair gaf meer gas. Hij riep: 'Gaat het goed?'

Ik schreeuwde: 'Ja! Geweldig!' en hoorde mijn tanden klap- peren. Ik had het steenkoud en voelde me op de toppen van het bestaan.

Na twee uur jakkeren door de velden keerden we terug naar het klooster.

Die avond kreeg ik hoge koorts.

Ze stuurden me onmiddellijk naar het ziekenhuis van Deggendorf. Daar werkten Amerikaanse en Duitse artsen. Een Amerikaanse arts onderzocht me met een stethoscoop. Hij viel in slaap terwijl hij naar mijn longen luisterde. Nadat hij een tijdje zwaar tegen mijn borstkas en mijn rug had geduwd, werd hij wakker en zei: 'Jij hebt longontsteking, we houden je hier.'

Ik trok mijn hemd omlaag en stond op. Ik voelde paniek; in het ziekenhuis blijven? 'Dat weiger ik, nee, nee. Ik beloof dat ik het bed zal houden in het klooster, zolang als dat nodig is, twee weken, een maand, twee maanden desnoods. Ik beloof warme thee te drinken en u mag me gerust een spuitje in mijn billen geven, maar ik ga wel terug naar het klooster.'

De arts schreef iets op. Ik begreep van hem dat vertrek uit- gesloten was. Mijn tranen inslikken was het enige wat ik kon.

De dagen erop gloeide ik van koorts. Ik voelde me als een uitgewrongen vaatdoek.

Ze staken een naald in mijn rug en tapten vocht uit mijn longen en stopten me vol medicijnen. Ik lag in bed en riep de arts. 'Ik heb lucifers nodig.'

De arts vroeg: 'Waarvoor?'

Ik zei: 'Voor mijn ogen. Anders blijf ik drie maanden slapen.'

'Waar heb jij tijdens de oorlog gezeten?'

'Weet ik niet meer, dokter. Hebt u lucifers?'

Hij liet me alleen en fluisterde iets tegen een verpleegster.

Lucifers kreeg ik niet, dus ik begon tegen mezelf te praten om maar wakker te blijven; ik zei: 'Moet je horen, Vassily, ik heb in een jeep gezeten, naast een Amerikaan, en dat ging van *brrrmhh, brrrmhhh*, met zijn voet op het gaspedaal en ik vloog, Vassily, hard door de velden met een koud biertje. Waar zat jij, Vassily? En waar is mijn broer? Ik wil mijn broer. Mijn hoofd viel achterover in het kussen. Ik kneep in mijn buik, kietelde mijn navel, onder mijn oksel, tot ik in slaap viel.

Twee weken verstreken. De koorts zakte, maar ik had niet de kracht om op te staan en rond te lopen. Op een dag lag ik in bed en begon ik met mijn vingers tegen het stalen bedhek te tikken, op dezelfde manier waarop de Britse soldate me piano had leren spelen. Dat pianospelen ging niet best. Ik herinnerde me de mondharmonica die ik thuis had. Ik had er twee. Vader had er in Perechyn een voor me gekocht, de andere, een kleinere, had ik gekregen van mijn opa in Humenné. Ik had al vanaf dat ik naar cheder ging van een mondharmonica gedroomd, vanwege de goj-kinderen. Ik had hen mondharmonica en mandoline zien spelen. Ze reden paard, hielden met een hand de teugels vast en met de andere de mondharmonica. Ze speelden wijsjes waar de mensen vrolijk van werden. Ik wilde zijn zoals die goj-kinderen. Ik zei tegen vader: 'Koop een mondharmonica voor me,' en begon mezelf te leren spelen. Dat was geen succes. Toen testten ze onze zangkwaliteiten op school. Een vrouw met een luide stem spoorde me aan: 'Zing, zing!' Ik zong. Ze stak haar vingers in haar oren en zei: 'Hou maar op, jij hoeft niet meer te zingen, dat is aan jou niet besteed, hoor je?' Misschien had ze gelijk. Misschien had ik geen muzikaal gehoor. Ik stopte mijn mondharmonica in een la en legde er een handdoek bovenop.

Op een dag zag ik mijn buurmeisje, Ilona, midden in een spel ophouden en opkijken naar een goj-jongen op zijn paard. Hij had een mondharmonica in zijn hand en speelde een polka. Ik riep: 'Ilona, Ilona, pak me dan, noe.' Ze was niet geïnteresseerd. Ze wilde de melodie achterna. Ik voelde me eenzaam. Ik rende naar huis, pakte de grote mondharmonica en probeerde een vrolijke polka te spelen. Ik weet niet waarom, maar wat eruit kwam was een droevige, toonloze polka.

In dat ziekenhuis in Deggendorf waren te veel Duitse soldaten. Duitse soldaten met een half been, of twee halve benen, of zonder arm of been, dat soort patiënten. Protheses waren er niet. Ze kropen naar de douche en het toilet, de stompen achter zich aan slepend. Soms zat er een verband om zo'n stomp, soms niet. Soms zag ik helemaal geen stomp, alleen een pyjamapijp met een dikke knoop. Ik keek naar hun gezicht. Sommigen hadden een krachtig gezicht met een indringende stalen blik. Ze kropen over de vloer, hielden zich vast aan beddenpoten en wonnen meter na meter. Ik zag een gewonde Duitser die zijn korte benen richting de toiletten sleepte. Een passerende Amerikaanse verpleegster stak haar hand uit en zei: 'Sta op, sta op. Ik help je wel.' Zijn hoofd reikte tot haar knieën. Hij stak zijn nek uit en kroop verder in de richting van de toiletten.

Het waren de jongere Duitsers die er anders uitzagen. Zij kropen kreunend van pijn over de grond. Soms stopten ze halverwege, hielden hun stomp vast en riepen om een verpleegster. Sommigen lieten hun hoofd mismoedig zakken, ik hoorde hen huilen.

Hun huilen bracht me in tranen.

Er kwamen geen vrienden uit het klooster op bezoek. Vassily kwam ook niet. Ik begreep niet waarom. Pas toen ik terugkeerde in het klooster begreep ik het. Zij wisten niet in welk ziekenhuis ik lag, omdat ik daar 's nachts naartoe was gebracht.

Na een maand besloot ik weg te lopen uit het ziekenhuis. Op een ochtend sprong ik uit het raam en ging terug naar het klooster.

Yitzhak

Ik besloot naar onze goj-buurman te gaan, naar Stanku's huis. Stanku, die op de dag van ons vertrek bij ons was gekomen omdat hij wilde weten waar de Joden naartoe gingen. Stanku was de buurman die paascakes voor ons had gebakken om ons een hart onder de riem te steken tijdens dat Pesach van 1944.

Ik liep naar zijn tuin. Bij de poort stopte ik voor de tweede keer. Ik hoorde geluiden van bewoners, een stoel die werd verschoven, het rammelen van een ketel die op het vuur werd gezet, ik hoorde Stanku: 'Waar zijn mijn slippers?' Ik wilde sterven.

Ik klopte aan. Stanku verscheen in de deuropening. Hij zag eruit zoals ik me hem herinnerde. Behalve zijn lengte. Hij was kleiner dan ik. Hij had een rood, gerimpeld gezicht en een grote neus. Hij droeg een blauwe hoge pet. Ik kende die pet. Stanku mompelde iets. Ik zag zijn pupillen dansen in zijn ogen en toen viel hij me om de hals, sloeg zijn armen om me heen, riep: 'Icho, Icho, jij bent teruggekomen, ik had nooit gedacht dat je terug zou komen, hoe is het met je, we hebben sinds jullie vertrek niets meer gehoord, waar is je vader, waar is je moeder, waar is de rest?'

Ik zette een pas naar achteren.

'Wie woont er in ons huis?'

'Een gezin uit het dorp, je kent hen niet.' Hij schraapte zijn keel.

'Wie?'

'Het spijt me, maar ik kon hen niet tegenhouden.'

‘Wanneer zijn zij erin getrokken?’

‘Niet lang nadat jullie vertrokken waren.’

‘Hoelang?’

Stanku bewoog zijn hoofd, zijn wangen werden wit van tranen.

Ik zei langzaam: ‘Niet huilen, dat helpt niet. En de koeien?’

Stanku fluisterde: ‘Alles is nu van hen.’

Ik greep zijn hemd vast, zei: ‘En mijn kat, waar is mijn kat, dan toch in elk geval de kat, jij hebt beloofd op de kat te passen.’

Stanku huilde nog harder. Mijn hoofd viel op zijn schouder. We huilden samen.

Stanku’s vrouw kwam aan de deur. Een klein vrouwtje met bruin haar. Ze omhelsde me en zei: ‘Oy, oy, oy. Oy, oy, oy, ze zijn terug.’

Ik liep naar binnen en greep onmiddellijk de rugleuning van een stoel. Ik wist niet hoe ik mijn zenuwen in bedwang moest houden.

Stanku zei: ‘Ga zitten, Icho, ga zitten,’ en duwde me in die stoel. Stanku’s vrouw ging de keuken in en zette een pan eten op tafel. Ik rook vlees. Ik trok de stoel naar de tafel en zag Michael, Stanku’s zoon, in de deuropening staan. Hij had een been, en een brandwond bij zijn slaap. Hij leunde tegen de deurpost en had een stok vast. Stanku zei: ‘Je herinnert je Michael? Hij heeft in het Russische leger gevochten, kijk wat ze met hem hebben gedaan.’

We schoven aan tafel om te eten.

Stanku’s vrouw vulde mijn bord drie keer. Stanku sneed brood voor me. Michael hield niet op met praten over de gevechten die hij in Rusland had geleverd en ik zweeg. Ik had hen anderhalf jaar niet gezien en voelde me een vreemde.

Stanku zei: ‘Genoeg nu, Michael, nu willen we Icho wel eens horen, noe, vertel eens waar jij gezeten hebt en heb je iets van je vader of moeder gehoord?’

Ik zei: ‘Ik ben moe, Stanku. We praten morgen wel.’

Stanku's vrouw sprong op: 'Ik maak meteen een bed voor je klaar, jij bent als een van ons. Kom, kom.'

Ik kon de slaap niet vatten. Ik dacht aan de geluiden die ik hoorde, uit de stal van Stanku of uit de onze.

In alle vroegte, voor de zon opkwam, liep ik de tuin in. Ganzen riepen om eten, een boer praatte tegen zijn paard. Ik liep naar ons huis. Duwde mijn gebalde vuisten tegen mijn broekspijp, zag dat Stanku naast me stond.

Achter het huis blafte een hond. De deur zwaaide open en ik zag een man en een vrouw op de drempel staan. Achter hen schemerden de silhouetten van twee kindjes in pyjama. De man leek me een jaar of dertig, mijn lengte, ongeschooren wangen. Hij droeg een trui met elleboogstukken, en een kniebroek. De vrouw was knap en had een ochtendjas aan. De man en de vrouw keken naar me. De man schreeuwde naar de hond: 'Koest, koest,' liep op me af, krabbend aan zijn kin.

'Wie ben jij?'

'Ik ben Yitzhak, de zoon van Israel en Leah, en dat is ons huis.'

'Jij bent een Jood.'

'Ja. En dat is ons huis.'

'Nee.'

'Jawel.'

'Maar op de radio zeiden ze dat er geen Joden meer waren. Er was er geen een meer over. Er zou nooit meer een Jood zijn, zeiden ze. Omdat ze onze baby's vermoordden.'

'Dan heeft jouw radio het bij het verkeerde eind. Wij leven nog.'

'We zagen foto's in de krant. Stapels lijken, allemaal Joden. Heb jij de kranten niet gezien?'

'Jawel. Maar er zijn nog heel veel Joden over, die staan niet op die foto's, en dat is ons huis.'

'Ik zag in de krant dat er niemand meer over is. Stanku heeft dat ook gezien, toch, Stanku? Het hele dorp heeft het gezien. Daarom wonen we nu in de huizen van Joden.'

‘Dat is niet om die kranten, dat is omdat je geen huis had en omdat het makkelijker is Joden alles af te pakken.’

‘Er is geen een Jood naar huis teruggekeerd, toch, Stanku?’

‘Ik wel.’

‘Wacht even, waar is je vader?’

‘Dat weet ik niet. Ik ben zijn zoon en dat is ons huis. Ik ken elke kamer van dat huis, ik weet waar de kasten zijn, de bedden, de gootsteen.’

De boer stak een vinger in zijn neus, pulkte een keer en schudde de vinger als een noe, noe, noe tegen een ondeugend kind. Toen knipoogde hij een keer naar Stanku en zei: ‘Maar de burgemeester van Perechyn heeft gezegd dat er geen Joden meer zijn in Hongarije, toch, Stanku? Geen Joden meer in heel Europa, zei hij, nergens Joden meer. De vrouw van de burgemeester zei dat ook. Dat weet iedereen, toch, Stanku?’

Stanku duwde zijn vuisten in zijn zakken en zweeg.

Nergens Joden meer. Ah. Ik voelde mijn kaken klemmen als een stalen deur. Ik wilde hem aanvliegen, hem de ogen uitsteken; ik wilde hem wurgen tot zijn tong uit zijn mond zou rollen, op de tegels van het pad. Ik beende naar de achterzijde van het huis. De hond ging als een razende tekeer, een grote wolfshond was het. Ik wilde die hond aanvliegen, zijn muil uiteenscheuren.

Stanku en de boer kwamen op een holletje achter me aan. De boer vloekte en gaf de hond een schop. De hond kroop in zijn kennel, jankend als een kat.

Ik wees naar de tuin, zei met verstikte stem: ‘Dat is een Joodse stal, gesnopen? En dat is een Joodse schuur, en daar staat een Joods slachtkot en ik ben volbloed Jood en in het klooster zitten nog veel meer Joden en die burgemeester van je is een druilloor, dus je bazelt, huh?’

De boer keek naar de grond en begon te hoesten alsof hij tuberculose had. Zijn vrouw kwam haastig op hem af, gevolgd door de twee in pyjama gestoken kinderen. Stanku stond tussen mij en de boer in en beet op zijn pet.

De boer legde een hand op zijn borst en kwam op me af. Stanku probeerde hem tegen te houden. Ik zei tegen Stanku: 'Niet mee bemoeien.' De boer stond een pas bij me vandaan. Hij had een klodder spuug op zijn kin en rook naar tabak.

Hij zei: 'Luister, Jood. Je had hier niet moeten komen, dat is niet goed. Je had hier niet moeten zijn. Dat is niet goed voor je. In dit dorp zijn geen Joden meer, snap je? Wij zijn klaar met Joden en op de radio hebben ze gezegd dat de Joden in Hongarije *kaput* zijn. Wil jij hier dan in je eentje zitten?' Hij boog zich voorover en fluisterde: 'Ga naar een plek voor Joden. Daar ben je beter af, snap je wel?'

Ik zette een pas achterwaarts, weg van de geur die hij verspreidde.

De boer legde een hand boven zijn ogen, alsof hij de zon afschermdde, en zei: 'Wat wil je, hè?'

'Niks.'

'Wat bedoel je: niks?'

'Niks betekent niks.'

Hij schraapte zijn keel en zei: 'Blijf jij in het dorp?'

'Nee. Ik kom op bezoek.'

'Bezoek. En wanneer ga je weer?'

'Dat zie ik wel.'

'En dan kom je niet meer terug?'

'Nee.'

Stanku zei: 'Hij gaat naar Duitsland en daarvandaan naar Palestina.'

'Waar is Palestina?'

'Zo ver mogelijk weg.'

Stanku zei: 'Dat is een plek voor Joden.'

De boer zei: 'Dus jij gaat naar een plek voor Joden. Heel goed. Dan wil je misschien binnenkomen en iets drinken?'

Ik zei: 'Heb jij een zwart-witte kat gezien? Ik had een kat voor wij vertrokken, een grote kat. Heb je die gezien?'

De boer lachte. 'Hier zijn geen katten, alleen mijn hond. Misschien is 'ie naar de burens gegaan. Stanku, heb jij die kat gezien?'

Stanku zei: ‘Nee. Ik weet dat die kat van Icho is.’

De boer stak zijn hand uit: ‘Kom binnen, alsjeblieft. Drink wat.’

Ik bleef waar ik was.

Stanku zei: ‘Icho, hij nodigt je uit. Kom, dan gaan we samen.’

Ik wilde vader en moeder en ging het huis binnen.

Mijn vaders eettafel stond bij de ingang. Ik drukte mijn vingers tegen mijn keel, sloeg een keer met een vlakke hand op mijn dij en nam een besluit: Ik, zoon van Israel en Leah, sta met mijn hoofd omhoog in dit huis en trek een stalen muur op, ja. Ik ben een vreemdeling en dit huis is niet van mij, het is van de gojiem, ja. Ik hoor niet in dit dorp en ik heb geen enkele band met dit huis, ah, ik kom hier bij toeval terecht en herken niets, al zou ik iedereen hier met een bijl kunnen vermoorden – *klatsj*. Ik zou deze hond in tweeën kunnen hakken – *klatsj, klatsj*. De ene helft van dat lichaam de ene kant uit zien vallen, de andere helft naar de andere kant – *klatsj, klatsj*.

Ik liep naar de kamer van Dov en mij. In mijn hoofd klonk een gezoem als dat van een vervelende vlieg. Ik zei tegen mezelf: het stikt hier van de vliegen en het zal me een zorg zijn; dit huis mag tot de grond toe afbranden, de stal mag tot de grond toe afbranden, laat hen maar janken tot morgen, veel langer nog.

Desalniettemin wierp ik een blik naar binnen. Onder de vensterbank stonden twee bedjes dicht tegen elkaar, gedekt met een wollen deken. Op de kast zag ik de kras die ik daar lang geleden met een spijker had gemaakt. Ik fluisterde: ik weet niks meer, niks, niks. Ik liep de andere kamer in, stuitte op de gordijnen die moeder lang geleden voor Sarahs kamer had gemaakt. De vliegen in mijn hoofd bromden steeds luidruchtiger, ik schreeuwde fluisterend, met opeengeklemd kaken: ‘Ik weet niks meer, ik weet niks meer.’

De vrouw van de boer stond naast me. In haar hand een glas water en een theelepeltje met witte jam. Ze glimlachte naar me, zei: ‘Alsjeblieft. Proef de jam maar eens.’

De boer zei: 'Neem plaats,' en wees op een leunstoel.

Ik bleef staan waar ik stond. Ik zocht naar een plek waar ik veilig naar kijken kon, iedere plek die ik zag stond in brand. Oy, de leunstoel, het matje bij de deur, de grote ketel op het fornuis, oy. Ik wil, wat, wat, wat, helemaal niks, ik heb niks nodig.

Ik keerde me weer naar de boer. Ik wilde hem op zijn nek springen, in zijn oor schreeuwen: 'De Duitsers hebben ons vermoord, jullie hebben ons ook vermoord en jullie dood zal nog veel ellendiger zijn, loop naar de bliksem; wij waren burens, op hoogtijdagen kwamen we met geschenken, we hielpen jullie bij de graanoogst, moeder breide een jasje en een muts voor jullie baby's, hoe kun je zeggen dat er nergens meer Joden zijn, honden, klootzakken?'

De kinderen hielden elkaars handje vast en keken me aan.

Ik zocht naar gezinsfoto's. Zonder foto's zouden de gezichten van grootvader en grootmoeder vervagen. Ik wilde in elk geval die ene van grootvader en grootmoeder met Dov, gemaakt in de jaren dat hij bij hen woonde. Dat waren jaren waarin zij moeder wilden helpen, dacht ik; grootvader en grootmoeder waren lieve mensen en gezichten van dat soort mensen moeten we niet vergeten. Ik wilde foto's van moeder en vader en van Sarah en Avrum. Ik wilde foto's mee naar Palestina nemen en wij hadden een album; waar was dat album? Ik herinnerde me de eerste pagina in dat album. Daar was een foto van het hele gezin in geplakt. Sarah en Avrum, naast vader, staand. Ik en Dov zittend in een stoel naast moeder. Vier en vijf jaar oud waren we op die foto. Dov had een bal in zijn handen. Jaren later heb ik moeder gevraagd waarom Dov die bal vasthad en moeder zei: 'Hij wilde alleen met die bal op de foto. Hij wilde niet naast je komen zitten en de fotograaf zei: "Haal een bal," en dat hielp.' Ik herinnerde me die fotograaf, die elke zomer naar het dorp kwam. Hij had een camera op poten, lange poten, met een doek van zwarte stof. Op een dag werden we gefotografeerd; hij pakte een keukenstoel,

zette die buiten neer en posteerde ons in de tuin. Hij vroeg moeder tien keer om haar hoofd rechter op te houden, om te glimlachen. Geen idee waarom ze niet naar hem luisterde.

Ik trok aan mijn haren en zei luid en duidelijk tegen de boer: 'In de slaapkamer van mijn moeder en vader, in de bovenste la, lag een fotoalbum met familiefoto's. Dat album wil ik, waar is het?' In mijn hart zei ik: als hij me die foto's niet geeft, zet ik zijn kinderen naast elkaar en – *tsjak, tsjak* – een voor een hak ik hen doormidden. Ja, als ik hier wegga, wil ik die familiefoto's, als herinnering.

De boer zei: 'Wij hebben geen foto's gezien. De gendarmes waren hier voor ons, toch, Stanku?'

Langzaam liep ik naar de rugzijde van de leunstoel. Ik pakte een zakmes uit mijn zak, dat ik van de tantes had gekregen en opende dat onder mijn gevechtsjas. Ik drukte het lemmet tegen de rugleuning en prikte er een gat in. Ik stak het mes terug.

Stanku zei: 'Dat is zo, Icho, de gendarmes waren er als eerste. Die hebben een hoop spullen meegenomen.'

'Waarheen?'

'Weggehaald. Sommige dingen hebben ze verbrand.'

'Wat hebben ze verbrand?'

'Misschien die foto's. Dat weet ik niet.'

'Ze hebben foto's verbrand.'

'Ja.'

'Was het een groot vuur?'

'Dat weet ik niet meer.'

'En wat hebben ze met de as gedaan? In de Tur'i Remety gegooid?'

Ik liep de tuin in.

De vrouw van de boer volgde me met water en jam. Ik hoorde de boer tegen haar zeggen terug te komen.

Ze zei: 'Het spijt me van je kat, onze hond eet katten. Kijk eens in het dorp.'

Ik keek haar aan. Ik wilde ook voor haar een bijl.

De boer kwam naderbij. Zei: 'Wil je de stal nog zien?'

Ik zei: 'Ja, maar alleen.'

De boer en zijn vrouw keerden terug naar het huis. Ik zette twee passen en zag drie kippen en twee ganzen in de aarde pikken. Toen deed ik mijn ogen dicht en hoorde moeder naar de ganzen roepen: 'Pjieuw, pjieuw, pjieuw.' Ze stond vlak bij de gevel van de stal, strooide zaad uit haar schort: 'Pjieuw, pjieuw, pjieuw. Ahh...'. Mijn keel stroomde vol. Ik legde mijn hoofd in mijn nek en fluisterde: 'Je staat in de tuin van een vreemde, die kippen en ganzen heb je nooit eerder gezien, de koeien in de stal herinner jij je ook niet, genoeg, noe.' Ik slikte en staarde naar de lucht. Het was grijs met hier en daar een gele vlek, net als in Auschwitz, maar zonder de geuren. Vaders slachtkot bevond zich pal voor me en de deur was open. Ik bleef er vandaan, liep naar de stal. Vader had in de trein naar Auschwitz tegen me gezegd: 'Als jij ooit teruggaat, kijk dan op de latei boven de deur van de stal. Daar heb ik wat van moeders gouden juwelen verstopt, van de bruiloft.' Ik had tegen vader gezegd: 'Waarom vertel je me dit? We gaan weer naar huis en dan kun je moeder die juwelen teruggeven.' Vader had gezegd: 'Niet vergeten, Icho,' en ik herinnerde me zijn vriendelijke stem.

Een latei zag ik niet, wel een gat in de muur.

Ik zei tegen Stanku: 'Laten we gaan.'

De boer en zijn vrouw volgden ons tot de straat. Ik hoorde hem 'Icho!' roepen, een hese stem, maar ik liep door. Hij rende naar me toe en zei: 'Is er een kans dat jouw vader en moeder terugkomen?'

Ik stopte. Draaide me om. Ik keek hem vuil aan en zei: 'Jazeker. Zij komen terug. Vader eerst, dan moeder. Jij hebt ons huis gepikt en vader zal dat teruggeisen, met het geld dat je hem verschuldigd bent.'

De vrouw liet het schotelkje jam vallen en begon te huilen.

Ik zei: 'Huil maar, het is goed dat je huilt. Huil totdat mijn vader terugkomt.'

De boer krabde aan zijn broekspijpen en zei: 'En je broers, komen die terug?'

Ik zei tegen hem: 'Kijk naar je vrouw, kijk zelf.'

Ik wist dat geen van mijn familieleden terug zou keren. Ik wist dat zij dood waren. Ik wilde dat die boer en zijn vrouw onrustig op hun kussen zouden liggen woelen totdat de nacht voorbij was en dat hun haren spierwit zouden worden in de nachten die gingen komen. Dat zij nooit zouden vergeten dat dit huis aan Joden toebehoorde.

Ik wilde voorgoed weg uit dat dorp.

Ik zei tegen Stanku: 'Ik vertrek.'

Stanku zei: 'Blijf nog even, Icho. Je bent mijn gast.'

Die avond hoorde ik dat er mensen naar me op zoek waren. Mijn peetvader was naar me op zoek. Hij was uit een werkkamp teruggekeerd. Hij was de eerste Jood geweest die naar het dorp terugkeerde. Hij was rechtstreeks naar zijn eigen huis gegaan en had dat verlaten aangetroffen. Ik trok bij hem in. Hij was mager geworden, waardoor hij nog langer leek dan ik me herinnerde. Zijn zwarte haren hadden plaatsgemaakt voor grijze stoppels en er hing een onuitsprekelijke droefheid in zijn huis. We vertelden elkaar niets over waar we vandaan gekomen waren. Hij vroeg niet naar mijn moeder en mijn vader of mijn broers en zusje. Hij vroeg niets en ik vroeg hem ook niet naar zijn vrouw of zijn drie kinderen. Soms keken we elkaar aan en begrepen alles.

Mijn peetvader zei: 'Icho, rust een paar dagen uit, hier, bij mij, en vertrek dan.'

Ik bleef.

Dorpelingen kwamen naar het huis van mijn peetvader en bleven bij het paadje staan. Zij observeerden mijn komen en mijn gaan. Gojiem die ik kende, wachtten een halve dag voordat zij het aandurfd en om het paadje af te gaan en binnen te komen. Wanneer ze binnenkwamen, groetten ze en wachtten beleefd. Altijd wachtten ze totdat ik begon te praten. Ik informeerde naar de markt in Perechyn en mijn hart gilte: 'Jullie haten Joden, jullie allemaal. Haat, haat.' Ik informeerde

naar de marktprijs voor een kalf, maar mijn hoofd was er niet bij en tolde als een draaimolen in het rond. Zij zeiden iets en ik vloog hen aan met een bijl. *Tsjak*. Een slag voor iedere Jood die zij aan de Hongaren hadden overgedragen, voor iedere kilo suiker. *Tsjak-tsjak*. Ik wist wel hoe het zat. Gojiem uit ons dorp brachten Joden aan voor een kilo rijst. Voor een kilo meel. Ze kregen per gewicht betaald voor iedere Jood die ze aanbrachten. Joden verstopten zich en gojiem verlinkten hen en sponnen daar goed garen bij. In het dorp was een gezin met een zoon die bij de ss zat. Die was blij met informatie over Joden. En die kreeg hij, o ja, die kreeg hij, zo veel hij maar wenste. En wie verlinkte Dov toen wij bij de synagoge waren? Wie vertelde de Hongaren dat er een kind ontbrak? Wie vertelde de Hongaren dat Dov het bos in was gevluht, om iets te verstoppen misschien, goud of geld? Dat was de reden waarom die soldaten hem halfdood sloegen.

Ik wilde dat die gasten, die verraders met hun smerige kinderen, snel vertrokken. Ik wilde met rust gelaten worden. Maar eerst wilde ik hen op hun stoel zien bezwijken onder bijlslagen. Ieder met een scherpe snede in het hoofd. Een half zittend lijf, de andere helft ineenzakkend op de vloer.

's Avonds wandelde ik in mijn eentje door het dorp.

De wind floot om de schoorstenen. Ik ontmoette jonge mensen die ik van school kende, bij wie ik in de klas gezeten had. We wisselden wat beleefdheden uit en ik wandelde verder. Ik liep naar de belangrijkste straat, alsof ik daar iets te doen had. Alsof er aan het eind van die straat mensen op me wachtten. Ik liep door het dorp waar ik geboren was en voelde me alleen.

Tot op de dag van vandaag ben ik nooit meer in de buurt van mijn thuis geweest.

★★★

Israël, 2001

Malka

De interrail van 14:18 van Nahariya naar het centrum

Ik wil weg zo snel ik kan.

Achter het raampje schuift de zee voorbij. Korte golfjes vallen aan op de kust. Nerveus klinken ze, een nervositeit die ik bespeur in alles wat zich langs de kust beweegt. Een flamingo balanceert op een slanke poot, twee misschien, starend naar de verte. Die flamingo heeft een vaste, vredige houding, een lange nek, een koninklijke kop. De eeuwige strijd tussen zand en golven laat hem onberoerd. Hij is alleen en ik denk: wat is er gebeurd met die vogel die daar zo alleen staat, waar is de rest naartoe gegaan? De zon zakt zo onder de kim en wat moet een vogel dan alleen? Sterven?

Als Yitzhak naast me had gezeten, zou hij hebben gezegd: 'Dat betekent niets.' En Dov zou hebben gevraagd: 'Wat betekent niets?' En Yitzhak zou antwoorden: 'Dat is geen teken dat die flamingo gaat sterven, de dood geeft geen voortekenen.' Dov zou dan zeggen: 'De dood heeft wel voortekenen, ik heb er wel een paar gezien.' Yitzhak zou boos worden en Dov zou zich naar mij keren: 'Ik vind het fijn om alleen te zijn, voel me niet op mijn gemak als mensen antwoorden willen op van alles en nog wat; ik heb geen antwoorden.' Dan zou Yitzhak zeggen: 'Al stellen ze me duizend vragen, wat kan mij dat schelen? Maar alleen achterblijven op een breed strand, zonder de rest van de kolonie, is gevaarlijk, Dov. Een adelaar zou hem kunnen verscheuren met zijn klauwen.'

'Dat ben ik niet met je eens,' zou Dov zeggen. 'Er mankeert niets aan zijn vleugels, hij kan makkelijk weggkomen.'

'Noe, wat dan nog,' Yitzhak zou opstaan. 'Dan vliegt hij een uurtje of wat, maar ten slotte wordt hij moe en moet hij zijn kop toch ergens neerleggen. Hoe moet hij weten waar hij moet neerstrijken? Misschien dat er dan wel vier adelaars

rondcirkelen, die wachten tot hij slaapt. Zo makkelijk is het niet, hè?’ En Dov zou zeggen: ‘Hij kan altijd nog het water in duiken, die redt zich wel.’

Ik zou misschien zeggen dat die vogel gelukkig is. ‘Waarom gelukkig?’ zouden zij beiden zeggen. ‘Omdat ze prachtig is. Een vogel die zo mooi is, heeft minder zorgen in het leven.’

Dov

De soldaten in het klooster in Indersdorf zochten werk voor me. Dat was nadat ik die longontsteking opliep en uit het ziekenhuis terug was. Ze stuurden me naar de garage van een Duitser, maar ik had daar de handen niet voor, had geen hoofd om te leren hoe je landbouwvoertuigen moet repareren. In die garage werkte ook een gehandicapte man die geen stok had; hij droeg een schouder veel hoger dan de andere en had een kort been. Die Duitser was blij dat de Duitsers de oorlog hadden verloren omdat die niets moesten weten van mensen met een beperking, ook niet als die van hun eigen ras waren. Die Duitser en ik werden vrienden.

Op een dag zei ik tegen hem: 'Ik zou dolgraag willen leren rijden.'

De garagehouder had in de tuin een auto zonder banden staan.

De Duitser zei: 'Als jij wat benzine regelt, dan lappen we dat oude lijk een beetje op en leer ik jou rijden.'

Het lukte me bijna niet om de werkdag door te komen. Ik rende naar het logement en wachtte buiten. Juist op dat moment begon het te regenen en ik rende naar de boom die het dichtst bij het logement stond en bleef staan staren naar de deur. De zware geur van natte aarde prikkelde in mijn neus en ik huiverde. Ik stopte mijn handen in mijn zakken en stond trappelend onder de takken, alsof ik rende. Ik hoorde mijn tanden klapperen. Ik zei: 'Straks loop je nog een keer een longontsteking op.' Ik haalde mijn handen uit mijn zakken en

hield mijn neus vast. De andere hand duwde ik tegen mijn achterste. Na een paar minuten wisselde ik naar mijn oren; ik stak twee vingers in mijn oren, deed mijn mond dicht, pakte mijn neus weer en duwde een hand tegen mijn achterste, mijn oren, mijn mond. Ik dacht: ik laat geen ziektekiemen of bacillen mijn lichaam binnenkomen, niet nog een keer, nee, nee; ik ga niet terug naar dat ziekenhuis, wat er ook gebeurt.

Na ongeveer een uur arriveerde er een Amerikaanse jeep bij het logement. Een militair stapte uit. Hij rende naar de deur, de pet in zijn hand. Ik rende achter hem aan en trok aan zijn mouw.

Hij draaide zich om, vroeg: ‘Wat doe jij daar nou, in de regen?’

Ik zei: ‘Ik ben van het klooster. Kunt u me alstublieft wat benzine geven, ik moet benzine hebben.’

‘Waarvoor?’

‘Voor die rammelkast die in de garage staat. Ik ben auto-techniek aan het leren en wil horen hoe de motor klinkt als hij draait. Wielen heeft ’ie niet, alleen een motor en een stuur.’

De militair kneep in mijn wang en zei: ‘Als je maar voorzichtig doet,’ beende naar zijn jeep en gaf me een jerrycan met twee liter benzine.

Met de jerrycan in de hand rende ik naar de garage. De invalide monteur wachtte al op me. Hij goot de benzine in de tank van het barrel, verbond een paar draden met elkaar en – *kgrrrr, kgrrrr, kgrrrr* – de motor draaide. Wauw!

Ik vloog de Duitser om de hals en gaf hem een kus. Dat deed hem goed en hij zei: ‘Kom zitten, dan beginnen we met de eerste les.’ Hij trapte op het koppelingspedaal en schakelde naar de eerste versnelling. Liet de koppeling opkomen. Trapte op het gaspedaal en – *hop* – tweede versnelling. Liet hem opkomen.

‘Nu jij, Bernard. Langzaam, de tandwielen moeten niet gaan kraken.’

Daarna waren de remmen aan de beurt. Ik trapte, duwde,

duwde, totdat hij zei dat het genoeg was, waarna we verder gingen met het stuur. Hij leerde me linksaf slaan, rechtdoor rijden, rechtdoor, weer links, rechts, stop. Ik was zielsgelukkig.

Aan het eind van de tweede les zei de Duitse monteur tegen me: 'Dat was het. Jij bent er klaar voor. Van nu af aan kun jij een gewone auto rijden, op mijn woord.'

Ik gaf hem twee zoenen en keek uit naar een gewone auto.

Op een dag zat ik te wachten op het plein. Daar parkeerden Amerikaanse soldaten hun voertuigen. Midden op het plein stond een standbeeld van de Heilige Maria. Rondom dat beeld een hekwerk. Ik stond op dat plein te wachten tot zich een gelegenheid zou voordoen.

Het regende niet die dag, toen een Amerikaanse militair aankwam bij het logement. Hij parkeerde zijn jeep midden op het plein en ging naar binnen voor een drankje. Ik sprong achter het stuur van de jeep en deed wat de Duitse monteur me had geleerd. Ik startte de motor, trapte de koppeling in, schakelde naar de eerste versnelling en gaf gas. De jeep schokte en de motor sloeg af. Mijn hart sloeg over, ging toen als een razende tekeer. Ik zei: 'Vanaf het begin, en voorzichtig met die koppeling, langzaam, hij is gevoelig.' Ik wreef in mijn handen en startte. Oy, oy, oy, de jeep kwam in beweging. Ik draaide het stuur naar links en kroop vooruit, durfde niet naar de tweede versnelling te schakelen omdat ik op dat plein reed; ik moest steeds maar weer naar links draaien. De jeep reed rondjes om de Heilige Maria en ik juichte: 'Icho, hoor je me? Ik rij, ik rij alleen, ik heb een stuur in mijn handen en rij rondjes om de Heilige Maria.' Na een paar minuten durfde ik een hand van het stuur af te halen. Ik wuifde naar Maria, schreeuwde het uit: 'Kijk! Kijk dan, ik ben een Jood, zien jullie me?' Ik voelde me sterk, zeker onder de blikken van Maria.

Ik had alleen een probleem. De Duitser in de garage had me niet geleerd hoe ik moest stoppen. Noe, ik had inmiddels een minuut of twintig rondjes gereden en wist niet hoe ik

een rijdende jeep tot stilstand moest brengen. Het koude zweet brak me uit. Ik riep: ‘Help, help, ik weet niet hoe ik moet stoppen, help!’

De militair in het logement hoorde me. Hij rende naar buiten, sprong in de jeep, zette de motor af en zei: ‘Hé, waar ben jij mee bezig? Wie ben je?’

Ik begon te stamelen. Mijn gezicht gloeide. Ik fluisterde: ‘Het spijt me. Ik kom uit het klooster, vertel het niet tegen de Duitsers, alsjeblieft, nee toch, hè?’

Hij begon te lachen en zei toen: ‘Eruit, knul, kom, wegwezen, jij.’

Ik rende terug naar het klooster, door het dollen heen. Mijn lichaam gloeide, ik riep het uit: ‘Ik hou van Amerikaanse soldaten en ik wil ook zo’n soldaat zijn, net als zij, want zij slaan en schoppen niet en schelden Joden niet uit.’

Het gerucht dat ik in een jeep had gereden ging als een lopend vuurtje door het klooster. Ik kreeg de naam een deskundige op het gebied van auto’s te zijn. Ik had het gevoel dat ik twintig centimeter was gegroeid. Sterker: ik begon Vassily rijles te geven. ’s Avonds wachtte hij me op bij de garage. Ik leerde hem rijden in dat brik en een beetje sleutelen. Vanaf die dag stonden we samen op de Mariaplaats.

Op een dag zagen we een zware tractor het plein op rijden.

Achter het stuur zat een Duitse boer. Hij had een enorm gelaat en een brede nek. Hij liet de tractor met lopende motor staan naast een half verkolde muur en liep het logement binnen.

Ik zei tegen Vassily: ‘Ik eerst, dan jij.’ We klommen op de tractor. Ik zei tegen Vassily: ‘Trap hier, trap daar,’ we schakelden en de tractor zette zich in beweging. O, o, mijn hart kromp ineem, de moed zonk me in de schoenen. Vassily was de eerste die sprong, ik sprong achter hem aan. De tractor ramde de muur en kwam tot staan. De wielen maalden door. Ze bleven draaien, ploegden de tractor steeds dieper de muur in, wij waren allang gevlucht; Joden uit een kamp weten als geen

ander hoe ze zich uit de voeten moeten maken als er gevaar dreigt, en dat gaat razendsnel. Ik heb geen idee hoe het kan dat die tractor die muur niet omver gereden heeft en zich in de huizen ernaast geboord.

Een dag lang hielden we ons in het klooster schuil voor die Duitse boer. Ik was ervan overtuigd dat hij ons naar een Duits kamp zou voeren, waar ze ons in een gesloten vrachtwagen zouden smijten met een pijp die aan de motor was bevestigd zodat wij zouden sterven; mijn broer Yitzhak zou gek worden.

Vanaf die dag heb ik nooit meer durven oefenen met autorijden.

In Indersdorf leerde ik de man kennen die de kerkklokken luidde. Hij liet me die enorme joekels luiden. Ik hing aan het touw, een luidkeels zingende, zorgeloze vogel: *bim, bam, bim, bam*. Soms kreeg ik een brok in mijn keel. *Bim... vang. Bim... vang. Bam... hmmm*. Ik zag mezelf razendsnel in een boom klimmen, in het bos vlak bij mijn dorp, en naar de hemel roepen: ‘*Joehoe, joehoe!*’ en daarna noten eten met een schil die nog groen was. Na het eten van die noten voelde mijn tong als schuurpapier. *Bim... bam... vangen*. Ik zag mezelf mijn vriendinnetje Ilona nazitten rond het huis, waar ik haar met opzet nooit ving, omdat we het heerlijk vonden om te rennen en te lachen en te krijsen van pret. Ik miste dat lachen van kinderen, zonder bijzondere reden, zomaar; ik miste het lachen van mama en papa, die rollende, diepe lach, als zij in de buurt waren. Ik miste het om een jongetje te zijn in een gezin, om mijn grote broer uit te dagen mij een klap voor mijn billen te geven en dan vliegensvlug naar mijn kamer te rennen om me onder het bed te verstoppen, en Avrum te horen zeggen: ‘Waar zit dat joch?’ en dan mijn moeders stem: ‘Laat hem, Avrum. Ga je douchen.’ Ik verlangde naar mijn moeder.

Ik denk nog vaak aan Indersdorf.

Yitzhak

Na drie dagen in Tur'i Remety kwam er een goj-jochie op me afrennen, rap als de wind. Ik kende hem. Hij was het schoolvriendje van mijn zus Sarah. Hij had een brief in zijn hand en riep: 'Ik heb een brief van Sarah, jouw zus. Sarah leeft nog!'

Met bevende handen vouwde ik de brief open. De brief viel op de grond. Ik bukte me, raapte hem op en zei: 'Lees jij maar voor.'

Sarah schreef dat ze in Zweden zat. Aan het einde van de oorlog was ze naar Zweden vertrokken en ze wilde weten of er iemand van haar familie was teruggekeerd naar het dorp en of er nieuws was. Ze vroeg haar vriendje terug te schrijven en had met grote letters het adres vermeld.

Ik drukte de brief tegen mijn lippen, veegde mijn gezicht af aan de mouw van mijn hemd. Het vriendje van mijn zus sloeg een arm om mijn schouders en we lachten. Ik zei tegen hem: 'Het is de moffen niet gelukt om Sarah te vermoorden, ze heeft het overleefd en dan heb ik toch nog een halve familie. Ik schrijf Sarah zodra ik in Israël een adres heb.'

Die nacht wilde de slaap niet komen. Ik zag Sarah voor me. Zij was twintig toen wij vertrokken. Klein was ze, slank, woog misschien vierenvestig kilo voordat de Duitsers kwamen en ik snapte niet hoe een meisje met dat gewicht erin geslaagd was om een winter in een werkkamp door te komen. Uit verhalen die ik in Humenné had gehoord, begreep ik dat de omstandigheden in vrouwenkampen niet veel anders waren dan wat wij hadden meegemaakt. De gedachten aan Sarah

verwonden mijn hart en ik had een nare droom. Ik zag haar barrevoets en in kampkleding zonder strepen in de sneeuw staan. Ze had een blikken kom vast en huilde: 'Icho, ik heb honger, Icho, help me,' maar ik liep verder, tot ik bij een station kwam en in een trein stapte. Ik stond bij het raampje en zag Sarah. Ze huilde nog altijd: 'Icho, help me,' en ik vertrok.

Ik werd nat van het zweet wakker. Kon drie uur lang geen woord uitbrengen. Ten slotte zei ik tegen mijn peetvader: 'Ik moet naar Dov, ik wil hem van Sarah vertellen.' Mijn peetvader zei: 'Nog een paar dagen, Icho, blijf nog een paar dagen bij me.'

Op een dag hoorde ik een luide roffel, uit de richting van het pad.

De dorpsomroeper stond met zijn trommel niet ver van het huis van mijn peetvader. Hij droeg een zwarte jas met koperen knopen. Hij had stokjes in zijn handen en roffelde op de trommel, die aan riemen op zijn buik hing. *Rrrrrof, rrrrof-rrrof-rof. Rrrof, rrrrof, rrrrof-rof-rf.* Geroffel op straat betekende dat er post was en ik ging naar buiten. Hij overhandigde me een briefje, op dat briefje stond een boodschap: 'Onmiddellijk melden bij de NKVD op het politiebureau.'

Ik gaf het briefje aan mijn peetvader. Zei: 'Wat is de NKVD? Geen idee waar dat is.'

Mijn peetvader las het briefje en trok wit weg. Hij draaide het om, ging op een stoel zitten en zei: 'Ga zitten, Icho, zitten. De NKVD is de Russische geheime dienst. Die is aan het einde van de oorlog naar het dorp gekomen. Die zit in dat grote gebouw bij de synagoge.'

Er viel een steen in mijn maag.

Ik zei: 'Wat moet de Russische politie nou met mij en hoe weten zij dat ik hier ben? Ik heb niks gedaan, om niks gevraagd. Zeg eens: wat moeten ze van me?' Mijn peetvader wist niet wat de Russen van me wilden. Toen, verbijsterd, riep ik uit: 'De gojiem hebben me aangegeven, ja. Die weten wel hoe dat moet, Joden aangeven, waar of niet?'

Mijn peetvader zei: ‘Dat denk ik niet, Icho; iedereen weet dat jij weer weggaat.’

‘En de boer die ons huis heeft ingepikt dan? Heeft hij hun niet over mij verteld? Misschien denkt hij dat ik toch blijf, begrijp je, en is hij bang het huis kwijt te raken.’ Ik voelde jeuk.

Mijn peetvader bracht me een glas water.

Ik zei: ‘Heb je suiker? Drie, liefst vijf schepjes suiker.’

Ik herinnerde me Dovs verhaal over de Russische militair die een kalasjnikov op zijn voorhoofd richtte om brood. De tantes in Humenné hadden ook verteld dat de Russen mensen die alleen waren kidnapten en hen naar werkkampen in Siberië stuurden.

Ik stond op van mijn stoel en zei: ‘Ik ga ervandoor. Ik vlucht. Ik wil niets te maken hebben met Russische soldaten, ik heb mijn portie met de Hongaren gehad, meer dan mijn portie met Duitsers.’

Mijn peetvader zei: ‘Dat heeft geen zin, Icho. Ze hebben overal soldaten, ze pakken je toch wel en dan is er geen ontsnappen meer aan. Dit moet op een misverstand berusten. Ga.’

Ik liep naar het raam en vroeg: ‘Dat NKVD-gebouw, heeft dat tralies voor de ramen of niet?’

Mijn peetvader zei: ‘Geen tralies, alleen glas.’

Ik zei: ‘Uitstekend. Dan ga ik naar die geheime politie en als ze me arresteren, vlucht ik vannacht door het raam.’

Ik waste mijn gezicht en trok een schoon hemd aan. Nam een besluit: niemand die me naar Rusland stuurt of op een vrachtwagen zet, niemand die me in een veetrein zet, ja, niemand in de wereld die mij nog putten in de sneeuw laat graven of pijpen isoleren.

Ik ging naar het politiebureau. Bij de ingang stond een soldaat met een geweer. Ik toonde hem het briefje. Hij zette me in een klein vertrek, wees naar een stoel en verdween. Ik ging in die stoel zitten alsof ik alle tijd had, alle geduld en alleen maar fijne gedachten. Mijn brein ontplofte: de Russen weten dat ik alleen ben. De Russen weten dat er niemand om me

rouwen zal als ik spoorloos verdwijn. Aha. Ze hebben gehoord dat ik zonder te betalen met de trein ben gereisd. Nee, nee, dit heeft met ons huis te maken. Die boer heeft hun een of ander verhaal op de mouw gespeld zodat ze me zouden oppakken.

Ik stond op uit de stoel en stak een hand in mijn broekzak. Met mijn UNRWA-papieren was niets mis. Ik liep naar het venster. Ik mat de afstand van het venster naar de poort. Probeerde de klink van het raam. Het raam ging open. Ik kon ademhalen. Ik liep terug naar mijn stoel en zag een militair in de deuropening staan.

Hij had een gesloten gelaat en een snor zo strak als een potlood. Hij wilde dat ik met hem meeding. We liepen door een smalle gang en kwamen bij een groot vertrek. In dat vertrek stond een brede tafel met zes stoelen. Bij het raam stond een Russische officier. Hij leek me een jaar of vijfentwintig, zevenentwintig misschien. Hij had sterren op zijn schouders. Hij droeg een onberispelijk uniform met een streep langs de naden van zijn broek en jasje, en hoge laarzen. Op tafel lag een hoge pet. Een goed teken.

De officier gelastte de soldaat het vertrek te verlaten. Hij kwam naar me toe en ik zag een paar helderblauwe ogen, goed noch slecht, lichtgekleurd haar, een smalle neus en een hoog voorhoofd. Een litteken, zo groot als een sleutel, liep van het einde van zijn wenkbrauw naar het midden van zijn wang.

Hij bestudeerde me even en vroeg toen in het Russisch: 'Hoe heet je, jongeman?'

'Icho.'

'Ga zitten, Icho, ga zitten.'

Ik ging zitten. Hij trok een stoel naar zich toe en liep op me af. Ik drukte mijn rug tegen de leuning en hij zei: 'Vertel me de namen van je familieleden alsjeblieft, en waar zij zich bevinden.'

Ik noemde Dov en Sarah, wist daarna niet meer wat ik moest zeggen. Ik zei: 'Zij zitten daar ook, ik bedoel: zij zaten daar, maar nu misschien niet meer, ik weet het niet.'

De officier leunde achterover. Hij zei: 'Avrum is jong, hij komt misschien nog terug. Hoe oud was jij toen jullie vertrokken?'

'Veertien.'

'Veertien, en jij hebt het overleefd. Kinderen overleefden de kampen doorgaans niet. Hoe is dat jou wel gelukt?'

Ik wist niet wat ik moest zeggen.

De officier boog zich voorover en zei zachtjes: 'Icho, ik wil dat je me vertelt wat jij hebt meegemaakt. Ik vind het belangrijk dat ik dat hoor, alles. Begin bij de dag waarop jullie uit je huis gehaald werden, maar eerst een kop thee en wat koekjes.'

Bij de deur stond een soldaat met een dienblad. Hij zette dat blad op tafel en verdween.

De officier gaf me een kop thee en zoete koekjes en ik wist zeker dat dit een droom was, ja. In die droom kwam een Russische officier met strepen op zijn schouders voor, die me thee en koekjes gaf en die geïnteresseerd was in mijn Joodse familie, zo is dat. Ik stopte een hand onder mijn been en kneep. Mijn been deed pijn. Ik realiseerde me dat ik toch niet droomde.

We dronken onze kopjes leeg, ik richtte mijn blik op de muur tegenover me en stak van wal.

Langzaam vertelde ik over het perron in Auschwitz. De officier wilde een zo exact mogelijke beschrijving: waar stonden de Duitsers, waar waren de honden, waar stonden de gevangenen in kampkleding? Toen zei hij: 'Een moment.' Hij opende een la, pakte papier en potlood en gaf ze aan mij. 'Kun jij het voor me tekenen, Icho?'

Ik zei: 'Nee, nee, ik kan niet tekenen.'

Hij pakte het potlood, tekende cirkels op het papier, sommige met kruisjes, andere zonder, en er was geen plek voor kinderen met grootmoeders. Toen nam hij een nieuw vel papier en tekende een lange colonne op het pad, sommige kinderen en grootmoeders rustten uit in het bos, alsof ze aan het picknicken waren, en toen legde ik mijn vinger op de

tekening en zei: ‘Teken het orkest hier.’

Hij smeed het potlood van zich af en riep: ‘Orkest? Een muziekorkest bedoel je?’

Ik zei: ‘Ja, ja, marsen. Vrolijke wijsjes, ook. Dat hing van het tijdstip af. We gingen met marsmuziek naar het werk, we liepen met vrolijke muziek naar het crematorium of de andere kant uit. De Duitsers wilden de mensen die hun dood tegemoet liepen een plezier doen, huh?’

De officier pakte een zakdoek uit zijn zak, wreef over zijn voorhoofd en ik dacht: oy, die Russische officier begint ook al jeuk te krijgen, arme man.

Toen zei hij: ‘Ga door, ga door.’ Hij wilde precies weten waar de douches waren en waar ze de koffers heen brachten en: ‘Vertel: welke kleur had de rook uit de schoorsteen?’

Ik zei: ‘Daar heb ik geen kleur voor en de stank mist in jouw tekening, ja ja.’

‘Wij zaten in een barak.’ Ik vertelde en ik zag de barak verschijnen op de tekening: de stapelbedden, als sardientjes in een blik, en hij zei: ‘Maar er is geen plek meer, Icho,’ en ik zei: ‘Drukken, drukken, en nu mag je ze er allemaal uithalen voor een appèl. Gevangenen in kaarsrechte rijen, sommigen vallen op de grond en er ligt al een enorme berg achter het blok,’ en ik zeg hem: ‘Teken er ratten bij,’ maar wat eruitkomt, is een muisje en ik zeg: ‘Meneer de officier, een rat heeft een heel dikke pens.’ Ik wilde overgeven, maar ik beheerste me en op de vierde tekening stonden naakte gevangenen, klaar voor de *Selektion*, en er lagen al drie gevangenen in het hek. En op het vijfde vel bevond ik me in de trein op weg naar Buchenwald en ik had dorst; ik hield mijn keel vast en de Russische officier zei: ‘Neem nog wat thee, eet wat koekjes,’ en hij trilde en slikte, hij kuchte, pakte weer die zakdoek, stond op en liep naar het venster en – *boem!* Hij ramde zijn vuist tegen de muur, kwam meteen naar me terug en ik ging verder.

Na een korte sanitaire onderbreking begreep ik nog steeds

niet waarom die Russische officier over het lot van arme Joden wilde horen.

Na vier of vijf of zes uur stond die Russische officier tegenover me, licht gebogen, licht gespannen; hij keek me lang en indringend en vragend aan en ik wist niet wat ik moest doen, dus ging ik ook staan, tegenover hem, een beetje moe en een beetje gespannen. Plotseling zag ik dat zijn oogleden begonnen te trillen, als de vleugels van een vlinder die op het punt staat dood te gaan, en toen gebeurde het. Hij viel op mijn schouder en begon te huilen, *aah!*

Ik verstijfde.

Ik hief mijn armen, liet ze weer zakken. Hief ze opnieuw, stopte op drie centimeter van zijn rug. Hij snoof, op mijn schouder, en zei in het Jiddisch: 'Icho, ik ben een Jood, net als jij. Ik ben een Russische officier die ook Jood is, net als jij, en dat is een geheim.' Hij liet me los, rechtte zijn rug en zei: 'Ik heb op meerdere fronten tegen de Duitsers gevochten, doet er niet toe, de Russen denken dat ik een christen ben.'

Ik slikte. Een Jood? Een Russische officier?

Hij ging op een stoel zitten en droogde zijn gezicht. Zei: 'Mijn ouders zijn Joods. Wij zijn Joden die in Rusland wonen. Ik ben bij het Russische leger gegaan en heb mijn Joodse afkomst voor mijn meerderen verborgen gehouden. Na de oorlog kreeg ik een post in jouw dorp. Ik ben verantwoordelijk voor de hele regio. Ik hoorde dat jij naar Tur'i Remety kwam. Ik liet je komen omdat ik een Joods kind dat de kampen heeft overleefd wilde zien. Ik heb verschrikkelijke verhalen over de nazi's gehoord, ik heb ook het een en ander gezien; ik begreep niet hoe jij het hebt kunnen volhouden, ik wilde je ontmoeten, Icho.' Hij stond op en omhelsde me heel stevig. Hij hilde nog harder.

Ik begreep er niets van.

Een Joodse officier. In uniform. Een Joodse officier in een goj-uniform. Ik kon me niet voorstellen dat zoiets bestond. Een Jood was een blauw nummer op een arm. En Jood was

een voetveeg voor soldaten, en hier zat een Jood die soldaten commandeerde, met strepen op zijn schouders en sterren op zijn borst, die me in het Jiddisch vertelde dat hij bevelvoerder was van de Russische geheime politie in mijn dorp; het was onmogelijk dat hij een Jood was, net als ik. Hij was lang, knap, had lichtgekleurd haar en blauwe ogen, als een succesvolle goj. Nee, nee, dit moest een vergissing zijn. Maar waarom lag die officier dan te huilen op mijn schouder alsof we broers waarom, en waarom omhelsde hij me met zijn sterke armen? *Aah*, mijn vader omhelsde me net zo, papa; waar is papa, ik wil mijn papa, ik...

Toen kwam het.

Een massief huilen vanuit de keel, de borst, de schouders, de buik, een verschrikkelijk huilen. Alsof ik huilde voor ieder uur, voor iedere dag, maand na maand, voor bijna anderhalf jaar. Mijn neus droop alsof er een kraan was opengezet, door-drenkte het hemd van de officier, die me niet losliet. Hij hield me stijf vast en zei: 'Wij zijn beiden Jood, Icho, we zijn als familie.' Hij gaf me een zakdoek die hij uit een lade pakte en streelde mijn hoofd.

Ik liet me in een stoel vallen. Zei: 'Vergeef me, meneer de officier. Ik huil bijna nooit.'

Hij legde een vinger op mijn mond en zei: 'Dank je, Icho, dank je voor het vertellen van je verhaal. Het was belangrijk voor me om dat te horen en ik ben blij dat we elkaar hebben ontmoet.'

Ik liep naar de deur.

De officier hield me tegen en zei: 'Ik wil je helpen. Zeg me wat je nodig hebt. Wil jij je huis terug? Ik zet ze er binnen een dag uit.'

Ik zei: 'Nee, nee. Ik ga hier weg.'

Hij zei: 'Weet je dat zeker, Icho? Ik kan het voor je regelen.'

Ik zei: 'Ik weet het zeker, maar misschien kunt u die boer en zijn vrouw laten halen en ondervragen, ja. Papa heeft mama's juwelen achter de latei van de schuur verstopt, ik heb ze niet

gevonden. U zult ze ook niet vinden, maar roep ze op en laat ze maar een beetje zweten.'

De officier zei: 'Heb je geld nodig?'

Ik zei: 'Nee, nee, ik heb niks nodig.'

'Nou ja, voedsel misschien? Kleren? Wat heb je nodig?'

Ik zei hem dat ik niets nodig had.

Hij gaf niet op en stopte geld in mijn zak. 'Voor de trein, en koop wat eten voor jezelf.' En toen zei hij: 'Heb je hulp nodig om de grens over te komen? Wacht, misschien wil je in een ander dorpje wonen, hier in de buurt, dat kan ik makkelijk voor je regelen. Wat heb je nodig, jongen? Zeg het maar.'

Ik pakte de brief van Sarah uit mijn zak en liet hem het adres in Zweden zien. Ik zei: 'Ik heb Sarah geschreven en gezegd naar Israël te komen. Mijn broer en ik gaan naar Israël. Ik heb er genoeg van om onder gojiem te wonen. Ik wil niet meer in Tur'i Remety wonen, niet in een ander Hongaars dorp en niet in Duitsland; ik wil in een land met Joden wonen, daar zal het goed voor ons zijn, dat weet ik zeker.'

De officier legde een arm om mijn schouders en we liepen naar het pad. De soldaat aan de poort salueerde, maar hij hield zijn arm waar die was.

We stonden op straat. Hij omhelsde me en zei: 'Pas op jezelf, en denk eraan: als je iets nodig hebt, dan ben ik er voor je.'

Aan de overkant, op een minuutje lopen van de plek waar wij stonden, stond een groepje dorpelingen naar ons te kijken.

Ik zei tegen de officier: 'Misschien de buurman oproepen die niet op ons huis en mijn kat heeft gepast. Vraag hem of hij geld heeft gekregen en wat hij met dat geld heeft gedaan, en misschien, als laatste, de hele straat oproepen voor verhoor, eens per week, misschien, of een keer in de twee weken, zou je dat kunnen doen?'

De officier glimlachte. 'Dat kan ik, dat kan ik. Het zal me een eer zijn om hen te laten ophalen en aan de tand te voelen over de manier waarop zij een huis hebben ingepikt zonder ervoor te betalen,' en dat voelde als lekkere warme olie op een

zweer en mijn tong proefde de smaak van zoete chocolade en ik dacht: dan kan ik in elk geval die vervloekte bijl weggooien en ik wil nooit meer een bijl in mijn handen hebben en mensen in tweeën hakken.

Ik keerde terug naar het huis van mijn peetvader. Praten ging niet. Ik lag op bed en drukte het kussen tegen mijn hoofd. Na een uur hoorde ik een klop op de deur. Mijn peetvader stond in de deuropening. Hij riep me om buiten te komen.

In de tuin stond een paard-en-wagen. Twee boeren begonnen spullen uit te laden. Stoelen, keukengerei, een schaal, een naaimachine, dekens, kandelaars. Ik kende die voorwerpen. Ik greep naar mijn hoofd en schreeuwde: 'Ik wil dit niet, nee, wat denken ze hiermee goed te maken? Hoe durfden ze ons huis open te breken terwijl wij in die stinkende treinen zaten, huh?'

Mijn peetvader zei: 'Ze zijn bang. Misschien hoopten ze dat die Russische officier jou en mij op een vrachtwagen zou zetten, of op een trein naar Siberië, en dat ze dan van de laatste twee Joden af zouden zijn. Misschien zijn ze in shock. Dachten ze dat jij zou bidden en smeken en dat zij het laatste optreden van de Joden gingen meemaken. Ze hebben je gezien met die politiecommandant die je omhelsde, en dat was een klap in hun lelijke gezicht en nu bidden en huilen ze om zichzelf.'

Ik zei: 'Uitstekend en ik hoef niks van ze. Zeg hun weg te gaan.'

Mijn peetvader bekeek iedere beweging van die boeren. 'Ze kruipen voor je, Ichó, zie je dat niet? Dat zijn ze gewend. Eerst kropen ze voor de Hongaarse soldaten, toen voor de Duitsers en nu kruipen ze voor de Russen en hun vriend, voor jou. Kruipers!'

Er reed nog een kar voor. Twee boeren van het einde van de straat laadden het bed van vader en moeder af, een derde bracht kussens, afgezet met geborduurd kant. Ik liep naar binnen en smeed de deur achter me dicht. Ik had het gevoel dat mijn hart in duizend stukken uiteenspatte. Ik ging op de

vloer zitten, het hoofd tussen mijn knieën.

Mijn peetvader stond naast me. Hij zei zachtjes: 'Wat wil je dat ik met die spullen in de tuin doe?'

Ik zei: 'Voorlopig niks. Laat die gojiem maar een paar maanloze nachten peentjes zweten, dan zien we wel weer verder. Overmorgen vertrek ik. Je mag alles hebben.'

Een paar uur later kwam de boer die in ons huis woonde. Hij kwam met taart en wijn en een pot zuurkool, zette dat op tafel en meldde huilend dat ze hem hadden opgeroepen om naar het bureau te komen. Handenwringend verkreukelde hij de rand van zijn pet en huilde nog harder: 'Ik heb gezegd dat ik bereid ben om het huis te verlaten als ze me een paar dagen de tijd geven om dat te regelen, maar de geheime politie zei me daar voorlopig nog maar even te blijven. Wat er nu gaat gebeuren weet ik ook niet. Wat moet ik doen, zeg me wat ik moet doen, blijf jij hier? Kom je terug?'

Ik gaf geen antwoord. Ik glipte door de achterdeur naar buiten, passeerde haastig een paar tuinen, kwam bij de velden die voor het bos lagen en begon te rennen, te rennen, alleen maar te rennen.

Tegen de avond keerde ik terug. Mijn peetvader stond me in de achtertuin op te wachten. Hij zei: 'Kom, dit moet je zien,' en trok me mee naar het huis. De keuken van mijn peetvader stond vol spullen. Potten jam, flessen wijn, broden, een zak meel, een blik zuurkool, een pot ingemaakte eieren, gerookt vlees, een stuk stof dat met een lint was vastgeknoopt. Alles lag verspreid op de vloer. Hij greep naar zijn hoofd en zei: 'Ze hebben mijn huis helemaal volgestouwd.'

Ik vroeg: 'Wie?'

'De mensen uit onze straat. Ze zeggen dat ze zijn opgeroepen en verhoord. Wat moet ik met al die spullen doen?'

We hoorden een klop op de deur. Mijn peetvader zei: 'Doe jij maar open.' Ik verroerde me niet. Mijn peetvader deed open.

Bij de deur stond een oud boertje met een kip onder zijn arm. De poten van de kip waren vastgebonden.

Mijn peetvader fluisterde: ‘Deze man heeft zelf amper te eten, kijk eens wat hij voor jou heeft meegebracht.’

Ik sprong over een zak suiker en de zak aardappelen, liep naar de deur en zei tegen de boer: ‘Ik wil jouw kip niet. Neem die kip mee en ga naar huis. De volgende keer dat Joden in problemen zijn, help je ze maar, hoor je me? En zeg tegen de rest van het dorp dat ze niet naar informatie moeten vragen als er opnieuw Joden terugkomen, dat is walgelijk, hoor je me?’

De boer glimlachte schuw en stak me de kip toe. Ik zei: ‘Niet nodig, we hebben geen plek.’

Hij tilde een been over een pot jam en een kan olie, legde de kip op een zak meel en zocht de uitgang.

Ik zei tegen mijn peetvader: ‘Ga achter hem aan en zeg maar dat ik zal proberen die Russische officier te laten weten hem met rust te laten.’

Mijn peetvader pakte een zak suiker en rende het boertje achterna. Ik zag dat hij hem die zak suiker toewierp, hij gaf niet op.

Ik keek naar de pakketten. Mijn buik deed pijn. Ik zei tegen mijn peetvader: ‘Ik zal tegen die Russische officier zeggen dat hij moet helpen als er nog meer Joden terugkeren uit de kampen, maar dat hij zijn ondervragingen ten minste drie maanden lang moet volhouden, liefst een half jaar. Laat hen maar huilen. Laat hen maar zweten. Laat hen maar bidden in hun kerk.’

Ik vertrok uit Tur’i Remety om er nooit meer terug te keren.

Ik vertrok zoals ik gekomen was, met een kleine tas, een jas en een pet op mijn hoofd. Ik stapte op de trein en kocht een kaartje met het geld dat de Russische officier me had gegeven. Ik keerde terug naar mijn tantes in Tsjecho-Slowakije. At kippensoep en nam twee dagen later afscheid van hen. Reiste door naar Indersdorf in Duitsland om mijn broer weer te zien.

Ik was zo blij toen mijn broer Yitzhak terugkeerde naar het klooster.

Niet dat ik me zorgen om hem maakte. Ik wist dat hij zich wel zou redden. Ik was er zeker van dat de Russen hem geen haar zouden krenken. Mijn broer Yitzhak had Duitsers en honden getrotseerd, zouden die Russen dan een probleem zijn?

We bereidden ons vertrek uit het klooster voor. Vassily, mijn vriend uit het dorp, smeekte me hem mee naar Israël te nemen. Ik wist niet hoe ik een goj mee zou kunnen nemen naar Eretz Yisrael. Ik denk dat ik een grote vergissing maakte. Vandaag de dag komen er talloze christenen naar Israël. Ik had hem mee kunnen nemen. Hij had zich laten besnijden en met ons in Israël kunnen leven. Het spijt me dat hij niet is meegegaan. Vassily was een geboren boer en wij hielden van elkaar.

Vassily vluchtte uit Tu'i Remety naar Praag vanwege tuberculose. Al zijn broers in het dorp stierven aan tuberculose. Er waren dertien kinderen in dat gezin. Zijn ouders en zussen bleven ongedeerd. Alleen de jongens. Ze wisten niet dat er tuberculosebacillen in koeienmelk zitten. Elk jaar ongeveer stierf een broer van hem. Dat deed hem veel. Vassily huilde toen we uit elkaar gingen. We huilden samen.

Vassily vertrok uit Duitsland en ging naar Engeland. Hij schreef mij en mijn broer een brief. Hij schreef over zijn leven in Engeland en wilde weten hoe het ons verging. Ik weet niet waarom we niet geantwoord hebben. Ook dat betreur

ik. Vassily Korol, zo heette hij. Hij was mijn beste vriend en ik mis hem

Van mei 1945 tot augustus 1945 lag ik in Duitsland in het ziekenhuis. Vanuit het ziekenhuis vertrok ik naar een hersteloord in een klooster in de buurt van München. In die periode in het klooster ben ik opnieuw opgenomen. Aan het eind van 1946 vertrokken we uit dat klooster. We vertrokken met een groep Joodse jongeren. Ze brachten ons naar Frankrijk, naar Lyon, en van daar naar Marseille. We vertrokken met een schip dat Champollion was gedoopt. We bereikten Israël legaal en gingen rechtstreeks door naar kamp Atlit.

Yitzhak

Ik voelde me een idioot op dat schip naar Israël.

Ik begreep niet wat er mis was met me. Ik had geen contact, met niemand, zelfs niet met de jongelui die ook in dat klooster hadden gezeten. Vanaf het moment dat ik 's ochtends opstond, voelde ik me gespannen. We hadden geen familie, geen taal, geen werk of opleiding. We hadden geen cent te makken. Evengoed was ik blij met de keus om naar het land van de Joden te reizen. Ik droomde van een boerderij. Ik droomde van een melkveebedrijf met mijn eigen melkkoeien, zoals mijn vader had.

Onze begeleiders op de Champollion leerden ons Hebreeuwse liedjes.

Er waren blijmoedige jonge mannen met sterke handen, die erop stonden dat er gezongen werd. Halfslachtig deed ik of ik meezong, om met rust gelaten te worden. Ook Dov deed of hij zong en klapte slapjes mee. Na die Hebreeuwse liederen vertelden ze ons over het land, over Haifa en Tel Aviv. Ik luisterde naar hun verhalen. Ik wist dat ik, wilde ik een goed leven in dat land, er goed aan deed naar hen te luisteren. Dov had het geduld niet. Hij slenterde naar de boeg van het schip en staarde over het water.

Op een dag trof Dov een meisje en werd zijn behoefte om alleen te zijn nog groter. Ik zocht het gezelschap van de begeleiders en vroeg hun of er boeren in Israël waren. Zij zeiden dat er heel veel boeren waren en vertelden over het leven op kibboetsen, een soort communes. Ik vroeg: 'En zijn

er ook individuele boeren, of alleen corporatieve?’ Ze vertelden me dat die er ook waren, op een mosjav, een coöperatie van zelfstandige boeren, en dat ik me geen zorgen hoefde te maken; het zou allemaal wel goed komen.

Ik maakte me wel zorgen. Het lukte niet om dat niet te doen. Dat lag vooral aan de overspannen zenuwen van de reizigers op het schip. Mensen beenden over het dek alsof er een schroefje bij hen loszat. Ze kibbelden over de meest onzinnige dingen, waar ze de komende nacht zouden slapen bijvoorbeeld. Ze sliepen als haringen in een ton in ruimen, onderdeks, en ik begreep niet wat het belang was van links of rechts van het vrachtruim slapen. Mensen vochten om de plek in de rij voor het toilet; het was er altijd vuil. Ze vochten in de rij voor eten, en er was voldoende voor iedereen. Mensen stopten stiekem brood in hun zak, als dieven. Het gebeurde dat we in de rij stonden voor het eten en dat twee mensen elkaar aanvlogen, en waarom? Omdat de een per ongeluk tegen de voet van de ander stootte of wat te hard in het oor van zijn buurman had getetterd. Een vent rukte een dekplank los om de man tegenover hem mee op het hoofd te slaan; waarom? Omdat die een gat had laten vallen in de rij voor het eten. Er waren mannen en vrouwen die elkaar geen moment loslieten en onafscheidelijk waren. Die zelfs samen naar het toilet gingen. ’s Nachts sliepen zij dicht tegen elkaar aan onder een deken, alsof SS-mannen aan boord zouden klimmen en commanderen: ‘Mannen naar rechts, vrouwen naar links.’ Ik herinner me dat ik kouvatte door al die spanningen. Hoe moesten wij een volk worden met al die trauma’s?

Urenlang staarde ik naar de zee. Ik maakte plannen voor mijn boerderij. Ik had geen idee waar die boerderij zou staan, maar in mijn verbeelding zag ik een huis met een tuin met ganzen en een stal met melkkoeien, een schuur vol hooi en een groene weide vlakbij. Ondertussen volgde ik de route die we voeren. We vertrokken uit Marseille. We passeerden

Bizerte, in Tunesië. Daarvandaan voeren we naar Alexandrië in Egypte, tot we uiteindelijk afmeerden in Haifa.

Dov

Ik trouwde bijna aan boord van het schip naar Israël.

We vertrokken vanuit Marseille op een schip met een hoop dekken en grote ruimen. In die ruimen was plek voor ons gemaakt. We sliepen op de vloer, zonder matrassen, met alleen dekens.

De reis duurde zeven dagen. De atmosfeer was gespannen, de golven waren hoog. Mensen slenterden in groepjes over het schip. Sommigen stelden vragen, anderen verzonnen antwoorden. Mensen met een sigaret achter het oor en een luide, zware stem trof je doorgaans in de nabijheid van mensen met vragen. Zij luisterden dan met een ernstig gezicht, knikten en gaven uiteindelijk antwoord met het air van iemand die alles weet.

Ik wandelde rond met een paar vrienden die ik kende uit het klooster, en bad: laat ons in elk geval niet midden op zee kapseizen. Toen overkwam me het wonder.

Ik was zeventien en werd verliefd op een meisje.

Op een dag zat ik met vrienden op het dek de golven te tellen. Er stond een gure wind. Een man en een vrouw wandelden op ons af. De man wees naar ons en zei in het Jiddisch: 'Welke van deze mannen bevalt je?' Ik herinner me dat ik dacht: die man heeft in de kampen zijn verstand verloren, als hij denkt dat wij goederen zijn die op een markt te koop worden aangeboden; die moet heel lang in Auschwitz hebben gezeten.

De vrouw nam ons een hele tijd nauwkeurig in zich op.

Elke minuut richtte haar charme zich op iemand anders. Eindelijk wees ze naar mij. Ah?

De man zei: ‘Dit is Betty, en jij bent?’

Ik keek naar haar en voelde een aangename warmte die zich verspreidde over mijn hele lijf: naar mijn nek, mijn voeten. Ik vergat mijn vrienden uit het klooster, vergat de hoge golven van de zee, vergat mezelf. Ik was gebiologeerd door Betty’s gezicht, gelukkig. Betty glimlachte naar me. Ik zag dat een van haar tanden groter was en een andere bedekte – schattig – en beantwoordde haar glimlach. Betty stapte op me af, ik stond op en we schudden handen. Haar hand was zacht en vochtig.

O, heerlijke Betty! Ik mocht haar vanaf de allereerste aanblik. Ze had schouderlang haar en groene ogen. Ze had een tamelijk smalle neus en roze lipstick. Ze was een tikje gezet, van mijn lengte en droeg een licht jurkje en een jasje dat tot haar taille reikte. Uit dat jasje pilde een volle boezem. Ze had mijn leeftijd, ze was een meisje uit Frankrijk, dat Jiddisch sprak en had niet in de kampen gezeten. Ze was op reis naar familie in Israël en was van plan daar te blijven.

We zaten elke dag van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat op het dek, gehuld in een deken, en Yitzhak zag of zei niets. We fluisterden geheimen in elkaars oor, hoofdzakelijk grappige dingen, en telden in het Jiddisch tot de bal van de zon in zee viel. Soms zaten we er al, zwijgend, voordat de zon opkwam, ook als we dat door wolken niet konden zien. Wanneer we in de rij voor eten stonden, vertelde Betty me over Franse baguettes en blauwschimmelkaas en hoe ze verlangde naar een glas rode wijn. Ik leerde Betty de Hongaarse namen van bomen. Zij tekende de Eiffeltoren op mijn been en wilde weten waar wij tijdens de oorlog hadden gezeten. Ik vertelde Betty dat ik op een schip geboren was en dat ze een Frans liedje voor me zingen moest. Ze zong *Frère Jacques, Frère Jacques* en leerde me tongzoenen. Ik lag weggedoken onder de deken en voelde haar vingers zachtjes over mijn hand glijden. Ze overdekte me met cirkeltjes die ze met haar vinger trok, als een

massage, en – o lief – binnen een tel stonden alle haartjes op mijn lijf rechtop, maar niet alleen dat. Soms maakte mijn hand onverhoedse bewegingen, stond mijn huid onder stroom. Ik schrok, balde mijn hand tot een vuist, tot zij fluisterde: ‘Wat is er, Bernard?’ en verder ging met het trekken van kleine kringetjes over mijn huid met haar vingertoppen, die me amper raakten maar alles in me vulden.

Op een dag stuitte ze op een litteken als een gat in mijn arm. Ze keek me droevig aan en zei: ‘Doet dat pijn, Bernard? Een brandwond?’ Ze hervatte haar kussen onmiddellijk, bedekte het litteken met kusjes alsof dat gat in mijn arm mijn mond was. Ze fluisterde: ‘Ik hou van je, *mon amour*, lief, lief,’ en we begonnen aan een lange en ademloze tongzoen – *ach*, Betty, Betty.

Ik had de tijd willen stilzetten, voor altijd. Maar dat gebeurde niet. We naderden de kust. Betty zei: ‘Ik wil bij je blijven, Bernard. Ik heb familieleden in Israël, zij wachten op me en willen dat ik kom, maar ik wil met jou mee. De plek is niet belangrijk voor me, ik wil jou, *mon amour*. Laten we trouwen.’

Ik was in de war. Mijn borstkas schrijnde en ik wist niet wat ik moest. Ik ging naar mijn broer. Ik vond hem onderdeks, in het grootste ruim. Hij zat met een van de groepsleiders te praten.

Ik nam hem apart en vertelde hem zachtjes: ‘Betty wil trouwen en ik weet niet wat ik moet.’

Mijn broer schreeuwde: ‘Wat?’ en fronste zijn voorhoofd. ‘Wat bedoel je, trouwen? Wat weet jij nou van het leven? Je hebt geen huis, geen geld, je weet niets van Israël en jij wilt de verantwoordelijkheid voor een vrouw, op jouw leeftijd? Waarvoor?’

Ik besepte dat mijn broer gelijk had. Betty maakte geen deel uit van de groep jongeren uit de kampen. Ze hadden ons aan boord al verteld dat onze groep bij elkaar zou blijven. Zij kon niet met ons mee. Ze zei: ‘Ik ga naar mijn familie in Tel Aviv, weet je me daar te vinden, Bernard?’

We gingen uiteen. Betty hilde bij het afscheid, en ik ook.

Betty, mon amour, mijn eerste liefde. Ik heb haar naderhand erg gemist. Ik mijmerde over haar voor ik in slaap viel. Ik had niet het geld om Betty op te zoeken. Ik hoorde later dat zij een jaar nadien getrouwd is. Ik heb haar nooit meer gezien.

Yitzhak

Halverwege april 1946 bereikten we de haven van Haifa.

Ik was zestien jaar en een paar maanden. De lucht was van een bijzonder soort blauw, zoals ik het nooit eerder had gezien, een heel zuivere kleur. Op de kade stond als welkom een groot harmonieorkest opgesteld. De muzikanten droegen een donker uniform en hielden vreemdsoortige instrumenten in hun handen. Pijpen met kleine gaten, dikke ingewikkelde pijpen met grote gaten. De band speelde vrolijke melodieën, net als de deuntjes die ik in Auschwitz had gehoord. Een man had een dun stokje in zijn hand en zwaaide daar mee, alsof hij hen weg wilde jagen. Ik zag geen honden. Achter en naast dat orkest stonden mannen, vrouwen en kinderen. Met blijde gezichten. Ze wuifden naar ons alsof we verwanten waren. Wijdbeens stonden ze, als mensen die wisten dat het land hun toebehoorde.

Dat orkest hinderde me.

Wat hielden ze voor ons verborgen achter dat orkest, wat? Wat hielden ze achter? Ze moesten dom of achterlijk of beide zijn als ze dachten dat wij daar geen slecht voorteken in zagen.

Ik vroeg een van de begeleiders: 'Waar is dat orkest voor?'

Hij gaf me een klap tussen mijn schouderbladen, glimlachte naar me met een rij spierwitte tanden en zei: 'Dat is een warm welkom namens de UNRWA. Jullie zijn de eerste immigranten van jongeren, overlevenden van de Holocaust.'

Ik vroeg: 'Wat voor jongeren?'

Hij zei: 'Vluchtelingen. Jullie komen uit een kamp in Polen, toch? Vluchtelingen.'

Ik wist niet wat vluchtelingen waren. Maar ik vroeg: ‘Komen er nog meer vluchtelingen?’

Hij zei: ‘Er gaan heel veel Joden komen.’

Ah, je kon wel zien dat hij het perron van Auschwitz niet kende, dat hij niet begreep dat de schoorstenen bijna alle Joden hadden verzwolgen.

‘En hebben ze dan voor iedereen een orkest in de haven?’

Hij zei: ‘Weet ik niet, we gaan het zien.’

De band speelde marsmuziek en de mensen kwamen in beweging, klappend op de maat van de muziek. Ik was er zeker van dat er nu elk moment klappen zouden vallen. Ze zouden erop los slaan, wegrennen, zoeken naar bomen, een bos. Het zweet brak me uit en ik zag dat er verwarring ontstond, net als in Auschwitz: mensen die van het schip kwamen, zwermden in verschillende richtingen uiteen, begrepen niet wat gezonde mensen hun zeiden, en er ontstond chaos. Van de plaats waar ik stond, zag ik dat sommigen terug aan boord wilden. Ik denk vanwege dat orkest. Het werkte ons allemaal op de zenuwen, die band die de ene mars na de andere toeterde. De gezonde mensen van Eretz Yisrael bleven de maat klappen. Goede, gelukkige mensen leken het, en ook de baby’s in hun armen oogden goed en gelukkig. Ze leken ontwikkeld ook. Ik dacht: het zijn goede kooplieden, met een bevoorrecht leven. Te oordelen naar de lengte van hun stevige benen, konden zij met het grootste gemak een driest veulen vangen. Ik weet niet waarom, maar de aanblik van hun geluk bracht tranen in mijn ogen. Verschillende jongeren naast me waren ook in tranen.

Het zonlicht was fel. Zonder geur of rook. Ik voelde mijn lijf langzaam ontspannen.

Vanaf de haven brachten ze ons naar kamp Atlit. Ook daar waren lijsten met namen. Luide Hebreeuwse stemmen, ook verstaanbaar zonder megafoon. Sommigen hadden grote haarlokken die prachtig op het voorhoofd vielen. Ze lazen twee of drie namen voor, keken op, en – *hop* – zwiepten de lokken naar achteren. De jonge mannen van Eretz Yisrael droegen een

kaki broek en een hemd waarvan de mouwen in brede slagen tot de spierbundels waren opgerold. En wat een spierbundels waren dat; zij hadden een calf op hun schouders kunnen tillen, twee, zonder probleem. Breed waren ze, hun schouders en hun borstkas. Ze hadden kuikens of een eend kunnen vangen met hun pink, minstens drie of vier zakken hooi op hun rug kunnen torsen.

Ik herinner me dat mijn naam werd afgeroepen; ik rechte mijn schouders en nek, stak mijn borst vooruit en riep: 'Ja,' zo krachtig ik kon. Mijn stem klonk even krachtig als de hunne, dat stemde me tevreden. Er waren er die niet reageerden als hun naam werd opgelezen. Soms moest een naam drie keer worden herhaald voordat iemand in de groep zei: 'Dat is hij, hij,' en iemand aanwezen.

Iemand weigerde te reageren toen zijn naam werd opgelezen.

De jongeman met de lijst liep naar hem toe en zei: 'Zeg eens, hoe heet je?'

De jongeling stak zijn arm uit, trok zijn mouw op en wees naar een blauw nummer op zijn arm.

De Israëli kuchte en zei: 'Vergeet je nummer. In Eretz Yisrael ben jij Ya'akov Mandelbitz, is dat helder? Zeg me na: "Ya'akov Mandelbitz, Ya'akov Mandelbitz."'

De jongeling bewoog zijn lippen, brabbelde iets onverstaanbaars.

De jonge kerels kwamen aan het eind van de lijst en strooiden daarna poeder over ons uit, DDT denk ik. *Bah*, wat een stank! Het was tegen jeukziekte, zeiden ze. Het speet me dat ik niet een paar flessen van dat goedje in het kamp had gehad. Daarna namen ze ons mee naar houten hutten. Iedereen kreeg een eigen bed, een deken, een laken, een kussen. De dekens roken naar DDT. De geur deed me niets, ik was allang blij dat ik geen luizen had.

De volgende dag zeiden ze ons: 'Nu is het wachten totdat ieder van jullie een nederzetting toegewezen krijgt, elders in het land.'

Ik vroeg: 'Hoelang is dat wachten?'

Ze zeiden: 'Een week of twee, niet veel langer.'

Ze zeiden ons: 'We zingen wat, en vertellen jullie over Eretz Yisrael.'

Ik kreeg spontaan jeuk. Ik zei tegen de jongeman die de namen had voorgelezen: 'Ik heb meer DDT nodig. Kun je mij misschien een fles geven, voor later?' Hij weigerde.

De jonge mannen riepen ons bij elkaar in een van de hutten en vertelden over de kibboets en de mosjav, en we zongen liederen: *Anu banu artzah*, Wij kwamen naar dit land; *Se'u tzionaness veh degel*, Draag het vaandel mee naar Sion; *Hatikva*, De hoop, het volkslied. De jonge mannen van het land zongen vol overgave, de jongeren uit de Poolse kampen niet. Op de eerste rij werd aardig meegezongen. Op de twee rij al minder, vanaf de derde rij bleef het stil. Sommigen bewogen hun lippen nog wel, anderen staarden naar een hoek van de kamer of naar het plafond of deden zelfs dat niet. Ik bewoog mijn lippen. Dov haalde de woorden door elkaar. De jonge Israëli's stampten met hun voeten en klaptten in de handen en zetten onvermoeibaar het ene lied na het andere in. Een van hen stak twee vingers in zijn mond en floot zo schel dat mijn trommelvliezen bijna scheurden. Ten minste vijf of zes jongelingen uit onze groep sprongen op en stormden naar buiten. Er waren momenten dat mijn hoofd begon te bonzen, midden onder het 'Yula, yula, yulala'. *Bomm, Bomm. Bomm-bomm-bomm*. Maar ik bleef in de vrolijke hut en fluisterde tegen mijn broer: 'Wij blijven tot het eind.' Dov was een van degenen die voortdurend opstonden en weer gingen zitten, opstonden en weer gingen zitten, die twee passen zetten en toch weer terugkeerden. De gezonde mensen in Eretz Yisrael werden er draaiëriger van.

Verscheidene gezonde mensen van Eretz Yisrael onderbraken de muziek vanwege degenen die opstonden en in verwarring raakten: ze konden de deur niet vinden, wilden een raam openzetten, waren moe en wilden op de bank gaan liggen, alles te midden van grote vreugde.

Toen de gezonde jonge mensen droevige liederen inzetten, legden ze hun handen achter elkaars rug, omhelsden elkaar, deinden op de maat, gebaarden ons ook de armen om elkaar heen te slaan en allemaal samen: ‘*Hinei na tov oh ma naim, shevet achim gam yachad,*’ – Hoe goed is het als broeders bij elkaar wonen –, zing met ons: ‘*Hinei na tov oh ma naim, shevet achim gam yachad,*’ en opvallend genoeg bracht die zin sommigen aan het huilen, om al die gezamenlijkheid, maar anderen hadden een zwak zenuwgestel en bleven op hun stoel schuiven en opstaan en weer gaan zitten. Ze zeiden hun in het Hebreeuws: ‘Ga zitten, ga zitten, zo meteen is er fris,’ maar er waren er een heleboel die opstonden en weggingen omdat ze geen woord begrepen van wat er werd gezegd en zij misten dus die drankjes.

In die blijde hut zong ik het liefst het Hatikva. Telkens bij de zin ‘Om een vrij volk te zijn in ons eigen land, het land van Sion, Jeruzalem’ zong ik de longen uit mijn lijf, zo hard dat het was alsof ik een megafoon in mijn keel had. Dat keihard zingen van die zin gaf me een heerlijk gevoel.

Dov had het heel, heel zwaar in Atlit. Die blijde hut was het zwaarst. Soms trok ik hem naar een stoel, zei hem dat er wafels of koekjes en *oy va-avoy* uitgedeeld zouden worden, als ze aan het eind geen snoepjes hadden. Dov was ongelukkig, ik denk vooral om het Franse meisje dat met hem had willen trouwen. Ik kon niet instemmen met dat plan; dat meisje wist niets van wat wij hadden doorgemaakt. We praatten als gewone mensen, glimlachten als dat gevraagd werd, maar ons hart was gebroken en dat heeft zij nooit gezien of gevoeld; wij waren in zekere zin chronisch ziek en dat was voor gewone mensen niet meteen te merken. Ik was zo bevreesd om ons. Ik wist dat Dov binnen een week zelfmoord zou plegen als hij trouwde. Ik was blij dat hij ermee had ingestemd om haar te laten gaan, maar maakte me zorgen om wat ik las in zijn ogen. Ik zag hem tussen de mensen zitten zonder te horen wat ze tegen hem zeiden. Ik zag dat hij alleen wilde zijn en maakte me zorgen.

Ik weigerde hem in de steek te laten. Ik ging naar hem toe, nam hem bij de hand en bracht hem steeds weer terug naar zijn stoel, totdat de versnaperingen werden uitgedeeld.

Na twee weken in kamp Atlit werden we naar een klein dorpje in beneden-Galilea, tegenover Kinneret, het meer van Galilea, gebracht. Doorns zo groot als ons hoofd en zware zwarte klei. De wegen waren smal in het dorp, het werk was er zwaar, onze zakken waren er leeg. Een collectief, werd ons verteld; ik wist daar niet het minste van. Vrienden zeiden: 'Als je kibboets en mosjav in een grote ketel stopt, heb je een collectieve mosjav.' Ik stelde me zo'n ketel voor, mengde en mengde en bleef honger houden. Gedurende die eerste week had ik geen idee wat ik daar in dat collectieve dorp aan het doen was.

Dov

We arriveerden met vijftientig jonge mannen en vrouwen in een klein collectief dorp dat tien jaar daarvoor was opgericht: een jongerengroep, voornamelijk uit Polen, overlevenden van de Holocaust, zoals wij in dat dorp bekendstonden. Ik wist niet precies wat ik had overleefd en vroeg er ook niet naar.

Het was april. We liepen over een modderig pad waar een zware geur van nat gras hing. Langs dat pad zag ik kleine, zwartstenen huisjes met een kale tuin. Mannen en vrouwen van rond de dertig wachtten ons op in een tamelijk groot gebouw, dat zij ‘Gemeenschapshuis’ noemden. De mannen droegen eenvoudige kleren: een kaki broek, een blauw hemd. De vrouwen droegen een korte rok, sommigen een broek. Ze hadden een met rood garen geborduurd kruis op hun hemd. In de buurt van verscheidene vrouwen stonden kinderwagens met een baby erin. De mensen keken ons aan en zongen: ‘*Vrede zij jullie, vrede zij jullie, vrede aan allen.*’ Sommigen klaptten in hun handen en knikten ons toe: ‘Noe, zing mee,’ maar ik bleef op mijn stoel en staarde naar de enorme buik van een vrouw in een sweater, die in een hoekje zat. Zij ondersteunde die buik met haar handen en ik wilde vluchten.

Ik stond op van mijn stoel, maar mijn broer Yitzhak greep mijn broek en trok me weer terug, fluisterde: ‘Wat is er met je? Zit stil!’ Dat kon ik niet, ik had het beeld van een zwangere vrouw in mijn hoofd, een vrouw met een enorme buik, in haar negende maand misschien, die het vuur in vluchtte, *aah...* Ik zei tegen mezelf: beheers je, anders is het met je gedaan. De

vrouw met de buik glimlachte naar me; ze oogde gelukkig.

De mensen in die zaal spraken Hebreeuws en wij begrepen er geen woord van.

Ik bukte alsof ik een veter moest strikken, nam een grote stap en ging naar buiten. Ik zocht naar bomen. Vond er geen een. Tegenover de ingang stond een rijtje kleine pijnboompjes in ronde gaten; ze leken halfdood, half in leven. Mijn broer stond naast me. Hij keek me aan met een lang gezicht en wenkte met zijn vinger: wij gaan weer naar binnen.

Ik liep terug naar mijn stoel en er stond iemand op van de tafel die in het midden stond, iemand met vooruitstekende tanden, die in het Jiddisch zei: 'Hallo, mijn naam is Issaschar en ik ben jullie begeleider en vertaler.' Hij heette ons welkom in de naam van de leden van de gemeenschap, wijdde een paar woorden aan het collectief en legde ons de dagelijkse gang van zaken in het dorp uit. Issaschar zocht voortdurend naar Jiddische woorden, maar ik begreep eruit dat we 's ochtends in alle vroegte aan het werk zouden gaan, zouden doorwerken tot het middaguur en dat we 's middags les zouden krijgen van een leraar in een of ander leslokaal.

Hij zei 'leraar' en 'leslokaal' en mijn brein zei: '*Paf*.' Ik fluisterde tegen mijn broer: 'Vraag welke leraar, vlug, want misschien moeten we nu maken dat we weer naar kamp Atlit komen, voordat de vrachtwagen dit dorp uit rijdt.'

Mijn broer zei: 'Excuus, meneer, maar wat bedoelt u met leslokaal en leraar? Zoiets als een school?'

Issaschar zei: 'Ja,' en kwam naar ons toe, want ondertussen waren mensen met elkaar aan het praten en hoorden we geen woord meer. Hij zei: 'We hebben een speciaal lesprogramma voor jullie samengesteld. Er zijn boeken, en schriften voor aantekeningen en er is een uitstekende leerkracht in het dorp.'

Mijn broer zei: 'En wat leren we dan op die school?'

'Jullie leren daar Hebreeuws, lezen en schrijven, geschiedenis, de Bijbel en... dat is het.'

Ik begreep dat we nog meer gingen leren, maar dat hij de

Jiddische woorden daarvoor niet kon vinden. Ik fluisterde tegen die begeleider: 'Zeg me: zijn er ook schepen die teruggaan in dit land, ja of nee, en waarvandaan vertrekken die dan en waar gaan ze heen en hoe vaak per week gaan ze?'

De begeleider begreep er geen jota van.

Ik moest iets zoets in mijn mond hebben!

Vrouwen brachten glazen limonade met plakken cake. Een bruine cake met glazuur van zachte chocolade. Ik stopte die plak in mijn mond en mijn neus werd wit. Die cake smaakte als de cakes die mama voor sjabbat maakte. Ik vond het heerlijk om met mama in de keuken te zijn. Ik hielp haar eiwit kloppen, langzaam de suiker en de bloem toevoegen en het mengsel in het gietijzeren fornuis te plaatsen dat op twee metalen platen stond. Ik wilde de rest van de cake die nog op tafel stond naar binnen werken, het uit de handen van degenen die langzaam en beleefd aten weggrissen. Ik zei tegen mijn broer: 'Als ze in dit dorp net zulke lekkere cake maken als mama, dan redden we het hier wel, maar over die lessen maak ik me wel zorgen, wat denk jij?'

Mijn broer glimlachte tegen me en zei: 'We redden het wel, al was het maar omdat we nergens anders heen kunnen, snap je wel?'

Toen zei Issaschar: 'Goed, dan gaan we nu naar de kamers.'

Hij nam ons mee naar twee gebouwen met een verdieping, deelde ons in groepen in, drie of vier per kamer, kamers met bedden, een kleine kast, jongens en meisjes gescheiden. We kregen kleren en hoge werkschoenen en een nieuwe naam voor de groep. Buddy's noemde Issaschar ons. 'Kom op, buddy's; opstaan, buddy's; geen dromerij, buddy's; bedtijd, buddy's, noe.'

Die eerste nacht deed ik geen oog dicht. Ik joeg op de strepen licht die door het venster de kamer binnenvielen. Ik kwam bij het plafond en begon op te stijgen. Ik wilde terug naar dat schip, Betty omarmen.

De volgden dag werden we onderzocht door een arts. Een man met een bril en vettig haar, zonder witte jas. Hij schraapte zijn keel. Om de twee minuten schraapte hij zijn keel. *Kghh, kghh*. Ondertussen onderzocht hij borst, rug, oren, zelfs achter ons ondergoed. Ik bloosde onmiddellijk. De arts zei geen woord. Ik evenmin. De arts keek me in mijn ogen. Ik ontweek zijn blik.

Een paar dagen later kwam Issaschar naar mijn kamer en zei: 'Dov, jij hebt een afspraak voor een ingreep.'

Ik dacht dat ik van mijn stokje zou gaan, riep: 'Wat voor ingreep, wat bedoel je: ingreep? Ik heb nergens pijn!' Ik besloot weg te rennen.

Issaschar ging op het bed zitten en liet me een brief zien. Hij zei: 'Deze komt van het ziekenhuis, het spijt me, maar ik begrijp niet wat er staat.'

Ik zei tegen hem: 'Ik ga niet, ik ben gezond.'

Mijn broer was het meteen met me eens en zei: 'Ik sta niet toe dat mijn broer naar een ziekenhuis gaat. We hebben in Duitsland genoeg ziekenhuis gehad, begrijp je?'

De begeleider vertrok.

Een dag later werd ik bij de arts geroepen.

Mijn broer wilde niet met me mee. Zijn lippen waren bleek, hij ramde met zijn vuist op zijn dij en drukte me op het hart: 'Pas op, Dov, pas op. Ga niet in je eentje met die dokter mee, hoor je me?'

Ik zei: 'Best, maak je geen zorgen,' en ik gaf hem een snoepje dat ik in mijn zak had verstopt.

De begeleider en ik gingen naar de artsenpost. De geur van medicijnen prikte in mijn neus. De arts sprak met de begeleider. Ik had meteen in de gaten dat die arts wist hoe hij praten moest. De begeleider vertaalde. Er was alleen een probleem: de begeleider wist niet hoe hij 'hernia' in het Jiddisch moest vertalen. Hij zei me mijn broek uit te doen. Dat deed ik. De arts wees naar mijn kruis. Die plek kende ik. Soms deed het daar pijn. Dat was in Hongarije begonnen, tijdens de nachten waarin mijn vader, mijn broers en ik zware stammen naar

wagons sleepten. Dat deden we voor voedsel. De begeleider nam een stokje dat gebruikt wordt voor keelonderzoek en brak dat in tweeën. Hij zei: 'Hernia, hernia,' maar ik begreep het niet. Ten slotte zei hij: 'Je moet geopereerd worden. Ik ga met je mee.'

Ik reisde met de begeleider naar het Italiaanse ziekenhuis in Tiberias.

Mijn derde periode in het ziekenhuis in een jaar tijd. We wachtten op een bankje en ik wenste dat er een jachtvliegtuig uit de hemel kwam zeilen dat een bom op de artsenkamer zou laten vallen. Ik stond op van de bank om naar het toilet te gaan. Ik keerde terug en ging weer zitten. Twintig minuten later moest ik opnieuw. Ik had een hoop urine omdat ik bang was voor de verdoving, die me drie maanden in dat ziekenhuis zou houden.

Ik kon die arts niet uitleggen wat ik had doorgemaakt. Het Jiddisch van de begeleider was te mager voor mijn problemen. Ik zei tegen hem: 'Zeg me hoe ik bij het eerste schip naar Tiberias kom, huh?' Hij omhelsde me en ik werd binnengeropen.

Na de ingreep lag ik dagenlang in dat ziekenhuis.

Ik had veel pijn in mijn been, buik en hoofd. Ze legden een zware zandzak op de wond om alles op zijn plaats te houden. Ik kon me niet bewegen. De verpleegsters wasten me in bed met water en zeep, droogden me af met een handdoek, verbonden de wond, kletsten en lachten luid, alles in het Hebreeuws. Ze waren aardig, die Hebreeuws sprekende verpleegsters. Een had rood haar en een rode huid, alsof ze twee maanden lang in de zon had liggen bakken. Ze had de gewoonte om haar lippen op elkaar te persen en er lucht tussendoor te blazen, als een wijsje – *pfsjjj*, *pfsjjj* – en glimlachte naar me. Een andere had haar haren naar achteren gedaan, in een staart, en die gedraaid en gedraaid, als een zwarte banaan, en op haar achterhoofd vastgezet met een heleboel haarspeldjes.

Ik voelde te veel schaamte om in het Jiddisch te zeggen dat ik pijn had en dat ik wilde dat ze die zak van me af zouden

halen. Ik voelde me een oude, gebroken, fragiele man. Ik had nog een probleem: in het bed tegenover me lag een jonge vent die me aan het lachen maakte. Hij heette Maurice en had joekels van oren. Hij kon die schelpen op en neer bewegen en zijn lippen omslaan als de rand van een sok. Hij tuitte zijn lippen en keerde ze binnenstebuiten.

Het ergst waren de rondes van de arts. Naast mijn bed stonden een arts en een paar verpleegsters; de arts bestudeerde mijn staat en ondertussen zag ik uit mijn ooghoek Maurice zijn lippen naar binnen en weer naar buiten vouwen. Ik hikte van het lachen, kon niet stoppen, dankzij hem.

Als ik lachte, deed de plek waar ik geopereerd was nog meer pijn. Ik smeekte hem: 'Hou op, Maurice, genoeg.' Maurice negeerde me. Ik keerde mijn gezicht naar de muur. Het hielp niet. Hij zei iets, een woord, meer niet, en ik wist dat hij met zijn lippen binnenstebuiten gekeerd zat te praten.

Ik kreeg veel bezoek in dat ziekenhuis. Issaschar bezocht me vrijwel iedere dag. Net als andere vrienden uit de groep. Mijn broer kwam niet op bezoek. Ik was daar niet boos over. Vandaag de dag weet ik dat mijn broer Yitzhak geen voet in een ziekenhuis zal zetten. Ook niet voor zichzelf. De tijd in Indersdorf, waar hij drie maanden lang in dat ziekenhuis voor me had gezorgd, was genoeg voor hem. Ik weet nog dat ze hem een keer een injectie wilden toedienen en dat hij toen flauwviel.

Na die operatie in Tiberias ben ik nog twee keer geholpen aan mijn kruis. Mijn vrouw, Shosh, komt dan op bezoek, mijn kinderen komen, vrienden komen, Hannah, Yitzhaks vrouw komt ook. Zij vertelt me dan dat Yitzhak haar achtervolgt, het hele huis door, en maar blijft zeuren: 'Ga naar Dov, ga naar Dov, ga.' Maar hij komt niet. Hij zet geen voet in een ziekenhuis, hij kan het niet.

Na die operatie in Tiberias realiseerde ik me dat er nog een mirakel was geschied. Een dag na de ingreep hoorde ik dat de arts die me aan mijn navelbreuk had geholpen een spion

was en diezelfde nacht was opgepakt. Hij had voor Libanon gespioneerd. Hij werd onmiddellijk vastgezet. Aanvankelijk schrok ik. Hij had me met zijn scalpel kunnen vermoorden, per slot van rekening. Die gedachte spoot als ijswater tijdens een hittegolf door mijn ruggenmerg.

Ik riep uit: 'Mirakel, mirakel! Iemand daarboven houdt een oogje op me.'

Toen mijn broer Yitzhak dat verhaal hoorde, zocht hij meteen naar een stoel en vroeg om water met vijf scheppen suiker. Ik gaf hem water en een stuk brood dat ik nog op zak had. Hij smeed het brood van zich af, stond op en ramde zijn vuist door het glas van een raam. Het glas brak en hij schreeuwde: 'Ik zei je toch niet met artsen mee te gaan, ik zei je toch dat dat gevaarlijk is!'

Maar ik was blij met die ingreep. De pijn in mijn kruis verdween en ik nam me heilig voor: ik, Dov, zal in dit dorp een goede werker zijn. En dat was allemaal omdat Issaschar had gezegd: 'In Eretz Yisrael is niets belangrijker dan boer zijn, net als de gojiem in jullie dorpen in Hongarije of Polen.' Toen vroeg hij mij: 'En wat is jouw beroep?'

'Monteur,' zei ik, net als op het perron in Auschwitz, zonder dat ik dat meende. Maar inmiddels had ik wat ervaring opgedaan in die garage in Duitsland. In het dorp waren ze er blij mee. In de garage hadden ze behoefte aan een monteur.

Om vier uur 's ochtends stond ik op. Ik herinner me een stevige klop op de deur. Ik zette een voet buiten mijn bed en was in een mum van tijd buiten. Ik was in mijn werkkleren naar buiten gegaan. Ik was minstens een uur voor de klok van vier wakker geworden en had door het raam de sterren geteld.

De wacht die me riep, had een geweer over zijn schouder. Hij knikte een ochtendgroet en begeleidde me naar de garage. Ik voelde me een geschoold monteur met een Duits diploma en voelde tranen branden. Ik wilde tegen de wacht zeggen: 'Dank u wel, meneer, dat u met me bent meegelopen en me

de weg hebt geweest.' Ik zei niets. Die wacht verstond geen Jiddisch, dat wist ik.

Bij de garage gingen de wacht en ik uiteen. De eerste monteur stond me op te wachten. Hij sliep nog half en gaapte uitbundig. Zijn adem rook naar koffie. Hij droeg een pet en grijnsde vriendelijk, tussen het gapen door. Een hond rende van hem naar mij, likte mijn schoenen en kwispelde met zijn staart. Ik nam een stuk brood uit mijn zak en gaf dat aan de hond.

De monteur leidde me rond en gaf uitleg in het Hebreeuws. Ik verstond er geen woord van. Ik knikte en aaide de hond over zijn kop. We beëindigden de rondleiding en hij gaf me een zware kan en wees op een auto die tegen de muur stond. Ik opende de kan en rook. De geur van olie. Ik wist niet wat ik moest doen. Ik sprak Jiddisch, Hongaars, Russisch, een beetje Duits, maar had geen woorden voor hem. Ik wachtte. Hij opende de motorkap, wees op een opening, het gat van een pijp, en knikte. Ik begreep dat hij wilde dat ik olie in die pijp goot. Ik tilde de kan op en goot; de olie vloeiده rechtstreeks op de vloer. De monteur greep naar zijn hoofd, smet zijn pet af, schreeuwde iets en wees in de richting van de oprit. Ik begreep hem en vertrok.

Half vijf in de ochtend en ik liep in mijn eentje over het pad.

Het was donker en ik schaamde me. Ik stak mijn handen diep in mijn zakken en slenterde doelloos verder. De buddy's in ons pand sliepen. Ik kende verder niemand in het dorp. Ik liep een meter of vijftig, hoorde toen de monteur roepen: 'Dov, Dov!' Ik stopte. Draaide me om. Hij stond onder de lamp, bij de garage, en wenkte me. Ik liep terug. Ik begreep dat ik een fout had gemaakt. Besefte dat ik kostbare olie had verspild. Ik wist niet hoe ik me in het Hebreeuws moest verontschuldigen en had spijt. Ik zocht naar woorden die de monteur zou kennen. Toen kreeg ik een ingeving. Ik begon het Hatikva voor hem te zingen. Een aantal woorden herinnerde ik me. Hij stond kaarsrecht, als een vlaggenmast; ook ik rechtte mijn

rug en we zongen samen. Toen legde hij een hand op mijn schouder en begon me uitleg te geven over motoren. Zijn bewegingen waren goedmoedig en ik begreep dat hij me vergeven had. Van de auto liepen we naar een houten blad, als een tafel. Hij pakte een vel papier uit een la en tekende een motor, benoemde alle onderdelen en markeerde ze met een pijl. Ik begreep dat men in het dorp dacht dat ik verstand van tractoren had. Ze waren ervan overtuigd dat ze een gediplomeerde Duitse monteur in hun midden hadden. Ik kon moeilijk zeggen dat mijn ervaring niet verder reikte dan wat ik had geleerd met behulp van een oud barrel in een kleine garage. En ik kon hun niet in hun taal duidelijk maken dat ik honger had, altijd en eeuwig honger.

Gedurende die eerste weken hadden we een gezamenlijke keuken. We aten zo veel we wilden. Nou ja, min of meer. In het dorp werd besloten die keukens te sluiten. Ze deelden ons in bij gezinnen. Het eten dat daar op tafel werd gezet was een kwart van wat ik eigenlijk wilde. Ik durfde niet meer te vragen. Als er een schaal op tafel werd gezet, nam ik evenveel als de anderen: twee, drie lepels, maar ik had in mijn eentje de halve schaal op gekund. Twee schalen zelfs. Op het platteland gold *tzena*, een rantsoen. Mosjav-leden aten wat er was tijdens zo'n *tzena*: brood, kaas, wat groenten, soms eieren, nauwelijks vlees. Zij dachten dat wij net zo waren als zij. Maar wij waren niet als zij. Ik kon dat gezin niet vertellen over de honger die ik in de kampen had gekend, kon niet schreeuwen: 'Dat eten in die schalen is niet genoeg voor me, ik heb tien schalen nodig, ik moet vlees eten, heel veel porties vlees.' En ik kreeg nare gedachten: als er niet voldoende voedsel in het dorp was, zouden de mensen gaan schieten, dan zouden ze ons gaan decimeren, ja. Dan roeien ze een deel van onze groep uit zodat er voldoende is voor iedereen.

Ik zei tegen mijn broer Yitzhak: 'Ik kan niet de hele dag aan niets anders dan brood denken. De dromen 's nachts zijn erg genoeg. Ik kan niet terug naar aardappelschillen, hoor je?'

Mijn broer keek naar de grond. Boorde met zijn hiel een kuiltje in de aarde en zei: 'Dan zorg ik voor brood voor je.' En dat deed Yitzhak, want Yitzhak wist hoe hij aan brood moest komen, maar hoeveel hij ook bracht, ik wilde altijd meer, en het liefst van alles wilde ik weglopen.

Yitzhak

We kwamen vanuit de Holocaust in een nieuwe hel.

Opnieuw liederen en handgeklap. Opnieuw de glimlach van normale gezinnen met een vader en een moeder, kleine kinderen, een gedekte tafel en de moeder die een zakdoek uit haar mouw vist om de snotneus van een kind af te vegen, met een knuffel toe. We zagen een vader die op een combine reed en 's nachts de held was die met een geweer een wachtpost bemande. En wat waren wij? Ze hadden onze vaders en moeders verbrand, onze grootvaders en grootmoeders, ze verbrandden onze broers en onze zusjes en ooms en tantes. We voelden ons beschaamd. Zij praatten en praatten en wij verstonden er geen woord van. Ik bleef navragen bij de anderen: 'Snappen jullie wat ze zeggen?' Niks.

Toen we hun taal een beetje begonnen te begrijpen, kregen we in de gaten wat ze in dit land over ons zeiden. Ze noemden ons slap, zeiden: 'Jullie hebben je als schapen naar de slachtbank laten leiden, zonder je te verzetten. Jullie hebben niet als kerels gevochten. Jullie zaten met duizenden in hun treinen – waarom zijn jullie niet in opstand gekomen? Jullie hadden hun wapens kunnen grijpen, ten minste een paar Duitsers kunnen meenemen voordat je in het crematorium belandde.' *Aah*. Dat voelde alsof er nieuwe vijanden waren opgestaan. Voor de Duitsers waren wij vuilnis, in Eretz Yisrael schapen. Dat gepraat verwondde mijn hart. Pijn in de ochtend, pijn in de avond en 's nachts, dat het meest. Ik wilde Auschwitz, Buchenwald en Zeiss uitwissen, weg uit

mijn hoofd, maar dat ging niet. Toen kwamen de zenuwen, want ik besepte dat de hel nog niet voorbij was. Soms wilde ik met een bijl inhakken op de inwoners van dit land. Een paar van hen in tweeën hakken. Misschien alleen een klap op hun hoofd, zonder te hakken.

Vanaf de eerste dag werden we aan het werk gezet. Ze wezen ons verschillende plaatsen toe, zoals de stal, de kippenrennen en de velden. Ze zeiden ons: ‘Doe dit, doe dat’ – een hoop uitleg en handgebaren, want ze wilden alles zo goed mogelijk gedaan hebben en ik vond het zwaar. Zij leerden ons een zak mengvoer mee te zeulen op onze rug, met beide handen stevig vasthouden, kromgebogen van de vrachtwagen naar de opslagruimte sjouwen en wij zagen beelden van ineenslopende gevangenen en opgestapelde lichamen. Zij gaven ons een schep om een gat te graven voor een boom, wij zagen een lijkenkuil. Ze speelden klassieke muziek voor ons in het dorp op een cello, wij hoorden het orkest in Auschwitz en de kreten van een moeder: ‘Goldaleh Goldaleh, ze hebben mijn Tuva meegenomen.’ Zij zetten ons in een klaslokaal, een heel gewone ruimte, en leerden ons Hebreeuws; onze oren braakten vlammen en vuur. Issaschar, de vertaler met de vooruitstekende tanden, zei: ‘Kom, leer de hora dansen, kom op, buddy’s, daar gaan we, schop je benen omhoog, iedereen, opzij, en nu drie keer met je voeten stampen – *tak, tak, tak*.’ Onder mijn voeten zag ik een gezicht, als van bedorven meel.

Het moeilijkst waren de branden. Als de dorpsbel klonk, kwam iedereen aanrennen met een natte lap, een emmer water of een speciale plank om oplaaiende vlammen in het bos te doven. Mensen schreeuwden: ‘Waar is die brand, waar?’ en ik bleef stokstijf, als bevroren, staan. Bij alleen al het zien van rook voelde ik druk op mijn oren. Dat gebeurde ook bij de kampvuren en het lied *Hinei Ma Tov*, broeders rond het vuur geschaard. De vlammen laaiden hoog op en er was rook en ik zag mijn familie opgaan in die rook. Ik hoorde het ‘*pak-pak*,

pak' van takken en dacht aan het '*pak-pak, pak*' van knappende luizen in hete stoom.

En dan was daar de noodzaak van het leren leven in een collectief.

Ik begreep hun economie niet. Een stal zo groot als de stal die ik me van thuis herinnerde, behoorde iedereen toe; de kippenrennen waren van iedereen, de moestuin was van iedereen; ik vroeg: 'En wie trekt er uiteindelijk profijt van?'

'Iedereen.'

'En als er verlies is?'

'Iedereen.'

'Wie dekt de schade dan?'

'Niemand. We noteren het.'

'En dan?'

'We blijven doorwerken en hopen er het beste van.'

'Wat bedoel je: we hopen er het beste van?'

'Er het beste van hopen is... Noe, wat is er mis met jou? Waar maak jij je zo druk om, Yitzhak?'

Ik zei: 'Ik wil het begrijpen, wie is degene die uiteindelijk geeft?'

Zij zeiden: 'God geeft, toch?'

Dat baarde me nog meer zorgen.

We werkten hard, onze zakken waren leeg. Ik vroeg: 'Wanneer krijg ik geld, zodat ik iets kan kopen?'

Ze vroegen me: 'Wat heb jij nodig, Yitzhak?'

Ik zei: 'Werkschoenen bijvoorbeeld.'

Zij zeiden: 'Ga naar de winkel.'

'Maar daar hebben ze geen werkschoenen.'

Zij zeiden: 'Bestel schoenen, dan zorgen zij dat die er komen.'

'Wanneer krijgen zij die dan?'

'Dat duurt twee of drie weken, minstens.'

Ik zei: 'Waar halen zij ze dan vandaan? Van de markt? Ik weet een uitstekende markt, dan kan ik ze net zo goed zelf kopen.'

Zij zeiden: 'Wat bedoel je, een markt? Wij kopen bij een fatsoenlijke winkel.'

Ik ging naar de dorpswinkel om schoenen te bestellen.

De prijzen in de winkel lagen vast. Er was geen mogelijkheid om goederen vast te pakken of te bekijken. Ik wilde afdingen op de prijs van suiker. Ze zeiden: 'Knoop maar in je oren: hier wordt niet onderhandeld.'

'Waarom niet?'

'Omdat iedereen gelijk is in een collectief, er zijn geen verschillen, alle leden zijn hetzelfde.'

Ik begreep niet hoe mensen in vredesnaam iets konden verdienen als niemand een cent te makken had. Ze legden me uit dat ieder lid een budget krijgt. 'Alles wordt genoteerd op kantoor.'

Ik vroeg: 'En als een lid dan iets wil kopen?'

Zij zeiden: 'Dan koop hij het.'

'En hoe betaalt hij dan?'

'Geen probleem. Dat trekken ze af van het budget.'

Ik zei: 'En als ik meer wil werken om meer geld te verdienen?'

Ze vertelden me: 'Ga je gang, dat mag, maar het budget verandert niet.'

Ik ging naar mijn kamer en beukte met mijn hoofd tegen de muur.

Ik miste de markt in Perechyn. De vaten vis en zuurkool, de zakken bonen en rijst, de pakjes specerijen, de gekleurde lappen stof, de lampen, het gereedschap en de kreten van de marktkramers. Ik miste het rondhangen, de grappen, de verhalen; op de markt was altijd tijd voor een kletspraatje, niemand had haast. In die winkel was ik me er altijd van bewust dat ik voort moesten maken; er waren nog meer mensen en iedereen betrok zijn spulletjes bij dezelfde winkel.

Dan was daar het voedselprobleem.

Het voedsel dat we kregen, was niet genoeg. Ze legden een halve tomaat, wat ui, een stuk kaas, een paar olijven en een snee

brood op een bord. Dat was alles. Vlees was er nauwelijks. Dat leidde tot wanhoop en een hoop frustratie. Onze lichamen begonnen te protesteren. We hadden honger, zelfs als we vol waren. Mijn broer Dov kreeg elke dag een brood, bij het werk op het land. Bij het ontbijt was dat op. Er was geen brood voor de lunch. De leden vroegen van ons dat we hard werkten, zij hadden handen nodig om de boerderij draaiende te houden, en wij werkten hard, maar het eten dat we daarvoor op ons bord kregen, dreef ons tot waanzin. We durfden ons niet te beklagen, want de leden van het dorp aten hetzelfde als wij. Zij gaven ons wat zij zichzelf ook gaven. Zij hadden geen benul van het gapende gat in onze maag.

Wij begonnen door te slaan in de eetzaal. We stortten ons op het armetierige beetje groenten dat op tafel stond, op de margarine en de jam. We pakten margarine en begonnen elkaar ermee in te smeren. We hielden watergevechten met het water uit de kannen. We lachten als waanzinnigen omdat we anders hadden gehuild. Ik weet niet waarom. Misschien was het de opgekropte spanning uit de oorlog die loskwam. Wij waren als een fles prik die op de grond valt, met de kurk er nog op. Misschien hadden we het nodig om ons hart te luchten, maar we schaamden ons voor ons verleden. En zelfs als we ons niet hadden geschaamd, hoe hadden we het kunnen uitleggen – zonder taal, hoe?

Ik had het gevoel dat ik gek werd.

Ik wilde mijn huid afstropen.

Dov zei: 'Ik kan niet wonen op zo'n plek, snap je dat?'

Ik zei tegen hem: 'Het valt mij ook zwaar, geloof me, maar laten we deze plek een kans geven.'

Ik smeedde een plan voor dat eten. Ik maakte een mentale kaart van alle plekken waar voedsel opgeslagen lag. 's Ochtends stond ik op om aan het werk te gaan en ging op zoek, ja. Er lagen eieren in de kippenrennen. Er lag brood in de bakkerij, groente in de moestuin. Ik plande wat ik 's avonds mee kon nemen zonder dat iemand het zag. Zo ontstond er een

alternatief voedselcircuit. Ik zag dat anderen uit onze groep ook plannen smeedden. We begonnen 's avonds in groepjes door het dorp te wandelen. Elk groepje at op een andere plek. Sommige aten achter de kippenrennen of achter het hok. Sommige doken de bossen in. Op die momenten voelden we ons voor het eerst vrij. Als we Hatikva zongen in de grote zaal, een vrij land, dan voelden we ons niet echt vrij. Alleen als we aten, in ons groepje, met mensen die onze eigen taal spraken, voelden we ons wel echt vrij. Na zo'n avond waren er die in de ochtend niet wilden opstaan om aan het werk te gaan. In het dorp dacht men dat wij lui waren. Zij wisten niet dat wij 's nachts op strooptocht gingen naar voedsel.

Ik smeedde plannen om aan eten te komen, maar ik nam ook een besluit. Ik besloot dat ik, Yitzhak, zoon van Israel en Leah, een normaal bestaan zou beginnen in Eretz Yisrael. Ja, ja. Want ik was het beu om altijd maar boos te zijn. Om door de wereld te wandelen met gedachten aan een bijl, aan mensen in tweeën hakken. Ik zei tegen mezelf: ik bouw mijn eigen bestaan op in dit land, ook al moet ik daarvoor een hoop slikken. Ik zei tegen mezelf: in een land met Joden moet ik kunnen slagen. Ik heb geen andere plek, dit is wat het is. En diep in mijn hart wist ik dat ik het bestaan dat ik zocht niet zou vinden in dat dorp.

Dov

Mijn broer zei me: ‘We geven het een kans, Dov,’ en ik leed eronder.

We voelden ons slaven. Ze mochten ons niet. En ik mocht hen niet. Wij waren vreemden voor hen, zij waren vreemden voor ons. Hun cello, hun kletsen en hun lachen – het verveelde ons. We misten de simpele dingen van thuis, voor de kampen. Ik hou van eenvoudige liedjes en korte verhalen. Ik wilde verhalen horen, maar voor verhalen was geen tijd. Hard werken, dat was het enige.

We draaiden door.

Jongeren gingen met elkaar op de vuist. Een aantal jongeren uit onze groep werd het dorp uit gezet en dat maakte de verveling niet minder. Degenen die overbleven en die niet vochten, begonnen op te geven. Ik herinner me de eerste dag waarop ze ons zwarte olijven serveerden. Wij kenden geen olijven. We dachten dat er snoepjes op ons bord lagen. We stopten ze in onze mond, ze smaakten bitter, zout. We spuugden die olijven op de grond. We maakten kotsgeluiden – *whaaach, whaaach* – en we bekogelden elkaar met olijven, smeten ze tegen de muur. We raakten in een staat van razernij, de razernij van overlevenden uit de kampen, en zij smoesden over ons. Ze smoesden en smoesden en wij raaptten olijven van de vloer en schoten ze naar de mensen van de keukenploeg. De vrouwen in de eetzaal zaten met de handen in het haar. Wij verspilden voedsel tijdens de tzena en dat sneed hen door de ziel.

Uiteindelijk sloten ze de eetzaal en brachten ons onder bij

gezinnen, waarmee het leed nog groter werd, nog afgezien van hun cello en irritante commentaar. Ik at alles wat me werd voorgezet, maar de honger bleef.

Op een dag zei de vrouw bij wie ik at: 'Ik ga morgen weg. Ik zet een kom soep voor je klaar. Als je thuiskomt, Dov, kun je zelf pakken.'

Rond het middaguur kwam ik thuis.

Het was een warme zomerdag en de vliegen zoemden in mijn oren, net als hun cello. Zwaar ademend, met een droge mond, klopte ik aan. Er kwam geen reactie. Ik trok mijn schoenen uit en ging zachtjes naar binnen. Ik zocht naar de kom soep. Op het aanrecht stond iets wat een kom soep leek en ik werkte dat naar binnen. Ik bleef honger hebben. Ik schraapte de restjes van de bodem en stak ook die in mijn mond. Het smaakte naar aangebrand blik. Ik trok mijn schoenen aan en vertrok.

De volgende dag stond de vrouw me rond het middaguur op te wachten.

Ze zei: 'Waarom heb je die soep niet opgegeten, Dov? Ik had een volle pan soep voor je neergezet.'

Ik zei: 'Maar ik heb wel soep gegeten.'

Ze vroeg: 'Wat heb je gegeten, dan?'

'Die kom die op het aanrecht stond.'

Ze schrok. 'Wacht even, bedoel je die kom naast de gootsteen?'

Ik zei: 'Ja. Die bedoel ik. Hij stond daar.' Ik wees naar het aanrecht.

De vrouw legde een hand op haar borst en zei: 'Oy, dat was de afvalbak met restjes van het koken. Die heb ik gevuld met water, ik had geen tijd om hem schoon te maken. Heb je dat gegeten?'

Ik zei: 'Ja. Een beetje zout, niet slecht.'

De vrouw trok haar wenkbrauwen op, sloeg haar ogen naar het plafond en klakte met haar tong. *Klak. Klak. Klak.* 'Ik heb die soep voor jou in de koelkast gezet. Waarom heb je daar

niet gekeken? Je weet toch dat we het eten daarin bewaren? Kijk, hij staat er nog, van gisteren. Jij zult honger hebben gehad, wat jammer.'

Ik durfde haar niet te vertellen dat vuil water met wat brokjes op de bodem normaal kampvoer was, als ik geluk had; ik schaamde me ervoor. Ik durfde haar ook niet te vertellen wat ik me had voorgenomen toen ik het tuinpad weer affiep. Ik zei haar niet dat ik, Dov, genoeg had van de honger aldoor, schoon genoeg. Ik, Dov, was het zat om kommen, pannen en ketels leeg te schrapen. Vanaf dat moment begon ik kippenrennen af te struinen. Ik had in de bakkerij een bakblik voor een brood van een kilo gevonden. Ik raapte achtentwintig eieren. Ik ging naar de schaapskooi. Daar stond een elektrisch fornuis. Ik brak de eieren, stortte de inhoud in dat bakblik. Ik klutste de massa met een stok en bakte een reuzenomelet. Ik liet er geen kruimel van over. Ik voelde me goed. Ik haalde groenten uit de moestuin; een deel stopte ik in de kist, een ander deel at ik op achter de struiken: tomaten bijvoorbeeld, komkommers, bloemkool. Aardappelen nam ik mee naar mijn kamer. Die kookte ik in de tuin. Ik pakte brood uit de dorpsbakkerij. Ik sloop als een kat naar binnen, pikte een heerlijk geurend vers brood, verstopte dat onder mijn hemd en verdween. Ik kwam niet graag in die bakkerij. Gelukkig werkte er iemand van onze groep en wij hadden een deal. Hij mikte drie, vier broden uit het raam, een van ons stond daar te wachten en we deelden de buit.

Ik kwam niet graag in die bakkerij vanwege de oven. Een grote oven was het, ingebouwd in de muur. Een groot vuur. Er was een bakker met een vuil schort, die met een lange stok blikken deeg in de muur schoof. Telkens als ik die bakkerij binnenkwam, moest ik denken aan de SS-mannen die een van onze familieleden te grazen namen, een vrouw in de negende maand van haar zwangerschap. Die vrouw hilde, riep naar God. God kwam niet, alleen die SS-mannen kwamen – mogen zij rotten in de hel. Een van hen greep haar bij de schouders,

de andere bij haar benen. Ze slaagden erin haar een eindje op te tillen, maar ze viel weer. Ze vloekten, spuugden in hun handen; de vrouw begon te schoppen, ik hoorde haar een reeks scheten laten. Een van de SS-mannen sloeg haar in het gezicht. Even verstarde ze. Ze bukten zich en tilden haar moeizaam van de vloer. Ze zwaaiden haar heen en weer, tot een van hen zei: 'Een, twee, drie,' en toen wierpen zij haar in de vlammen. Tot op de dag van vandaag kan ik haar krijsen horen en ik heb het idee dat ik ook het krijsen van een baby hoor, maar dat kan verbeelding zijn.

Ik moest vaak denken aan wat de boer uit Boedapest in Auschwitz tegen me zei. Hij zei: 'Bernard, steel, dood, maar zorg ervoor dat jij jezelf redt, hoor je? Jij maakt een kans.' Het deed me pijn dat ik in een dorp met Joden eten moest stelen, maar ik stal en leed minder onder het gefluister over mij of de groep. Ik heb nooit kippen gestolen, ook niet wanneer er steeds nadrukkelijker gefluisterd werd. Ik wilde geen dieren doden.

De leden van het collectief wisten dat er gestolen werd. Er misten eieren uit de kippenrennen. De bakker telde zijn broden. Issaschar was boos op ons, hij zei dat we ondankbaar waren. 'Ja, ondankbaar.' We wisten dat hij gelijk had en we wilden wel goed doen. We zagen hoe hard zij werkten om die boerderij van hen, waar ze nog maar zo kort geleden mee waren gestart, draaiende te houden. We zagen wel dat het hardwerkende mensen waren, met een prachtig streven, maar we konden er niets aan doen. Ik heb er tot op de dag van vandaag spijt van dat ik met olijven heb gesmeten, dat ik een hoeveelheid eieren heb genomen om omeletten van te bakken die zij zichzelf omwille van de tzena nooit hadden toebedeeld.

Ze wilden ons Hebreeuws leren in dat dorp, maar ik was doodmoe van het harde werken, dat 's ochtends in alle vroegte begon, en van de nachtelijke strooptochten om mijn maag te vullen.

Ik was het meest moe op dagen dat ik kruier was. Dan droegen zij ons op om zakken mais en gerst uit vrachtwagens te laden. Mijn lijf brokkelde af onder die zakken. De leden van de mosjav waren sterk. Hun spieren stonden afgetekend onder hun gladde huid. Ik had zulke spieren niet. Ik had nauwelijks vlees op mijn botten. Licht werk kon ik wel aan, maispap mengen met mijn handen bijvoorbeeld, of de kippen voeren of koeien melken, dat soort werk. Maar tegen de middag was ik bekaf en had geen puf meer om 's middags naar de lessen te gaan. Issachar had er geen boodschap aan. We liepen naar het lokaal, biddend dat de leraar ziek zou zijn, maar die was erg vitaal en energiek.

Safra, de leraar, sprak een mondvul Jiddisch en kon sokken breien. Hij haalde makkelijk negentien pennen in de tijd die wij nodig hadden om woorden van het bord over te schrijven. Hij had een rond gezicht en zijn ogen glimlachten altijd. Zelfs als hij pennen telden voor een sok die hij aan het breien was, glimlachten die ogen. Hij onderwees ons geschiedenis en Hebreeuws in een heel grappig Jiddisch. Ik begreep niets van wat ik opschreef. Net als in cheder in Tur'i Remety, als onze leraar van Jiddisch overging in Hebreeuws. *Vajomer, gesukt* – hij zei; *Vajedaber, geredt* – hij sprak; *noe shoyt* – oké.

Onze leraar wilde ons leren lezen en schrijven, maar ik vond Hebreeuws moeilijk. Bepaalde letters bestaan niet in het Hongaars. Ik bleef letters door elkaar halen. Uiteindelijk werd ik wanhopig en tot op de huidige dag maak ik spelfouten als ik schrijf. Hoe schrijf ik 'huilen' in het Hebreeuws? Hoe schrijf ik 'piano'? Hoe schrijf ik 'lupine' of rode 'anemoon'? Hyacint? Mispel en klaproos, dat lukte wel.

De leraar gaf ons Hebreeuwse namen. Hij vroeg: 'Hoe werden jullie thuis genoemd?'

Ik zei: 'De christenen noemden me Bernard, thuis noemden ze me Leiber.'

Hij zei: 'Leiber betekent leeuw-beer, Arieh-Dov. Kies maar: Arieh of Dov?'

Ik zei: 'Dov.'

Toen vroeg hij mijn broer: 'Hoe werd jij thuis genoemd?'
Mijn broer zei: 'Icho. De christenburen noemden me Icho.'

De leraar zei: 'Jij wordt Yitzhak en dan gaan we leren wie de Yitzhak uit de Bijbel is, goed?'

Meer dan geschiedenis en Bijbel leerde die leraar ons wat het is om mens te zijn. Om een volwassene te begroeten, om 'alsjeblieft' en 'dankjewel' te zeggen. Om netjes te eten, je handen te wassen voordat je aan tafel gaat. Om goed je oren te wassen, zodat er geen gele rommel in de gehoorgang te zien is.

Safra, die leraar, hield van ons. Alleen daarom stemde ik ermee in om in dat lokaal te zitten. Was ik bereid om vier uur achter elkaar te zitten luisteren naar hoe je een gesprek voert met een oude man. Was ik bereid om tien keer te horen wat je moet zeggen tegen iemand die ziek is, tegen iemand die zwak is, tegen mensen die *sjivve* doen, de zeven dagen van rouw om de doden in het jудаïsme. Als deze leraar ons dat soort dingen was blijven vertellen, had ik geweten hoe te treuren over mijn leven, maar de leraar sprak maar weinig over de doden en troost en heel veel over Hebreeuwse grammatica: gaan, gingen, slenteren, was, waren, zullen gaan, zijn gegaan, en ik wilde gillen: 'Wij zijn allang naar de hel gegaan voordat we het *kaddisj* uit ons hoofd kennen,' het Hebreeuwse gebed voor de doden. Hij sprak over de God uit Genesis en ik kon die God niet verdragen; was die ook in Auschwitz?

De avonden in dat dorp braken mijn hart. De zon ging onder en ik voelde een diep verdriet en een grenzeloze rouw. Er waren in dat dorp geen jongeren van mijn leeftijd, alleen gezinnen met kleine kinderen. Er was geen eetzaal, zoals in een kibboets, waar mensen bijeenkwamen, waar je iemand ontmoeten kon. De gezinnen trokken zich terug in hun huis, wij werden alleen gelaten.

Soms was het leven goed. We hadden een paar grappenmakers in onze groep, vooral Shimon en Elijahoe, die op hetzelfde schip als wij hadden gezeten. Zij maakten ons aan

het lachen met verhalen en schuine moppen. Ze maakten dwaze gebaren, imiteerden mensen van de boerderij, maakten sketches van voorvallen, van de eerste melkles bijvoorbeeld, of een doktersbezoek om werk te ontduiken, zonder woorden te gebruiken, ja. Wij rolden over de vloer van het lachen om de manier waarop zij dat deden. Maar de meeste avonden hielden ook die clowns zich koest, net als wij allemaal. We zwegen om onze doden, ieder had zijn eigen last: het verlangen naar de grootmoeder die altijd een appel met gebrande suiker in de zak van haar schort had, naar de beeldschone zus die viool speelde. *Aah*. Het gemis van de vrienden met wie je voetbalde op straat. Die lieve Shloimeleh, het zoontje van de burens, nog maar drie jaar oud; Shloimeleh, die duizend keer het enge verhaaltje wilde horen van de leeuw die van kindjes hield, die het uitgierde van de pret, vooral als de leeuw brulde – *wrrraah!* – en een kind verslond. Tot hijzelf door Hitler werd verslonden. *Aah*. Iedere avond bereikte het geluid van geweervuur ook dat dorp, de geur van de dood, het schreeuwen en de hongerige honden, alles, alles drong zich in mijn oren, tot die tuitten: *trrrr. Trrrr. Trrrr*. Ook nadat we op het fornuis in de schaapskooi omeletten hadden gebakken en gingen zitten om te eten, wachtten de doden ons op, zagen we hen voor ons in hun laatste momenten op de straatstenen, op het pad, op de grond of in een open veewagon.

Ik was dit leven moe, ik was moe van de geluiden die de doden maakten, moe van het stelen en het eten in het donker, van de SS-mannen die op het moment dat ik mijn mond wijd opendeed plotseling voor me stonden. Ik wilde wegrepen van mezelf, doen alsof ik in Eretz Yisrael geboren was, in de buurt van het meer van Galilea of Safed. Zijn als die volmaakte jonge mannen die we op het schip hadden gezien, in het kamp in Atlit, de jonge mannen met hun borst met haar en een *kaffiya* om hun nek. Ik wilde dingen doen, vol zelfvertrouwen een onbekende plek binnenlopen bijvoorbeeld. Als iemand me iets vroeg meteen antwoord geven, zonder naar de grond te kijken.

Ik wilde gelukkig zijn, met heel mijn hart. Hoe benijdde ik hen! Om hun ongedwongen, gulle lach, het hoofd in de nek, elkaar op de rug slaand met het gevoel dat zij eigenhandig de Duitsers hadden verslagen.

En ik wilde Betty!

Ik miste haar parfum, die naar bloemen rook. Ik miste de zoen, tong die tong plaagde. Ik smachtte naar haar fluisteren, mon amour, naar het gevoel dat duizend bijen zoemden in mijn oren. Alleen al de gedachte aan Betty maakte dat ik zin had om op iets zoets te sabbelen. Maar er viel in het dorp niets zoets te stelen. Soms krabde ik een korst van mijn hand of been, liet het bloed stromen, zonder reden, zonder reden.

Er waren stelletjes in onze groep. Zij ontmoetten elkaar in de kamer, om de beurt, soms in de velden. Sommigen hadden seks. Dat wist iedereen. Yitzhak had een vriendin. Haar naam ben ik kwijt. En daar was Sonja, Sonja met haar lipstick. Sonja miste drie vingers, een erfenis van het kamp. Sonja volgde me overal. Zweefde bijna gewichtloos achter me aan. Soms met krulspelden in haar haar. Soms met donkere lipstick die vlekte op haar tanden. Ik ontweek Sonja. Ik was niet geïnteresseerd in de meisjes van onze groep, zelfs niet in de leuke, knappe. Ik miste Betty, mon amour. Er was geen geld om Betty op te zoeken en geen trein in de buurt waar ik door een raampje naar binnen had kunnen glippen om ver, ver weg te reizen.

Ik wilde weglopen voor ik sterven zou.

Ik zei tegen mezelf: 'Dit dorp biedt me geen hoop.'

De meisjes vertrokken als eerste en werden meteen geschaakt. Zo veel huwbare meisjes waren er destijds niet. Een meisje ging naar Tel Aviv op familiebezoek en kwam verloofd terug. Bij haar eerstvolgende vakantie stond ze onder de *chuppah*, de Joodse huwelijksbaldakijn. Ik herinner me minstens drie, vier meisjes die binnen een maand getrouwd waren. De meisjes hadden haast met trouwen, dan hoefden ze niet naar het dorp terug. In het dorp begrepen ze niets van die huwelijken. Zij vonden dat die meisjes beter nog een tijdje konden

wachten om hun bruidegom wat beter te leren kennen. De meisjes luisterden niet, zeiden: 'Als we moeten wachten, dan in Tel Aviv.' Ook Sonja, die me achternazat, vertrok. Sonja smeekte me haar te huwen. Ik wilde niet trouwen. Ik wilde goed eten, zonder het geluid van de doden in mijn oren. Ik wilde een goed ontbijt, dat me verzadigde, en een viergangenlunch en een degelijke avondmaaltijd, en ik wilde geld in mijn portemonnee.

De jongens vertrokken na de meisjes.

Een voor een gingen ze. Stilletjes, alleen. Zonder een woord te zeggen. In de ochtend, bij het werk op de boerderij, ontbrak er iemand. Er werd gezocht, gezocht, maar er werd niemand gevonden. Drie dagen later ontbraken er weer twee. De dorpingen begrepen niet waarom zij gingen. Wij konden het hun niet uitleggen. Het was alsof onze trein bij toeval in dat dorpje was gestopt.

Ik arriveerde in dat dorpje in april 1946. Zeventien en een beetje was ik. Minder dan een jaar later verliet ik dat dorp in mijn eentje. Mijn broer Yitzhak bleef achter en vertrok na mij. Ik verhuisde naar een kleine, private mosjav, niet ver van dat collectieve dorpje, op een heuvel die uitkeek op het meer van Galilea. Daar was zo veel voedsel als ik wilde en ik had geld op zak.

Yitzhak: 'Dov, herinner jij je het gehuil van die baby nog, in het huis waar wij aten?'

Dov: 'Nee. Ik herinner me wel het gehuil van het meisje in het huis vlak bij de zaal.'

Yitzhak: 'Het was vanwege die huilende baby dat ik het prettig vond om naar dat gezin te gaan. Haar huilen herinnerde me eraan dat het leven doorgaat.'

Yitzhak

Ik besloot om het bestaan in een collectief dorp een kans te geven.

Ik belandde in een crisis toen ze besloten dat er niet meer in de eetzaal gegeten werd en ons onderbrachten bij gezinnen. Ik wilde geen gezin.

Issaschar kwam op mijn kamer. Hij zei: 'Yitzhak, er wordt op je gewacht, iedereen zit al bij een gezin aan tafel. Kom, ik ga met je mee.' Zijn zakken zaten vol, ik wilde ook mijn zakken vullen met brood voor later.

Ik zei: 'Ik ga niet naar een gezin.'

Hij ging zitten. 'Heb je geen honger, dan?'

Ik zei: 'Jawel. Geef me geld, dan koop ik zelf eten.'

'Nee, nee, ik heb geen geld, en jij moet zijn als iedereen.'

Ik zette een paar passen naar de deur en pakte de kruk. Ik zei: 'Ik wil niet zijn als iedereen. Laat me met rust.'

Hij vertrok. Ik liet me op bed vallen en stopte mijn hoofd onder een kussen. Ik wilde mijn moeder en mijn vader, maar

merkte dat ik niet meer wist hoe zij eruitzagen. Daar schrok ik van. Ik ramde mijn vuisten in het kussen, kon niets zien. Ik riep: 'Papa? Papa? Mama?' Niets. Het kussen raakte doorweekt. Ik greep het, smet het tegen de muur en op dat moment hoorde ik een klop op mijn deur. Vlug veegde ik mijn wangen droog en ging rechtop staan.

Een van de leden van de boerderij stond in de deuropening. Ik kende hem, ik werkte met hem. Hij droeg donkere kleren en zijn lach en zijn roep waren de luidste van het dorp. Hij had een bord in zijn hand, afgedekt met een doek. Hij zei: 'We hebben op je gewacht, Yitzhak, eet, vriend, en kom morgen gewoon.'

Ik ging niet.

Issaschar kwam langs met de leraar Hebreeuws. Hij praatte en praatte, vergeefs. Zij vertrokken. Toen kwam er een klein vrouwtje met een bord in haar handen. Ze had groene ogen en een rond gezicht. Ze overhandigde me het bord en legde een ranke hand op mijn schouder. Ik voelde een aangename warmte en ze zei: 'Kom morgen. De kinderen thuis vragen naar je, wij willen je allemaal graag zien, thuis.'

Ik ging naar hen toe. Drie kinderen waren er, een ervan een baby. Ik hield van het gehuil van baby's, ik vond het fijn om een baby in de armen van een moeder te zien, ook al keerde mijn maag om. Misschien omdat ik een moeder zag, een vader, prachtige kinderen, die samen aan tafel zaten voor een eerste gang, een tweede gang, een zoet dessert. Een vader die de moeder kuste, haar een kneepje in haar billen gaf; zij bloosde en giechelde en begon meteen de vuile borden op te stapelen om die in de gootsteen te zetten, en wat in mijn geheugen is blijven hangen zijn die vuile borden van de paasmaaltijd. En ik wist niet wat er zou gebeuren als Hongaarse soldaten dit collectieve dorpje zouden binnenvallen en zeggen: 'Een uur, dan staat iedereen buiten.' Mijn hart begon wild te kloppen en ik fluisterde: 'Sh, sh. Kalmeer. In dit dorpje wordt geen enkel Joods gezin uit huis gejaagd.' Feit: aan de kast hing een groot

geweer, erin lag een grote hoeveel kogels.

Ik at bij dat gezin en bleef hongerig. Ik durfde niet zo veel eten te vragen als ik echt wilde. Het hoofd van het huishouden nam drie sneetjes brood, zou ik, een gast, er dan zes nemen?

De gezinnen in dat dorp deden hun best om ons op te vangen en een warm thuis te bieden, maar misschien deden ze niet genoeg hun best. Waarom voelden we ons anders zo beschaamd om wat we hadden doorgemaakt? Die gezinnen begrepen niets van wat wij nodig hadden of waarom we vertrokken. En misschien wilden ze ook niet erkennen dat we te veel problemen met ons meezeulden. En misschien waren wij het gefluister over onze problemen beu, voelden we ons slecht omdat we eten van hen stalen en daar niet mee konden ophouden.

Dov vertrok als eerste. Ik besloot te vertrekken toen hij al weg was. Ik zei niemand iets. Op een dag pakte ik een plunjebaal en ging naar Nachlat Yitzhak, ook al had ik een vriendin, Bracha; ze was twee jaar ouder dan ik. Toen ik het dorp verliet, vertrok Bracha ook. Zij wilde een miljonair trouwen, dus we gingen uit elkaar.

Dov

De woorden ‘een Jood die het land bewerkt’ deden mijn hart goed. De woorden ‘een Jood met een tractor en een ploeg’ gaven me de hoop dat wij misschien toch een natie in ons eigen land zouden zijn, een klein en ingewikkeld land misschien, met het probleem van de doden in onze oren, maar een natie desalniettemin. Ik had diep respect voor mensen die een binding met het land hadden. Zij deden me denken aan de gojiem in ons dorp in Hongarije, en ik hield van het boerenbestaan. Als ze me eieren van de boerderij voorzetten, zelfgemaakte kaas en brood van de tarwe die zij zelf van de velden hadden geoogst, dan kreeg ik kippenvel. Ik wilde zo’n brood opheffen, hoog in de lucht, en hardop zeggen: ‘Dit is brood dat Joden zelf hebben gemaakt. Joden ploegden het land, Joden zaaiden en oogstten met een combine, Joden vulden zakken met meel en gerst en stapelden schuren vol met hooi.’

Ik besloot op een tractor te gaan rijden.

Op de kleine mosjav waarheen ik vanuit dat collectieve dorpje was gevlucht leefden zeven gezinnen en er was een tractor, een die op rupsbanden voortkroop. De boeren namen mij aan als tractorbestuurder voor iedereen. Ik had een vast werkrooster. Ik ploegde, zaaide, oogstte op volgorde. Ik verdiende tien sterling per maand en was miljonair. Ik had zo veel eten als ik wilde, een kamer voor mezelf, en ik was gelukkig. Ik kreeg een speciaal certificaat op die mosjav, voor tractorbestuurder en soldaat. Overdag reed ik op de tractor,

's avonds hield ik de wacht. Ik had een geweer en droeg de verantwoordelijkheid voor een wachtpost en andere Joden. Ik herinner me dat mijn baard in die tijd sneller begon te groeien en dat ik zelfs vijf centimeter langer werd.

Ik lunchte bij gezinnen volgens een schema. Bij iedere maaltijd schepten ze me vier keer op. Ik wachtte geduldig op de volgende portie en hield met iedereen oogcontact. Schepten ze me drie keer op, of zelfs twee keer, dan gaf dat niet. Waarom? Op mijn kamer had ik voedsel dat ik zelf had gekocht: ingeblikt eten, worstjes, koekjes, wafels, fruit, groenten, snoep; ik at minstens vijf broodjes voor de zon op was. Ik kocht hele voorraden in, kocht zelfs een motorfiets. Met die motor reed ik over de smalle weggetjes en ik was gelukkig.

Ik maakte nieuwe vrienden op die kleine mosjav. Ze waren jong, van mijn leeftijd, en geboren in het land. 's Avonds zaten we op de stam van een gevelde eucalyptus en vertelden zij verhalen. Ik vond het fijn om naar die verhalen te luisteren en we lachten veel. Ik vertelde geen verhalen en zij stelden ook geen vragen.

Ik herinner me dat ik degenen die in dat land geboren waren benijdde. Ze droegen een groot horloge om de pols, met een brede band en een leren kap, die bovenaan dichtging. Met een tikkend geluid openden ze die kap, keken hoe laat het was, en – *klak* – deden hem weer dicht; ik hield van dat *tik-tak*-geluid, het was het geluid van stoere kerels. Ik benijdde hun lef, zij durfden dingen te doen.

Op een dag ging ik met een van hen, Shalom heette hij, naar Tiberias. Hij had een rode kaffiya om zijn nek gewikkeld en hij droeg een brede riem met een embleem op de gesp. De berm leek een tapijt van groen gras en rode anemonen. Het meer van Galilea was een beetje kalm en een beetje ruw, met kleine schuimkoppen op de golven.

Halverwege de afdaling naar Tiberias stond een commandowagen. Shalom minderde vaart. Het voertuig was Brits en leeg. Shalom zei: 'Het lijkt erop dat die panne heeft.' We stapten af

om een kijkje te nemen. Hij opende de motorkap en begon met kabels te rommelen.

‘Laten we hem stelen, huh?’

Ik slikte, hield mijn handen achter mijn rug, zei: ‘Weet je dat zeker?’

Hij lachte en zei: ‘Mazzel dat wij hier het eerst waren; zo meteen reizen we in stijl. Wil jij?’

Ik wist niet wat ik moest zeggen.

Hij klom achter het stuur, koppelde een paar kabels onder het dashboard aan elkaar en slaagde erin de motor aan de praat te krijgen. Wauw! Ik kroop naast hem en we hobbelden de weg af, de velden in. Shalom gaf gas, hield zijn voet op het pedaal en de commandowagen stuurde hotsend en botsend door de kuilen in het grasland. Ik hield me stevig vast en zweette peentjes. Ik had niet de puf om misselijk te zijn. Ik keek achterom. Zag een commandowagen met twee Britse soldaten, die ons achterna joeg.

Ik schreeuwde: ‘Stop, stop, ze zitten achter ons aan!’

Shalom trapte op de rem. We vlogen bijna uit onze stoel. We sprongen uit de commandowagen en zetten het op een lopen, dwars door het veld. De Britse militairen stopten ook, sprongen uit hun voertuig en zetten de achtervolging in. Ik dacht aan de keer dat ik met een brood in mijn hand door de velden vluchtte, achternagezeten door twintig gevangenen. Ik wist dat die Britse soldaten me nooit te pakken zouden krijgen. De afstand tussen mij en Shalom werd groter; Shalom wenkte naar rechts en rende een andere kant op. De soldaten staakten hun achtervolging. Ik zag hen teruggaan en ieder in een commandowagen stappen. Wij liepen met een grote omtrekkende beweging terug naar de tractor.

Shalom zei: ‘Dov, jij kunt rennen, zeg! Waar heb je dat geleerd?’

Ik zweeg. Maar mijn hart zwol van trots.

Drie maanden verstreken, toen kreeg ik een ongeluk.

Het Britse mandaat liep af zonder dat ik de pijn van een

stokslag had gevoeld. De Britten verlieten overhaast het land. Hun paarden lieten ze achter bij het politiebureau in Tiberias. De jongelingen van de mosjav reisden meteen af om die paarden op te halen. Ze nodigden me uit om mee te gaan en het gevoel een eigen land te hebben bezorgde me een uitgelaten en opgewonden gevoel.

We arriveerden bij het bureau, zagen geen mens, alleen paarden. Ze stonden op een rij, een lange rij, alsof ze wachtten tot wij ze mee naar huis zouden nemen. De druk in mijn ingewanden werd zo sterk dat ik er haast diarree van kreeg. Ik koos een uitzonderlijk mooi wit paard. Het had een lange staart en een gladde vacht. Ik steeg op en galoppeerde zonder zadel terug naar de mosjav. Ik wilde zingen, hardop, roepen: 'Kijk dan, ik heb een paard, ik heb een paard!' Maar ik geneerde me te veel om dat te doen in het bijzijn van de jonge kerels die naast me reden en bleef stijf rechtop zitten, als een man, lang en stoer, en kwam zo bij de mosjav aan.

Vlak bij een van de stallen hield ik in om het paard te laten drinken; ik bracht het een vracht hooi. Teder streelde ik het dier, fluisterde: 'Wij worden vrienden, mijn paard,' en ik dacht aan de paarden van de gojiem en de draverijen in mijn dorp in Hongarije. Opgewekt zei ik: 'Ah, eindelijk keert het leven zich ten goede. Ik hou van Israël.'

Inmiddels was het water op rantsoen vanwege een gevecht. Ik was vuil en zweterig. Ik besloot met mijn paard naar het collectieve dorp te rijden, om me te wassen in het gebouw waar ik had gewoond. Ik wilde mijn paard aan mijn vrienden in dat dorp laten zien, vooral aan Yitzhak. Ik sprong op het paard, klakte met mijn tong, sloeg mijn armen om zijn nek en we galoppeerden de weg af.

Bij de ingang van het dorp stond een watertoren. Het paard zag twee wegen. Het wist niet welke van de twee het nemen moest. Misschien verwachtte het een aanwijzing van mij. In alle opwindung vergat ik die aanwijzing te geven. Toen, vlak voordat het bij de watertoren was, zwenkte het plotseling

naar rechts en vloog ik van zijn rug en landde op mijn hoofd.

Het einde van de Britse heerschappij – en ik liep een hoofdwond op. Ik verloor het bewustzijn, precies zoals dat gebeurde bij het einde van het naziregime.

De leden van het collectief droegen me op hun rug naar het ziekenzaaltje. Ze legden me op een brits en riepen een arts. Ik bleef drie, vier uur bewusteloos. Toen ik bijkwam, kon ik me niets meer herinneren. Het duurde een dag voordat ik me dat paard weer voor de geest kon halen. Ik wilde het bed uit om het te gaan zoeken. De arts weigerde me te laten opstaan omdat ik een hersenschudding had.

Ik zei tegen de arts: ‘Maar ik heb een wit paard. Waar is mijn paard?’

De arts zei: ‘Je moet rusten.’

Toen zei een vriend uit onze groep: ‘Je broer Yitzhak vroeg me je te zeggen dat er schoten zijn gelost vanuit de richting van het Arabische dorpje M’rar. Jouw paard schrok en is de velden in gevlucht.’

Ik kwam meteen overeind. Ik had een gevoel alsof mijn brein in een watervat dobberde. Ik riep: ‘En jullie zijn er niet achteraan gegaan?’

Het speet die vriend. ‘Daar was geen tijd meer voor, Dov. Yitzhak zei dat ze het paard in de richting van M’rar zagen galopperen.’

Ik lag drie dagen in bed als gevolg van die hersenschudding. Mijn hart schrijnde om het verlies van dat witte paard. Dat ik doodgeschoten had kunnen worden, kwam niet in me op.

Yithak

Ik ging op zoek naar werk in Nachlat Yitzhak.

Ik herinner me een winterse dag in de herfst. Ik stapte in gele bladeren die dood op de grond lagen en me deden denken aan de modder in de kampen. Ik droeg een dun gevechtstenuue en stond bibberend voor een etalage. Ik wilde mijn gezicht en warrige haardos een beetje fatsoeneren. In de etalage lagen flanellen hemden, broeken met omgeslagen pijpen en drie truien. Aan de muur hing een bruine met wol gevoerde jas, een jas in mijn maat. Ik ging de winkel binnen en stak een hand uit naar die jas. Mijn hand bleef halverwege in het luchtledige hangen om de kreet in mijn hoofd: 'Idioot, je hebt helemaal geen geld en je hebt geen gevoerde bruine jas nodig om in leven te blijven.' Een man met een forse pens kwam naar me toe. Ik zei: 'Pardon, meneer, maar weet u ook of hier in de buurt koeienstallen zijn?' Hij liep naar de deur, wees naar een grote cipres en zei: 'Naast die cipres vind je een stal.'

Ik rechte mijn rug en ging naar die stal. Een andere man met een pens en een smal voorhoofd nam me nieuwsgierig op. Hij vroeg: 'Zoek je iets, jongeman?' Hij had het accent van een Duitse Jood.

Ik zag dat zijn stal schoon en netjes was en het speelt me dat ik geen fatsoenlijke jas aanhad. 'Ik zoek werk, werk met koeien.'

Hij vroeg: 'Kun jij melken?'

Ik zei in het Duits: 'Ik kan heel goed melken. Ik molk de koeien van mijn vader in onze stal in Hongarije, en ik heb

hier ook gemolken. Ik melk graag en op een dag heb ik een groot melkveebedrijf.’

Hij glimlachte naar me. Een goed teken. Hij wreef met zijn ene laars tegen de andere, schraapte er wat modder af en zei: ‘Kun je morgen beginnen?’

Ik zei: ‘Vandaag. Ik heb geen slaapplek.’

Ik molk koeien, ruimde rommel op, bracht volle melkemers met paard-en-wagen naar de Tara Melkfabriek in Tel Aviv. Ik sliep in een klein vertrek naast het woonhuis van de nette boer, Joseph Stein, en ik genoot van mijn werk in Nachlat Yitzhak. Het was een enorme opluchting dat ik me geen zorgen meer hoefde te maken over eten en een bed. Ik had zo veel eten als ik wilde. Maar ’s avonds, als de zon onderging en ik naar mijn opgeruimde kamer ging, prikkelde de geur van Auschwitz in mijn neus, soms in mijn keel. Ik was al gewend aan dat uur waarin de zoete brandgeur niet verdween voordat ik een fles wijn of wodka had leeggegoten in mijn hart, dat beefde, iedere keer als Auschwitz mijn gedachten binnensloop.

Mina, de vrouw van boer Joseph, nodigde me uit om bij hen te lunchen. Ze was een kleine vrouw, bijna kaal, en met een nagelloze duim met een wrat. Ze had altijd een snee brood bij de hand. Soms sprak ze een paar woorden, meestal was ze stil. Ze schepte een lepel aardappelpuree met een kippenpoot op mijn bord en hield me in het oog, tot ik dat met een stuk brood had schoongeveegd. Altijd als ik bij haar wegging, had ik iets in mijn zak: noten, een sinaasappel of koekjes, gemaakt uit deeg waar ze met een glas rondjes uit had gestoken. Soms zei ze: ‘Er is nog maar een brood, neem wat mee voor later,’ en dan gaf ze me een snee. Ik wilde dat niet aannemen, ik verdiende geld. Ik kon me na een dag werken in een stoel laten vallen, mijn schoenen uitdoen, mijn riem losmaken, een glas of twee drinken en tot rust komen. Wilde ik een goede jas, dan had ik een goede jas. Wilde ik noten knabbelen, dan deed ik dat. Had ik zin in cake met een suikerlaag, dan at ik die. Wilde ik

een meisje, dan had ik er een. Ik voelde me goed in Nachlat Yitzhak, maar vrede voelde ik niet. Altijd proefde ik de geur van Auschwitz, rook ik die; soms klonken er kwaadaardige stemmen in mijn oren.

Op een dag arriveerden er twee jonge mannen van Hagana, een Joodse paramilitaire organisatie in het Britse Mandaatgebied Palestina, in een vrachtwagen.

Het regende en ik was net klaar met melken. Lange, jonge mannen waren het; een met een zware stem, de ander met een ringbaardje. Ze zeiden tegen me: 'Yitzhak, wij hebben je nodig bij Hagana,' en ik wilde huilen. Deze lange kerels waren speciaal voor mij naar Nachlat Yitzhak gereisd! *Aah...*

Ik was geroerd en zei: 'Geef me een paar minuten, dan maak ik me klaar,' alsof het de gewoonste zaak van de wereld was dat jonge kerels van Hagana me kwamen opzoeken.

Ik liep naar mijn kamer, verzamelde mijn kleren, nam afscheid van de boer en zijn vrouw en ging met hen mee. Met drie boterhammen op zak, verpakt in een servet. Een met worst, een met jam, een met margarine en zout, plus drie sneden brood zonder iets erop.

Ik zat in de cabine van de vrachtwagen, tussen de twee jonge kerels, hun sterke spieren tegen mijn schouders gedrukt. We draaiden de weg op; de ruitenwissers van de vrachtwagen waren niet bestand tegen de hevige regenval. De chauffeur – de knaap met de diepe stem – zei: 'Oy, ik zie geen hand voor ogen. Ik moet hier links,' en trok aan een kleine hendel. Ik zag dat hij controleerde of de pijlvormige richtingaanwijzer uitklapte.

We naderden een gebouw zonder vensters, aan de rechterkant. Het hoofd van de jonge man met het ringbaardje rolde opzij en bleef op mijn schouder liggen. Hij drukte ook zijn knie tegen mijn dij; ik zat aan weerszijden klem en dat pand aan de rechterkant begon me op de zenuwen te werken. Ik dacht: misschien is dat een klein crematorium, misschien leveren deze twee, die ik helemaal niet ken, me uit aan de

Gestapo. Ik sloeg mezelf tegen mijn voorhoofd: geen schoorsteen, geen rook, wees niet zo'n dwaas, en 'Mmm, mmm' kwam uit mijn mond.

De jonge man achter het stuur zei: 'Gaat het?'

Ik zei: 'Ja, alles in orde,' en schreef in gedachten een foutloze Hebreeuwse zin: Israël is een prachtig land met een boel sterke Joden, en ik brabbelde: 'Mmm, mmm.' Ondertussen waren we aangekomen bij de bioscoop in Ramat Gan en was het opgehouden met regenen.

Tegen de zijgevel stond een vrachtwagen met een huif. Op de stoep stonden vijftien, misschien achttien jonge mannen. De meesten leken ouder dan twintig. Sommigen waren sterk, anderen mager, als ik. Allemaal hadden ze een rugzak of een plunjebaal bij zich, in lakens gewikkelde bundels, en grootmoeders met hoofddoeken of kleine kinderen zag ik niet.

De jonge man met de zware stem zei: 'Chaim, wakker worden. Laat hem er eens uit.'

Ik stapte uit.

Beiden schudden me de hand, zeiden: 'Het ga je goed, kerel,' en gingen ervandoor.

Ik liep op de groep af die bij de vrachtwagen stond. Vroeg: 'Iemand die weet waar ze ons met die vrachtwagen heen brengen?'

Een sterke man met rode wimpers zei: 'Naar Shavei-Tzion, een dorpje in de buurt van Nahariya.'

Ik klom als laatste in de vrachtwagen, bewust. Als ik zou moeten springen, was het belangrijk om als laatste in te stappen, alleen dan kon je op tijd springen.

We gingen op de laadvloer zitten en vertrokken. Ik verloor de weg geen moment uit het oog, mijn blik was aan het asfalt gekleefd. Sommige van die jonge mannen praatten wat, andere schikten hun bagage onder hun hoofd en vielen als een blok in slaap.

We reden een uur, langer misschien, tot er aan de linkerkant een eucalyptusbos opdoemde. Ik weet niet waarom, maar ik

moest onmiddellijk denken aan de bossen naast crematorium IV in Auschwitz-Birkenau, beelden die staken als een mes. Het horrorbos. Moeders en kinderen die onder de bomen zaten alsof ze aan het picknicken waren, wachtend op hun beurt voor de gaskamer vanwege de massa mensen die al voor de deuren stonden, rijen die maar niet korter werden.

Opnieuw werd ik zenuwachtig en ik stortte me op de boterham met worst.

Bij aankomst in Haifa was het eerste wat ik zag een schoorsteen van waaruit rook opsteeg. Ik keek naar de mensen in de vrachtwagen. Zij oogden volkomen onbezorgd, alsof een rokende schoorsteen in het leven van deze mensen de gewoonste zaak van de wereld was. Alleen een jonge vent met een bril en een loopneus zette een groot oog op. Hij staarde gebiologeerd naar die schoorsteen en beet op zijn vingers. Ik probeerde zijn blik te vangen, dacht: drie ogen, dat is veiliger. Hij leek op een lamme die kou had gevat. En die kwaadaardige stank drong mijn brein weer binnen, en de rest, en ik viel aan op de boterham met jam, op de boterham met margarine en zout, en op de drie kale sneden brood. Pas toen we bij de haven kwamen, kalmeerde ik en werd mijn ademhaling weer normaal.

In Shavei-Tzion leerden ze ons schieten: het wapen recht houden, de kolf tegen je schouder, ja, niet bewegen, kijk door de telescoop, niet je oog dichtdoen, precies, beide ogen open, voorzichtig je vinger aan de trekker, langzaam, adem inhouden, adem inhouden, adem inhouden, schiet!

Ik werd bewaker van militaire konvooien. Ja, ja. Ik zat in Auschwitz, ik zat in Buchenwald, ik zat in kamp Zeiss en twee jaar later werd ik geronseld en opgeleid tot gewapend militair van de staat Israël om konvooien te begeleiden van Nahariya naar Haifa en Akko en om Metzuba te bewaken.

Hongerig sjokte ik eindeloze kilometers over Duitse wegen om te sterven, twee jaar later werd ik gevraagd een rugzak

vol voedsel naar dappere kameraden in kibboets Yechiam te brengen. *Aah*.

Als ik mijn geweer drie minuten in handen had, liepen mijn ogen vol. Ik klemde het wapen tegen mijn borst, zei: ‘Oy, oy, oy, mijn mamaleh,’ en dan beefden mijn handen en had mijn hart iets weg van de IDF-band op de paradeplaats, zoals ik dat graag op televisie zag: *pom-pom, pom-pom, prrrromprrrromprrrrompom*. Koperblazers en slagwerk, bekkens van een meter doorsnee, fluiten met kleppen. De band die ons in Haifa welkom had geheten was kinderspel in vergelijking met mijn band. Want ik ben Yitzhak, de zoon van Leah en Israel, ook wel bekend als Strul, en had nooit gedacht dat ik nog eens een geweer in mijn handen zou houden. De Hongaren hadden geweren, de Duitsers hadden geweren, en wat had ik? Wat? En nu, drie jaar later, had ik een staat! *Aah*. Vanwege het aantal treinen en het aantal doden op de wegen van Duitsland verkeerde ik in de stellige overtuiging dat het gedaan was met mijn volk; in het beste geval zouden ze in boeken nog wat over ons kunnen lezen. Nee, nee, want die boeken hadden ze ook verbrand. Misschien dat er op kerkhoven nog iets over ons te leren viel. Nee. Ze hebben de zerken gebruikt om straten mee te plaveien. Ja.

Geen toestemming krijgen om mee te doen met een of andere actie was het ergst. Ik wist dat niemand me zou beschermen als ik mezelf niet beschermde. En ik wist dat ik gedood kon worden. Dat vond ik niet erg; ik was bereid te sterven voor mijn land; dat beschouwde ik als een grote eer.

In Eretz Yisrael was ik het tegenovergestelde van een vernederde Jood. Ik was een trotse Jood, een vrije Jood. Het feit dat ik, Yitzhak, een geweer laadde, een bevel kreeg, en – *hop* – schoot, *aha!* Als iemand me dat in Duitsland had gezegd – neem een geweer, schiet – dan had ik alle nazi’s die mijn volk naar het crematorium sleepten doodgeschoten. Maar ik had geen geweer, geen water, geen brood. Ik was 55484, genaaid in mijn kampkleding, en het was een geluk dat ik niet als stof in de Wisla ben beland.

Als ik met mijn geweer voor de spiegel stond en de spieren en schouders zag die het jasje dat ik droeg vulden, de gezonde kleur op mijn gezicht, als ik mijn stem hoorde – de stem van een man – dan huilden mijn ogen om dat wonder, ja. Wat het meest pijn deed, was dat mijn moeder en mijn vader niet naast me voor die spiegel stonden. Ik had zo graag gewild dat zij en Avrum, grootvader en grootmoeder, al mijn ooms en tantes en neven en nichten voor die spiegel hadden gestaan, wij allemaal, samen kijkend naar dat wonder: ik, Yitzhak, zoon van Israel en Leah, een soldaat in Eretz Yisrael, die aldoor sterker werd.

Als je jong bent, is het niet zo moeilijk om van de ene naar de andere plek te verhuizen.

Ik heb een jaar in dat collectieve dorp doorgebracht en iedere ochtend stond ik op met het besef dat ik leefde. Ik raakte mijn lichaam aan: mijn arm zit waar hij hoort, ik heb twee complete benen, ik heb twee ogen. Het engste was het idee dat ik mijn ogen niet open zou kunnen doen vanwege een infectie of een andere belemmering. Daarna stond ik op. Het eerste wat ik deed was mijn la controleren: het brood ligt er nog. Ik bewaarde altijd een stuk voor de volgende dag.

De overgang naar een private mosjav vond ik een verademing.

's Avonds, als ik naar bed ging, deed ik van opwinding geen oog dicht. Ik had geld op zak, dat was onvoorstelbaar. Ik stak een hand in mijn zak, haalde er een handvol munten uit en rammelde daar mee – *klingel, kling-kling* – tot ik in slaap viel – ik kocht speciaal hiervoor pyjama's met zakken. Soms bouwde ik 's avonds na het werk een toren van muntstukken, zo hoog mogelijk, en dan – *pfrrr* – luisterde ik naar het geluid als de munten op tafel kletterden, over de vloerplanken rolden, *hmmm*. Geluid zo zoet als ijs. Ik had zo veel blikken voedsel op de plank als ik maar wilde. Op het paadje naar mijn kamer stond mijn eigen motorfiets. 's Avonds zat ik bij de sabra's – mijn in Israël geboren vrienden, stuk voor stuk fantastische mensen. Ons lachen was zorgeloos.

Op een dag – ik stond op het punt voor de derde keer te

verhuizen – realiseerde ik me dat er twee jaar verstreken waren. De Onafhankelijkheidsoorlog was voorbij en mijn broer Yitzhak was met een groep kameraden uit zijn bataljon een mosjav gestart in West-Galilea. Yitzhak droomde van een groot melkveebedrijf met een schuur met een hoge kap op het erf en ik vond het moeilijk om ver bij mijn broer vandaan te zijn. Ik kon vijf minuten bij hem vandaan wonen, tien minuten, maar meer niet. Ik wilde zeker weten dat wij, als er zich plotseling een drama zou voordoen – zeg dat we te voet zouden moeten vluchten – elkaar meteen zouden kunnen vinden en samen lopen. Ik besloot te verhuizen naar de mosjav die hij had gesticht en ik was niet blij.

In het begin woonden we in tenten. Er lagen betonnen platen. Daar zetten we die tenten op. Na een maand of wat begonnen de platen te verzakken. We groeven sleuven rondom het beton en vonden kisten, met lichamen. Ik weet niet uit welke periode de lijken stamden, maar het was me wel duidelijk dat de doden me altijd weer opzochten; soms kwamen ze 's nachts, soms midden op de dag en soms lagen ze in kisten onder mijn tent. Twee weken lang had ik last van migraine door die doden, ook nadat we onze tenten ergens anders hadden opgezet. Later trokken we in golfplaten barakken, waar we ons heel aardig redden. We hadden koeien, paarden en een tractor van de Jewish Agency. Ik werkte buiten, op die tractor. Mijn broer Yitzhak werkte op de boerderij en we woonden bij elkaar.

's Ochtends stond ik op voordat mijn broer wakker was, was als eerste in de badkamer, bleef daar zolang ik nodig had, maakte dan mijn bed op en waste wat shirts op de hand. We dronken in de gezamenlijke eetzaal onze eerste koffie, die de jonge vrouwen van de mosjav hadden gezet. Dan maakte ik dikke boterhammen voor mezelf en mijn broer klaar, een grote stapel dikke boterhammen, en wikkelde elke boterham in papier waarop ik met een potlood schreef wat erin zat: kaas of worst of jam. We werkten hard op de mosjav van mijn broer, maar honger leden we niet.

's Avonds douchte ik als eerste, maar voordat ik dat deed, pletten we het ongedierte. Er was veel ongedierte in die blikken doos. We veegden ze op een hoop op de vloer, goten er paraffine over en staken het in brand.

Toen kreeg ik een ongeluk, ik brak een arm. De auto van een van de leden van de mosjav stond met panne op de weg. Hij vroeg me hem aan te zwengelen terwijl hij gas gaf. Ik greep de zwengel met twee handen beet en gaf een ruk zo hard ik kon. Het bot brak op twee plaatsen. Ze brachten me naar het ziekenhuis en ik had een gevoel dat mijn brein vloeibaar was: wat is dat toch met mij en ziekenhuizen en waarom zijn die botten in mijn lijf net lucifers? *Krak*. Gebroken, *krak-krak*. 'Dat moet gegipst,' zei iemand in een witte jas, en ik wilde hem in zijn gezicht slaan, door een muur breken, zo snel mogelijk wegrekken naar een of ander bos waar ik voor altijd zou kunnen blijven.

Ik liet de tractor staan en werd wacht, met een arm in het gips, amper in staat een geweer vast te houden.

Nog weer later kregen we elk een eigen huis en een eigen stuk land. Mijn huis stond vlak bij dat van Yitzhak. We werkten van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat en konden niet rondkomen. We hadden nauwelijks iets te eten en een hoop leden verlieten de mosjav. Mijn broer Yitzhak kon daar goed mee omgaan, misschien omdat hij goed met cijfers was en wist waar hij meevallers moest zoeken. Hij was iedereen altijd vijf stappen voor, wist als eerste waar de kansen lagen.

Mijn broer trouwde ook al vlug. Op een dag kwam Hannah een familielid bezoeken op de mosjav. Yitzhak ontmoette haar en de volgende dag, op sjabbat, zei hij tegen me: 'Ik ga met Hannah trouwen.' Hij had een nacht en een halve dag nodig om tot de slotsom te komen dat hij en Hannah bij elkaar pasten. Ik zei: 'Best.'

Op een dag kwamen er drie officials met een boeventronie bij mijn huis. Ze droegen een duur pak en nette schoenen. Ik zag hen het paadje afkomen en de moed zonk me in de

schoenen. Ik stopte een stuk chocola in mijn mond en liep hun tegemoet, alsof het de gewoonste zaak van de wereld voor me was om boeven op mijn erf te ontvangen. Ze zochten iets op het erf, zeiden niets en gaven me tot slot respijt. Ik begreep dat ze me uit de mosjav wilden gooien omdat ik de Jewish Agency geld schuldig zou zijn. Ik had geen geld om de Agency af te betalen en besloot de mosjav te verlaten.

Mijn broer Yitzhak bleef. Yitzhak had Hannah. Zij waste zijn shirts, kookte, maakte broodjes. Ik kon met een gerust hart vertrekken.

Ik huurde een kamer in Nahariya, op vijftientwintig minuten rijden van de mosjav van mijn broer. Ik leerde een dragline bedienen en groef hoofdzakelijk irrigatiekanalen. Daarna werd ik kraanmachinist, wat ik leuk vond.

Wanneer ik hoorde dat er een nieuwe nederzetting in Eretz Yisraël gesticht zou worden, was ik er als de kippen bij. Ik voelde me thuis op dat soort plekken. Ik huurde een hotelkamer in de buurt van het werk en at in restaurants. Ik zorgde ervoor tussen de middag altijd vier volledige gangen te nemen. Als eerste iets lichts: een taartje, een stukje vis of een salade. De tweede gang: soep. Hoofdgerecht: vlees, een dikke steak of een halve kip en puree, of rijst of pasta. Als vierde gang iets zoets: gestoofd fruit of ijs, of Apfelstrudel met noten, en koffie. Als ik klaar was met mijn werk in zo'n nieuwe nederzetting, ging ik terug naar Nahariya.

Als kraanmachinist meldde ik me vrijwillig om op gevaarlijke plekken te werken, aan de zuidelijke en noordelijke grens bijvoorbeeld. Dan zat ik in de cabine, mijn hoofd zichtbaar, in de wetenschap dat de Syriërs of de Egyptenaren me konden neerschieten. De geweren van die Syriërs en Egyptenaren lieten me onverschillig. De restaurants en de vier gangen met een goed stuk rijstevlaai gaf ik graag op, ik at genoeg. Ik wist dat er een Auschwitz aan de grens zou ontstaan als ik geen versterkingen groef.

Mijn broer Yitzhak zei me dat ik moest trouwen. Hij keek me daarbij indringend aan, zag de kruimels op mijn shirt, zag dat ik 's avonds uitging met een ongesteven boord, hij zag de vlekken die niet weggingen zolang ik de was zelf zou doen. Ik wilde wel trouwen, met Betty, die ik op het schip had ontmoet.

Ondertussen zat ik in het Penguin Café in Nahariya en gingen de jaren voorbij. Betty verdween uit mijn hart, maar er was niemand anders. Een jaar ging voorbij, nog een, en jaren achtereen zat ik 's avonds met vrienden in het Penguin Café en luisterde naar lachen, grappen en verhalen, dronk koud bier of wodka, al naar gelang de stemming of de vrouwen aan tafel. Mijn broer Yitzhak drong aan. Hij zei: 'Luister naar me. Als je na een bepaalde leeftijd niet trouwt, raak je gewend aan het leven alleen en dat leidt tot slechte gewoonten. Je moet trouwen.' Dat is wat hij zei, en ondertussen gingen er opnieuw tien jaar voorbij.

Mijn broer Yitzhak heeft misschien niet begrepen dat gedachten over een gezin me slapeloze nachten bezorgden, dat ik bang was op een ochtend wakker te worden en dat er dan niemand naast me zou liggen omdat ze iedereen misschien naar een of ander bos afgevoerd zouden hebben, of dat mijn kind longontsteking zou krijgen en sterven en dat hij zijn moeder zou aansteken en dat die ook zou sterven, dat een broertje zou sterven en dat ik op een zondagochtend niets en niemand meer zou hebben.

Twintig jaar verstreken voordat ik zover was dat ik wilde trouwen.

Toen ik mijn Shosh tegenkwam, had ik geen enkele intentie om te trouwen. Shosh haalde me over, en Yitzhak drong er sterk op aan. Eindelijk trouwde ik, op de leeftijd van veertig jaar, en toen ik zestig was en rust wilde, had ik dochters op de leeftijd van de Twist en rock-'n-roll en het kabaal dat uit luidsprekers klonk.

Ik trouwde met Shosh om de lach in haar ogen. Om de vrolijkheid die ze bij zich droeg. Maar ook omdat zij zorg

droeg voor het papierwerk en identiteitspapieren, omdat zij dingen regelde op het ministerie van Binnenlandse Zaken, bij het rabbinaat, een trouwzaal, de bloemen, de uitnodigingen, een fotograaf en de kleding – zij regelde alles en zonder dat zou ik nooit zijn getrouwd.

Mijn vrouw Shosh is in 1945 geboren; op het moment dat ik uit de hel kwam, kwam zij ter wereld. Ik ging een nieuw bestaan tegemoet, zij ook. Ik ontmoette haar door een vriendin, een serveerster van het Penguin Café. Ik had nooit gedacht dat ik een Irakese als vrouw zou nemen. Je moet wennen aan Iraki's. Zij nodigden me uit voor de lunch. Ik was er dan rond het middaguur, ze serveerden eten rond de klok van vijf. Tegen die tijd stierf ik van honger.

Het is goed dat ik getrouwd ben. Goed dat ik een gezin heb. Ik weet niet wat ik in mijn eentje van dit bestaan had gemaakt.

Yitzhak

Mijn droom van een melkveebedrijf viel tijdens de Onafhankelijkheidsoorlog bijna in duigen. Door toeval ontkwam ik aan een bijna zekere dood.

Het was voorjaar. Ik had sjabbatsverlof van mijn bataljon. Ik was op weg naar mijn adoptiegezin in het collectieve dorp. Ik had aldoor contact met hen gehouden. Op zondag moest ik me weer melden bij het bataljon. Maar ik kon niet terug. Het was oorlog. De wegen waren afgezet en ik had koorts. Evengoed was ik van plan om terug te gaan. Ik pakte mijn rugzak, maar mijn adoptiemoeder weigerde me te laten gaan. Ik zei: 'Ik moet, ze verwachten me.' Ze wreef haar natte handen droog en zei langzaam: 'Jij gaat niet, Yitzhak. Ik heb de hele ochtend al een slecht voorgevoel, jij blijft hier.' Haar gezicht was rood, in haar mouw stak een zakdoek. Ik ging verder met pakken. Ze stond bij de deur en zei: 'Wacht hier. Nergens heen gaan,' en rende naar de dorpsarts.

Uiteindelijk heb ik naar haar geluisterd.

Het konvooi dat op weg was naar de belegerde kibboets Yechiam liep in een hinderlaag. We telden zevenenveertig doden. Ik had daartussen moeten liggen. Ik was in het dorp gebleven en maakte geen deel uit van dat dodenkonvooi. Ik begon de vrachtwagen die het dorp van voorraden voorzag te begeleiden met mijn geweer. Later werd ik actief soldaat en ik vocht in alle oorlogen die de staat voerde. Toen ik jong was, was ik machinegeweerschutter, en een goede ook; last van nachtmerries of dromen had ik niet. Krijgsende luidsprekers

boezemden me geen angst in. Daarna was ik chauffeur, een harde werker, zolang er maar geen brand in de buurt uitbrak. Ik hoefde maar rook te ruiken en mijn ogen liepen vol of ik kreeg een oorontsteking. Dat is jaren zo geweest.

Ik wist dat ik, als ik na de Onafhankelijkheidsoorlog niet zou trouwen, kapot zou gaan aan alcohol. We leidden een ongeregeld bestaan in de mosjav. Er was niemand die een beetje op ons lette. Ik had geen schone was. Geen geregeld eetpatroon. Ik ging naar Nahariya om te eten. Het geld dat ik op de mosjav verdiende, ging op aan alcohol. Ik hield van cognac, wodka, werd dronken en ging dronkenmanspraat uitslaan. Soms smeed ik met glazen, lag ik maaiend met mijn benen op de grond en schreeuwde en lachte ik als een krankzinnige. Dov dronk ook. Hij hield van whisky, gin, slivovitsj. Maar als Dov dronk, werd hij steeds stiller. Ik maakte een hoop kabaal als ik dronk. Er was een band in het Penguin Café en het Ginati Café. Ik luisterde graag naar die band. Ik plakte bankbiljetten op het voorhoofd van de muzikanten zodat ze maar door bleven spelen. Dat heeft me veel geld gekost. Ik had het gevoel dat zij moesten blijven spelen om de duisternis en de verstikkende stank te bezweren.

Alleen was ik verloren, dat wist ik.

Ik was eenentwintig en wilde een gezin. Het besluit om te trouwen was snel genomen. Op het moment dat ik Hannah zag, wist ik dat zij mijn vrouw zou zijn. Ze was klein en schattig. Hannah wist wat ik had doorgemaakt zonder dat daar woorden voor nodig waren. Wij keken elkaar aan en wisten alles.

Hannah is in Roemenië geboren, in 1932. Toen zij zeven jaar oud was, is ze met haar familie naar Oekraïne gestuurd, naar het getto Vinoj. Haar moeder en drie kinderen. Haar vader bleef achter in een werkkamp. Zij heeft het zwaar gehad in Oekraïne. Ze gingen het getto uit om te bedelen. Vier jaar

lang scharrelden ze op straat hun kostje bij elkaar, waar ze door mensen geslagen werden. Nadien keerde het gezin naar Roemenië terug. Daar werden ze herenigd met de vader. Vijf jaar na de oorlog emigreerden ze naar Israël.

De dag na de bruiloft liet ik Hannah alleen en verdween drie dagen. Ik herinner me niet meer waar ik geweest ben. Ik denk dat ik op onderzoek uit ben geweest, iets wat met de melkveehouderij te maken heeft. Ik vergat Hannah te vertellen dat ik dingen te regelen had. Ik was niet gewend aan een vrouw om me heen. Hannah ging naar onze buurman in de mosjav. Hij tuigde zijn paard, spande het voor de wagen en ging op zoek.

Het heeft een tijd geduurd voordat ik gewend was aan het samenleven met een vrouw. Het duurde heel lang voordat ik eraan gewend was dat er een vrouw op me wachtte als ik 's avonds laat thuis kwam, in een opgeruimd huis waar de geur van goed eten hing. Het duurde een tijd voordat ik eraan gewend was dat er nog een kussen lag, een vrouw naast me. Ik had wodka en cognac nodig om een schone handdoek te verwerken, vrouwenondergoed en lippenstift naast de spiegel in de badkamer.

Na een dag hard werken, vooral na een goede commerciële deal, ging ik met vrienden naar een restaurant en hief het glas op het leven. Het fijnst vond ik het als de eigenaar van het restaurant het orgaanvlees van de koe voor ons bewaarde. Hij bakte dat dan voor ons en wij sloegen glazen wodka achterover, cognac en whisky – *mmmm*. Wat een zaligheid. We brachten veel tijd door in het café van Tuti Levy.

Uiteindelijk heb ik het drinken eraan gegeven. Ik denk vanwege mijn leeftijd en uit plichtsgevoel. Ik had Hannah, er waren drie kinderen. We hadden inmiddels een dak boven ons hoofd, ik verdiende mijn boterham, het was rijk. Ik wilde mijn lever niet verpesten met cognac. Wij kwamen van ver, we wilden het maken en dat is ons gelukt. Het allerbelangrijkste was dat ik erin slaagde een gezin te onderhouden en kinderen groot te brengen.

Mijn zus Sarah kwam naar Israël na de onafhankelijkheidsverklaring.

Ze was tweeënveertig toen ze naar Israël kwam. Ze kwam uit Zweden, nadat ze in Bergen-Belsen had gezeten. Mijn broer was de eerste die iets over Sarah hoorde en wij schreven haar allebei. We vroegen haar naar Israël te komen. Van Avrum hebben we niets gehoord, van mijn moeder hebben we niets gehoord, van mijn vader hebben we aanvankelijk niets gehoord. Later hoorden we wel iets over vader. We hoorden dat hij uit een werkkamp was vrijgelaten – de naam daarvan herinner ik me niet – en dat hij stierf door voedsel. Dat vertelde Zalmanowitz me. Hij vertelde dat een aantal vrijgelaten gevangenen een schaap slachtten en te veel vlees aten. Vader was een van hen, geloof het of niet.

Mijn broer Yitzhak en ik misten Sarah. Als we koffiedronken, zeiden we: ‘Sarah.’ Als we in de woonkamer zaten, zeiden we: ‘Sarah.’ We vertelden elkaar hoe Sarah ons opsloot in onze kamer omdat ze rust in huis wilde, zodat ze haar huiswerk kon doen zonder dat wij haar lastigvielen. Sarah kon goed leren. Ze zat op het Hebreeuwse gymnasium in Ungvár. Zij wist hoe ze zich aan haar boeken en aantekeningen moest zetten. Wij niet. Sarah wilde onderwijzeres worden, of hoofd van een school. Sarah heeft niet lang op dat gymnasium gezeten; ze hebben haar geschorst vanwege de Jodenwetten. Ze bleef thuis en hielp moeder met het wassen en herstellen van kleren van Hongaarse soldaten om eten te kunnen kopen.

Toen we Sarah ontmoetten in de haven van Haifa herkenden we haar nauwelijks. Ze was kleiner en magerder dan we ons herinnerden. Haar hoofd reikte tot onze schouders. Ze had een lang gezicht in de kleur van de muur en droeg een bleke lipstick. Haar haar was heel kort en had een tint die we niet herkenden: een mengeling van zwart en de kleur van rook. Haar oogopslag was niet veranderd: ze had nog altijd die onderzoekende, vaste blik.

Sarah keek ons aan en riep: 'Zijn jullie mijn kleine broertjes?' We hebben veel gehuild.

Vanaf de haven van Haifa heb ik Sarah meegenomen naar de kleine mosjav waar ik op de tractor reed. Ze woonde bij me in, op mijn kamer. Ik praatte niet over mijn kampen, zij niet over de hare. Ik praatte niet over wat ik dagelijks deed, zij niet over wat zij had gedaan. Ik praatte niet over wat ik in die kampen at, zij vertelde me niet wat zij at. Ik zag dat Sarah haar hoofd afwendde als ik een snee brood in mijn zak stak. Ik keek de andere kant uit wanneer Sarah brood verstopte onder een handdoek in de la.

Er waren veel vrijgezellen op die mosjav. Een van die jonge mannen wilde Sarah dolgraag. Hij sprak me aan. Sarah weigerde en verhuisde naar Tel Aviv, waar ze Mordecai ontmoette die met de *Altalena* naar Israël was gekomen. Sarah en Mordecai trouwden en gingen in Be'er Sheva wonen. Het viel hun zwaar om in Be'er Sheva een leven op te bouwen. Vier jaren verstreken, toen vertrokken ze naar Canada en daarvandaan naar de Verenigde Staten van Amerika. We hielden contact en belden met elkaar. Mijn broer Yitzhak en ik zijn nooit naar Amerika gereisd om haar op te zoeken; wij reizen niet. We weten dat we uiteindelijk weer naar huis moeten en je huis verlaat je nooit. Ook niet om Sarah te bezoeken, onze zus. Zelfs niet om een van onze kinderen op te zoeken, die ver weg wonen. Sarah is twee keer in Israël terug geweest. Ik weet niet wat Sarah in de oorlog heeft meegemaakt en zij weet niet wat wij hebben meegemaakt.

Sarah
Queens, New York

Na de oorlog is Yitzhak alleen om zijn kat naar het dorp teruggegaan. Hij zocht zijn kat, die grote kat met zijn zwart-witte vacht. Yitzhak hield heel veel van die kat – heeft hij dat verteld?

Het was de eerste dag van Pesach, 1944, ik was twintig. Vader kwam terug van de synagoge en zei: ‘We moeten pakken, ze sturen de Joden weg uit het dorp.’

Gendarmes joegen ons het huis uit.

Tot die ochtend waren de gendarmes vrienden; wij brachten hun schoon goed dat moeder en ik voor hen hadden gewassen en versted. Sommige van die gendarmes dronken graag een kopje koffie in de keuken, waar ze in het Hongaars met mijn moeder kletsten. Ze ruilden voedsel voor kleding omdat vader geen werk had. De gendarmes keerden ons de rug toe op het pad en ik had in de gaten dat zij een reëel gevaar vormden. Toch fluisterde ik een van hen toe, toen we naar buiten kwamen: ‘Die zak die ik voor je heb genaaid, zit die goed?’ Hij wendde zich af en wees met zijn geweer in de richting van de synagoge, waar ze mij meteen achter een gordijn zetten met het bevel me uit te kleden. Ze onderzochten me, wilden weten of ik juwelen bij me droeg. Ik was twintig en werd gedwongen spiernaakt voor een groep soldaten te verschijnen. Later was het donker buiten; blaffende honden en klagend geloei van koeien in de stal. Mijn broers zeiden tegen de gendarmes: ‘We moeten melken, laat ons gaan, we

komen terug.' De gendarme die het dichtstbij stond, hief zijn geweer en speelde met de haan.

We maakten ons klaar om te gaan slapen.

We verdeelden de gezinnen over de banken in de synagoge, waar we dekens overheen legden. De gendarmes zeiden dat we de hele nacht moppen moesten vertellen, ze wilden dat wij hen vermaakten zodat zij wakker zouden blijven. Om beurten vertelden we moppen. Als een Jood zich in een mop verslikte, stond er een ander klaar om een andere grap te vertellen.

Na twee dagen in de synagoge brachten ze ons met vrachtwagens naar Perechyn, een stadje niet ver van ons dorp.

De dorpingen begeleidden ons tot in de vrachtwagens en mijn hart brak. Vader en moeder kwamen na hun bruiloft naar Tur'i Remety. Ik was geboren in dat dorp, al mijn broers waren daar geboren. Wij hadden schoolvriendjes in dat dorp, vader had relaties onder de gojiem, maar geen van de dorpingen stak een vinger uit, geen van hen nam het voor ons op. Sommigen wuifden ons gedag, ik negeerde dat. Ik wilde schreeuwen: 'Vinden jullie dit een leuk spelletje, huh? Een Jodenspelletje met prijzen die je mee naar huis kunt nemen?' Ik wist niet dat zij onze huizen, koeien en stallen zouden inpikken. Ik keek naar de hemel en zwoer: 'Ik, Sarah, kom nooit meer naar dit dorp terug.'

In Perechyn zetten ze ons op de trein naar Ungvár. Ze brachten ons naar een steenfabriek, die van ene Moskowitz was. Een enorme groeve, als een put in de aarde. Treinen reden af en aan, brachten meer en meer Joden. Duizenden Joden waren daar, mannen en vrouwen, kinderen, grootmoeders en grootvaders, allemaal met een gele lap op hun kleren en een bundel op hun rug. We kropen dicht op elkaar in die groeve, vanwege de regen. Er was geen dak om onder te schuilen. We liepen door de modder, zaten in de modder, sliepen op planken en dekens in de modder. Het was er koud en het stonk naar menselijke uitwerpselen. Ze gaven ons een maaltijd per dag en dat is hoe ze ons begonnen te verdoven. We

kregen aardappelsoep, meer niet, klaargemaakt door Joodse vrouwen die zich vrijwillig hadden gemeld. Ik heb dat ook gedaan. Mensen stonden uren in de rij voor eten en er werd geschreeuwd en geduwd, de spanning liep hoog op en aan het einde had iedereen nog steeds honger.

Op een ochtend ging ik aardappels schillen. Ik zag een opa met een witte baard een bord met modder vullen en dat met een theelepel opeten. De vrouw die naast hem stond, schreeuwde: 'Grootvader, grootvader, spuug uit die modder, spuug uit!' Hij lachte en de modder glibberde uit zijn mondhoeken en liep in zijn baard. Hij veegde zijn mond af met zijn hand, veegde die weer af aan zijn jas. De vrouw begon te huilen. Twee mannen grepen het opaatje bij zijn armen. Ze legden hem op een plank en dekten hem toe met een deken. Zinloos. Hij stak een magere hand onder de deken, schepte een handvol modder en stak dat in zijn mond. In de ochtend brachten ze hem in een deken gewikkeld naar de vrachtwagen.

De Hongaarse gendarmes zochten naar geld en juwelen.

Ze sleurden Joden naar een van de hoeken van de groeve, in het bijzonder de Joden van wie ze dachten dat ze rijk waren. Daar, in die hoek, sloegen zij hen met stokken, riepen: 'Waar is het goud, waar zijn de juwelen?' Soms zetten ze een heel gezin op een rij en gaven de vader ervan langs met elektrische schokken; het gekrijs van de kinderen bezorgde ons rillingen. Op den duur wenden we eraan. De vrouwen werden naar een andere hoek gebracht, naar een deken die aan een touw gespannen was. Gendarmes of goj-vrouwen zochten in de vagina van die Joodse vrouwen naar goud en juwelen. Een vrouw hield niet op met bloeden nadat zij hun hand in haar lichaam hadden gestoken. Ik zag dat ze een grote kom tussen haar benen stopten, het duurde drie uur voordat ze dood was.

Wij bleven achter zonder onze vader: de gendarmes namen de mannen meteen mee. Ze laadden hen in wagons van treinen die permanent klaarstonden op het spoor dat langs de groeve

liep. Ze beweerden dat de mannen communisten waren, een gevaar voor de regering. Ik stal soep van wat ik kookte en bracht dat 's avonds naar de wagon van vader.

Op een dag kreeg ik hoge koorts en moest ik hevig hoesten. Ik rilde en kreeg het onder de natte dekens niet warm. Ik hoorde een bebaarde religieuze man naast me zeggen: 'Als we op een dag een bruiloft, een begrafenis en een besnijdenis in de groeve hebben, dan laten de Hongaren de Joden gaan.' Twee dagen nadat ik dat hoorde, gebeurde dat. Een rebbe trouwde een jong stel in die groeve. Dezelfde rebbe besneed een jongetje van acht dagen oud en er was ook een begrafenis, zoals elke dag, maar vrijgelaten werden we niet.

Vlak voordat we uit Ungvár vertrokken, zakte mijn koorts en keerde vader terug. Ze vertelden ons dat we naar werkkampen in het oosten gestuurd zouden worden. We waren blij dat we uit de stinkende modder weg konden. Een man met een groot lichaam en lange armen bleef maar roepen: 'Waar zijn jullie zo blij om, Joden? Ween, ween! De soldaten voeren jullie weg om als vliegen te sterven. Ween, ween! Jullie lot is bezegeld, jullie tijd is voorbij.'

Mensen vielen tegen hem uit: 'Hou je kop, idioot! Je maakt de kinderen bang.'

De man schreeuwde nog harder: 'Kinderen, ween, moeder, ween, jij ook, vader, grootmoeder, waarom zijn jullie zo stil, noe? Ween!'

Een Hongaarse soldaat sleurde de man achter de trein. Er klonk een schot en de kinderen kalmeerden.

In de wagon was het donker en vol. Een kind dat niet werd opgetild en vastgehouden, stikte. Kinderen krijsten, baby's huilden, mensen riepen naar God en ik zette me schrap bij een kier in de deur en gluurde naar buiten. Op een naastgelegen spoor reed een passagierstrein voorbij. De reizigers zaten op bankjes. De reizigers keken naar ons, ik zag hen kruisjes slaan.

Wij wisten niet waar we heen gingen. We wisten niet of het uren of dagen zou gaan duren. We hadden alleen het beetje

brood dat we voor de reis hadden weggestopt in de bundels die we bij ons hadden. Dat brood hadden we van venters, in ruil voor spullen die we van huis hadden meegenomen. Er stonden twee emmers in de wagon; de ene was gevuld met water, de andere was leeg. Daar moesten we onze behoeften in doen. Het water in die ene emmer was binnen een uur op. Het was verstikkend warm. Mensen smeekten om water. Het kind sabbelde en huilde; sabbelde harder, viel eindelijk in slaap. Een druppel bloed trok een smal rood spoortje over zijn kin.

We moesten onze behoefte op dat emmertje doen, onder het oog van de rest. Ik hield het op tot dat niet langer ging. Ik trok mijn onderbroek omlaag, spreidde mijn benen, staand boven de emmer, en hield mijn jurk opzij. De emmer was al bijna vol. Ik deed mijn best om niet met de uitwerpselen van anderen in aanraking te komen. Mijn maag speelde op, ik wilde overgeven. Ik trok een reep van mijn jurk om me wat schoon te poetsen. Vrouwen die ongesteld waren, trokken repen van lakens en propten die in hun onderbroek. Na een paar uur stroomde de stinkende emmer over. De stank was walgelijk. Een lange man met een snor bood aan de emmer te legen bij een nauwe opening, tegen het dak. Die opening was afgesloten met prikkeldraad. Hij stond op een koffer en probeerde de emmer leeg te gieten zonder verstrikt te raken in dat prikkeldraad. De rijwind blies de inhoud terug, midden in zijn gezicht. Kleine zwarte stukjes kleefden als modder in zijn snor. Hij liet de emmer niet los voordat hij hem had leeggegoten. Daarna pakte hij een zakdoek en veegde zijn gezicht schoon. Ik sloeg een hand voor mijn mond, duwde zo hard ik kon, bad God me te helpen om het binnen te houden.

Na twee dagen in die wagon stierf een jongeman van twintig, die ik kende uit mijn dorp, vlak naast me. Hij stierf heel stil. Hij was in Ungvár al ziek geweest. Zijn moeder had erop gestaan dat hij meeging. We rolden hem in een hoek en dekten hem toe met een deken. Zijn moeder zat naast hem, trok aan haar hoofddoek, trok haren uit haar hoofd.

Het was avond toen we in Auschwitz aankwamen.

De deur klapte open. Soldaten schreeuwden: 'Iedereen eruit, snel, iedereen eruit!' Ik kon amper lopen. Alles deed pijn: mijn rug, mijn benen, mijn nek.

Licht, fel als dat van een projector, brandde in mijn ogen. Achter die lichtbaan lag duisternis, alsof de wereld eindigde in Auschwitz. Ik hoorde bevelen, versterkt door een luidspreker. Ik zag zwarte en groene uniformen en laarzen en een riem met een revolver en heel veel stijve petten. Sommige soldaten hadden een geweer over de schouder. Bijna allemaal hadden ze stokken, als de stokken van ouden van dagen. Naast de soldaten stonden grote honden. Even terzijde stonden mensen in gestreepte pyjama's en met gestreepte petten. Er hing een zoete geur van verbrand vlees in de lucht, als van een barbecue voor honderdduizend mensen.

De soldaten zwaaiden met hun stokken, riepen: 'Snel, snel. Eigendommen achterlaten in de trein.'

Mensen in de wagons waren verblind door het felle licht; ze probeerden zich wel te bewegen, maar hun benen wisten niet meer hoe ze lopen moesten. Ze vielen, krabbelden weer op, hielden zich vast aan elkaars jas en drongen zich naar voren, als de stroming in een kolkende rivier. Mijn hart bonsde, bonsde; een vrouw die tegen mijn schouder duwde, riep: 'Ik raak mijn meisje kwijt, Tibor, mijn meisje, waar is mijn meisje?' Een lange, jonge vrouw was het, een jaar of drieëntwintig, met een bleek, knap gezicht en lang haar, zwart als kool. Haar haar viel als touw op haar schouders, zwaar van zweet. Ze droeg een lange jas, tot op de grond, ingesnoerd rond haar middel. De man naast haar probeerde het meisje vast te grijpen, maar werd teruggeduwd. De vrouw wierp zich in de menigte en slaagde erin de hand van de kleine te grijpen – drie jaar oud was het meisje, misschien. Met de andere hand drukte ze een bundeltje met een baby erin tegen haar borst. Toen zag ik dat de vrouw door een stroom mensen opzij werd geduwd en het kleintje uit het oog verloor. De vrouw riep: 'Mariska, Mariska,

waar ben je! God, ze vertrappen haar.' De vrouw kreeg een klap van een geweerkolf in haar rug, maar merkte dat niet. Ze rekte haar nek, haar ogen rolden bijna uit hun kassen, ze gilde: 'Mariskaaa!' Mariska was verdwenen.

Ik zag dat de Duitsers mannen en vrouwen scheidden. Ik hoorde de Duitsers tegen jonge moeders schreeuwen hun baby's aan grootmoeders en oude mensen te geven. Maar die oudjes konden niets meer. Uitgeput zaten ze op het peron. Sommige van de mannen hadden een doek om hun hoofd gewikkeld omdat hun baard was afgeschoren en zij zich schaamden.

Naast Mariska's moeder stond een soldaat met een geweer. De baby in haar armen jammerde. Het stemmetje was als dat van een stervend kuiken. Ik zag dat die soldaat iets wilde. Hij had de lengte van die moeder. Ze leken even oud. De soldaat zei bars: 'Geef die baby aan een oude vrouw.' De vrouw verroerde zich niet. De soldaat brulde: 'Geef die baby aan een oudere vrouw en sluit je aan bij de jonge vrouwen.' De vrouw klemde de baby nog steviger tegen zich aan en weigerde, aan haar hoofdbewegingen te zien, haar gezicht een en al wanhoop en verdriet. De soldaat stapte op de moeder af, raakte haar bijna aan, klemde toen de kolf van zijn geweer tussen zijn benen, stak zijn handen uit en bulderde: 'Hier met die baby, stomme Jodin! Geef aan mij.' Hun hoofden raakten elkaar bijna. De luidspreker blèrde: 'Mannen apart, vrouwen apart, snel, snel.' De moeder keek hem recht in zijn ogen en fluisterde: 'Nee, nee.' Ze had een krachtige kin. De soldaat liet zijn armen zakken, zette een halve pas achterwaarts, opende zijn mond, sloot hem weer, maakte een flauwe beweging met zijn hoofd, alsof hij zeggen wilde: 'Wat jij wilt,' en liep weg. De moeder en haar baby werden naar de rij met ouden van dagen geduwd. Twee andere meisjes, een van een jaar of zeven, de andere van een jaar of vijf, liepen hand in hand, zonder moeder. Ze droegen witte bontmutsen, als van een poerimkostuum. De oudere droeg een tas over haar schouder en had

een geborduurd jasje aan, de kleine had ook een geborduurd jasje, maar geen tas. Drie jongetjes werden richting de oudjes geduwd. Een droeg een wollen muts en een jas met een mok aan een knoop gebonden. De twee anderen droegen jassen met glimmende knopen, alsof ze bar mitswa deden. Iedereen had een gele lap op zijn jas.

Moeder en ik stonden naast elkaar.

En toen haalden de Duitsers mama en mij uit elkaar. Ik weet dat zij mijn moeder rechtstreeks naar het crematorium hebben gebracht. Ze dachten dat zij een grootmoeder was. Mijn moeder was nog jong, tweeënveertig. Ze had zwart haar. Een glad gezicht, mijn moeder was een sterke vrouw. Ze was gewend aan zwaar werk. Toch haalden ze haar bij me weg, alsof zij een grootmoeder was die meteen moest sterven. Ik zag haar wegglopen met de oude vrouwen in de richting van het crematorium, vijf minuten lopen van het perron, op de plek waar een ambulance van het Rode Kruis stond. Haar rug was recht, haar hoofd fier geheven. Haar armen zwaaiden langs haar lichaam. Ze liep alsof het einde van de wereld daar op haar wachtte.

De Duitsers zochten vakmensen.

Ik zei dat ik naaister was. Ik wist hoe ik een naaimachine moest bedienen, ik had mama geholpen met kleren verstellen. Ze zetten me in een rij met andere jonge vrouwen. Sommigen droegen een sjaal, anderen hadden een hoed of een knot op hun hoofd, of twee knotten. Sommige vrouwen droegen een gestippelde of geruite jurk en een jas met een kraag van wol of bont, sommigen droegen een jasje en een jas. Sommigen hadden bundels bij zich, een mok of een fles of een tas. Sommigen droegen schoenen en opgerolde kousen, anderen kousen die waren afgezaakt. Sommige vrouwen droegen lipstick, de meesten niet, en ze keken allemaal bedrukt en ernstig.

Ondertussen brak de ochtend aan. Ik zag een hoge schoorsteen, twee zelfs, en bruine barakken. Rijen en rijen barakken

met smalle vensters bovenin. Toen klonk er vrolijke muziek en ik zag een fotograaf. De fotograaf, een soldaat in uniform met een pet, fotografeerde ons van voren, van de zijkant, van boven, zelfs vanaf het dak van een wagon. De vrouwen naast me keken naar hem met een serieuze uitdrukking op hun gezicht. Een vrouw met een knap gezicht schikte haar haren, veegde een krullende lok naar haar voorhoofd, streek haar jurk glad en poseerde voor de foto. Ik realiseerde me dat de dood in Auschwitz als een bruiloft was: er was een orkest, een fotograaf, er waren mensen, in Auschwitz was alleen geen eten.

We werden een grote loods binnengebracht en ik zag mijn familie niet meer. Er stonden rijen en rijen lange banken. Er waren vrouwen in gestreepte jurken en zwarte schorten. Ze droegen gepoetste laarzen. Hun haar was kort en net, hun buiken gezwollen. Ik hoorde een taal, iets Duits-Slowaaks. Er waren verscheidene soldaten daar. Ze oogden dronken en vrolijk.

We kregen het bevel ons uit te kleden, snel. We verroerden ons niet. De soldaten vielen ons aan, we werden geslagen, vervloekt: 'Koe, dwaas, vuile Jodin, kleeid je uit, snel.'

We kleedden ons uit. We legden onze kleren op een stapeltje op de banken. Ik maakte een teken op de muur en sloeg mijn armen voor mijn lijf. Een wilde haar onderbroek en beha niet uittrekken. Een soldaat met een kras op zijn wang liep naar haar toe en greep haar borst. Hij had een zakmes op zak. Hij stak dat onder haar beha en sneed die kapot. De vrouw viel op de grond en begon te krijsen. De soldaat schreeuwde: 'Uitkleden.' Sommige van de vrouwen die er vlakbij stonden, begonnen te roepen: 'Tzili, Tzili, Tzili.' Een van hen bukte zich en trok haar onderbroek omlaag. Die was bebloed.

Ondertussen bleven de soldaten maar tegen ons schreeuwen: 'Rennen, vlug, vlug.' We kwamen bij de kappers. Zij schoren ons hoofd met scheermessen, lang haar knipten ze af met een enorme schaar, zoals die voor schapen werd gebruikt. De kappers werkten onafgebroken door; ze zweetten, hadden

rappe handen. Sommige vrouwen kwamen met sneden in hun hoofd bij die kappers vandaan. Ze desinfecteerden ons. Soldaten hadden grote kannen in hun handen en bespotten ons met een ontsmettingsmiddel. Ze smeerden een bijtend goedje op ons kaalgeschoren hoofd. Het was alsof mijn hoofd in brand stond. Daarvandaan joegen ze ons naar de douches. Een stroom kokend water werd over ons uitgestort. Toen gaven ze ons een grijs kostuum van grove stof met korte mouwen, een puntige kraag, drie knopen en een riem van touw. Ik voelde me naakt. Ze gaven ons de schoenen die we van huis hadden meegenomen, die naar chloor roken, en toen brachten ze ons naar de barakken. Het orkest speelde nieuwe vrolijke deuntjes. De fotograaf, zonder geweer, fotografeerde zoals hij al die tijd had gedaan; de luidspreker riep iets om, de zoete geur werd sterker.

Ik vroeg een van de vrouwen met de schorten en laarzen: 'En onze kleren dan?'

Zij trok haar neus op, lachte hard en zei: 'Waar heb je kleren voor nodig, jij dwaas. Binnenkort ga je door de schoorsteen,' en ze wees met haar stok in de richting van de rook. Er lag een wrede grijns op haar gezicht.

Mijn knieën knikten. Ik fluisterde: 'Mamaleh,' en struikelde over de benen van de vrouw die voor me liep. Mijn kleding kroop omhoog. De vrouw die achter me liep stapte op mijn buik en sprong opzij. Ik gilte van pijn, trok de jurk omlaag. Een grote vrouw greep mijn arm en sleurde me overeind. Ze liet mijn hand niet los en naderhand liepen we als zussen hand in hand. Wij werden naar Blok A gebracht, barak 20, kamp Birkenau.

We gingen de barak binnen. Een donkerbruin gebouw, opgetrokken uit ruwe planken. Er waren geen ramen zoals thuis. Alleen een serie nauwe openingen bij het plafond. Aan de muur waren stalen ringen bevestigd.

Een oudere gevangene met dunne benen en borsten die op haar middel vielen, zei: 'Die stalen ringen zijn om paarden

aan vast te binden, dit is een paardenstal.'

Ik vroeg: 'Hoeveel paarden?'

Ze zei: 'Tweënvijftig Duitse paarden, of vijfhonderd, zeshonderd, zeventienhonderd Joodse vrouwen, afhankelijk van het seizoen.'

Ik liep naar de lange kachel in het midden van de ruimte en voelde me heel alleen. Ik vroeg: 'Wordt hier 's winters gestookt?'

De gevangene zei: 'Natuurlijk niet. Zie jij hier paarden dan?'

Langs de muren stonden houten stapelbedden, drie hoog, zonder matrassen. Op elk bed lag een dunne deken.

Edit Elifant, een mooie blonde Slovaakse met hoge jukbeenderen en brede schouders, was onze kapo. De Duitsers hadden haar de leiding over het hele blok gegeven. Zij had altijd een stok in haar lange, fijne vingers. Edit stamde uit een familie van pianisten met minstens drie bedienden. Ze droeg een gestreepte jurk met een zwart schort, gemaakt van voeringstof. Om haar mouw zat een rode band met wit borduurwerk en ze had een blauw nummer op haar arm, als een tatoeage.

Edit Elifant had verscheidene hulpjes die Duits spraken; ook die waren mooi, of uitzonderlijk lang. Elk hulpje was verantwoordelijk voor een aantal stapelbedden. Boven Edit stonden de Duitsers. Zij had een eigen kamer, voor aan het blok. Op een dag wierp ik een blik in die kamer. Er hingen gordijnen, er lag een geborduurd kleed op tafel, ik zag fleurige kussens, een met goud gedecoreerde lamp; het leek op de kamer van iemand die rijk is.

Edit Elifant beval ons naast de stapelbedden te gaan staan en verdeelde ons toen in groepjes van vijf. Ze stond boven op de kachel, met haar stok, midden in de barak, en zei luid in het Hongaars: 'Hier gehoorzamen jullie bevelen, doe je dat niet, dan zul je ervan lusten. Waarom zijn jullie hier gekomen?'

Een van de meisjes zei bedremmeld: 'Wat hadden we dan moeten doen? Onszelf voor de trein werpen?'

Edit slaakte een zucht en zei: 'Dat was beter geweest. Dit

kamp heeft maar een uitgang: de schoorsteen.' Ze had een zachte, moederlijke stem.

Ik viel tegen de kachel. Ik greep me vast aan de stenen, zette me schrap en duwde mezelf weer overeind. De meisjes naast me trokken mijn jurk omlaag en zetten me weer in de houding. Even later vielen we als een blok in slaap op onze stapelbedden.

Verscheidene kapo's van nabijgelegen blokken liepen door onze barak, op zoek naar familieleden. Ook zij droegen een gestreepte jurk en een zwart schort. Een kapo vond haar nicht, een lief meisje met lange wimpers en een fijne huid, doorzichtig als glas. Ze lag op het stapelbed naast het mijne. De kapo bracht ons dekens en fluisterde: 'In Birkenau brengen ze vrouwen rechtstreeks van het perron naar het gas. Van het gas brengen ze de doden naar het crematorium, in de oven. Daarom ruik je die geur van verbrand vlees. Daarna verspreiden ze de as in de wind. En buiten het blok kennen we elkaar niet, begrepen?'

Ik begon te rillen. Ik klemde mijn armen om mijn lichaam, voelde me klein, zwak, zielig. De kapo had een breed gezicht en een enorme boezem en had het heel zelfverzekerd gezegd. Maar ik geloofde haar niet en was blij dat ze weg was, maar het rillen hield niet op.

Edit Elifant keek me aan en zei: 'Je kunt een andere plek kiezen, als je wilt. Zoek maar vijf meisjes die samen willen slapen.'

Ik voegde me bij vier meisjes uit Ungvár. Ik kende hen niet, maar we hadden gemeenschappelijke kennissen.

Toen liet Edit ons zien hoe we dekens moesten opvouwen. Om twaalf uur kwamen er gevangenen met een grote ketel, die soep in rode blikken mokken schonken. De soep rook verschrikkelijk en we aten niet.

Edit Elifant schreeuwde: 'Waarom eten jullie niet?'

'We hebben geen lepel,' zeiden we.

Ze schopte tegen de emmer in de hoek en schreeuwde

als een ss-man: ‘Dan eet je zonder lepel, stelletje verwende Hongaren. Eet!’

We dronken de soep uit de kom en aten een stuk brood. Ze stopten bromide in het brood, die de menstruatie tegenhield. De buik zwol op, de cyclus stopte.

Vroeg in de morgen hoorden we geschreeuw.

De kapo riep: ‘Appèl, appèl, opstaan, snel, iedereen naar buiten voor het appèl.’ In de verte rinkelde een bel.

We liepen naar buiten, naar de lege ruimte tussen de twee blokken. Vijfhonderd vrouwen in een dunne jurk, zonder trui, zonder jas. De lucht was vol sterren en het was of er duizend naalden in mijn vlees prikten.

We stonden in rijtjes van vijf naast elkaar. Ik stond vooraan, bij de kleinere meisjes, de langere stonden achteraan. Ik wist dat ik zonder voedsel op een kleuter zou gaan lijken en maakte me erg veel zorgen. De hulpjes van de kapo begonnen ons te tellen. Halverwege ontstond er verwarring en begon het tellen van voren af aan. Het hulpje dat de rijen bij mij in de buurt telde, een uitzonderlijk lange vrouw met het gezicht van een kozak, telde en telde en maakte een fout. Ze vloekte als een marktkoopman en ramde met haar stok op een aantal hoofden – *baf, baf, baf*.

Eindelijk was het tellen gedaan. Maar de aantallen kwamen niet overeen met de lijsten die ze bij zich hadden. Ik hoorde bekvechten, voeten stampen en toen schreeuwde de kapo: ‘Idioten, idioten!’ Ik begreep dat ze doodsbang waren een fout te maken en ze begonnen opnieuw te tellen, alsof ze niets anders met ons voor hadden. Een uur verstreek, twee uren, drie. Er werd tegen ons geschreeuwd: ‘Recht staan, Joodse koeien, recht als een plank.’ De stokken van de hulpjes ranselden hoofden, zonder aanzien des persoons. Ik hoorde huilen, lijden. Ik had een gevoel alsof er een slagersmes in mijn huid werd gezet, alsof ik beetje bij beetje werd ontveld. Het lukte me niet langer om rechtop te blijven staan en ik vreesde de woede van de kozak. Ik zag natte plekken op de grond. Er

hing een doordringende stank van urine.

Plotseling geschreeuw: 'Sport, sport! Iedereen op de knieën, neer, stinkende Hongaren, handen omhoog.'

We zakten door onze knieën. Alle botten in mijn lijf deden pijn. Het lukte me niet om mijn armen boven mijn hoofd te tillen. De kozak beende op me af. Witte vlekjes in haar mondhoeken, een kil vuur in haar ogen. Ze hief haar stok en sloeg me tegen de ellebogen. Ik voelde een stroomstoot in mijn brein. Enkele ogenblikken later klonk het: 'Opstaan.' We stonden op. 'Zitten.' We gingen zitten. 'Opstaan. Zitten. Opstaan.' Ik kwam niet meer overeen. Toen kwam het bevel: 'Rechtop, snel, snel!' Sommige vrouwen in de groep begonnen tegen elkaar te schreeuwen: 'Naar achteren, naar voren.' Een van de meisjes gilte naar mij: 'Noe, opstaan, opstaan, straks komen we hier nooit meer vandaan en dan is dat jouw schuld.'

Ondertussen was de ochtend aangebroken en een helder licht streek over de barakken. Lompe, angstaanjagende vormen, gehuld in een dunne nevel. In de verte klonk het orkest van Auschwitz, marsmuziek, en er arriveerden vrouwelijks SS'ers in grijze uniformen, met een pet op en een rode band om de arm. Op die band stond een hakenkruis in een witte cirkel. Die vrouwelijke SS'ers hieven hun rechterarm en brachten een saluut, zoals we dat op de radio hadden gehoord – Heil Hitler – voordat ze ons opnieuw begonnen te tellen. De SS'er bij mijn rij trok haar mondhoeken naar beneden, alsof ze ergens van walgde, krijste: 'Die rij staat niet recht, niet recht,' en beende naar Edit Elifant.

De kapo zag bleek, sprong op en begon met haar stok op ons in te beuken.

Eindelijk was het appèl klaar en werd ons megedeeld dat alle gevangenen een nummer in de arm getatoeëerd zouden krijgen. Wij kregen geen nummer. Edit Elifant zorgde ervoor dat de tatoeëerders aan ons voorbijgingen. Wij gingen terug naar de barak. Ik viel op mijn stapelbed en sliep binnen een paar tellen.

Een van de meisjes in mijn groepje van vijf was schilder. Zij kon gezichten tekenen. Ze maakte een portret van Edit Elifant en gaf haar dat. Die was er blij mee en gaf haar in ruil een hoofddoek. Later scheurde ze die doormidden en verdween. Ze kwam terug met nog twee hoofddoeken. Ze scheurde ook die in tweeën en kwam met twee nieuwe terug. Gaandeweg regelde ze voor alle meisjes in de barak een hoofddoek. Wij hadden in elk geval een warm hoofd en warme oren.

We hadden in de gaten dat Edit Elifant ons wilde helpen. Soms bracht ze ons stiekem wat eten: aardappelen, brood. Een blokhoofd als een moeder hadden we, zo voelde dat. Zolang er maar geen Duitsers in de buurt waren...

Op een dag brachten ze ons naar de douches.

We liepen de doucheruimte in, kleedden ons uit en kregen zeep. De opzichter van die badgelegenheid, een dikke vrouw met zweren op haar gezicht, schreeuwde: 'Goed wassen, en gebruik zeep voor al die stinkende plekken op je lijf. Ik controleer jullie als je klaar bent.' Ze zwaaide met een dikke vinger en verliet de doucheruimte. Ik dacht: nog zo'n smerige Slovaakse schoonmaakster, en begon te bidden. Ik wist zeker dat ze loog en dat er zo gas uit die douchekoppen zou stromen.

Ik keek naar de vrouwen naast me. Allemaal hadden ze een mager, bleek lichaam met scherpe uitstekende botten; sommigen hadden blauwe plekken, sommigen zweren van het krabben. Zelfs borsten krompen in Auschwitz, alleen de buik zwol op. De vrouwen huilden, schreeuwden, een van hen begon de zeep op te eten. Ze had een lange nek, als die van een ballerina, en lange dunne benen. Ze krijste: 'Jullie krijgen me niet, vuile moffen! Ik sterf alleen.' Iemand probeerde haar de zeep af te nemen. Ze beet in de hand, nam nog een hap en gaf over. Een andere jonge vrouw lag op de grond en begon om zich heen te schoppen. Ze huilde: 'Ik wil niet dood. Ik wil leven, waarom mag ik niet leven?' Wij huilden met haar mee. Naast haar stond een jonge vrouw, net zo lang als ik, met een platte borst en twee donkere tepels. Ze boog zich over de

vrouw die op de vloer lag, drukte een vlakke hand tegen haar voorhoofd en gaf haar een daverende klap in het gezicht. Ik weet niet waar ze de kracht vandaan haalde. De vrouw op de vloer werd stil. Wij werden ook stil. Toen reikte de vrouw met de platte borst haar een hand en hielp haar overeind.

Mijn hoofd begon te tollen, alsof ik in een draaimolen zat. Ik leunde tegen de muur. Deed mijn ogen dicht en zag mijn moeder. Ze wandelde het perron af, de armen zwaaiden langs haar lichaam, ze liep bij me vandaan. Ik wilde haar roepen: 'Mama, wacht op me, wacht!' en toen kwam het water. Heet water. We omhelsden elkaar, huppelden, zeepten onszelf vlug in, hielpen elkaar met de rug, lachten hardop; ik maakte me nog altijd zorgen omdat ik zo klein was.

Na het douchen zag ik dat een man Edit Elifant bezocht. Hij ging haar privévertrek binnen, aan het begin van het blok. Volgens mij was die man Mengele. Hij is verschillende keren geweest. Soms bracht hij Maryanka mee, een klein Pools meisje. Maryanka was beeldschoon; ze had blauwe ogen, een klein neusje, wangen als appeltjes en steil blond haar. Mengele vroeg haar dan op te passen. Ik zag dat Mengele dol op Maryanka was. Zijn ogen stonden zacht en lachten als hij naar haar keek. Ik zag dat Maryanka niet bang voor Mengele was. Ze had de glimlach van een vrouw die weet hoe ze zich staande moet houden. Ze glimlachte met gesloten mond. Haar wimpers knipperden als de fijne vleugels van een vlinder. Ze legde haar ranke vingers op haar buik en streelde die zacht.

Op een dag was Maryanka alleen bij Edit Elifant en maakte Edit vlechten in haar haar. Maryanka zong Poolse liedjes voor Edit. Ze had een ijl stemmetje, als dat van een vogel. Edit luisterde er graag naar. Soms zongen ze het refrein samen. De liederen die wij uit dat voorste kamertje hoorden, maakten ons aan het huilen, tranen drupten op onze jurk. Ik miste mijn familie, mijn grootvader, grootmoeder, ooms, tantes, iedereen. Een van de meisjes in de barak raakte door Maryanka's liedjes haar wimpers en wenkbrauwen kwijt. Nerveus plukte ze

aan haar wenkbrauwen, vooral tijdens vibrato's. Daarna ging ze verder met haar hoofdhaar, dat juist begon te groeien, en ze had al kale plekken op haar bijna kale hoofd. De jonge vrouw die onder mij sliep, had geen ongeschonden plekje op haar borsten meer over vanwege die liedjes. Op een ochtend werden ze beiden afgevoerd bij de Selektion. Dat was na een avond waarop Maryanka onafgebroken had gezongen en gezongen. Blijde liedjes waren dat, eigenlijk.

Edit Elifant redde ons van een gewisse dood.

Zij had zo haar manieren. De Duitsers wilden ons afzonderen en hadden daarvoor de Selektion bedacht. Zij zei tegen Mengele: 'Ik heb een groep oudere vrouwen die kunnen werken. Wat zullen we daarmee doen?' Mengele zei: 'Zet ze aan het werk.' Zij organiseerde kleine, onbeduidende werkzaamheden voor ons: schoonmaken, ketels sjouwen, dat soort dingen. Ik werkte vlug; als ik sterk was, meldde ik me vrijwillig om zware ketels te sjouwen.

Op een dag was er een Selektion waarbij Edit Elifant niets kon uitrichten: een beul van een SS-soldaat met een stok in zijn hand. Wij stonden op een rij naast het blok. Hij stuurde me met een handgebaar naar de oude vrouwen. Ik liep naar hen toe, wist dat mijn laatste uur geslagen had. Ondertussen schreeuwden ze tegen de vrouwen die door de Selektion waren gekomen dat ze zich in rijen van vijf moesten opstellen. Niet ver bij mij vandaan stond een viertal jonge vrouwen. Ik wachtte tot die soldaat zich omdraaide en maakte met een grote sprong dat ik midden tussen dat groepje van vier terecht kwam. Ik stond op mijn tenen, stak mijn borst vooruit, maakte me zo breed ik kon. Ik ging zo recht mogelijk staan, alsof ik groot en sterk was. De groep vrouwen zette zich in beweging. Ik liep met hen mee. Voorlopig was ik van het gas gered.

Een paar dagen verstreken, tot een nieuwe Selektion.

We stonden op een rij, op weg naar het crematorium. Naast

me stonden verscheidene andere meisjes, de magerste van ons blok. Onze kapo liep op ons toe. Ze zei tegen de Duitse soldaten: 'Ik heb vrouwen nodig om soep uit de keuken te halen. Laat me er een paar meenemen.' De Duitsers stemden toe. Ze plukte een aantal vrouwen uit onze groep, ik was er een van. Ze knipte het grijze haar dat op het hoofd van sommige vrouwen was gaan groeien. Ze gaf ons olie om wonden en huiduitslag te behandelen – vrouwen werden soms om een simpele blauwe plek naar het crematorium gestuurd. Ze verplaatste ons van de ene naar de andere plek, verzon steeds weer nieuwe klusjes die gedaan moesten worden om ons uit de buurt van boze ogen te houden. Ze haalde meisjes onder allerlei voorwendselen uit de klauwen van soldaten. Soms redde ze Jodinnen vlak bij het crematorium, waar de ambulance van de dood met zijn rode kruis en vaten met Zyklon B stond. In het bijzijn van de Duitsers schreeuwde ze en gebruikte ze haar stok, maar ik zag een grote droefheid op haar gezicht. Ze had de grote, vochtige ogen van een vrouw die liefheeft. Ze had verpleegster kunnen zijn, een goede arts in een ziekenhuis.

In Birkenau dwongen ze ons om kaarten te sturen naar het dorp waar we vandaan kwamen. Ze dwongen ons te schrijven dat we het goed hadden. We schreven leugens. Talloze leugens. We schreven over goed voedsel. We schreven over barakken met bedden en dekens en lakens. We schreven dat we goed werk hadden, dat er bomen en vogels waren, prachtige tuinen met zoet geurende bloemen. We schreven niet op die ansichtkaarten dat die zoete geur niets met bloemen te maken had.

Sinds Auschwitz mijd ik barbecues. In Amerika wordt veel gebarbecued. Ik blijf er uit de buurt. Ik eet visfilet, gehaktballen, en cholent en veel groenten, en brood. Ik heb altijd een extra brood in de trommel, altijd. Ik heb twee gesneden broden in de vriezer, wil je dat zien?

★★★

New York Stad, 2001

Malka

11:00 uur, koffiepauze in de keuken van Sarah

Sarah lacht met de ondeugende ogen en de lach van een meisje. Dan staat ze op van haar stoel, wast haar handen en zegt: 'Nu even pauze. Tijd voor koffie.'

Ik kijk naar Sarah. Sarah is negenenzeventig, een kleine, slanke vrouw met een rechte rug en sluijk wit haar; haar ogen zijn wijs en haar blik is scherp en indringend. Sarah praat en veegt de tafel af en haar vingers beschrijven grote en kleine cirkels; de cirkels vloeien in elkaar over en soms dwalen die vingers naar de tafelrand en trekt ze aan de zoom van het kleed, keert weer terug naar het midden en veegt opnieuw het met bloemetjes bedrukte tafelzeil schoon, met nieuwe cirkelbewegingen, alsof dat zeil een uitgestrekt kamp is waar alleen cirkels, meer en meer cirkels je in leven houden.

Als Dov in Sarahs keuken was geweest, had hij gezegd: 'Oy, Sarah, Sarah... Wat onze zus niet heeft meegemaakt, en ze was zo klein.' Als Yitzhak in Sarahs keuken was geweest, had hij gezegd: 'Sarah was alleen, en Sarah heeft de ene Selektion na de andere doorstaan en die vervloekte SS-mannen verslagen. Waarom? Omdat ze hersens had, en geluk; een kapo als Edit Elifant is een groot geluk in het leven.' En Dov zou gezegd hebben: 'Jammer dat wij niet zo'n kapo gehad hebben.' En Yitzhak zou gezegd hebben: 'Wij hadden elkaar, Sarah was alleen.'

Sarah

Op een dag kregen we te horen dat we Birkenau zouden verlaten. We wilden niet, we waren ervan overtuigd dat het een val was, met een uitgang in de hemel. Ze vervoerden ons in een veetrein naar Gelsenkirchen in Duitsland. Het was een zonnige dag en de wolken leken op gekreukt katoen. Joegoslavische en Duitse SS'ers reisden met ons mee. Duitse SS'ers waren minder erg dan Joegoslavische SS'ers. De Duitse SS'er kon een meisje slaan en dan weer weggaan. De Joegoslavische SS'er sloeg een meisje tot ze op de grond lag en niet meer bewoog, en dan liet hij zijn hongerige hond op haar los.

In Gelsenkirchen ruimden we puin.

De Amerikanen bombardeerden Duitse fabrieken en wij sjouwden met grote brokken puin en smeten die op een hoop. Onze handen zaten onder de krassen en zweren, onze rug brandde en mijn voeten voelde ik niet meer. Ik was bang dat mijn benen zouden knappen en dat ik tussen de brokstukken zou blijven liggen.

Ik herinner me dat ik met een brok puin in mijn handen liep en viel, soms alleen maar omdat ik een SS'er hoorde langskomen. Soms viel ik zomaar, zonder dat er iemand in de buurt was, en dan zei ik tegen mezelf: 'Sarah, je had niet hoeven vallen.' Soms hoorde ik een schreeuw of de doffe klap van een steen die iemand uit zijn handen liet vallen en ik viel, en als ik dan niet vlug genoeg weer overeind kwam, richtten ze een geweer op me. Dat is waarom ik nog altijd meteen overeind kom. Laten we zeggen dat ik op mijn rug lag, of op

mijn buik, of op mijn zij, dan vouwde ik meteen mijn been onder mijn lijf, plantte mijn vingers op de grond, zette me stevig af en veerde overeind.

Na een paar weken in Gelsenkirchen stuurden ze een aantal gevangenen met een ondergrondse trein naar Essen, ook in Duitsland. Hoeveel meisjes dat waren, weet ik niet meer. Ze stuurden ons naar een kazerne om in een munitiefabriek te werken. We moesten met een speciale machine de sterkte van metaal testen. De Duitsers gebruikten sterk staal om tanks te bouwen. Natuurlijk lieten we ook slechtere metaalplaten door. Ik herinner me dat het was alsof mijn brein tijdens dat werken oploste in honger. Er waren momenten waarop ik door de honger niet meer wist wat ik met dat metaal moest doen. Ik was ergens mee bezig en plotseling was mijn hoofd leeg, alsof alles werd uitgewist. Laten we zeggen dat ik niet wist of ik een stuk stof van de jurk die ik droeg moest afscheuren voor een zakdoek of een hoofddoek of dat ik die jurk beter driekwart kon laten vanwege het vallen en de zweren op mijn knieën. 's Ochtends had ik altijd problemen met brood: moest ik een stuk van het brood dat ik 's ochtends kreeg bewaren voor later, of het allemaal in keer opeten? En zomaar ineens, midden in een gedachte, kwam er een wit waas voor mijn ogen en wist ik niet meer wat de vraag was.

Vrouwen begonnen brood te stelen. Vrouwen vochten om een koolblad. Vrouwen gingen met elkaar op de vuist en beten van zich af om de bodem van de soepketel te kunnen afschrappen. Veel vrouwen werden ziek en stierven. 's Ochtends lagen ze op hun stapelbed, als een stapel vuil goed, voordat de was wordt gedaan. Ik dacht maar aan een ding: hoe zou ik, Sarah, aan mijn eind komen – door een bom, door ziekte, door gas in de douches, of door honger? Ik wist niet wat beter zou zijn. Met een bom was het bijvoorbeeld in een keer voorbij; als een vliegtuig onze fabriek op de korrel neemt, een lading bommen dropt en het betonnen plafond op mijn hoofd valt, dat is goed. Maar wat als een stuk beton mijn been verbrijzelt

en ik kom hier vast te zitten, zonder meteen dood te zijn? Zou iemand me redden? Weinig kans. Ziekte is beter, misschien, een ziekte met een snel verloop: dysenterie of tyfus, longontsteking misschien. Maar wat als zo'n ziekte langzaam gaat en ik half dood ben? In mijn hart vroeg ik om gas. Sterven door het gas, net als moeder. Een paar minuten en het is afgelopen. Maar ik voelde ook weerzin bij gas. Gas hing samen met crematie in een oven, de geur van verbrand vlees, dat is wat Edit Elifant had gezegd, en ik wilde niet eindigen als een kip. Ik was twintig en wilde leven.

Ik had geen vlees op de botten, alleen uitgedroogde huid, dun als het papier van een kladblok. Ik snakke naar brood en water. Dringen in de rij kon ik niet, bij het kleinste duwtje lag ik op de grond. Ik hield me afzijdig, stond naast de rij te wachten op mijn beurt voor zoute soep. Dat zout brandde in mijn keel, water was er niet. Op een dag verdroeg ik het niet langer. Een van de meisjes in het kamp stapte met een waterkan op een gewapende Duitse soldaat af. Ze zei tegen die soldaat: 'Geef me water of schiet me dood.' De soldaat brulde tegen haar dat ze weer in de rij moest gaan staan. Ze verroerde geen vin. Stond rechtop, keek hem recht in zijn ogen. Zei: 'Geef me water of schiet me nu neer.' De soldaat gaf haar water en zij nam haar plaats in de rij weer in.

In het kamp naast ons werkten krijgsgevangenen. Russische, Italiaanse en Franse soldaten. De Duitsers verboden ons met die krijgsgevangenen te praten. We negeerden dat en zochten de krijgsgevangenen op. Een Franse gevangene maakte haarspelden van ijzerdraad en smokkelde die het vrouwenkamp in. Ons haar was weer gaan groeien en we begonnen haarspelden te dragen, boven het oor, op de slapen, waar een haarlok of iets van een paardenstaart zat. We stonken een uur in de wind, hadden infecties en zweren op onze voetzolen, onze armen, maar we wilden dolgraag haarspelden. We wuifden handkusjes in de richting van die Franse krijgsgevangene. Italiaanse soldaten gaven ons zeep. Sommige vrouwen ruilden brood voor zeep.

Soms vonden we ergens in een verloren hoekje een kraan; dan wasten we ons vlug en verstopten we de zeep onder een oksel. We bleven uit de buurt van Russische krijgsgevangenen. Hun blikken waren boosaardig en argwanend.

Op een dag bombardeerden de Amerikanen de fabriek in Essen.

Het luchtalarm begon te loeien op het moment dat ze ons riepen voor het eten. We negeerden het, misschien omdat het een prachtige maanverlichte avond was. De Duitsers hadden geen oog voor de maan, net zomin als de Russische krijgsgevangenen: zij wilden eten. De Duitsers moesten verschillende krijgsgevangenen afmaken voor zij de rest zover kregen dat ze de bunker in gingen.

Ik zat op mijn hurken in elkaar gedoken in die bunker, met een hart dat bonkte als een razende vanwege de daverende explosies, die de muren deden deinen als het dek van een schip. Na een paar minuten vielen de bommen steeds dichterbij de bunker, als een drillboor van honderd ton. Ik voelde de luchtdruk, pijn in mijn oren, hitte en vocht over heel mijn lijf. Ik herinner me dat ik daar God aanriep om hulp, om even aandacht voor ons te hebben en ons lijden te zien. Ik fluisterde: 'Help, God, help. Ik beloof een goede Jodin te zijn, een Jodin die zich aan de mitswa houdt, aan de sjabbat en de vieringen, als U me uit deze hel haalt.'

Het bombardement kwam ten einde en ik bleef in leven, maar de fabriek lag helemaal in puin. De soldaten brachten ons met een treintje terug naar het kamp. We bleven een paar dagen wachten in het kamp, voor ze ons terugbrachten naar de fabriek om puin te ruimen. Een groep werkte overdag, de andere 's nachts. Elke groep telde zo'n honderd vrouwen. Het was winter en het sneeuwde en stormde; toch dwongen ze ons om elke dag lopend een afstand van een paar uur af te leggen. We wikkelden ons in de dekens die we 's nachts hadden gebruikt en gingen op pad.

Het was op een prachtige dag dat het me opviel dat ook de mooiste vrouwen niet langer mooi waren; ook zij hadden wonden op hun huid en blauwe zweren rond hun neus en mond. Toch waren er nog altijd een paar uitzonderlijk mooie vrouwen. Ik was de kleinste, met de meeste verwondingen. Wanneer we over de wegen liepen, was er altijd wel iemand die viel en ik vroeg me af hoe het kon dat ik, Sarah, het nog altijd volhield.

Op een dag zag ik een lange, beeldschone vrouw in de sneeuw liggen. Ik stopte naast haar, wilde rusten. Ze had twee vijf centimeter lange paardenstaarten met twee speldjes, en een lint als riem om haar jurk. Dat was het pijnlijkst, de aanblik van zo'n prachtige vrouw midden op straat; dat raakte me in het diepst van mijn ziel en ik had wel kunnen huilen. Ik wist dat de vrouw die naast mij zou stoppen als ik in de sneeuw zou sterven niets anders zou zien dan blauwe plekken en rode vlekken op een asgrijze, vuile huid. Achter me schreeuwde een ss'er: 'Lopen, lopen!' en ik viel in de sneeuw. Ik probeerde overeind te krabbelen, maar dat ging niet: mijn benen zaten verstrikt in de deken die ik bij me had, die was nat en zwaar. Ik zag de loop van een geweer op me gericht, op een afstand van een meter of zes, en mijn ribben sloten zich als een deur. Ik wierp de deken van me af, trapte mijn hielen in de sneeuw, leunde op mijn handen, tilde mijn billen van de grond en kwam overeind. Ik liep kaarsrecht, alsof mijn jurk en ik het prima met elkaar konden vinden in die sneeuw. Na een paar stappen keerde ik me om, griste de deken van de sneeuw en sloeg die om mijn hoofd. Die nacht deed ik geen oog dicht van de kou. Ik wist zeker dat ik een longontsteking had opgelopen en langzaam zou sterven, net als een aantal arme stumpers de week ervoor.

Op een dag stormde het zo hard dat de soldaten ons geen soep konden brengen. Bijna een hele dag verstreek zonder dat we eten kregen. Toen werd ons verteld dat de stad Essen ons had uitgenodigd voor het avondeten. Vrachtwagens met

dekzeilen reden het kamp binnen en aan het gefluister van de meisjes om me heen hoorde ik dat ook zij aan het crematorium dachten. Toch klommen we in de laadbak. De soldaten brachten ons naar een grote hal en we kregen goed voedsel: brood, vlees, aardappelen, groentesoep, taart. We konden ons geluk niet op. We keerden terug naar het kamp met een gezonde kleur op ons gezicht en een flinke zwelling tussen het decolleté en onze riem door het voedsel dat we onder onze jurken hadden gestopt. Dat hield ons een tijdlang in leven.

We hadden ons al een hele tijd niet mogen douchen.

In sommige barakken stond een kachel of fornuis. We kleedden ons uit en stopten onze kleren in een grote ketel om van de luizen af te komen. Die beestjes knapten als ze doodgingen. *Pak. Pak-pak-pak*, vanaf het moment dat het kookpunt was bereikt. Ik vond het heerlijk om die kleren, rechtstreeks uit de ketel, aan te trekken; het hielp me om in slaap te komen, ook als mijn lichaam vuil was.

Ik droomde niet, 's nachts. Ik hunkerde naar wat rust; het constante gezoem van leven in de barakken dreef me tot waanzin: gefluister, roepen naar God, vader, moeder, Rosie, Ester'keh. Het gepiep en gefluit van de arme stervende zielen was ondraaglijk. Ik had al ontdekt dat de dood zich aankondigt met geluiden. Het was maar zelden dat mensen huilden als ze stierven. Eerst was er een fluitend neusgeluid, dan door de mond, dan het sterven met een droge keel. Ik wilde vluchten, ver weg van het brullen van soldaten, het blaffen van honden die gewend waren aan mensenvlees. Ik verlangde naar de rust van mijn kamer thuis, als iedereen buiten was, in het bijzonder de kleintjes, Dov en Yitzhak. Die twee maakten altijd een hoop herrie en ik vond het heerlijk om weg te duiken in een boek zonder hun lawaai.

Op een dag brachten ze ons te voet naar een onbekende plek.

Ze zeiden ons niets van tevoren. Ze zeiden ons op een rij te gaan staan, zoals alle dagen. We dachten dat we aan het werk

gezet zouden worden. Rillend stonden we daar, gehuld in onze natte dekens. Mijn neus droop als een lekkende kraan, mijn vingers en tenen waren verdoofd. Ik keek naar mijn schoenen; het leer vertoonde gaten en er zaten ook gaten in de afgesleten zolen. Ik sliep sinds Gelsenkirchen, waar ik een vrouw had gezien die haar schoen aan het opeten was, met mijn schoenen aan.

Tijdens het appèl zag ik de SS'ers een andere richting nemen dan gewoonlijk. Toen schreeuwden ze: 'Lopen, lopen!' en wezen in de tegenovergestelde richting. We wisten niet waar ze ons naartoe brachten en ik begreep dat de tijd gekomen was om afscheid te nemen van deze wereld. Ik keek omhoog; het sneeuwde. Traag gingen we voort, in een lange rij waarin gaten vielen. Ik voelde dat mijn brein het liet afweten, net als het verlangen om te vechten voor mijn leven. Mijn voeten gingen uit zichzelf, volgden simpelweg de voeten voor mij. Ik wist dat ik ook zou vallen als de vrouw voor me viel. Als zij in de sneeuw achterbleef, zou ik dat ook doen, zo simpel was het.

Plotseling zag ik een lint in de sneeuw liggen. Waarom weet ik niet, maar ik voelde een sprankje vreugde in mijn hart. Voorzichtig bukte ik me en plukte het lint uit de sneeuw. Achter me hoorde ik een vrouw huilen; het was die fluitende roep vlak voor het sterven. Ik zei tegen mezelf: 'Wegblijven bij die vrouw, of je valt in de sneeuw van dat fluiten en dan kom je niet meer overeind.' Ik slaagde erin mezelf ervan te overtuigen dat ik nog even op de been moest blijven, sloeg de deken wat stijver om me heen en knoopte het lint om mijn hoofd, de knoop bovenop, in het midden. Ik stak de enige haarspeld die ik had opnieuw in mijn haar, wreef hard met mijn vingers over mijn lippen, kneep in mijn wangen en fluisterde: 'Zo, daar ben je dan, Sarah. Nu kun je in de sneeuw blijven liggen, voorgoed.'

Ik viel niet. We bleven lopen en lopen, kwamen op plaatsen waar geen sneeuw meer lag. 's Nachts sliepen we op de eerste de beste geschikte plek die we tegenkwamen. Soms was daar

een dak, een of ander gebouw of een stal; soms sliepen we zonder dak boven ons hoofd, soms onder een boom of een paar struiken. Rondom me stierven vrouwen bij bosjes. Ze legden hun hoofd neer en *tak*. En *tak*. *Tak-tak*. Sommigen werden door de Duitsers met geweren afgemaakt, ik weet niet waarom. Later laadden ze ons op een trein. We reisden een dag of wat zonder eten. Soms stopte de trein midden in de landerijen, waar een of ander lokaal gewas werd verbouwd. Groter dan een zoete aardappel was het, maar niet zoet. Niet iedereen lukte het om het veld in te lopen. De Duitse soldaten hielpen ons, zij stapten uit en brachten ons die knollen; zij kenden ons uit het kamp, wilden in het bijzonder de welopgevoede meisjes beter leren kennen, de vriendelijke en beleefde meisjes onder ons. Vanaf het moment waarop we het kamp verlieten, was het schreeuwen en slaan gestopt en zochten ze gelegenheden om met ons te praten. Ik zag dat ze het fijn vonden om ons die knollen te brengen, meer en meer, totdat we verzadigd waren. Ik keek naar die Duitsers en voelde niets, ik was op.

We bereikten Bergen-Belsen en het eerste wat ik zag, waren tenten.

In die tenten lagen lichamen, alleen maar lichamen, lagen en lagen menselijke resten die stonken naar rottend vlees en ziekte. Ik zocht naar Joodse gevangenen, zag er niet een. Ik herinner me dat ik dacht dat er geen Jood op de wereld meer in leven was, alleen nog een paar arme Joodse vrouwen. Van waar ik stond, zag ik een klein groepje Joodse vrouwen naast een tent. Ze droegen vuile jurken, hun voeten waren zwart en vuil, sommigen zaten voorovergebogen, als stenen naast het pad. Ik stapte op twee vrouwen af, die in de buurt van de tenten stonden. Een had maar een schoen, de ander had een kleine lege tas vast. Ik vroeg wat er gebeurde in het kamp, of er eten was. De vrouw met de tas zag me wel, maar reageerde niet. De vrouw met de ene schoen krabde aan haar buik en zag me niet eens.

In Bergen-Belsen sloten de Duitsers zich op in wachttorens. Ze zetten geen voet in het kamp zelf. Zo nu en dan losten ze een paar salvo's richting het kamp, daarna werd het weer stil. Misschien waren ze bang voor besmettelijke ziektes, misschien voor kanonnen. In de verte hoorden we het gerommel van kanonnen. Gevangenen zeiden dat het de Russen waren, die steeds dichterbij Bergen-Belsen kwamen.

Hongaarse soldaten liepen wel rond; zij hielden zich vooral bezig met het bewaken van de centrale keuken, die niet langer in gebruik was. Bij die keuken lag een enorme berg rottende etensresten. Gevangenen probeerde aardappelen of voederbieten van de rottende stapel te stelen; de Hongaarse soldaten wachtten dat geduldig af, hun geweer in de aanslag – mogen zij rotten in de hel. De gevangenen uit onze groep zagen er iets gezonder uit dan de vrouwen die hier al zaten en een Hongaarse soldaat met een hatelijke gezichtsuitdrukking benaderde ons: 'We hebben vrouwen nodig om graven te delven door de doden. Wie graaft, krijgt brood. Willen jullie?' Wij dolven graven en sleepten de doden uit de tenten. Ik bond een lap voor mijn neus en mond, maar de geur bleef verstikkend, als scherp gif dat brandde in neus, keel en borst. Soms greep ik een lichaam en trok, trok en stond dan met een been of arm in mijn handen. Soms legde ik dat been of die arm op de buik en sleepte verder aan het hoofd of de nek. Ik dacht nergens aan, ik wilde brood.

In Bergen-Belsen ontmoette ik tante Yuli Levkowitz. Zij was een zus van mijn moeder. Moeder had drie zussen. Yuli Levkowitz, Sara Levkowitz en Margaret Levkowitz. Margaret was doofstom. Tante Yuli was mager, krom en had een grote zweer als een gat in haar been.

Ik herkende haar eerst niet. Ze stond naast mijn barak. Ik liep op haar af. Haar gezicht was bleek, haar beenderen staken bijna door haar nekvel. Ik stamelde: 'Tante Yuli?' Ze keek naar me, haar gezicht bleef onbewogen. Ik kwam dichterbij. 'Tante Yuli, bent u dat? Ik ben Sarah, Sarah, de dochter van Leah en Israel.'

Tante Yuli zette grote ogen op, sloeg luciferdunne vingers voor haar mond en zei: ‘Sarah?’

We omhelsden elkaar, huilden en huilden. Tante Yuli sloeg een arm om me heen en sleepte me mee naar haar barak. Het was er donker en er hing een doordringende stank van uitwerpselen. De vloer van de barak zat onder menselijk vuil. Op de stapelbedden lagen vrouwen met enorme, holle ogen, die ragfijne handen naar me uitstaken en om water smeekten: ‘Water, water.’ Tante Yuli haalde vliegensvlug een pakje onder haar matras vandaan en liet me dat zien. ‘Dit is tabak,’ zei ze, ‘kom mee.’ We liepen in de richting van de afrastering. Aan de andere kant van dat prikkeldraad stonden sterk vervuilde gevangenen. Ik dacht: ah, er zijn dus nog wel een paar Joodse mannen in de wereld over. Tante Yuli schreeuwde iets en wierp het pakje over de omheining. Een paar minuten verstreken, toen wierp iemand haar brood toe. Tante Yuli gaf me het brood en zei: ‘Opeten, nu.’ Ik at het brood in een keer op. Ze vroeg naar de familie, ik wist niet wat ik moest zeggen.

Tante Yuli en ik woonden in verschillende barakken. We zagen elkaar tussen de middag, wanneer ik geen doden naar een kuil sleepte.

Op een dag kwam ik op de afgesproken plek en was ze verdwenen, waarheen weet ik niet. Mijn broer Yitzhak heeft haar en haar zusters na de oorlog nog ontmoet in het dorpje Humenné. Ik heb niemand meer ontmoet. Ik ben nooit teruggegaan naar Hongarije.

Bergen-Belsen was een brandhaard van virussen en ziekten. De meeste vrouwen die met mij in Bergen-Belsen zaten, waren ziek: maagaandoeningen, tyfus, dysenterie, koorts. Diegenen die nog op hun benen konden staan en rondlopen, gingen hun barak uit, op zoek naar brood, een spoor van diarree achterlatend. Diarree was onmogelijk te bestrijden in dat kamp. Soms scheurde iemand een reep van de jurk die ze droeg om de boel wat schoon te maken. Er was geen stromend water, alleen een paar poelen met vuil water bij iedere barak.

Dag en nacht hoorde je gehuil als dat van getergde dieren en de fluitende geluiden die voorafgaan aan het sterven. Er was een vrouw die haar hand hief, naar de hemel wees en woorden mompelde die ik niet verstond, alsof ze een belangrijk gesprek voerde met God. Er was een vrouw met een lint om haar kale hoofd, die een in een deken gewikkelde plank in haar amen wiegde. Ze kuchte, spuwde bloed en zong een wiegelied voor die plank. Ik zag haar haar jurk optillen en naar haar borsten tasten. Ze had geen borsten, alleen twee lege zakjes. Ze begon te huilen, het hoesten werd heviger, nog steeds met die plank tegen haar borst, die ze met graatmagere handen vasthield en beklopte alsof het een baby was die een boertje moest laten. Er waren twee vrouwen die naast elkaar op een stapelbed lagen, de armen om elkaar heen geslagen, alsof ze moeder en dochter waren. De een was lang, de ander klein. Twee vrouwen van in de zestig leken ze. De zogenaamde moeder bewoog zich nauwelijks meer. De zogenaamde dochter krabde zichzelf op de rug, in de nek, over haar benen, krabde ook de rug van de moeder.

Als een vrouw overleed, kropen de luizen van dat koude lichaam weg, op zoek naar een warm lichaam. Daarom bleef ik zo veel mogelijk uit de buurt van verse doden. Ik had genoeg aan mijn eigen luizen. Soms praatte ik met ze. Ik zei: 'Als ik sterf in het crematorium of in het gas, dan sterven jullie ook.'

Verse lijken werden van de stapelbedden naar de gang gesleept, aan het einde van het blok. Daarvandaan naar een grote stapel, dan naar een kuil achter het blok, gegraven door de sterkeren.

Op een dag hoorden we schoten en vreugdekreten zoals ik die nog nooit had gehoord.

Ik lag futloos op het stapelbed toen de schoten en de kreten de barak bereikten. Ik greep vlug naar het bot van het ene been, toen naar het bot van het andere been, sleepte me eerst naar de vloer, toen naar buiten. Behalve ik was er nog een

handjevol vrouwen dat ook naar buiten ging. De twee die elkaar als moeder en dochter vasthielden, liepen voor me de barak uit. De zogenaamde dochter hield haar arm om de taille van de zogenaamde moeder, die heel lang was en het hoofd op de schouder van de zogenaamde dochter had gelegd, en stak de andere hand uit in de richting van het schieten. Naast me liep de vrouw met het lint om haar hoofd; ze had de plank, die ze Yoszi noemde, achtergelaten en klemde alleen de deken nog tegen haar borst. Daarachter kwamen verschillende andere vrouwen. Sommigen stonden met open mond, anderen huilden alleen maar, een ging op de grond zitten, het hoofd afgedekt met een deken.

Het gebeurde in de namiddag, toen het licht al minder werd. Ik leunde tegen de muur van de barak; de schoten stopten, maar niet de kreten van de gevangenen die en masse waren gaan rennen, de een huppelend, de ander hinkend, allemaal zo snel mogelijk richting de poort. En toen zag ik dat alle Hongaarse wachten waren verdwenen en dat de wachttorens er verlaten bij stonden. Ik dwarrelde, als een bal zonder lucht, over het terrein en begreep er niets van. Ik klom op een kist, hief mijn hoofd en hoorde vreugdekreten van buiten het kamp. Ik liep verder, zag dat gevangenen hun armen omhoog hieven. 'Kom, kom,' riepen ze, 'de Britten zijn gearriveerd, de oorlog is voorbij!' Ik rende met de rest mee, zonder te weten waarheen, en had het gevoel dat mijn hart uit mijn lichaam vloog.

Ineens merkte ik dat ik in het Duitse deel van het kamp was beland, waar enorme loodsen vol voedsel stonden. Ik wist niet dat er voorraadloodsen in het kamp waren. De poorten naar die loodsen stonden open. Gevangenen grepen grote zakken met meel, suiker, rijst, en sleepten die achter zich aan over de grond. Soms scheurde een zak kapot, dan dook iedereen op wat er werd verspild en vulde zijn zakken. Ik zag etensblikken, jam, brood, olie die stroomde als water, gevangenen die als gekken heen en weer vlogen, nog meer blikken grepen; sommigen kwamen wankelend uit een loods met een fles

drank in de hand. Ik vond brood; er lagen bergen broden. Ik ging in een hoekje zitten eten. Ik keek naar de wachttorens en zag dat die ook hier leeg waren. Duitsers zag ik nergens. Hongaarse soldaten evenmin. Alleen Britse soldaten – lang, schoon, met een baret op hun hoofd en een halflange jas. Ze bekeken ons met een verbijsterde blik, alsof zij nog nooit staande en wandelende doden hadden gezien.

Een vrouw schreeuwde: ‘Kledingopslag,’ en meteen stonden er nog een paar doden op met blikken en brood en verpakkingen in hun handen om in de richting van een loods te rennen. Ik liep er ook heen en zag gevangenen de ene na de andere trui over elkaar aantrekken, toen een jas, en een hoed op het hoofd zetten; ze trokken een complete kledingkast aan. Er waren er die zich helemaal uitkleedden en kleren aantrokken van een grote berg kleding. Iedereen trok een complete garderobe aan, klemde er nog een in de armen. Sommigen grepen iets, lieten dat even vlug weer vallen. Ik pakte een schoon hemd en een dikke trui en ging terug naar de barak. Onderweg zag ik een vrouw zonder sjaal in een gevangenenbroek en een lange pepita-coat, die een privékeukentje opende, niet ver van de stapel doden die klaarlagen voor de kuil. Deze vrouw verzamelde een paar planken en wat papier, maakte een vuurtje, opende een blik voedsel en leegde dat in een groter blik dat ze op het vuur zette. Ze had minstens zes porties in dat grote blik.

Toen zag ik een lange rij. De Britse soldaten brachten ons schoon water in speciale tanks. Ik had geen kracht meer, maar mijn keel brandde van dorst, dus met veel pijn en moeite sleepte ik me naar die rij. Ondertussen zag ik gevangenen die, zonder dat ze daartoe opdracht hadden gekregen, met lijken sleepten die ze op een stuk doek tussen twee stokken hadden gelegd, in plaats van op een brancard. Ze legden de lichamen op een grote stapel en vervolgens in een naamloos massagraf.

Inmiddels vulde de ruimte tussen de barakken zich met lappen textiel en dozen en etensresten. Het kamp raakte vervuld van kleurrijk afval en verzwakte gevangenen, die verdwaasd

rondzwalkten en wilden begrijpen wat er allemaal gebeurde. Sommige vrouwen sleepten emmers water naar de barakken en begonnen dat uit te delen aan degenen die te zwak waren om van hun stapelbed te komen. Een groep van minstens tien vrouwen sjouwde met een grote ketel soep, sommigen gingen barakken binnen met zes, zeven broden, kwamen met meer terug en spoorden degenen die uitgeput op stapelbedden lagen aan. Iedereen die lopen kon, bracht iets naar de barakken, het voedsel uit de voorraadloodsen verhuisde naar de barakken en degenen die op sterven lagen, kregen toch nog een kans.

Ik kon die nacht niet slapen; het was alsof er een blok op mijn borstkas lag. Ik begreep dat de oorlog voorbij was, maar ik wist dat ik niet zou blijven leven. Maar ik zou sterven in vreugde, met een trui aan mijn lijf en een bos op mijn wangen.

Overal hoorde je het geluid van blikken die werden open-gemaakt, het ritselen van papier, het tikken van vorken op een bord, babbelende vrouwen. Naast me zat iemand te roepen: 'Gretti, Gretti, Gretti!' Toen begon ze te huilen en opnieuw te roepen: 'Gretti, Gretti, Gretti.' Eindelijk viel ik in slaap.

De volgende avond brachten de Britten ons vlees uit blik. Aan de kleur te zien was het vet vlees. Vrouwen die uit hun stapelbedden wisten te klimmen, stopten grote hoeveelheden vlees in hun mond en slikten zonder te kauwen, namen meer vlees, meer brood en meer vlees en meer koek; ze praatten niet, slikten en slikten alleen maar. Kinnen dropen van vet, glimmende kinnen, glimmende ogen. Sommige vrouwen kregen een vreemde paarse uitslag op hun wangen. De barakken vulden zich met het geluid van inademende en weer uitademende en slikkende mensen, als van een enorme stofzuiger. Naderhand brachten ze ons dikke cacao, aangelengd met zoete gecondenseerde melk. De vrouwen dronken een mok cacao en vroegen om een volgende. Ik at maar een beetje. Ik stopte iets in mijn mond en kokhalsde vanwege de stank van de doden. Er waren nog een paar vrouwen die weigerden te eten. De vrouw die naar de hemel had geweest, liet God niet los. Ze

gaven haar eten, zij greep het, stopte het onder haar deken en brabbelde verder met een wit uitgeslagen tong.

Na die maaltijd voelde ik me zwak en duizelig. Ik dacht: ik heb brood, ik heb water en toch word ik zwak. Ik was ervan overtuigd dat ik een ziekte onder de leden had en in Bergen-Belsen zou sterven. Ik wilde minstens een week slapen, maar ik kon niet slapen omdat de vrouwen naast me begonnen te schreeuwen en te roepen: 'Oy, mijn buik, mijn buik!' Sommige vrouwen kwamen van hun stapelbed, duwend tegen hun achterwerk; ze wilden zich buiten de barak ontlasten, maar redden dat niet. Een stank die we niet kenden, daalde neer in de barak, als een zware mistbank. Ik stopte twee vingers in mijn neus en de duizeligheid werd heviger.

De volgende dag, tegen het middaguur, werd ik wakker van de geur van goulash. Droomde ik van thuis? Ik kroop van het stapelbed en zag echte goulash met een echte geur. Vrouwen zaten met volle borden goulash op schoot haastig aardappelen en vlees naar binnen te werken die de Britten hadden gebracht. Ik zag verschillende vrouwen met vlekken op hun broek vragen om een tweede portie. Ik proefde een beetje goulash en ging naar buiten. Nog altijd liepen de mensen door het kamp alsof het een smerige markt was, ieder met iets in zijn hand, een pakketje of kleding of een brood, een bord eten; iedereen leek druk. Mensen stonden in groepjes bij elkaar, sommigen rookten een sigaret, anderen hadden een fles in hun hand. Er waren mensen die heel alleen voor zich uit starden, geen tand meer in hun mond; ik begreep dat zij al lang geleden waren vertrokken.

Ik verdroeg de zon niet en keerde terug naar de barak.

Toen kwam de ramp die we niet hadden voorzien.

Een vrouw riep: 'Red me, red me, mijn buik staat in brand, mamaleh, ik ga dood!' Verschillende vrouwen kropen over de vuile grond, kropen, kropen en stierven. Anderen stierven in hun stapelbed, sommigen stierven met een bord eten in de ene en een goede jas in de andere hand.

Britse soldaten kwamen de barakken binnen. Ze hielden een zakdoek voor hun neus en stapten behoedzaam tussen de stapelbedden door. Met gezichten in de kleur van kalk en met schrik in hun ogen en ze praatten, ze praatten, rap. Een van hen zei in het Duits: 'Naar buiten iedereen, naar buiten.' Ik sleepte mezelf naar buiten. De Britse soldaten gebaarden dat we moesten gaan zitten. Iedereen nam plaats en ze wezen naar een plaats niet ver van de barakken. Ze brachten zelfs, heel voorzichtig, de vrouwen die niet konden lopen naar buiten en legden ze in de zon, vlak bij mij. Na ongeveer een half uur kwamen ze met Duitsers uit de omliggende dorpen, Duitsers die gewone kleren droegen, zonder geweren en stokken en honden. De Britten gaven iedere boer een emmer, een zwabber en een bezem en droegen hun op de barakken schoon te maken. Ik wist niet wat ik zag. Duitsers met blond haar en sterke spieren, als van de foto's die ik had gezien, zaten op de vloer van onze barak en schrobden elke vierkante centimeter, terwijl wij, magere Jodinnen met luizen en een uitgedroogde, schilferende huid, ons warmden in de zon alsof we in een kuuroord zaten. Ik dacht: je droomt, Sarah, je bent wakker, maar je droomt. Maar het was geen droom: ik kneep in mijn been en dat deed pijn.

De tijd verstreek en om de paar minuten kwam een Duitser naar buiten om over te geven in het zand. De Britten kenden geen genade: als ze uitgekotst waren, werden ze weer naar binnen gedirigeerd om verder schoon te maken. Er was zonlicht, er waren soldaten die voor eten en water zorgden; toch stierven er minstens zeven, acht vrouwen binnen een paar uur.

Na de grondige schoonmaakbeurt door Duitsers desinfecteerden de Britten de boel en leegden ze zakken hooi op de vloer. Ondertussen arriveerden er Duitse vrouwen uit de buurt, gezonde jonge vrouwen met gewassen haar, een glad gezicht en een volle boezem. Sommigen hadden gelakte nagels en geëpileerde wenkbrauwen en lippenstift. De Britten bevalen de Duitse vrouwen ons te wassen en verschillende vrouwen

in onze groep moesten huilen. Een vrouw verfrommelde haar deken en riep: ‘Nee, nee, nee!’ Sommigen spuwden op de grond. Anderen lagen heel stil, zoals ik. Twee Duitse vrouwen stapten op mij af. De een had brede heupen en parels in gaatjes in haar oren, de ander had een ketting met een kruis om haar nek en een kapsel met een pony. Ik voelde met een zwak handje aan mijn oren en merkte dat de gaatjes waren dichtgegroeid. Toen voelde ik aan mijn haarspeld. Ik deed hem uit en knipte hem weer dicht. De twee jonge vrouwen glimlachten naar me en kleedden me behoedzaam uit. Ze roken naar zweet. Ik keek naar mijn lichaam, zag botten en een gele huid vol schilfers, als die van een gedroogde vis. De ogen van de vrouw met het kruis om haar nek vulden zich, ze beet op haar bovenlip, pakte een zakdoek, maar het kruis werd toch nat. De jonge vrouw met de parels mopperde op haar en begon me zachtjes in te zepen. Ik zag dat ze moeite deed om normaal adem te blijven halen, aan haar ademhaling zag ik dat ik geen schijn van kans maakte. Nadat ze mijn haar grondig hadden gewassen, depten ze me droog, zoals je dat met katoen zou doen, en trokken ze me een schone jurk aan. Tot slot kanden ze mijn haar en namen me in hun armen, als een lieve baby, en legden me op een matras in de barak. Dat voelde goed.

Een paar uur verstreken, toen brachten ze ons droge crackers en een kop thee, waarna een Britse arts met een bril op langskwam die zei: ‘Alleen crackers eten, geen vet voedsel.’

Het was zinloos. Vrouwen bleven etensblikken aanslepen en openen en de stapel doden naast de barakken was torenhoog. Ik at crackers en wat droog brood; ik voelde me zwak, maar bleef frisse lucht inademen. Moeizaam sleepte ik me de barak uit en bleef een paar minuten buiten staan, leunend tegen de muur.

Op een dag zag ik een open vrachtwagen het kamp binnenrijden. Er zaten soldaten in die vrachtwagen. Binnen een paar minuten ging het gerucht dat het om Duitse gevangenen

ging. Mensen uit het kamp renden achter de vrachtwagen aan, schreeuwden, vloekten, gooiden met flessen en stenen. De gevangenen raakten gewond. Ik zag met bloed besmeurde gezichten, ik zag iemand neergaan nadat hij iets tegen zijn hoofd gekregen had. Ik heb niets gegooid, ik kon amper op mijn benen staan en als ik met een steen had gegooid, was ik er zelf achteraan gevlogen.

Later zag ik die gevangenen rondlopen over het terrein. Ik zag krachtige gezichten, licht haar, een uitdrukking van superioriteit. Dat kwam ook door de bolling van hun broek boven de knie, de hemden die losjes uit de broek hingen, zonder riem of pistool, zonder laarzen en zonder pet. Ze maakten ronden langs de barakken en laadden de doden op een brede kar en sleepten die als aangespannen paarden naar een kuil aan de rand van het kamp. Ik zocht naar vreugde in mijn hart, maar vond die nergens.

De dagen verstreken. Bevrijde gevangenen die zich alleen redden, verhuisden naar een groot, Duits militair gebouw. Er waren vrouwen die groepjes vormden en gezamenlijk het kamp verlieten. Zij hadden een plek om naar terug te keren. Ik kon nergens naartoe. Ook de Joodse vrouwen die naast me lagen, konden nergens heen.

Ik voelde me met de dag zwakker worden. Voortdurend stierven er vrouwen in de barakken; die werden overgebracht naar een andere barak. Ik zag dat de Britten leegstaande barakken in brand staken. Het zien van dat vuur deed me goed. Ik wilde dat alle barakken van Bergen-Belsen tot de grond toe zouden afbranden, dat er niets meer over zou blijven dat er nog aan herinneren zou.

Op een dag maakte een groep Britse artsen een ronde. Ze zochten naar zieke vrouwen. Ze zeiden dat zieke vrouwen Bergen-Belsen moesten verlaten om te herstellen in een ziekenhuis. Twee vrouwen die naast me lagen, Rissi en Hanchi, spraken Engels. Zij vertelden de artsen dat wij ziek waren.

De artsen vroegen: ‘Sarah, aan welke aandoening lijdt jij?’ Ik wist niet wat ik moest zeggen, maar ik had het gevoel dat ik stervende was, alsof ik van binnenuit werd opgegeten.

De soldaten vonden honderden zieke vrouwen in de barakken. Toen kwamen mensen in donker gekleurde overalls, een pet op het hoofd en schoenen met een beschermhoes, ons op brancards met dekens weghalen uit de barakken. Ze dekten ons gezicht toe en spoten ons in met DDT. Ze laadden ons in ambulances en vrachtwagens. Overal rondom zag ik zwarte rook; ik herinner me dat ik dacht: Duitse barakken krijgen een zwarte kleur als ze branden, Joodse een grijswitte.

Zo vertrokken we uit Bergen-Belsen.

Ze brachten ons naar een plek die Het Ronde Huis werd genoemd, een groot gebouw van twee verdiepingen, met een hellend dak, dat had gediend als club voor nazi’s. De Britten zetten honderden bedden in het gebouw, die allemaal bezet werden, en transformeerden het zo tot een ziekenhuis. Ze gaven me een eigen bed met een eigen kussen, twee schone lakens en een deken. Die lakens roken naar zeep en mottenballen. Ik trok de deken over mijn hoofd, sloeg mijn armen om mijn lijf en fluisterde: ‘Mamaleh, papaleh,’ en wilde sterven.

Engelssprekende verpleegsters kwamen naar me toe. Een van hen trok voorzichtig de deken terug en sprak zachtjes tegen me; ik verstond er geen woord van, maar toen legde ze een hand op mijn hoofd, streelde en fluisterde: ‘*Sh, sh.*’ Ze bracht me nog een kussen. Het natte legde ik onderop.

Het was lawaaiig in dat ziekenhuis, dag en nacht, een irritant lawaai. Er waren patiënten die voortdurend lagen te roepen: ‘Zuster, zuster.’ Er waren patiënten die constant tegen de muren praatten, hard, dag en nacht en steeds hetzelfde. Er waren er die van het ene bed naar het andere informatie uitwisselden, soms toonde het derde bed vanaf de ingang belangstelling voor wat er vanaf het zevende bed werd gezegd: wat zijn de plannen voor na het ziekenhuis? Er waren er ook die ineengedoken

op hun zij in bed lagen, als een uitgeputte baby. Zij spraken niet en huilden niet; na een dag of twee zag ik dat zo'n bed leeg was. Lege bedden waren zo weer bezet.

Na een paar dagen stond er een groepje artsen rond mijn bed. Een van hen was een Britse arts met een klein rood baardje en een flinke spleet tussen zijn voortanden. Naast hem stonden twee jonge artsen. Te oordelen naar de vragen die zij stelden, begreep ik dat het om artsen in opleiding ging. Er stond ook een mij onbekende verpleegster met smalle heupen bij en twee nonnen. De nonnen wezen op zichzelf en zeiden: 'België, België.' De arts onderzocht me en zei: 'Wel, zij heeft tyfus,' en hief zijn kin alsof er verder niets aan te doen was. Ik begreep hem zonder dat ik Engels sprak en vroeg in het Duits: 'Hoeveel tijd heb ik nog, dokter?' Hij zei niets en liep verder naar de volgende patiënt.

Mijn lichaam stond in brand. Ik gooide mijn kleding uit en lag naakt onder een laken te wachten op het einde. Op een gegeven moment haalde ik de haarspeld uit mijn haar en gaf die aan de vrouw die naast me lag. Ik fluisterde: 'Pas goed op die knip, het is een geschenk van een Franse krijgsgevangene. Zorg er goed voor.'

Ik was heel rustig. Of ik leefde of stierf, liet me onverschillig. Er was maar een ding dat me raakte: dat ik mijn broers Avrum, Yitzhak en Dov nooit meer zou zien.

Na een paar dagen merkte ik dat ik nog altijd niet dood was.

Het eerste wat ik deed, was die haarspeld terugnemen van de vrouw die naast me lag en weer in mijn haar doen. Ik streelde het ding alsof die knip en ik al een leven lang bij elkaar waren. Toen kwam de verpleegster naar me toe die ik op de eerste dag ook had gezien. Ze glimlachte en zei: 'Jij wordt beter, Sarah.' Ze hielp me uit bed, verschoonde de lakens en trok me een badjas aan. Die badjas was enorm – ik woog zo'n zeventwintig kilo. Vanaf dat moment voerde die verpleegster me pap met een theelepel, water met een theelepel en een hoop medicijnen. Ik at als een kuiken, maar wist dat ik beter zou worden.

Op een avond kwamen er Britse soldaten naar het ziekenhuis om voor wat vrolijkheid te zorgen. Ze hadden een platenspeler en wat platen bij zich en leerden ons een Britse dans, de hokey-pokey. De meisjes die uit bed konden, dansten de hokey-pokey met hen. Ik voelde me weliswaar sterker, maar bleef toch in bed, bang dat mijn benen halverwege de dans zouden afknappen.

Een paar dagen later kwam de arts met de spleet tussen zijn tanden weer aan ons bed en zei: 'Wel, meisjes, we moeten een knoop doorhakken: jullie kunnen naar huis, of jullie kunnen naar een hersteloord.'

Ik vroeg: 'Waar is dat hersteloord?'

'In Zweden,' zei de arts.

Ik vroeg: 'Waarom Zweden?'

De arts zei: 'Zweden is het beste.'

Ik dacht: omdat het ver weg is, misschien, en ik vroeg aan een Britse soldaat die stiekem een knap zusterje bezocht of ze honden hadden in Zweden, of ze geweren hadden, en hij moest lachen.

Ik zei: 'Waarom lach je? En tegen wie heeft Zweden tijdens de oorlog gevochten, huh?' Toen liet ik de arts weten: 'Zet me maar op de lijst voor Zweden,' en tekende de papieren.

Zweedse artsen kwamen op bezoek, ze waren zo lang als het plafond hoog was. Zij onderzochten alle vrouwen die 'Zweden' hadden gezegd. Grondig. Ze plaatsten een apparaat op onze borstkas, op onze rug, keken met een lampje in onze ogen, onze keel en oren, voelden aan de maag – ik verkrampte meteen en begon te zweten. Ten slotte gaven ze ons een briefje en een plak chocolade, wafels, goede zeep en handcrème en zeiden: 'Over twee dagen.'

De dag kwam.

Opnieuw brancards. Soldaten, krijgsgevangenen, kregen het bevel ons naar buiten te dragen. Ik zag meteen dat het Hongaren waren. Ze hadden dezelfde gelaatstrekken als de

soldaten die ons van huis hadden weggehaald, die mij hadden bevolen me uit te kleden, stomme Jodin. Ik had hen ook in Bergen-Belsen gezien. Zij hadden met geweren in de buurt van een enorme hoop keukenafval gestaan en geschoten op iedere gevangene die in de buurt kwam.

De Hongaarse soldaten tilden de brancards op, de blikken op de handvatten gericht. Ze waren onderdanig en beleefd, als honden die bang zijn voor hun baas. Ze droegen de brancards heel voorzichtig, in het bijzonder bij de deur, waar de Britten stonden. De Hongaren dekten me toe met een deken en keken schattend naar de afstand tussen de brancard en de deur, ademend alsof ze een boom van een kerel met een dikke buik moesten tillen. Toen zag ik een heel aantal ambulances met het teken van het Rode Kruis. Ik herinner me dat ik het uitriep: 'God, ze liegen tegen ons! Misschien is Zweden een crematorium in Duitsland?' Ik greep de brancard beet en kwam overeind. De soldaten riepen: 'Ga liggen, mevrouw, ga liggen,' en ik riep: 'Stop!' Toen hoorde ik achter me een gekrijs als dat van een angstig beest. Ik draaide me even om en zag een vrouw op kousenvoeten in een nachthemd, die zichzelf van de brancard liet rollen en het op een hollen zette. Ze rende zonder doel, angstig spiedend naar een schuilplek. Een heel aantal vrouwen volgde haar voorbeeld en stooft doodsbang alle kanten op. Toen zag ik vrouwen het ziekenhuis uit rennen en vluchtte ik zelf ook.

De Hongaarse soldaten gingen de vrouwen achterna, die daardoor nog banger werden en gilden: 'Red ons!' Een van de vrouwen dook in een leeg vat dat naast een boom stond. Twee doken weg in een stapel kartonnen dozen. Een sterke soldaat ving een van de vrouwen, omklemde haar schouders, probeerde op haar in te praten, maar dat had geen effect; ze huilde en trok de nachtpon over haar hoofd. Ondertussen arriveerden er artsen en verpleegsters met een hoop sussende woorden in het Hongaars. Uiteindelijk wisten zij de vrouwen te bewegen in de ambulances te stappen. Ik bleef op de bran-

card zitten. Ik wist dat mijn lichaam in tweeën zou breken als ik het op een lopen zette.

Tot op de dag van vandaag kan ik de aanblik van ambulances niet verdragen. Bij elke ambulance die door de straat rijdt, wil ik de ondergrondse in, wil ik vluchten. Eens kwam er een ambulance bij ons voorrijden om iemand die een hartaanval had gehad op te halen. Ik kwam juist terug van de markt. Ik liep een halve dag de hele wijk door met tassen vol etenswaren; een hete dag was dat, midden in de zomer, net als de dag waarop ik uit Duitsland vertrok.

De ambulances reden ons naar de haven van Lübeck. Ze zetten ons aan boord van een schip en wezen ons volle hutten toe, onderdeks. Mijn nachthemd was doornat van het zweet. Ik snakke naar frisse lucht. Ik ging aan dek en leunde tegen de reling. Het schip verliet de haven en het eerste wat ik zag, was een enorme zon die het water omarmde en de golven rood verfde. Het leek of mijn keel werd dichtgeknepen, ik dacht: een jaar alleen met de Duitsers, zonder vader en moeder, met het lichaam van een tienjarige, en ik leef, ik leef! Ik bleef aan dek totdat het donker was en heb niet een keer omgekeken. Ik wilde de Duitse bodem niet meer zien, nooit meer, en heb dat sindsdien ook nooit meer gewild, zelfs niet op televisie.

Na een reis van twee dagen kwamen we aan in de haven van Kalmar, in Zweden.

Het was juli 1945. De haven stond vol blije mensen. Er waren vrouwen met een prachtige gladde huid, een gelegenheidshoed en een jurk met een decolleté, soms met een patroon, soms van rechte snit, met een broche of borduurwerk op het lijfje. Iedereen had een brede glimlach voor ons.

Wij stapten bleek en mager van boord; sommigen waren kaal, ik had kort haar met een speld aan de zijkant. Sommige vrouwen lagen op brancards, anderen stonden rechtop, gewikkeld in een deken.

Mensen wuifden ons een welkom toe met zakdoeken, in hun blijde gezichten zag ik onze gebrokenheid.

We werden van dat schip naar een ziekenhuis gebracht, waar ze ons op besmettelijke ziekten controleerden. Drie weken van injecties en röntgenfoto's en om het uur temperaturen, alles in het Duits. Die taal bezorgde me warme en koude rillingen; hoorde Zweden bij Duitsland? Waren dit experimenten en zouden ze ons straks allemaal naar het crematorium brengen? Naast me zag ik de onrustige blikken van anderen, ook moe van die Duitse taal. Niet ver bij mij vandaan sprong een vrouw uit bed en rende naar buiten om na twee minuten weer terug te keren. 'Alles in orde,' zei ze, 'niets bijzonders te zien daar buiten,' voor ze ging zitten voor het eten. We kregen maar een maaltijd per dag omdat de artsen niet wilden dat we zouden sterven van te veel eten. Dat deerde me niet; ik had altijd brood onder mijn kussen, anderen hadden dat ook.

En toen, zonder dat we daarover gesproken hadden, maakten we een schema. Iedere ochtend ging een van de vrouwen naar buiten om te controleren of er werd gebouwd, of er iets aan de omgeving veranderde. Er gebeurde niets.

Drie weken verstreken en ik bleek niets besmettelijks te hebben. Een twintig, dertig jonge vrouwen konden met mij het ziekenhuis verlaten. We kregen een koffer met drie beha's, vier onderbroeken en vier paar sokken, twee jurken, een trui, een jas, schoenen en een ochtendjas, en zij zeiden: 'Morgen naar het kuuroord.' Die avond zag ik verscheidene vrouwen met die koffer naar de badkamer gaan. Achter de gesloten deur werd gegiebeld: 'Help eens, doe mijn beha eens dicht, zeg eens: hoe zie ik eruit?' – dat soort dingen. Ik heb niet meegegaan, heb niets gepast. Ik wist dat er twee Sarahs in die beha's en in dat ondergoed pasten, dat er drie Sarahs in die jurken pasten en dat er dan nog ruimte over zou zijn.

Vanaf het ziekenhuis brachten ze ons met een bus naar het kuuroord in Ryd. Een energieke albino maatschappelijk werker zei in het Duits: 'We gaan naar een kuuroord dat

speciaal bedoeld is voor overlevenden uit Tsjechoslowakije. Mooie jurken!'

In de bus lachten de meisjes om hun verschijning; sommigen openden hun koffers, vergeleken kledingstukken, voelden aan de stof, maten lengtes en zomen. Ondertussen reed de bus een uitgestrekt dennenwoud binnen, waarop iedereen stil werd. Ik zat aan het raampje geplakt en begon te fluiten. Een van de vrouwen in de bus begon te huilen. De maatschappelijk werker ging naar haar toe. De vrouw hilde: 'Breng me terug naar het ziekenhuis, ik wil hier niet zijn, ik wil het niet.' De maatschappelijk werker suste haar met lieve woorden.

Na een uur of twee rijden zagen we een gebouw van twee verdiepingen door de bomen schemeren, geen schoorstenen. Naast de gebouwen waren perken met oranje bloemen, toch wilden we niet uitstappen. De maatschappelijk werker liep van de een naar de ander. De directeur van het kuuroord, met een gesteven boord en strak bijeengebonden haar, hielp haar. De verpleegster had een vriendelijke glimlach. Sommigen gaven toe en gingen met de verpleegster mee, ik was een van hen. Sommigen bleven in de bus zitten totdat wij de kamers hadden gezien. Pas toen wij hen hadden overtuigd, stapte iedereen uit.

We kregen een nette kamer voor vier meisjes, ieder had een eigen bed en een kleine kast, maar ik pakte mijn koffer niet uit. Ik wilde klaar zijn voor alles wat zich kon voordoen.

Drie keer per dag klonk er een bel, de uitnodiging om te eten van porseleinen borden aan tafels gedekt met geborduurdde kleden. Serveersters met een schort voor en een kap op liepen met volle schalen tussen de tafels door en dienden goed eten op. Die serveersters hadden pijpenkrullen. Wij wilden ook pijpenkrullen. Een van de vrouwen uit de groep zei: 'Dat is toch geen probleem,' en leerde ons rollers van papier te maken rond een vinger. Wij hadden kort haar, maar we sjorden en trokken en zetten 's avonds krulspelden. In de ochtend hadden ook wij pijpenkrullen, kleintjes.

Naast de eetzaal was een zaal met een piano, een podium

voor voorstellingen en nog een andere zaal met gymtoestellen. De leden van de staf van het kuuroord waren erg goed voor ons. Zij zorgden ervoor dat er altijd iets te doen was, ze leerden ons Zweeds, nodigden ons uit voor dansavonden of om te komen luisteren naar een concert, naar koren en dan zaten wij als doodnormale vrouwen te luisteren naar muziek. Maar wij waren geen doodnormale vrouwen. Het eerste wat ik voor me zag als ik 's ochtends mijn ogen opendeed, was het gezicht van mijn moeder, thuis, in Tur'i Remety. Ik was nooit van huis, hielp moeder altijd met de kleintjes, totdat, op een dag, op een moment, iedereen op het perron in Auschwitz verdween en ik wist niet of zij dood waren of nog leefden. Alleen over mama had ik zekerheid. Ik miste mijn mama. Ik bleef zitten bij die concerten en koren met lieve meiskes met borduursels op hun mouwen en vlechten met linten. Ik applaudisseerde voor hen, maar soms, in een flits, tuimelden die meisjes op dat podium naakt op elkaar, de een op de ander, verschrompelden hun lichamen en vielen hun vlechten op de planken. Dan sloot ik mijn ogen van angst, opende ze weer langzaam en zag de meisjes buigen voor het publiek. Dan klapte ik nog harder en dan tuimelden de meisjes opnieuw naakt op elkaar en zag ik dikke ratten scharrelen bij die lieve gezichtjes – oy mamaleh – en dan riep ik het uit naar God of rende naar buiten.

Na bijna een jaar in dat hersteloord bereikte ik een normaal gewicht voor een slanke jonge vrouw van tweeëntwintig en toen, in het voorjaar, verplaatsten ze mij en verschillende andere meisjes naar een Tsjechisch vluchtelingenkamp, Robertshöjd, in de buurt van Gotenburg in Zweden. Rondom dat kamp stond een afrastering van prikkeldraad, bij de ingang stond een wachtpost die papieren controleerde. Ik zag dat hek en wilde vluchten, maar kalmeerde mezelf: 'Stop, Sarah, stop. Er is hier geen crematorium, dat hek staat niet onder stroom, het Zweedse volk deugt, kalm nou.' Ik schraapte alle moed bij

elkaar, klemde mijn koffer stevig vast, legde de andere hand op mijn borst, rechtte mijn rug en ging het kamp binnen alsof ik een flinke, normale vrouw was. Ik werd naar een blok met stapelbedden gebracht, twee hoog, twintig meisjes op een zaal. Ik zei tegen de directrice: 'Beste mevrouw, ik wil niet slapen op een stapelbed. Dan de vloer of een normaal bed.' Ik kreeg een gewoon bed in een andere kamer.

Er waren goj-mannen in dat kamp.

De gojiem woonden naast de keuken en stonden altijd als eersten in de rij voor eten. Dat kregen we aangereikt door een loket in een muur. Er waren momenten waarop de Tsjechische mannen niet in de rij wilden staan wachten, dan duwden ze elkaar, vloekten en sloegen. De klappen van die Tsjechen maakten me wankel; ik vluchtte dan naar het einde van de rij. Er waren momenten waarop ik het om dat geschreeuw in de rij zonder eten deed.

Op een dag kregen we te horen dat ze werk voor ons hadden gevonden en ik meldde me meteen aan. Ik werd tewerkgesteld in de Lessly-fabriek, waar ik jurken leerde naaien. Ik verdiende er goed en begon het gevoel te krijgen dat ik een kans maakte in het leven, helemaal nadat ik een telegram ontving van een jonge vrouw die met mij in de kampen had gezeten. Zij woonde in een andere stad in Zweden. In dat telegram schreef ze dat twee van mijn broers nog leefden en in Israël woonden. Haar broer had hen daar ontmoet. Ik stuurde een telegram terug, waarin ik schreef: 'Maar ik heb drie broers, wie leven er nog?' De jonge vrouw antwoordde per telegram: 'Twee, Sarah. Hoe ze heten, weet ik niet.' Toen kwam de brief van Yitzhak en Dov. Ze vroegen me naar Palestina te komen. Ik wilde mijn broers zo graag ontmoeten. Ik besloot naar Eretz Yisrael te reizen.

Op de dag dat ik hoorde dat er Joodse mannen uit Eretz Yisrael naar het kamp waren gekomen, zocht ik hen op. Ze

oogden sterk en gezond. Ze spraken Hebreeuws onderling, een stoere taal, anders dan het Hebreeuws dat mijn broers in cheder hadden geleerd. Toen ik hen zag, was ik op slag verliefd. Ik kon me maar nauwelijks bedwingen, ik had hen bijna gezoend. Alle Tsjechen in het kamp keken naar die knappe mannen uit Eretz Yisrael. Ik ging wat meer rechtop staan en in mijn hart welde een schreeuw op: 'Zien jullie wel? Er bestaan nog altijd Joodse helden en zij zijn speciaal voor ons uit Eretz Yisrael gekomen, zij zijn gekomen om ons mee te nemen in een vliegtuig.'

Die nacht deed ik geen oog dicht. Het was alsof er honderd naaimachines in mijn hoofd tegelijk in bedrijf waren; dat duurde tot de ochtend. De helden vertelden ons dat we vijf dingen konden meenemen naar Israël: dekens, kleren en handdoeken, een naaimachine en een veldbed. Ik kocht een naaimachine en een veldbed. Een vriendin en huisgenoot scharrelde een hutkoffer voor me op. Ik pakte mijn spullen in die koffer en nam afscheid van de mensen die ik in het kamp had leren kennen.

De volgende avond brachten de sterke jonge kerels ons in een vrachtwagen naar het vliegtuig. Het was een militair vliegtuig met een Deense piloot. We vlogen naar Marseille. De vlucht verliep niet zonder problemen. Ons werd gezegd aan de rechterkant van het vliegtuig plaats te nemen, tot we plotseling te horen kregen dat we links moesten gaan zitten. Een paar minuten later was het weer naar rechts, en daarna weer naar links; gedurende die hele vlucht verhuisden we van de ene kant naar de andere en ik maakte me zorgen dat het vliegtuig neer zou storten en dat we allemaal zouden omkomen in de vlammen.

Marseille geurde naar bedorven vis en parfuum.

In Marseille heb ik voor het eerst een kleurling gezien, alsof hij in een oven ter wereld was gekomen en dat zag er niet goed uit. Zelfs zijn haar leek uit een oven te komen. Behalve dat hij zwart was, droeg hij een kostuum en een das en had hij

een aktetas in zijn hand en snoot hij zijn neus in een zakdoek, net zoals de Franse dame die naast hem stond.

Die nacht sliepen we in een hotel. Voordat we naar bed gingen, kocht ik parfum. Ik depte wat parfum achter mijn oren, in mijn hals, onder mijn kin en op mijn polsen. De geur ervan maakte dat ik geen oog dicht deed.

In de ochtend werden we met een ander vliegtuig naar Palestina gebracht. Dat toestel was stabiel en we hoefden niet heen en weer te schuiven tijdens de vlucht. Niet ver bij mij vandaan zat een vrouw met een plooirok aan en een huilende baby in haar armen. Ze schuifelde rond tussen de stoelen, probeerde haar baby te kalmeren. Een andere vrouw, met een baret op en iets wat leek op een brandwond op haar wang, liep met haar mee. De twee leken familie van elkaar. De vrouw met de baret gluurde over de schouder van de moeder, trok gekke gezichten en maakte geluidjes naar de baby. De vrouw met de baby draaide zich om en vroeg: 'Wil jij haar even vasthouden?' en gaf haar het kindje.

De vrouw met de baret ging zitten en zei: 'Yanuleh, Yanuleh,' en zong een slaapliedje voor hem. Ze had een diepe, hese stem. De baby schrok en begon te krijsen. Ik zag dat de hand van de vrouw zwaar op het borstje van de baby drukte.

De moeder stond ernaast en zei zachtjes: 'Ik denk dat ik hem maar weer overneem, hij is moe.'

De vrouw met de baret hoorde het niet, zei: 'Yanuleh, Yanuleh, huil maar niet.' De man met de hoed die naast haar zat, hoorde ze ook niet.

De moeder boog zich voorover, bracht haar mond bij het oor van de vrouw en zei luid: 'Geef mij mijn baby terug.'

De vrouw boog zich voorover, plette de baby met haar boezem. Hij begon te kuchen en de moeder schreeuwde: 'Ze smooit mijn baby.'

Een van de stoere jonge mannen stoof op hen af en schoof de moeder opzij. Hij boog zich over de vrouw met de baret en fluisterde iets in haar oor. Inmiddels waren er ook andere

mensen overeind gekomen, die zich rond de moeder schaarden en toen voelde ik het toestel vallen en weer verder vliegen, alsof het een klap kreeg. Dat gebeurde twee keer en mensen begonnen te schreeuwen: ‘Het toestel stort neer, het toestel stort neer.’

Er waren vier flinke kerels voor nodig om de baby te herenigen met zijn moeder en iedereen weer te kalmeren. De vrouw met de baret huilde bitter en de man die naast haar zat, probeerde haar te troosten. Zij mepte de hoed van zijn hoofd en bleef huilen.

Ik ging naar haar toe. Ik pakte de parfum die ik in Marseille had gekocht uit mijn tas en gaf dat haar: ‘Alsjeblieft, pak maar.’ Ze wilde dat niet. De man met de hoed fluisterde tegen me: ‘Ze had er twee, een tweeling, een zoon en een dochter.’ Ik bracht mijn hand omhoog en begon parfum te spuiten. In het gangpad, op de mensen, boven mijn hoofd; ik liep naar voren en begon ook daar te spuiten. Pas toen het flesje leeg was, ging ik terug naar mijn stoel.

Na zeven, acht uur vliegen zagen we door de raampjes een kustlijn met lichtjes.

De jonge mannen zeiden: ‘Dat is het, daar ligt Haifa.’

Ik zei tegen een van die mannen: ‘Mijn broers gaan me niet herkennen, en ik ga hen ook niet herkennen want het is vier jaar geleden dat wij elkaar voor het laatst hebben gezien. Leiber, die nu Dov heet, was een jongen van vijftien, nu is hij negentien. En Icho – Yitzak, was een jongen van veertien, nu is hij achttien.’

De jonge man zei: ‘Geen zorgen, ze helpen je wel.’

Ik wist dat mijn broers twee jaar in Israël waren en in mijn hart maakte ik me zorgen. Ik dacht: Zien zij er misschien net zo uit als de dappere kerels die mij hiernaartoe hebben gehaald? En hoe moet ik hen herkennen, als alle jonge mannen in Israël er zo uitzien? Ik nam een stuk brood uit mijn zak en stopte dat in mijn mond.

Wij kwamen in Haifa aan na de onafhankelijkheidsverklaring, in oktober of november 1948.

Ze brachten ons naar een kamp voor immigranten. Er zaten veel mensen in dat kamp. Ze leken mij oud. Zeventig, honderd misschien. Ze hadden rode vlekken op hun wangen, en droegen korte jasjes. Hun kragen stonden half rechtop en lagen half plat en zij hadden papieren op zak. Die haalden ze tevoorschijn, ze lazen, probeerden iets te begrijpen. Ik zag dat ze niks begrepen. Ik begreep het ook niet. De vrouwen droegen een jurk die net iets onder de knie viel. Ze hadden krulspelden in het haar. Als ze die uitdeden, krulden hun haren mooi op. Ik had dun, kort haar. Ik hoefde er alleen maar een kam doorheen te halen – en klaar. Als ik hard aan mijn haren trok, kon ik een paar krulletjes maken, maar ik hoefde geen krullen in een kamp vol immigranten. Ik keek niet graag in een spiegel; de jonge vrouw die ik in de spiegel zag, de zwarte vlekken onder haar ogen, het smalle gezicht en de dunne streep op de plaats waar de mond moest zitten – het bezorgde me nachtmerries. Ik moest mijn wangen opblazen en me een tik in het gezicht geven om mijn lippen op de plek te krijgen waar ze hoorden.

Ik stuurde Yitzhak en Dov een telegram vanuit Haifa.

In dat telegram stond: ‘Bericht voor mijn broers Dov en Yitzhak. Van mij, Sarah, jullie oudere zus. Ik ben per vliegtuig in Haifa aangekomen. Verblijf voorlopig in een kamp voor immigranten. Wanneer komen jullie? PS: Hebben jullie iets van Avrum of vader vernomen?’

Op een dag werd ik geroepen: ‘Sarah, Sarah, kom, je hebt bezoek.’ Ik ging naar de poort. Mijn benen wilden me niet dragen, ik viel twee keer, zomaar, maar ik stond meteen weer op en liep verder. Voor me stonden twee jonge mannen, minstens een kop groter dan ik. Hun schouders, hun nek, hun brede kaak waren die van vreemdelingen, maar de glimlach en de ogen herkende ik op slag. Dov was de eerste die glimlachte; hij had een volle bos bruine krullen en een donkerbruine

treurigheid in zijn ogen. Yitzhak glimlachte ook; hij had een messcherpe blik. Zij droegen een zwarte broek en een bleek hemd met een kraag. Dov droeg een veldtenue. Yitzhak had een trui om zijn schouders geknoopt.

Ik riep, schreeuwde bijna: 'Zijn jullie dat?' En ik begon te lachen. Ik lachte als een dwaas, en toen huilden we. We huilden veel.

Ze zeiden: 'Sarah,' en hun stemmen smoorden. 'Sarah, Sarah.'

Ik raakte hen aan, voelde, mompelde: 'Ik heb mijn broers teruggevonden, ik heb mijn broers terug.'

We omhelsden elkaar. Hielden elkaars handen vast. Er stonden een hoop mensen om ons heen. Die huilden met ons mee. Ik voelde me een klein maar ingelukkig vrouwtje naast mijn broers.

Dov zei: 'Sarah, we komen je ophalen,' en ik stemde daarmee in: 'Ja, ja,' en liep tussen hen beiden in.

Zij maakten lange passen, die broers van mij: de een was soldaat, de ander reed op een tractor en bemande een wachtpost en had een geweer. Ze spraken vloeiend en stoer Hebreeuws onderling. Ik zei: 'Wacht eens even, waar is jullie Hongaars gebleven?' Ze moesten lachen en schakelden over naar Hongaars, maar dat spraken ze heel zacht.

Dov nam me mee naar de kleine mosjav waar hij werkte, Yitzhak keerde terug naar zijn legereenheid. Ik woonde bij Dov en deelde zijn kamer. Hij had een grote voorraad voedsel in zijn kast en bleef me maar aansporen: 'Eet, eet.' Ik kon niet eten, mijn maag was geblokkeerd. 's Nachts kon ik de slaap niet vatten, de stilte in de kamer van mijn broer was oorverdovend.

De volgende dag ging Dov aan het werk, maar niet voordat hij vijf blikken eten op tafel had gezet, twee broden, een pot jam en een kan melk. Ik at daar wat van en ging weer slapen.

Die avond zei Dov: 'Sarah, er is een man hier op de mosjav die met je wil trouwen. Kom, dan kun je hem ontmoeten.'

Ik wilde geen Israëli ontmoeten, trouwen wilde ik evenmin.

Een paar weken later vertrok ik naar Tel Aviv en ontmoette

Mordecai, een militair. Hij was aan boord van de Altalena naar Israël geëmigreerd. Ik huwde Mordecai om zijn ogen. Als hij in mijn buurt was, voelde ik een aangename gloed in mijn lijf. Mordecai heeft in de kampen gezeten. Ik heb hem nooit verteld waar ik geweest ben en Mordecai heeft nooit verteld waar hij gezeten heeft.

Na een paar maanden verhuisden we naar Be'er Sheva. Ik werkte daar op een kleuterschool. Ik was assistent van de kleuterjuf. Ik had de ervaring van mijn broertjes, thuis. Maar financieel redden we ons niet. We hadden amper voldoende te eten. We aten brood en radijs. In 1952 zijn we vanuit Israël naar Canada vertrokken; we zeiden: 'Misschien redden we ons beter in Canada.' Een paar jaar later verhuisden we naar de Verenigde Staten, waar onze zoons geboren zijn, en ik ben nooit, nooit meer gevallen. Zelfs niet als er beelden in mijn hoofd opkwamen – en elke dag had zijn eigen beelden, bijvoorbeeld dat van een vrouw van mijn lengte, die een baby verborgen had onder haar jas. Ze had hem achter het elastiek van haar broek gestopt, maar hij begon te huilen. Een Duitse soldaat met een kuiltje in zijn kin snelde op dat geluid af, zocht naar de baby. Hij beende van de ene naar de andere vrouw, tot hij bij haar stond. Hij pakte zijn geweer met twee handen vast, zette een pas naar achteren en ramde de geweerkolf in haar buik. Het huilen stopte. Het gezicht van die vrouw werd groen, maar ze bewoog zich niet en de soldaat liep weg. De vrouw trok een bundeltje uit haar broek, gooide dat op een stapel koffers en ging bij drie anderen in de rij staan.

Er waren andere beelden die keer op keer terugkwamen, als een gigantisch rad dat traag rondmaalde in mijn dromen; als ik in een stoel zat, wilde ik vluchten, maar opstaan ging niet.

Ik heb een jaar in kampen gezeten.

Sinds die tijd vertrouw ik de mensen niet meer. Het maakt niet uit wat zij zeggen, ik vertrouw ze niet. Ik vertrouw de regering niet, ik vertrouw geen vreemden. Ik nam me voor nooit meer iemand te vertrouwen, alleen mijzelf en mijn naaste

familie. Ik leef sober. Als ik oud en ziek word, zorg ik voor mezelf. Ik probeer een goede Jodin te zijn. Voor mij betekent dat koosjer voedsel eten, de sjabbat houden, de Joodse feesten vieren. Ik geef zo veel ik kan aan goede doelen, zelfs de Arabieren uit Queens hebben geleerd om langs de deuren te gaan en 'Aalmoes, aalmoes' te roepen. Ik probeer het contact met goede vrienden die in de buurt wonen te onderhouden.

Ook met mijn zoons heb ik nooit over de kampen gesproken.

Waarom ik al deze jaren gezwegen heb, weet ik niet. De laatste tijd krijg ik vragen van mijn kleinkinderen. Zij zeggen: 'Oma, oma, vertel ons over de kampen,' en dan vertel ik hun iets. Niet veel. Ik heb pas twee jaar geleden voor het eerst smartengeld aangenomen, tweehonderd dollar per maand. Ik leef hoofdzakelijk van een uitkering.

Toen ik met andere jonge vrouwen in de kampen zat, riepen we om vergelding. Die vergelding bestaat uit het ter wereld brengen van Joodse kinderen. Ik heb kinderen – Goddank – en dat is de vergelding.

Yitzhak: 'Zes miljoen Joden hebben ze vermoord, zes miljoen! Hadden er geen drie miljoen van hen kunnen vechten? Natuurlijk wel. Maar ze zeiden ons: "Wacht op de Messias," en de Messias kwam niet.'

Dov: 'Daarom spreek ik geen Jiddisch, dat wil ik niet. Ik wil niets met Jiddisch en de Messias te maken hebben.'

Yitzhak

Vandaag weet ik dat we ons huis nooit hadden moeten verlaten. We hadden moeten sterven in dat huis, of het bos in moeten vluchten.

Als ik had geweten van dat plan om ons volk uit te roeien, was ik op geen enkele trein gestapt. Maar de rebbe ging ons voor, met de thora in de hand, de rijen in, ja. Hij ging ons voor, alsof de gang naar de gaskamers de gewoonste zaak van de wereld was. Wat – wisten die rebbes dan niet wat zij de Joden aandeden? We stonden bij de toegang naar de douches in Auschwitz, twee rijen naakte mannen, en in plaats van 'Verzet!' te roepen, riepen zij: 'Shema Ysra-el.' Wij hadden hen moeten aanvallen. We hadden chaos moeten veroorzaken, die eindeloze rij mensen die in de richting van de crematoria sjokten, alsof daar zuurstokken werden uitgedeeld, moeten tegenhouden. Zij hadden geweren, maar wat dan nog? Was dat erger dan gas? Dan hadden we in ieder geval dat ritme van de dood doorbroken.

Als ik daaraan denk, word ik gek. Soms waren het maar

twee SS-mannen die duizend uitgehongerde Joden leidden. Wat – hadden wij niet twee SS-mannen kunnen ombrengen? Waren het er honderd geweest, hadden we hen dan niet dood kunnen schoppen? Wij waren met duizenden, zij met maar een paar; dat hadden we kunnen doen. Voordat de honger kwam, hadden we in opstand kunnen komen. De honger tastte ons brein aan. Iemand die honger heeft, kan nergens anders aan denken dan aan eten, zijn brein is verdoofd. De Duitsers zorgden er wel voor dat we verdoofd door die kampen doolden zodat we geen aandacht schonken aan de eindeloze rijen naar de crematoria. Is het een wonder dat wij zo lijdzaam waren? Mensen hadden niet eens de kracht om zelfmoord te plegen. Alleen een sterk brein bedenkt dat het beter is om te sterven. Wij spaarden al onze krachten om de honger en de kou te overleven, hadden niets meer over om na te denken. Het waren de sterken die zelfmoord pleegden. De sterken renden op de afrastering af of staken hun hoofd in een strop. De sterken namen het besluit om te sterven en stopten met eten. Heb je enig idee hoeveel kracht het vergt om het anders te doen, om je eigen weg te gaan?

Ik herinner me dat ik maar twee gedachten had: hoe kom ik aan meer brood om in leven te blijven? En: hoe kom ik aan meer brood zodat mijn broer Dov niet sterft aan mijn zijde?

Ik probeer niet stil te staan bij wat er in de kampen met me is gebeurd.

Ik heb vrienden die al meer dan vijftig jaar lang nog iedere nacht met de kampen bezig zijn. Ik droom niet. Als ik 's ochtend mijn ogen opendoe, tast ik niet mijn hele lijf af om te voelen of ik nog twee benen heb, of nagels aan mijn vingers. En als ik 's avonds naar bed ga, zie ik geen karren vol doden en ledematen die over de rand bungelen. Maar wat ik heb doorgemaakt toen ik zestien was, heeft nog elke dag effect op mijn leven. Als ik bijvoorbeeld naar een programma over eten kijk waarin de chef een gans bereidt met speciale Spaanse kruiden, dan kan ik me niet losmaken van het scherm; het vreet aan me. Mijn vingers beginnen meteen op tafel te tikken, ik mors koffie, koekkrumels vallen op het tapijt en ik heb de neiging om een kogel door het televisiescherm te jagen omdat ik dat geklets over speciale kruiden niet kan uitstaan. In de kampen was iedere stinkende rottende schil genoeg om me twee dagen in leven te houden. Ik bad God tien keer per dag om brood. Als ik een stukje beschimmeld brood vond, was het alsof God zelf tegen me zei: 'Jij blijft leven, Dov.' En daar babbelen ze over poeder uit China, granen uit Parijs en paddenstoelen uit de Himalaya – waarom vertellen zij mij dat? Ik verdraag dat gewauwel niet. Soms zie ik een film waarin een kind met bloem naar een ander kind smijt. Dan word ik gek, ik kan er niet tegen als er met eten wordt gegooid. Soms smijten ze een hele taart in iemands gezicht, zomaar, om te

lachen, en dat irriteert me mateloos. Wat een verspilling van taart! Hoeveel mensen hadden daar van kunnen eten? Ik sterf nog liever dan dat ik met eten zou smijten.

Soms lusten de meisjes hun pita niet meer en gooien dat in de afvallemmer. Dat raakt me. Dan voel ik mijn bloeddruk stijgen, zweet op mijn voorhoofd paret; dan kook ik vanbinnen. Evengoed leg ik de meisjes rustig uit dat voedsel er niet is om te worden weggegooid. Soms roep ik hen om naar een televisieprogramma te kijken over kinderen elders in de wereld die doodgaan van honger, en wij gooien voedsel weg. Ik weet niet zeker of zij begrijpen wat ik bedoel.

Hotels zijn verschrikkelijk!

Ik krijg het niet voor elkaar om bediend te worden in een hotel. Mijn vrouw zegt soms tegen me: 'Iedereen gaat er wel eens een weekendje tussenuit, laten we een hotelletje boeken.' Ik wil niet, ik hou er niet van als iemand me eten komt brengen aan een tafeltje. Die obers staan dan naast dat tafeltje en zeggen: 'Dit is een heel bijzonder gerecht, dat is echt een delicatessen, deze wijn is geïmporteerd,' en dan wil ik opstaan en vertrekken. Ik word in de lobby al nerveus. De receptionist vertelt me: 'U slaapt in een luxe kamer met airco, een jacuzzi, uitzicht op zee, een bar en uw eigen badjas voor bij het zwembad,' en dan voel ik mijn lijf witheet worden. Ik hou niet van dat soort praat. Ik zeg: zolang ik brood en een tomaat heb en een dak boven mijn hoofd, ben ik in het paradijs. Niet zo lang geleden stierven we van honger en nu zou ik behoefte hebben aan een wijnbar? Een week in een hotel zou ik niet overleven. Een keer in mijn leven ben ik de zee overgestoken, mijn vrouw wilde dat; ik was namens het bedrijf waar ik voor werkte in Turkije en kreeg de zenuwen van de overdaad die ik daar zag.

Yitzhak

De kampen zijn altijd in mijn gedachten.

Ik kijk naar mijn kleinkinderen en krijg de beelden van wat ik op hun leeftijd doormaakte niet uit mijn hoofd gewist.

De kampen hebben invloed gehad op mijn relatie met mijn kinderen. Ons gezin is niet hecht – waarom? Omdat de leden van mijn gezin van herkomst op het perron in Auschwitz elk een andere kant uit gingen. Wanneer nu de leden van mijn gezin niet een zijn, is dat omdat ieder van ons een andere kant op gaat. Alsof er een SS-man boven onze hoofden zweeft en ons uiteendrijft. Alsof hij zegt: ‘Jij naar het zuiden, jij naar het verre oosten en jij blijft hier in het noorden,’ en al die gedachten zijn vanwege dat perron en die treinen en de eenzaamheid waar iedereen mee leeft. Alsof de nazi’s ons hebben laten wennen aan ‘ieder voor zich’, en ook dat werkt in het hier en nu op mijn zenuwen. Luister, ik ga niet op bezoek bij mijn dochter die in Zuid-Israël woont. En ik heb daar kleinkinderen. Waarom ik dat niet doe? Hoe kan ik uitleggen wat het is om te vertrekken en bij terugkomst geen thuis meer te hebben? Hoe kan ik praten over de angst om terug te keren van een reis en een trein aan te treffen in plaats van mijn huis, de trein van Haifa naar Tel Aviv? Hoe kan ik uitleggen dat ik elke dag het gevoel kan hebben dat er een trein bij mijn huis staat, langs een perron dat groter is dan het perron van gisteren? Ik kan nog geen zaterdag met mijn kinderen doorbrengen. Mijn vrouw wil dat wel. Zij zegt tegen me: ‘Yitzhak, laten we de kinderen gaan bezoeken.’ Maar

het lukt me niet om langer dan een paar uur van huis te zijn, zelfs niet met Pesach, en dat verteert me vanbinnen, maar ik krijg het niet voor elkaar.

Het kan zijn dat ik het niet voor elkaar krijg omdat een groot deel van mijzelf in de kampen achterbleef – vervloekt zijn ze, omdat wij de kinderen nooit, zelfs niet met Pesach, hebben verteld over onze eigen exodus, misschien omdat een groot deel van de ziel nog altijd daar is en omdat er niemand is die hun kan vertellen hoe moeilijk het is om verbonden te zijn met iemand die niet Yitzhak of Dov is. Alleen Dov en ik zijn samen gebleven. Het is alsof we een enorme berg op moeten. Alsof we nog altijd een heuvel aan het beklimmen zijn op die verschrikkelijke dodenmars van Buchenwald naar nergens.

Dov: 'Voor mij is God aarde, lucht, water, natuur. Zonder zou ik niet bestaan.'

Yitzhak: 'Voor de Holocaust wist ik dat er een God was. Nadien wist ik niet of ik nog geloven moest of niet. Als het zwaar was, bad ik tot God. Nu denk ik dat mijn God de staat Israël is. Als ik de veiligheid van Israël heb, heb ik God. Altijd.'

Dov

In de kampen had ik de gewoonte nooit als eerste te springen.

Ik handelde naar het lot. Ik stak mijn hand niet als eerste op, meldde me niet als eerste vrijwillig. Ik dacht: wat gebeuren moet, gebeurt vanzelf. Dat was een gulden regel voor me, in ieder kamp. Laten we zeggen dat er in Auschwitz een vrachtwagen stond. We krijgen te horen dat we in die vrachtwagen moeten klimmen. Ik sprong nooit als eerste. Ik wachtte, hield me afzijdig. Plotseling reed die vrachtwagen ervandoor. Het waren degenen die als eerste sprongen die in het crematorium belandden en degenen die zich afzijdig hielden die aan het werk werden gezet. Vanaf 1944 heb ik besloten het lot te aanvaarden zoals het zich aandient, zonder de situatie te manipuleren. Ik liet me leiden door het lot, zonder commentaar te leveren.

Het was hier in Israël dat de grote ommekeer kwam.

Hier sprong ik wel als eerste – in het begin. Het ging om mijn land. Ik meldde me vrijwillig voor gevaarlijk werk aan

de grens. Waarom? Om Hitler. Ik zei in mijn hart: ‘Het belangrijkste in mijn leven heeft al plaatsgevonden: ik heb Hitler verslagen. Het enige wat me nu nog te doen staat is te vechten tegen het risico dat ik een levende dode word.’ Ik ben een levende Jood en ik hou van mijn land en het is met enthousiasme en vuur dat ik er een bijdrage aan lever, in het bijzonder aan een gevaarlijke grens, ja. Later sprong ik niet meer.

Luister, zo gaat het met mijn meisjes: ik zie hen een pitabroodje weggooien en ik spring niet. Ik zie dat de jeugd van tegenwoordig geen respect heeft voor volwassenen en ik hou me stil. Ik ben blij dat ik brood heb om te eten en water om te drinken en dat Joden niet meer naar het crematorium worden gestuurd om onze vader Abraham en de besnijdenis.

Ik heb vaak met God gepraat.

Ik vroeg Hem om hulp, om advies. Moet ik links of rechts? Ik keek omhoog en vroeg om richting. Ik denk dat ik richting heb ontvangen. Ook nu praat ik met God. Ik vraag Hem om gezondheid en respijt voor de beelden die in mijn hoofd spoken; ik vraag dat wij geen gebrek aan voedsel zullen hebben, dat wij nooit meer gebrek aan voedsel zullen hebben.

Soms heb ik beelden met de geluiden van het leven in de kampen. Die beelden en geluiden komen als dieven bij daglicht. Soms hoor ik de geluiden van het perron in Auschwitz, een hartverscheurend geluid om een snerpende pijn. Daar sta ik, in een rij op dat perron. En die rij schuift langzaam verder, langzaam, stap voor stap. Ik kom bij de plek waar SS-man met zijn vinger beslist: naar rechts, naar links. Ja, zo, een minuscule beweging met een vinger – leven of sterven. Naar een blok of worden als stof in een vuilnisbak.

Het was toeval dat ik niet naar de gaskamer werd gestuurd. Toeval dat ze arbeiders nodig hadden op de dag dat ik op het perron stond. Waarom? Vanwege het grote transport uit Hongarije, mijn transport, ja? De Duitsers hadden ons nodig om onze kleding te sorteren en stuurden me naar het Kana-

da-Kommando. En als ik een jaar jonger was geweest? De SS-mannen waren voortdurend op zoek naar kinderen. En welke overlevingskans had ik gehad als ik mijn broer niet was tegengekomen?

Ik wil je iets vertellen wat me in het dorp in de Karpaten is overkomen.

In dat dorp waren Joden die elke dag naar de sjoel gingen en Joden die alleen op sjabbat gingen. Iedereen ging op sjabbat, maar wie ging niet? Mismaakte Friedman ging niet op sjabbat naar de sjoel. Hij was de oudere broer van de Friedman die graan dorste voor de boeren van het dorp. Hun familie had een dorsmachine, een houtzaagmolen en een groot huis, vlak bij de weg.

Iedere sjabbat, wanneer wij uit de sjoel kwamen, zat mismaakte Friedman, die destijds een jaar of vijftig was, op een bankje tegenover de ingang, met zijn pet op en een sigaret tussen zijn lippen. Hij rookte met opzet. Dat ging jaren zo. Een Jood die op sjabbat rookte. Dat is moeilijk uit te leggen. Een schande was hij. Buiten de orde, ongehoord.

Waarom rookte Friedman op sjabbat? Daar heb ik veel over nagedacht. Waarom rookte die Jood uitgerekend op sjabbat en uitgerekend voor het oog van al het volk dat de sjoel uit kwam?

Twee dagen voordat ze ons op transport naar Auschwitz zetten, stierf die Jood en hij kreeg een fatsoenlijke Joodse begrafenis. Het was alsof hij iedereen vertelde: 'Verdoe je tijd niet aan futiliteiten. Er zijn belangrijker dingen te doen. Red jezelf.' En hij was een ontwikkeld man, geen puber van vijftien. In zijn gedrag zei hij ons: 'Hitler is aan het schelden op de radio en Europa rookt Jodenvlees, terwijl jullie naar de sjoel gaan om te bidden en te wenen en te smeken of de Messias wil komen, om God te vragen ons te komen redden, kom ons redden, en niemand zegt: "Joden, vlucht, leef!"'

En dat maakt me gek. Uitgerekend Friedman, die Adonai

verliet, die rookte en God tergde, die iedereen tergde, werd gezegend. Hij heeft niet in de stinkende modder van een steenfabriek gelegen of in de rij gestaan voor voedsel, waar iedereen de ander verdrong. Hij is niet in een trein met stinkende veewagons gegooid, zonder water, zonder zuurstof. Hij heeft niet op het perron van Auschwitz gestaan en heeft niet gezien hoe zijn familie in de hel uiteen werd gereten. Hij is niet in een optocht van huilende ouderen en kinderen naar het crematorium gesjokt. En hij was met de oudjes meege-stuurd, natuurlijk, want hij was mismaakt. Hij is niet vertrap, zijn schedel is in die laatste ogenblikken van het bestaan niet verbrijzeld in de gaskamer. Ja, Friedman was gezegend.

Soms denk ik aan de dodenmars vanuit Buchenwald. Toen ze ons aan het einde van de oorlog uit Buchenwald verdreven, liepen er Duitse gezinnen met ons op. Vrouwen, kinderen, jongeren, kinderwagens met baby's. Zij waren hun huis ontvlucht om niet in handen van de Russen te vallen. Wij sjouwden over dezelfde wegen. De wegen waren vol *Flüchtlinge* en Duitse gezinnen. Ik heb de rijen gezien; we liepen haast door elkaar.

Ik keek naar hen en dacht: wij worden weggedreven, zij vertrekken uit vrije wil. Dus, waar ging die oorlog over, waar ging hij over?

Yitzhak: 'Soms denk ik er weleens aan. Als ik een Duits meisje had ontmoet dat me onderweg naar kamp Zeiss eten bracht, had ik sterren uit de hemel geplukt voor haar en haar mijn prinses gemaakt.'

Yitzhak

Soms, als ik moe ben, droom ik dat ik jong ben en op rijdende treinen spring, alsof het levensecht is. Ik draag een kort jasje, een grijze broek en een wollen sjaal. Ik zit op een bank, niet ver van het gangpad, en leun tegen het raampje. De trein dendert over het spoor – *dak-dak, dak-dak*. Mijn hoofd wordt zwaar – *tsssjak, boem*. Mijn hoofd knakt omlaag en ik schrik wakker. Spring overeind, sper mijn ogen wijd open en ga naar het andere eind van het rijtuig. Keer terug. Ga naar het andere eind, keer terug. Zit op de bank en word moe en val in slaap, tot de ochtend. De trein stopt in kamp Zeiss, ik stap uit en weet niet of ik naar links of naar rechts moet. Rechts: diep onder de grond werken, pijpen isoleren; rechts is ook een voorbereiding op een gewisse dood door de hand van Duitsers die nog niet klaar zijn met hun plannen voor de vernietiging van alle Joden. Links is richting het meisje met de vlechten en de broodjes en de overweldigende hoop op leven.

Achter me hijgt en puft de locomotief en een oude vrouw met twee manden stapt moeizaam in een van de wagons. De trein vertrekt met het zuchten van die oude vrouw met

haar manden, ik blijf alleen achter op het perron. Tegenover me, precies zoals ik het me herinner, staan kleine huisjes met pannendaken en een schoorsteen op ieder dak. Er is een tuin, een hekwerkje van latten, er hangen donkere gordijnen voor de ramen.

Ik steek mijn vuisten in mijn zakken en fluister: 'En nu de afslag naar het weggetje naar dat dorp, noe, loop,' maar mijn benen zijn als lood, blijven steken in het zand. Het brein kraakt: 'Doe iets, man. Een been vooruit, beweeg. Dan een volgend been, noe, noe, noe.' Het been beweegt, het andere volgt en ik merk dat ik op het weggetje loop. Het brein roept: 'Goed! Ben je naar dit dorp gekomen om treinstellen te tellen? Zo meteen komt er nog een trein, en dan?'

Ik ga verder, laat de treinen voor wat ze zijn en kijk onderzoekend naar de huizen. Sommige huizen hebben vlekken op de muur, andere zijn geverfd. De struiken die rondom de huizen staan, zijn groter geworden, de dikke boom is hetzelfde gebleven. En dan: mijn hart maakt een sprong. Achter de boom zie ik de toren met de groene spits, waaraan een touwladder hangt. Die toren herinner ik me; het meisje met de vlechten stond in lijn met die boom en die toren. Ik val, sta op, recht mijn rug en wacht tot het meisje het weggetje afloopt en ik mijn redder kan omhelzen, maar het meisje komt niet. Niemand komt.

Ik wil terug naar het station, maar dan, in de verte, zie ik een meisje met een rode jurk en los haar dat tot op haar schouders hangt. Zij kwam uit het laatste huis in de rij en loopt mijn kant op, stopt een paar passen bij me vandaan. Haar blauwe ogen zijn helderder dan ik me herinner. Op haar voorhoofd en wangen zitten kleine zweren. Ik slik, is zij het?

Ik loop op haar af. Steek mijn hand uit, stamel in het Duits: 'Hallo, ik ben Icho.' De hand blijft halverwege zweven.

Zij zet een pas achteruit, zegt: 'Ik ben Gertrude. Wie zoek je?'

'Jou misschien, ik weet het niet.'

Gertrude zegt: 'Pardon, maar kennen wij elkaar?'

En ik zeg: 'Icho. De gevangene die tijdens de oorlog in die colonne naar Zeiss liep, twee jaar geleden. Een meisje met vlechten stond langs de weg op me te wachten, was jij dat?'

Gertrude vouwt haar armen voor haar borst en zegt: 'Pardon, maar ik begrijp je niet.'

En ik zeg: 'Ik kwam je bedanken. Jij hebt me gered. Als jij het was, bedoel ik.'

Gertrude zegt: 'Wanneer was dat?'

'Tijdens de oorlog.'

'Zat jij tijdens de oorlog in het kamp?'

'Ja.'

Ik wijs in de richting van de weg en zeg: 'Daar stond je, precies daar, tegenover de toren. Weet je dat niet meer? Jij stond daar met je moeder, of was jij dat niet?'

Gertrude zegt: 'Het spijt me, maar ik was hier twee jaar geleden niet. Ik ben twee maanden geleden naar dit dorp gekomen. Ik kom uit een andere dorpje, in de buurt van Berlijn. Ben jij een Jood?'

'Ja, een Jood, maar misschien ken jij een meisje met vlechten, dat op jou lijkt.'

Gertrude zegt: 'Ik heb nog geen tijd gehad om mensen te leren kennen. Het spijt me, je bent hier speciaal naartoe gekomen?'

'Nee, nee, ik sta op een trein te wachten.'

Gertrude zegt: 'Ik ook.'

Alleen als ik moe ben droom ik dat ik op een trein stap om dat meisje op te zoeken, maar ondertussen herinner ik me in die droom ook het kamp en de Duitsers en de bittere tocht, en 's ochtends voel ik me beroerd. Ik heb iedereen een zo goed mogelijke beschrijving van dat meisje gegeven, zoals ik me haar herinner, en de nonnen en soldaten in het klooster hebben me beloofd mij te helpen zoeken en me in Eretz Yisraël een telegram te sturen zodat ik haar kan bedanken voor

haar zorg voor mij: 'Bedankt dat jij een klein lichtpuntje was in een duister bos vol wolven. Heel erg bedankt dat je me hebt geholpen Heil Hitler te overwinnen. De vent die schold en tierde op de radio, die miljoenen met hem in het onheil heeft gestort, Heil en Heil.'

In het klooster heb ik gezegd haar te zeggen dat zij de prinses is van een Joodse jongen die Icho-Yitzhak heet en dat hij naar Eretz Yisrael vertrekt. Ze moeten haar zeggen dat hij, als hij haar zou ontmoeten, sterren uit de hemel zou plukken voor haar, en de maan. Ze moeten dat Duitse meisje vinden en haar precies zeggen wat hij, Yitzhak, hun gevraagd heeft haar te zeggen.

Niemand heeft ooit een telegram gestuurd en als ik in mijn dromen naar Zeiss ga, ga ik altijd naar haar op zoek. In mijn dromen bezoek ik bijna elk kamp, maar Zeiss het vaakst, vooral tijdens Pesach. Ieder jaar schuif ik, wanneer we de tafel dekken, een lege stoel aan. Een stoel voor dat meisje. Ik maak haar stoel zorgvuldig schoon, zet hem kaarsrecht onder de tafel, en elke pesach-avond zeg ik: 'Dank je, dank je zeer.' Ik dank niet Dov, niet God, niet mijn zoon en dochter die zijn gekomen om het feest te vieren, of de kleinkinderen; ik bedank niet mijn zoon die met de kleinkinderen Pesach ergens anders is gaan vieren; ik bedank dat meisje, ja, en wacht: misschien komt er ooit een dag waarop zij met ons aan tafel zit en wij haar rechtstreeks kunnen zeggen: 'Dank je, dank je.' Misschien komt ze met Nieuwjaar, als mijn vrouw en ik meestal alleen zijn en geen zin hebben om de tafel gereed te maken; misschien is het met Nieuwjaar dat dat meisje bij ons aanschuift en appel met honing met ons eet en dat we samen zingen: 'Gelukkig Nieuwjaar, een gelukkig nieuw jaar is daar.' Misschien.

★★★

Polen, 2003

Malka

maandag 23 juni, op het perron van Auschwitz

Het is middag en ik sta op het perron in Auschwitz-Birkenau. Vooraan de toren die ik ken uit de kranten, dan een gigantisch kamp dat lijkt op een woud dat is weggekapt met een bijl; er zijn nog maar een paar barakken over en op dit moment zijn twee arbeiders bezig de afrastering te repareren. Een spoor dat zich splitst in drie sporen, twee naast het perron, een derde iets verder zijwaarts, en ik sta te beven: God, dit is waar Dov en Yitzhak na het transport uitstapten, op deze plek; en dit is waar de ss'er stond, met die lange vinger in een witte handschoen gestoken, een vinger die speelde met het leven van een natie.

Ik loop naar de rand van het perron en Alex, de gids, zegt: 'Dan gaan we nu naar de barakken,' maar ik zeg: 'Alsjeblieft, ik wil dat perron nog eens zien,' en hij vindt dat goed. Ik maak forse passen, krachtig, ook al schreeuwt dat grind onder mijn voeten en voel ik de woeste neiging die steentjes te vertrappen met de Joodse benen die ik in een vliegtuig vanuit Eretz Yisrael naar hier heb gebracht en schreeuw ik naar de hemel boven Auschwitz: 'Ik ben geboren uit Joodse mensen in Eretz Yisrael, jij zag dat zij iedereen wilden elimineren, noe, wat heb je daar op te zeggen, huh?' En Batya is bezorgd, vraagt: 'Gaat het met je?' en ik zeg: 'Een momentje.' En dan herinner ik me wat Dov en Yitzhak hebben gezegd: 'Ga naar het badhuis, ga, ga, kijk naar waar het Kanada-Kommando was, ongeveer, en ga naar de bossen waar moeders en kinderen neerstreken alsof het om een picknick ging, doe dat ook, alsof je picknickt; zorg ervoor dat je iets bij je hebt in je tas, een koekje of een appel, en ga naar het blok, ga in elk geval een barak binnen, kijk naar de stapelbedden, we hebben je verteld hoe overvol het er was, en blijf uit de buurt van de crematoria. We hebben gehoord dat die vernietigd zijn, maar toch: blijf weg van die

plaatsen, hoor je. Ze zeggen dat daar de geesten van miljoenen rondwaren, die de wereld vervloeken omdat die de mond niet heeft opengedaan, dus blijf daar uit de buurt.'

Ik zei: 'Ga mee, dan branden we samen een kaarsje voor de familie.'

'Nee. Absoluut niet.' Zij zeiden: 'Wij gaan daar niet naartoe, wij gaan nergens naartoe, brand jij zelf die kaarsjes maar en maak foto's voor later, wij hebben beelden genoeg in ons hoofd, en bel ons als je vertrekt uit Auschwitz-Birkenau, wij willen weten dat je daar weg bent. Je belt wel, hè?'

Aantekeningen van de schrijver

Het dorpje waar ik opgroeide, werd in 1936 gesticht door een handjevol Belgische pioniers – mijn vader was een van de eerste tien bewoners. Het lag op een heuvel die uitzicht bood op het meer van Galilea.

In april 1946 arriveerde er een groep tieners in ons net gestichte dorp, de meesten geboren Polen, overlevenden van de Holocaust, die hun familie hadden verloren.

De nieuwkomers werkten op het land, leerden Hebreeuws en werden toegewezen aan gezinnen met wie zij de lunch gebruikten. Yitzhak kwam bij ons; Dov werd naar een ander gezin gestuurd. Ik was zes maanden oud en had twee oudere broers.

Jaren later vertelde Yitzhak me dat de huilende baby (ik) in de armen van de moeder hem goed had gedaan, omdat hij daarin een teken van leven zag.

Mijn moeder vertelde dat Yitzhak als een broer was, een geadopteerde broer, en wanneer ik haar vroeg waar zijn ouders waren, zei ze: ‘Shhh! Daar praten we niet over.’

Toen we op school over de Holocaust hoorden, vroeg ik Yitzhak waar hij tijdens de oorlog had gezeten. Hij wilde alleen dit vertellen: ‘Als ik ooit het Duitse meisje ontmoet dat met haar moeder langs de kant van de weg stond waarop wij liepen, waar we dag na dag een menselijke colonne vormden, op weg naar het werk in de fabriek – uitgeput, verhongerd, wanhopig – het meisje dat me elke dag brood gaf, dan maak ik haar een prinses.’ Hij had tranen in zijn ogen.

Ik vroeg hem er nog een paar keer naar, maar meer vertelde hij niet. De naam van dat Duitse plaatsje kende hij niet. Ik

hield op met vragen. En ik las niets meer over de Holocaust.

Yitzhak en ik bleven contact houden nadat de groep uit het dorp vertrok.

Ik verhuisde naar midden-Israël en publiceerde mijn eerste boek in 2001: *Come Auntie, Let's Dance*. Ik had een sterk vermoeden dat mijn volgende boek over de twee broers zou gaan, Yitzhak en Dov. Dat vertelde ik mijn man Dror, die zei: 'Maar zij willen er niet over praten.'

Ik belde Yitzhak. Hij zei dat Yad Vashem en andere organisaties hem hadden gevraagd zijn verhaal te vertellen en dat hij geweigerd had. 'Ik heb er zestig jaar niet over gesproken, ook niet met mijn kinderen. Waarom zou ik dat nu wel willen?'

Ik belde Dov en hij weigerde eveneens, maar stemde er wel mee in om te vertellen over die eerste dagen in het dorp, die ik me niet herinnerde omdat ik een zuigeling was.

Ik nam de trein om hem in het noorden op te zoeken, waar hij woonde, niet ver van Yitzhak. Hij zette koffie en ik vroeg of ik het gesprek mocht opnemen. Ik legde een klein apparaat op tafel en toen ging hij rechtop aan tafel zitten, sperde zijn ogen open en begon: 'Wij kwamen 's nachts in Auschwitz aan. Toen ze de wagondeuren opengooiden, schenen er felle lampen in mijn ogen, pijnlijk. Ik hoorde mensen huilen en schreeuwen, honden blaffen en soldaten tegen ons schreeuwen: "*Schnell, schnell!*"'

Ik was sprakeloos. Die avond belde ik Yitzhak en hij vertelde dat hij Dov gesproken had. 'Goed, dan vertel ik jou ook mijn verhaal.'

Ik heb hen een jaar lang twee keer per week opgezocht. Eerst elk van hen apart, later samen. Langzaam en voorzichtig kwamen we verder. Ik maakte me zorgen over hen. Soms hilde Yitzhak als hij vertelde.

Ik reisde naar Queens, New York, om Sarah te ontmoeten, de zuster van de twee broers. Urenlang zaten we in haar keuken en vertelde ze mij haar ervaringen tijdens de Holocaust.

Ik begon boeken over de Holocaust te lezen, zoals *History*

of the Holocaust: Hungary, van Randolph L. Braham en Nathaniel Katzburg, en *The Auschwitz Album*, dat door Yad Vashem is uitgegeven, en talloze andere.

Daarna heb ik twee jaar de tijd genomen om dit boek te schrijven. Ik stelde me voor dat ik in een werkkamp zat, in een hut leefde, in een hol, verhongerd; ik stelde me voor wat ik dan zou zien, ruiken, horen. Hoe voelde mijn lichaam? Ik deed alsof ik over het perron van Auschwitz liep. Ik had zelfs hartje zomer een jas nodig en was om de haverklap in tranen.

Voordat ik het manuscript inleverde bij mijn uitgever, ben ik naar Auschwitz gegaan. Ik wilde dat perron met eigen ogen zien, de barakken, de grond, de lucht en de bossen bij de overblijfselen van de vernielde crematoria. Ik wilde alles aanraken. De laatste pagina's van het boek zijn een beschrijving van wat ik tijdens die reis heb ervaren.

Sindsdien heb ik nog vier boeken over de Holocaust geschreven.

Dankbetuigingen

Ik wil mijn diepe dank betuigen aan de broers Yitzhak en Dov, die op de moeilijkste momenten elkaars hand hebben vastgepakt en bleven vasthouden. Hun verhaal is niet te bevatten. Ik ben zo dankbaar dat zij bereid waren het toch te vertellen, ondanks de onvoorstelbare pijn die het deed om die verschrikkelijke herinneringen op te halen.

Mijn dank gaat ook uit naar Sarah, de zuster van de twee broers, voor het vertellen van het hartverscheurende verhaal van haar overleven. Moge haar gedachtenis gezegend zijn.

Ik ben dank verschuldigd aan Lilly Perry, de redacteur van de Hebreeuwse editie: dank voor je gezelschap op deze pijnlijke reis.

Ik dank ook YadVashem in Jeruzalem, voor het verschaffen van materiaal dat me enorm heeft geholpen.

Over de schrijver

Malka Adler is geboren in een dorpje in de buurt van het meer van Galilea, in het noordelijke deel van Israël.

Pas toen ze de vijftig gepasseerd was en een cursus creatief schrijven ging volgen, raakte ze verknocht aan schrijven.

Malka heeft zes boeken op haar naam staan, waarvan vier over de Holocaust. Ze haalde haar tweede- en eerstegraads bevoegdheid in counseling aan de Bar Ilan Universiteit en is gezins- en relatietherapeut. Ze faciliteert diverse leesgezelschappen.

Malka is getrouwd, heeft drie kinderen en is grootmoeder.

‘Het is buitengewoon moedig om te schrijven
zoals Adler doet – zonder te verzachten,
zonder te verfraaien.’ – *New York Times*

Als klein meisje raakt Malka Adler gefascineerd door de twee magere jongens die naast haar zijn komen wonen in een dorpje aan het meer van Galilea. Ze zijn nog maar tieners, ze heten Dov en Yitzhak. Waar komen ze vandaan? Waarom houden ze zich zo afzijdig?

Zes decennia later verbreken de broers eindelijk de stilte. Aan hun oude buurmeisje vertellen ze voor het eerst over de verschrikkingen die ze hebben doorstaan – en hoe ze erin slaagden om daarna verder te leven in een wereld die voortging alsof er niets gebeurd was.

Dit waargebeurde verhaal, verteld in een rauwe, poëtische stijl, is gebaseerd op interviews met de broers. Een indrukwekkend ooggetuigenverslag, voor ieder die kracht en troost vond in boeken als *De keuze* en *Eindstation Auschwitz*.

‘Vraag me niet hoe ik het overleefd heb.
Ik was jong, ik was sterk. Sterker dan Hitler.’

De Israëliische MALKA ADLER, zelf dochter van een Treblinka-overlevende, schreef diverse romans voor ze het levensverhaal van Dov en Yitzhak optekende.

NUR 302

9 789023 960096